

800 21

Kumy Jan

13 60

00013680

00013680

Digitized with financial assistance from

Ms.Swati Thakar

on 13 March, 2020

JANAKIHARANAM

OF

KUMARDASA

(CANTOS. VI-X.)

WITH

A SANSKRIT COMMENTARY

BY

Shastree Narayan Vasudeva Nigudkar

AND

English Notes and Translation

BY

K. M. Joglekar, M. A.

PUBLISHED BY

G. R. TENDULKAR,

PROPRIETOR,

The Oriental Publishing Co.,

GIRGAON, BOMBAY.

1911.

*(Copyright of Commentary, Notes and Translation
reserved by the Authors.)*

SK 891.21

Karm/Jan

13680.

29. JUN. 1962 ^{no.}
Bz

Printed at the Bombay Vaibhav Steam Press, 54,
Kandewadi, Girgaon by H. G. Limaye and at the Karnatak
Press, No. 7, Girgaon Back Road by G. N. Kulkarni for the
Proprietors.

INTRODUCTION.

The "Janakiharana, as the name signifies, is a poem in connection with the carrying away of Jánaki by the ten-headed monster Rávana. The poet in his work does not go very far back. It does not speak much of the kings of the Solar race but begins his narration straight off, thus:—

The first Canto of the poem has a highly-wrought and picturesque description of Ayodhyá—the metropolis of king Dasharatha, his victories over the Yavanas and Turnshkas, of his three wives, and of his mental dejection at being childless. Likewise, it gives a picture of a hunting excursion in which king Dasharatha by mistake kills the youth Shravana, the son of a blind ascetic, and of the curse hurled by the old father on him and his return in a moody frame of mind.

The second Canto gives us an account of the rise of Rávana, how he harasses the various deities, how they invoke Vishnu for succour and how he undertakes to relieve them.

The third Canto has a description of the vernal season—a season most favourite for enjoyment in the tropics. This portion of the poem pictures to us the various sports indulged in by Dasharatha in company with his wives in the palace-garden. The account of the nocturnal revelry and the excesses of the King together with his partiality for strong drink inclines one to take it more as a sign of the times and the tendencies of the people during the period of the author than of the times of the hero himself.

The fourth Canto tells us of the performance of a sacrifice by Dasharatha to obtain a son which resulted in his getting four sons by his wives. The sage *Vishvámitra* whose religious performances are interrupted by the Rákshasas comes to king Dasharatha to request him to send prince Ráma with him to destroy them. Prince Ráma and his younger brother Laxman accompany Vishvámitra who leads them through Indraprastha which had been devastated by the demons. Here appears the demoness Tádaká whom Rama hesitates to fight but kills her under the exhortations of the sage.

The fifth Canto narrates the arrival of the brother princes to the hermitage of Vishvámitra. Here we have a beautiful picture of the simple, quiet and peaceful life in the hermitage.

A host of demons appears on the scene and begins molesting the simple-folks in the hermitage whereupon the warrior princes fight them and kill Mārīcha and Subāhu the leaders of the army. The description of the after-scene on the battle-field is not only accurate but very vivid and graphic.

The sixth Canto tells us of the satisfaction of Vishwāmītra at the doings of the young heroes and of their being taken to Mithilā the capital of Janaka to have a look at the bow the breaking of which was a wager for the hand of the beautiful princess Jānaki. On the way the young princes halt for a while at the deserted hermitage of Gautama and passing through the tract of Maruts they arrive at Mithilā where they are welcomed by its ruler. The ponderous bow is brought out, is broken in twain by Rāma, the wager won, and the young prince Rāma fixed upon by Janaka as his son-in-law.

The seventh Canto brings forward the youthful Sitā to salute the sage and thereby gives an opportunity to Rāma to have a sight of her. Preparations for the marriage are commenced. Dasharatha is invited and not only is the marriage of Rāma and Sitā performed, but those of the other three sons of Dhasharatha concluded.

The eighth Canto is taken up by the narration of the sports of Rāma and Sitā which are detailed with a loathsome *minute* that one cannot but turn from it in utter disgust. Moreover, it contains a rich description of the natural sceneries at sunset, of the rising moon and a picture of sleeping nature enveloped in the silvery refulgence of moonlight. The description of the drinking of the grape juice by the youthful pair though accurate appears to be a reflection of the demoralised state of society during the age.

The ninth Canto is taken up by an account of the return of Dasharatha with his sons and daughters-in-law to his own capital. The paternal advice of Janaka to Sitā is fully in accord with the ideal of womanhood in Hindu society. It contains some very pithy admonitions which may be adapted to all times in all ages and in all conditions of life whether they be in the simple primitive days of yore or in these highly wrought artificial ones. A portion of the Canto is occupied by a description of the return journey, the appearance of Parshurama, his discussion with the youthful Solar prince

and his return to Ayodhyá and the departure of Bharata and Shatrughna to their maternal grand-father.

The tenth Canto tells us of the decision of King Dasharātha in view of his old age and infirmities to install prince Rāma on the throne and himself to withdraw from the trammels of this world. With the ardent desire of seeing his son well-equipped for the onerous task of administration, King Dasharatha gives him a general outline and a few terse maxims of morality, polity, and administrative system. The old King is interrupted by his ambitious wife Kaikeyi at the instigation of Manthará by putting an old and almost well-nigh forgotten promise against Dasharatha demanding of him, on its strength, to set aside Rāma and install her own son on the throne instead. The old king yields. The devoted, obedient heir-apparent cheerfully undertakes to renounce the splendours and glories of monarchical life in favour of his half-brother and retire to woods. The old father under the binding of the promise to his wife has no alternative but to consent. Prince Rāma with his youthful wife Sitá escorted by Laxmana departs from Ayodhyá to lead the life of an anchorite in the woods. King Dasharatha is overcome with grief and departs this world. Bharata conveys the sad news to Rāma who is staying at Chitrakuta and solicits him to return and resume the throne which rightfully belonged to him. True to the promise made by him as a dutiful son to his father, he successfully induces Bharata to return allowing him to lead his life of abnegation to its full period. After the return of Bharata, Rama travels further southward and settles in Panchavati building a hut for himself. The demoness Shurpankhá appears on the scene and her nose is cut off by Laxman as a punishment for the dishonorable overtures made by her. Thus disfigured, she gets the demons Khara and Dushana to come forward as her champions to avenge her wrong. Both the demons are killed in battle and here comes in the actual nucleus of the theme of the poem and from which it takes its name. Ravana in the disguise of a mendicant appears at the wicket of the hut while Rāma and Laxmana have been decoyed away by a deer in its pursuit. The helpless Sita is carried away by the ten-headed monster in his aerial car.

It has not yet been definitely known what the extent of the whole poem was. As at present found it ends with the return of

Rāma to Ayodhyā and his coronation there. Under the impression that a short synopsis of the poem will be helpful to the student we subjoin a metrical out-line of it which was prepared by a friend when he read the poem:—

श्री जानकीहरणसोपानम् ।

वसंततिलका ।

भूयः प्रणम्य रघुनाथपदारविन्दम् ।
अज्ञानमोहतमसां मिहिरं शरण्यम् ॥
यो जानकीहरणकाव्यसुधामिमंक्षुः ।
तस्मै मया सुगमतीर्थमिदं निबद्धम् ॥ १ ॥

वंशस्थम् ।

अथ प्रथमः सर्गः ।

अभूदयोध्येति पुरी पुरातना । वरांगनावीरवरोपशोभिता ।
किमागता सा भुवि भोगभारतः । पुरंदरस्यैव पुरी मनोहरा ॥ २ ॥
अशादशेषां वसुधामिमां तदा । अजात्मजो यद्यशसि प्रकाशिते ।
जना मृगांकोदयशंकितात्मनः । विकासमब्जस्य विलोकयन्ति ते ॥ ३ ॥
वधूत्रये सूत्रतवंशसंभवे । अदृष्टपुत्राऽऽननफुल्लपंकजः ।
स संततं संततिचित्तनाकुलः । प्रजाधिपो यापितवाननेहसम् ॥ ४ ॥
वनं गतोऽयं मृगयार्थमेकदा । तटे तटिन्या घटपूरणध्वनिम् ।
स कल्पयन् बृंहितमेव चेतसि । मुनेस्तनूजं निजघान कस्यचित् ॥ ५ ॥
विलोचनस्तज्जनको महीभूते । दिदेश शाप ज्वलनं विशन्वशी ।
वचः समाकर्ण्य तदा तपस्विनः । विषण्णचेताः प्रययौ पुरं नृपः ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

रणांगणे रावणतेजसा जिताः । सुराः पुरस्कृत्य पुरंदरं ययुः ।
अपांपतौ कल्पितपन्नगासनम् । रमामुखव्यापृतलोचनं हरिम् ॥ ७ ॥
उवाच वाचस्पतिरुत्थितस्तदा । “पुलस्त्यपुत्रस्य विलोक्यतां कृतिः ॥
दिवौकसस्तेन हि किंकरीकृताः । कथं कृतैषा भवताऽद्य-शायिका” ॥ ८ ॥
निशम्य सर्वं वचसामगोचरः । अशेषलोकत्रयभारवाहकः ।
सुरान्समाश्वास्य च दास्यमोचने । ससर्ज वर्षाशयनं वृषानुजः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयः सर्गः ।

स भूपतिर्वीक्ष्य वसन्तसंभवम् । विलासिनीनां निवहेन संवृतः ।
विहृर्तुकामो निजगाम वाटिकाम् । अनंगसंप्रामनिकेतनोपमाम् ॥ १० ॥
ज्ञितं विनीस्ता उपभुज्य कामुकः । निशि प्रभूताऽऽसवपानकातरः ।
निशात्यये बन्दिजनोपवर्णितः । प्रियांकतल्पं विससर्ज जागृतः ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

सहस्र्यश्वंगप्रमुखैस्तपोधनैः । अयष्ट पुत्रीयसर्वं यथाविधि ।
 हुताशनात्कश्चन निःसृतः पुमान् । समर्पयामास महीभृते चरम् ॥ १२ ॥
 स्वतेजसा तेन चरः प्रपूरितः । ततो वधूभिः प्रविभज्य भक्षितः ।
 त्रिविष्टपेशाऽभ्रुविमार्जनक्षमम् । नृपाय सत्पुत्रचतुष्टयं ददौ ॥ १३ ॥
 ततः कुमार भवने महीपतेः । वपुःप्रवृद्धिं प्रतिवासरं ययुः ।
 स्वलीलया तं प्रमदेन संदधुः । निसर्गरम्यं खलु बालचेष्टितम् ॥ १४ ॥
 सुतानथाऽऽकर्ष्य नृपस्य शिक्षितान् । स गाधिजोऽगान्मुषितक्रतुर्नृपम् ।
 सुतौ ययाचे व्यसनं निवेद्य तम् । न चातकोऽस्त्यम्बु पयोमुचोऽन्यतः ॥ १५ ॥
 ततोऽकमारोप्य चिराय वर्जितम् । प्रियं वचो रास्यमुवाच भूपतिः ।
 “ वपुः सुलभ्यं न तथाऽमलं यशः । यतस्व तस्माद्यशसे दिवानिशम् ” ॥ १६ ॥
 स एवमुक्तो जनकेन सानुजः । जगाम सार्धं मुनिना तपोवनम् ।
 अपश्यदध्वन्यथ ताटकाभिधाम् । मनुष्यशीर्षाऽऽवलिमाल्यकन्धराम् ॥ १७ ॥
 समीक्ष्य तं तद्धनने घृणावशम् । प्रचोदयामास कृतस्मयो मुनिः ।
 ततः प्रजारक्षणकाक्षयेषुणा । निशाचरीं तां निजघान राघवः ॥ १८ ॥

अथ पंचमः सर्गः ।

स राजपुत्रस्तपसामधिश्रयः । तपोवनं तं प्रविवेश कौशिकः ।
 सदा हविर्धूमयुतामलानिलैः । प्रसारिताऽशेषशकुन्तनिःस्वनम् ॥ १९ ॥
 स राघवः सज्यशरासनस्तदा । वनाश्रयाऽऽकृष्ट उवाच लक्ष्मणम् ।
 जगत्यतेस्तत्र तपस्तपस्यतः । महात्मनो रम्यकथां पुरातनाम् ॥ २० ॥
 तथा कथां व्याहरति द्विषद्वलैः । कृतं वनं सत्वरजस्तमोमयम् ।
 पदातिरेषोऽम्बरसं श्रिताऽसुरान् । तथा क्षितिस्थान्निजघान सानुजः ॥ २१ ॥
 निहत्य दैत्यान् प्रलयाऽर्कभीषणः । अरात्यशुद्धेन सिषिच मेदीनीम् ।
 ततः सुबाह्वोः शिरसी तपस्विनः । निनाय पादाम्बुहौ नृपात्मजः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

पिनाकिचापेक्षणकाक्षिणावुभौ । निनाय तौ मैथिलपत्तनं मुनिः ॥
 समुद्धारोऽश्वनि भर्तृशापतः । स राघवो गौतमकामिनीं विभुः ॥ २३ ॥
 ततंभ्रयस्ते जनकेन सत्कृताः । विवेदयामासुरिमं मनोरथम् ॥
 धनुः समानीतमथाऽस्य किंकरैः । चिरं विशब्दं भवविप्रयोगतः ॥ २४ ॥
 ततः स संधातुमनाः शरासनम् । अनामयद्वाहुबलेन राघवः ॥
 तदा धनुर्भगसमुद्भवो रवः । बभूव किं राघवकीर्तिङ्गिडिमः ॥ २५ ॥
 उवाच राजा व्रतितं स्वकन्यकाम् । ददामि तस्मा इति साऽश्रुलोचनः ॥
 निवेदिषुं राजमनोरथं ततः । अगादयोध्याऽधिपमाशु किंकरः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमः सर्गः ।

मुनेर्नर्मस्यामथ कर्तुमागता । पितुर्निदेशान्मिथिलाऽधिपाऽऽत्मजा ॥
 प्रियस्य धैर्येन्धनमाददाह सा । स्वदृक्प्रवेकोग्रहिरण्यरेतसा ॥ २७ ॥
 समीक्ष्य तं साऽपि मनोजविह्वला । यतेषु तेष्ध्वरमीक्षितुं त्रिषु ॥
 विलोकनीयं न विना रघूत्तमम् । इतीव किं वारि रुरोध लोचने ॥ २८ ॥
 कृतोपचाराऽपि सखेदमानसा । निनाय दीना कतिचिद्दिनानि सा ॥
 ततः स साकेतपतिः स नन्दनः । ययौ पुरीं तां जयघोषसत्कृतः ॥ २९ ॥
 पुरन्दरोद्धारविधानवत्ततः । चकार पुत्रोपयमान्महीपतिः ॥
 दिनेषु यातेषु सुखेन राघवः । प्रभेदितोऽभूद्धृदि मन्मयेषुणा ॥ ३० ॥

•अथाष्टमः सर्गः ।

विवृद्धकामः सह सीतया निशि । रहः स रेमे न तु तृप्तिमाययौ ॥
 कथं नु तृप्येन्मधुना स षट्पदः । स बन्दिभिर्गीतउषःप्रबोधितः ॥ ३१ ॥

अथ नवमः सर्गः ।

पुरं प्रतस्थे नृपतिः सनन्दनः । तदा विदेहः स्वसुतां जगौ गिरम् ॥
 “ विभूतिहेतुः पतिरेव योषिताम् । पतिप्रसादाय यतस्व सन्ततम् ” ॥ ३२ ॥
 रथानथाऽऽरुह्य पुरं प्रतस्थिरे । वरांगनास्यन्दनदन्तिभिर्वृताः ॥
 अदृश्यताऽध्वन्यपरो दिवाकरः । नृपाऽन्तकश्चापकुठारमण्डितः ॥ ३३ ॥
 प्रभुर्भूगूणामथ राममुक्तवान् । “ धनुर्द्वयं प्राक्सुरशिल्पिना कृतम् ॥
 हरस्य तज्जीर्णमभेदि यस्त्वया । नवं हरेरन्यदिदं विलोकय ॥ ” ३४ ॥
 इतीरितो राघव उग्रविक्रमः । धनुः स्वमाकृष्य मुमोच सायकम् ॥
 स तेन हत्वा त्रिदिवस्थलं रिपोः । जयेन तेनाऽऽप यशोऽमलं महत् ॥ ३५ ॥
 सकौतुकं पौरजनैर्विलोकिताः । पुरीं प्रविष्टाः सबला नृपाऽऽत्मजाः ॥
 दिनान्तरैस्तं भरतं स केकयः । निनाय पुत्रं दुहितुः स्वपत्तनम् ॥ ३६ ॥

अथ दशमः सर्गः ।

नयेन राज्यं नयतो महीपतेः । ततः समानामयुतं ययौ सुखम् ॥
 कदाचिदालक्ष्य जराऽर्दितं वपुः । स्वमेकमारोप्य सुतं वचोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 “ विशीर्णमंगं जरसा शनैःशनैः । वनं व्रजाम्याचरितुं तपो महत् ॥
 वसुंधरां शाधि विनाशिताऽहितः । चतुष्टयीं नीतिउपाऽऽश्रितः स्वयम् ” ॥ ३८ ॥
 परं तथा मन्थरया प्रचोदितः । महीपतिस्तं विपिनेऽम्बुदेक्षणम् ॥
 दिदेश वस्तुं शरदश्चतुर्दश । सलक्ष्मणोऽगात्स तदैव काननम् ॥ ३९ ॥
 अनुव्रजन्ती पतिमात्मजा भुवः । जनस्य वक्षोपि सिषिच वारिभिः ॥
 अनानसं त्यागिनमेवमात्मजम् । तदाऽसवस्तं वसुधाऽधिपं जहुः ॥ ४० ॥
 विलङ्घ्य याताः सरितं दिवौकसाम् । गुहाऽर्चितास्तं प्रथितं गिरीश्वरम् ॥
 शशास शस्त्रेण स तत्र राघवः । वधूमुखस्पर्शनलालसं खगम् ॥ ४१ ॥

ततोऽनुजः केकयधंशसंभवः । तमाश्रमं प्राप्य ननाम राघवम् ॥
 नृपं मृतं तेन निशम्य चाऽश्रुभिः । सहाऽभिषेकं कृतमौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३२ ॥
 निजाऽनुजं मातृविगर्हणोद्यतम् । निवारयामास स राघवाऽग्रणीः ।
 कृतप्रणामाय ततः स्वपादुके । समर्प्य चाऽऽलिंग्य वनाद्विसृष्टवान् ॥ ४३ ॥
 विसृज्य शैलं पुरतो व्रजन्वनम् । जघान सीताहरणोद्यताऽसुरम् ॥
 स पंचवट्यां घनवाहनोपमः । उवास सारंगवृताऽऽश्रमे ततः ॥ ४४ ॥
 निशाचरीं राघवकामुकीं वने । समीक्ष्य नासां प्रचकर्त लक्ष्मणः ॥
 ततः खरां दीनपि तत्प्रचोदितान् । धनुर्धरौ तानिषुभिर्निजघ्नतुः ॥ ४५ ॥
 ततो मृगव्याहतराघवाऽऽश्रमे । ददर्श भिक्षुं जटिलं भुवः सुता ॥
 विलोक्य तं दर्शितघोरविग्रहम् । निशाचरं साऽतिभयात्प्रकम्पिता ॥ ४६ ॥
 विगर्ह्य रामं रजनीचराऽधिपः । स्वयैभवं तां निजगाद गर्वितः ॥
 ततो गृहीत्वा स्वयमात्मजां भुवः । विहायसं प्राप्य जगाम रंहसा ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ् ।

कृता पद्यावलिरियं नृपपत्तनवासिना । रामविग्रहसंभूतश्रीनारायणशर्मणा ॥ ४८ ॥
 वर्षे साधारणप्रख्ये चक्षुस्त्रिवसुभूमिते । आश्विनस्याऽऽगमे भौम उपहारीकृता
 सताम् ॥ ४९ ॥
 वेधिताऽशेषचित्तानामसूयारहिताऽऽत्मनाम् ॥ गुणैकदृष्टिविदुषां तोषायैषाऽस्तु
 सर्वदा ॥ ५० ॥

Viewing the poem as a whole it can appropriately be called a Māhākāvya fulfilling all its characteristics as laid down by writers on the art of composition. Thus the Sahityadarpana tells us that a Māhākāvya is.—

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सद्वंशक्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
 एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
 शृंगारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्ट्यते ॥
 अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
 इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
 चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकश्च फलं भवेत् ।
 आदौ नमः क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।
 एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
 नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।

नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
 प्रातर्मध्यान्हमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
 सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
 रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
 वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

Thus the student can easily see for himself how far the Janakiharana fulfills the above definition.

A comparison of the Janakiharana with the Raghuvansha of Kalidasa will convince even the most cursory reader of the close similarity there is between the writings of the two poets. Thus for instance the first and second Canto of the Janakiharana is almost an exact counterpart of the ninth and tenth Cantoes of the Raghuvansha as regards style and language, sentiment and thought. The stray stanzas in the Janakiharana bearing an analogy to the stanzas in the Raghuvansha are so plentiful and the similarity of expressions so abundant that it is not possible in the limited space to do anything than merely mentioning the fact. Likewise the expressions and phrases from Kumârsambhava find place in this poem. All these facts tend to show that Kumârdâs has in all probability adopted Kalidâsa for his model and has freely indented upon his works for expressions and words.

Kumardâsa was evidently a lover of poetry and in spite of his worldly status undertook to write it but has handed down only one work—the present one—to posterity which shows that he was a scholar of no mean order but was imbued with a spirit of the times. In his work we find an extraordinary artificiality of style and use of uncommon words which do not find place in the writings of Kâlidâsa. He indulges in words and phrases having a double meaning; in several places he has strained and laboured similies and comparisons but they lack the sweet simple flow that characterises Kalidâsa or Bhavabhūti in their metrical compositions. It must, however, be observed that he has some very gorgeous pictures of natural scenery and that he surpasses some of the royal poets in that branch. But unfortunately he could not shake off the peculiar traits of the times.

Some parts of the poem are grand and really 'poetic' while there are others which are so full of lewd and loathsome descriptions that one is apt to turn away from them in disgust. Perhaps this is due to the impression produced on him by the general tone of society in his own days and he could not keep himself above it. Barring such passages we are bound to say that the poem as a whole is not unworthy of a critical study and worthy of admiration especially coming as it does from the pen of an oriental King.

Unfortunately the materials to fix the precise date of Kumardāsa are so scanty that any endeavour in that direction is more or less mere guess-work. Much of the information that we have of Kumardasa is based on tradition and is consequently very vague and uncertain. From all available data we find that Kumardāsa the author of *Janakiharana* was a king of Ceylon who ruled about the middle of the 6th Century A. D.

This *Kumardas* a prince of the Maurya dynasty, was, we are told, the son of *Mudgala'yana* and he reigned for the brief period of nine years. We are further told that he put an end to his life, by throwing himself on the funeral pile of *Kalidas*. This scrap of information comes to us from the *Pujavali*, and it is corroborated by the Ceylonese work '*Perakumba-sivita*'—which tells us in addition, that *Kumardas* composed *Janakiharana* and other *Mahakavyas*.

That *Kumardas* belonged to the Maurya dynasty, is mentioned in the Buddhistic work called *Mahavansha* and in the *Kavyashekhara* too. We hardly know anything about *Kumardas* as a ruler or as a conqueror, but there are fair grounds to infer that he was well-known for his literary attainments and his writings enjoyed no small amount of popularity. Notwithstanding this, it is rather curious that, only one work of his should have come down to us.

On turning to the endeavour of fixing the date of *Kumardasa*, we are confronted by the tradition of his having thrown himself on the funeral pile of *Kalidas*. The tradition as given by Prof. *Dharmaram Sthavira* says that, *Kumardas* wrote the following two lines (कमलात्कमलेत्पतिः श्रूयते न तु दृश्यते ॥) on the wall of the house of a woman to whom he was attached; and under these lines a handsome reward was offered to the person who would complete the verse. *Kalidas* happening to see these lines on the wall, completed the verse, by adding (बाले तव

सुखाम्भोजात्कथमिन्दीवरद्वयम् ॥) Out of eagerness to get the reward the woman put *Kalidas* out of the way, by murdering him. The shrewd *Kumardas* suspected foul play and threatened the woman into disclosing the corpse of *Kalidas*. He then caused a pile to be prepared and burnt himself on it with the corpse. The natural conclusion that is arrived at from this, is that *Kalidas* and *Kumardas* were coeval, and that the latter was a great admirer of the former. Much would therefore depend on the date that is assigned to *Kalidas*. Howsoever different be the opinions among scholars about the date of *Kalidas*, all seem to be agreed on one point that *Kalidas* flourished before the sixth century A. D. *Dr. MacDonnel* says in his History of Sanskrit Literature that "There is good reason to suppose that *Kalidas* lived not in the 6th but in the beginning of the 5th Century A. D." We have already seen, that the several works, which give any information about *Kumardas*, place him in the sixth century; the tradition that he threw himself on the funeral pile of *Kalidas*, therefore, falls to the ground.

Kumardas appears, from his only work that we are able to see, to have been an imitator of *Kalidas* and he may be said to have carried his imitation to such a great extent that he may be safely called '*Kalidas's* servile imitator.' It is in the nature of things that some time is taken up by the works of a poet before they become so popular as to be adopted as models. It is therefore likely that *Kalidas* was not a contemporary of *Kumardas* but preceded him by a century or even more.

Another argument, that can be brought forward in favour of the view that *Kumardas* was not a contemporary but a successor of *Kalidas* is furnished to us by the artificiality of his style. It is noticeable in Sanskrit Literature that the later the author of a *Kāvya* is the more artificial he is found to be as regards his style. 'Not only is the language dominated by the grammatical rules of *Panini*; but the style is regulated by the elaborate laws about various forms of alliteration and figures of speech laid down in the treatises on poetics.' This remark is found fully worked up in this poem.

जानकीहरणम् ।

पंचम सर्गः ।

ततस्ततं तापसकन्यकाजनप्रसिक्तसंवर्द्धितवृक्षमण्डलैः ।

सहस्रशस्तानितसामनिस्वनप्रवर्तिताखण्डशिखण्डिताण्डवम् १

श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥ अथ पूर्वसर्गे ताटिकावधसंतुष्टो विश्वामित्रः श्रीराम-
भद्राय अन्नगणं वितीर्य सायं स्वाश्रमनिकटे प्रपेदे इत्युक्तं । अथास्मिन्सर्गे तस्य
स्वाश्रमप्रवेशं विवक्षुः आदौ तावत् तत्तपोवनं दशभिः श्लोकैर्वर्णयति । तत इति ।
ततः आश्रमसमीपप्राप्त्यनंतरं कौशिकैः कुमारयुग्मेन तपोवनं विवेश इति दशम-
श्लोकस्थक्रियया अन्वयः । तावत्पर्यंतं द्वितीयांतानि तपोवनविशेषणानि । प्रशस्तं
तपः अस्ति येषां ते तापसाः 'तपः सहस्राभ्यां विनीनीति' सूत्रात् तपः
शब्देऽनुवर्तमाने 'अण् च' इति सूत्रेण मत्वर्थेऽण् प्रत्ययः । तापसाः तपस्विनः
'तपस्वी तापसः पारिकांक्षी'त्यमरः । तेषां कन्यकाः अल्पाः कन्याः कन्यकाः
'अल्पे' इत्यनेन कप्रत्ययः 'केण' इति ऋस्वः । तासां जनः समूहः तस्य यत्
प्रसिक्तं सेचनं प्रपूर्वात् सिंचतेः नपुंसके भावे क्तः इति क्तप्रत्ययः । 'नपुंसके
भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंहयानं' इति षष्ठी । तेन संवर्द्धितानि यानि वृक्षाणां
तरूणां मंडलानि समूहाः तैस्ततं विस्तृतं व्याप्तमिति यावत् पुनः कथंभूतं तपो-
वनं सहस्रशः तानितानि विस्तारितानि तनु विस्तारे णिजंतात् क्तः यानि
सामानि ऋषिकुमारैः पठनार्थं उदीर्णानि सामानीत्यर्थः । तेषां यो निस्वनः
ध्वनिः तेन प्रवर्तितं उत्पादितं अखंडं अनवच्छिन्नं शिखंडिनां मयूराणां तांडवं
नृत्यं यस्मिन् मयूरा मेघनादानुलासित्वात् ऋषिकुमारोदीरितसामध्वनिं गांभी-
र्यात् मेघध्वनिमिव मत्वा यस्मिन्नृत्यन्ति एतादृशमित्यर्थः । अनेन सुच्छायत्व-
मधुरध्वन्यादि सौंदर्यं तपोवनस्य व्यज्यते 'तांडवं नटनं नाट्यं' इत्यमरः । अनुप्रासा-
लंकारः अत्र मिश्रत्वात् पांचाली रीतिः तदुक्तं 'पांचालीरीतिवैदर्भी गौडीरित्युभया-
त्मिका' इति । 'बंधपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासा च
वैदर्भी रीतिरिष्यते' इति । 'ओजः कांतिगुणोपेता गौडी या रीतिरिष्यते' इति
च । रीतिस्वरूपं तु 'रीतिर्नामगुणाश्लिष्टपदसंघट्टना मता' इति । एवंविधेषु पूर्व-
त्रगतेषु पद्येषु यथायथं रीतिलक्षणं युधैः संघटनीयं । प्रकरणाति लेखस्तु सर्वोप-
कारकत्वात् । पूर्वस्मिन्सर्गे 'रक्षो हव्यहविर्भुजं स हि तथा संधूय शब्धेनैः' इत्य-

विहङ्गपानाय महीरुहां तले निवेशिताम्भःपरिपूर्णभाजनम् ।
 विशोषणार्थाहितपुण्यवल्कलप्रताननम्रीकृतवृक्षमस्तकम् ॥ २ ॥
 कृतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटैः ।
 हरद्भिरालोहितगण्डमण्डलैः प्लवङ्गमैः सेवितशैलकन्दरम् ॥ ३ ॥
 स्वमङ्गमारुह्य सुखं परिष्वपत्कुरङ्गशावप्रतिबोधशङ्कया ।
 चिरोपवेशव्यथितेऽपि विग्रहे सुनिश्चलासीनजरत्तपोधनम् ॥ ४ ॥

नेन पंचमसर्गस्थ रक्षोवधरूपं वृत्तं सूचितं । अस्मिन् सर्गे चतुःपंचाशत्तमश्लोक-
 पर्यंतं वंशस्थं वृत्तम् । उक्तं च 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति ॥ १ ॥

विहंगेति । महीरुहां महीशब्दे उपपदे रुहधातोः क्तिप् चेति क्तिप् उपपदस-
 मासः । महीरुहां वृक्षाणां तले मूले 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्यात्' इत्यमरः ।
 विहायसा गच्छतीति विहंगाः विहायःशब्दे उपपदे गम्धातोः खच् स च डित्
 विहायसशब्दस्य विहादेशश्च । तेषां पक्षिणां पानं प्राशनं तत्कर्तृकं पानमित्यर्थः ।
 तस्मै तादृश्यं चतुर्थीयं निवेशितानि स्थापितानि अंभःपरिपूर्णानि उदकपरिपूर्णानि
 भाजनानि पात्राणि यस्मिन् 'पात्रामत्रं च भाजनं' इत्यमरः । पुनः कथंभूतं
 विशोषणाय शुष्ककरणाय इति विशोषणार्थं आहितानि स्थापितानि यानि पुण्य-
 वल्कलानां प्रतानानि समूहाः प्रपूर्वात्तनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे घञ् तैः नम्रीकृतानि
 प्रव्हीकृतानि नम्रशब्दात् अभूततद्भावे च्विः टेलोपे अस्य च्वावितीत्वं व्यतत्वात्
 गतिसंज्ञायां कृतशब्देन कुगतिप्रादय इति समासः । वृक्षाणां मस्तकानि अग्रभागा
 यस्मिन् एतादृशं तपोवनम् ॥ २ ॥

कृतास्विति । पुनः कथंभूतं नीवाराणां तृणधान्यानां 'तृणधान्यानि नीवाराः'
 इत्यमरः । ये विभागाः अंशाः ते एव वृत्तयः जीवनसाधनानि 'वृत्तिर्वर्तनजीवने'
 इत्यमरः । तासु कृतासु रचितासु सतीषु मृदवः मृदुलाः ये हस्तसंपुटाः करसंपुटाः
 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । तैः स्वस्य अयं स्वकीयः । 'कुक्' इत्यनुवर्तमाने
 'स्वस्य च' इति वार्तिकेन छप्रत्ययः कुगागमश्च अंशं भागं हरंतीति हरंतः तैः
 हरतेः शतृप्रत्ययः ईषल्लोहितं आलोहितं कुगतीति समासः । आलोहितं गंडानां
 कपोलानां मंडलं चक्रवालं येषां एतादृशैः प्लवंगमैः वानरैः 'कपिभेकौ प्लवंगमौ'
 इत्यमरः । सेवितानि शैलानां पर्वतानां कंदराणि गुहा यस्मिन् 'चलशैल शिलो-
 च्चया दरी तु कंदरो वाञ्छी' इत्यमरौ ॥ ३ ॥

स्वमिति । स्वमात्मीयं 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वः स्त्रियां धने'
 इत्यमरः । अंकं उत्संगं 'उत्संगचिन्हयोरंकः' इत्यमरः । आरुह्य प्रायेत्यर्थः ।
 सुखं यथास्यात्तथा परिस्वपंतः परिशयानाः अत्र परिस्वपदित्येव पाठः साधुः
 षत्वस्याप्राप्तेः । ये कुरंगशावाः मृगपोताः 'मृगे कुरंगवातायु' 'पोतः पाकोर्मको-
 ऽडिभः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरौ । तेषां प्रतिबोधशंकया जाग्रुतिशंकया ।
 विग्रहे देहे 'शरीरं वर्धमविग्रहः' इत्यमरः । चिरं चिरकालं उपवेशः उपवेशनं

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
 बृहल्लतातानभृतः फलेग्रहेरधस्तरोरासितशायितातिथि ॥५॥
 तपस्विवर्गस्य वधूषु बह्वये वितन्वतीषु प्रकृतां बलिक्रियाम् ।
 मृगाङ्गनाभिः परिलिह्य जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिशु ६
 बलिक्रियातानितलाजकर्षणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
 प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिःकुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरौदरम् ७

तेन व्यथितेपि पीडिते सत्यपीत्यर्थः । सुनिश्चलं यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टाः
 जरन्तः वृद्धाः तपोधनाः तपस्विनः यस्मिन् एतेन तत्रत्यऋषीणां दयालुत्वं
 व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसां अग्नीनां शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता
 हुतभुग्' 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरौ । सर्वतः सर्वत्रेत्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि
 दृश्यते' इति सर्वशब्दात् तसिल्प्रत्ययः । 'उभसर्वतसोः कार्या' इत्यादिना
 हिरण्यरेतःशरणानीत्यत्र द्वितीया अग्निगृहाणां आसमंतात् भागे सर्वत इत्यर्थः ।
 प्रवृत्तः उत्पन्नः यः पुण्याहुतिधूमः पुण्यार्थं पुण्यकारिका वा या पयआदिहविर्द-
 व्याहुतयः तासां धूमः तेन धूसरं मलिनं पुनश्च बृहन् महान् यो लतानां वल्लीनां
 तानः विस्तारः तनु विस्तारे भावे घञ् तं बिभर्ति धारयति इति तथा 'किप् चेति'
 भृधातोः किप् 'ह्रस्वस्येति' लुक् । फलानि गृह्णतीति फलेग्रहिः 'फलेग्रहिरात्मंभरि-
 श्वेति' निपातनात्साधुः एतादृशस्य तरोः अधः अधोभागे आसिताः उपविष्टाः
 शायिताश्च सुप्ताश्च अतिथयः प्राघूर्णिका यस्मिन् एतादृशं तपोवनं । आशित इति
 पाठे पूर्वं आशिताः भोजिताः पश्चाच्छायिताः स्वापिताः अतिथयः यस्मिन्
 एतादृशं तपोवनं आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैकेति समासः । एतेन तस्य
 पावित्र्यं विविक्तत्वं च सूचितं ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्विनः 'तपः सहस्राभ्यां विनीनीद्वि'
 तपःशब्दात् विनिप्रत्ययः । ऋषयः तेषां वर्गः समूहः तस्य वधूषु स्त्रीषु वन्द्ये
 अग्नये प्रकृतां उपक्रांतां आरब्धामिति यावत् बलेः उपहारस्य क्रिया कर्णं
 'बलिर्द्वैल्योपहारयोः' इति हैमः । वितन्वतीति वितन्वत्यः तासु विपूर्वात्
 तन्धातोर्लटः शत्रुदेशः उगितश्चेति ङीप् । कुर्वतीषु सतीषु मृगाङ्गनाभिः मृगाणां
 अङ्गनाः स्त्रियः हरिण्य इत्यर्थः । ताभिः कर्त्राभिः जिह्वया रसनया परिलिह्य
 आस्वाद्य आदौ विनोदिताः पश्चात्त्याजिताः विनोदितत्याजिताः पूर्वकालैकेति
 समासः । अतएव रोदिनः विनोदितत्याजितरोदिनः आवश्यकाधर्मण्येति रुद-
 धातोः णिनिप्रत्ययः तासां तपस्विवर्गवधूनां शिशवः अर्भकाः यस्मिन् ॥ ६ ॥

बलीति । बलेः पूजोपहारादेः या क्रिया करणं तस्मिन् तानिताः विस्तारिताः
 ये लाजाः तेषां कर्षणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेताः
 मिलिताः ये कीटाः तेषां प्रतिघातः नाशः प्रतिघात इत्यत्र उपसर्गस्येति

महीरुहभ्रष्टविहङ्गपोतिकासुखोपवेशाय तपस्विस्सुभिः ।
 इषीकतूलेन विधाय मार्दवं कचित्समासज्जितनीडपञ्जरम् ॥ ८ ॥
 सवारिमृत्स्नापरिपूर्णखातकप्रजन्यमानाङ्कुरवीजमेकतः ।
 प्रहृष्टसारङ्गकिशोरवल्गितप्रकीर्णपुञ्जीकृतशुष्यदिङ्गुदि ॥ ९ ॥
 समीरणैराद्भुतिगन्धपावनैर्वितानितोद्दामशिखण्डिनिस्वनम् ।
 तपोवनं तत्तपसामधिश्रयः कुमारयुग्मेन विवेश कौशिकः ॥ १० ॥

दीर्घो न बहुलप्रहणात् । तस्य शंकया आशंकया तपस्विभिः सुनिभिः शनकैः
 मंदं मंदं यथास्यत्तथा कुशस्य दर्भस्य जात्येकवचनं कुशानामित्यर्थः । मुष्टया
 प्रमृज्यते तत्प्रमृज्यमानं प्रपूर्वांन्माष्टैः कर्मणि लट् शानच् अनलानां गार्हपत्याद्य-
 मीनां यन्मंदिरं गृहं अभिशाला तस्या उदरं मध्यभागो यस्मिन् एतादृशं
 तपोवनं । यद्यप्यत्र 'प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः' इति पाठो दृश्यते । तथापि
 तादृशपाठे अन्यपदार्थः तपोवनं न लभ्यते । अतः कुशस्य मुष्टया शनकैस्तप-
 स्विभिः प्रमृज्यमानानलमंदिरोदरं इत्येव पाठः साधुः इति भाति ॥ ७ ॥

महीरुहेति । महीरुहेभ्यः वृक्षेभ्यः भ्रष्टाः अधःपतिताः महीशब्दे उपपदे रुहधातोः
 मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । महीरुहेभ्यः भ्रष्टा इति साधनं कृतेति समासः । या
 विहङ्गपोतिकाः विहङ्गानां या पोतिकाः शावाः तासां सुखेन उपवेशाय उपवेशनाय
 उपपूर्वात् विंशतेर्भावे घञ् तादर्थ्ये चतुर्थी । तपस्विनां ऋषीणां सूनवः पुत्राः तैः
 कर्तृभिः इषीकाणां तूलं कार्पासं इषीकतूलं 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलेति'
 न्हस्वः तेन सार्दवं मृदोर्भावः मार्दवं मृदुत्वमिति यावत् इगन्ताच्चलघुपूर्वादिति
 अण्प्रत्ययः । विधाय कृत्वा कचित् कुत्रचित् तपोवनप्राप्तिं किमृशब्दात् 'किमोत्
 अत् कातीति' कादेशः, 'असाकल्ये तु चिच्चन' इत्यमरः । समासजितानि नीडानि
 कुलाया येषु 'कुलायो नीडमस्त्रियां' इत्यमरः । एतादृशाः पंजरा यस्मिन्
 एतादृशं तपोवनं तस्मिन् ॥ ८ ॥

सवारीति । एकतः एकस्मिन् भागे वारिणा उदकेन सहिता सवारिः 'तेन
 सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सादेशः एतादृशी प्रशस्ता मृत्
 मृत्स्ना 'मृदस्तिङ्कन्' इत्यतः मृद इत्यनुवर्तमाने 'सस्रौ प्रशंसायामिति' स्नप्रत्ययः
 तथा परिपूर्णा ये खाताः तेभ्यः प्रजन्यमाना अंकुरा येभ्यः एतादृशानि बीजानि
 यस्मिन् । प्रहृष्टाः ये सारंगकिशोराः हरिणशावाः तेषां यद्वल्गितं इतस्ततो
 भ्रमणं तेन प्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिप्तानि एतादृशानि पुञ्जीकृतानि शुष्यन्ति
 इंगुदीनि इंगुदिफलानि यस्मिन् इंगुदीत्यत्र विकारप्रत्ययस्य फले लुप् इत्यनेन
 लुप् 'लुपियुक्तवद्वयक्तिवचने' इति युक्तवद्भावः ॥ ९ ॥

समीरणैरिति । तपसां तपश्चर्याणां अधिश्रयः आश्रयः कौशिकः कुशिकस्य
 अपत्यं 'तस्येदमित्यण्' ऋष्यधकेति वाण् विश्वामित्रः आहुतीनां गंधः सुगंधः तेन

विधित्सुरिष्टं नृपतेरतन्द्रितं सुतं ततो वैबुधलौकिकीमृषिः ।
समादिदेश प्रकृताय कर्मणे चिराय तद्रक्षणरूप्यमाहृतः ॥ ११ ॥
तमग्निमिन्धन्तमधिक्रतु ध्रमन् रिरक्षिषुः सन् परितो रिपोरसौ ।
क्षमाभुजः सज्यशरासनः सुतो हृतो जगादावरजं वनश्रिया ॥ १२ ॥

पावनैः पवित्रैः एतादृशैः समीरणैः वायुभिः वितानितः विस्तृतः उद्दामः महान्
शिखंडिनां मयूराणां निःस्वनः ध्वनिः यस्मिन् एतादृशं तत् पूर्वोक्तं तपोवनं
कर्म कुमारयोः रामलक्ष्मणयोः यद्युगमं युगलं 'सहयुक्ते प्रधाने' इति तृतीया ।
तेन सहेत्यर्थः विवेश प्रविवेशेत्यर्थः । विशूधातोर्लिट् ॥ १० ॥

विधित्सुरिति । ततः तपोवनप्रवेशानंतरं आहतः सादरः रामविषयकादरवा-
नित्यर्थः । अर्चितो वा पूजित इति यावत् "आहतौ सादरार्चितौ" इत्यमरः ।
विवुधलोकानां देवलोकानां इयं वैबुधलौकिकी तस्येदमित्यण् अण्णतान्डीप्
'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः एतादृशी
इष्टिं यज्ञं विधित्सुः विधातुमिच्छुः विपूर्वात् दधातेः सनि सनिमीमेति इसादेश
अभ्यासलोपः 'सनाशंसमिक्षुः' इति उप्रत्ययः । एतादृशः ऋषिः विश्वामित्रः
अतंद्रितं तंद्रा आलस्यं संजाता अस्य तंद्रितः तारकादित्वादितच् तादृशो न
भवतीति अतंद्रितः तं अनलसमित्यर्थः । अतएव चिराय चिरकालं 'चिराय
चिररात्राय' इत्यमरः । तद्रक्षणरूप्यं तस्य यज्ञस्य रक्षणं पालनं ततः आगतं
तद्रक्षणरूप्यं फलस्यापिहेतुत्वं अध्ययनेन वसतिरिति वत् 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्य
रूप्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । एतादृशं नृपतेः दशरथस्य सुतं पुत्रं श्रीरामभद्रं प्रकृ-
ताय कर्मणे यज्ञरक्षणरूपकर्मणे इत्यर्थः । समादिदेश आज्ञापयामास समाङ्पूर्वा-
दिशतेर्लिट् ॥ १० ॥

तमिति । असौ पूर्वोक्तः ज्यया मौर्व्या सहितं सज्यं अस्यंते अनेनेति असनं
असुक्षेपणे करणे ल्युट् शराणां बाणानां असनं शरासनं धनुष्यं सज्यं मौर्वीविशिष्टं
शरासनं यस्य 'धनुष्वापौ धन्वशरा' इत्यमरः । एतादृशः क्रतौ इत्यधिक्रतु
सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः यज्ञे इत्यर्थः । अग्निगार्हपत्याद्यग्नीनित्यर्थः । जाल्यपेक्षया
एकवचनं इंधंतं दीपयंतं इंधीदीप्तौ लट् शत्रादेशः श्रसोरलोपः अनुदात्तेत्वलक्षणा-
त्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदं । तं विश्वामित्रं परितः समंततः 'अभितः परितः
समयेत्यादिना' परितयोगे द्वितीया । किमर्थं परिश्रमणमित्यपेक्षायामाह रिपो
रिति । रिपोः शत्रोः सकाशात् भीत्रार्थानामित्यपादानत्वं रक्षितुं इच्छुः रिरक्षिषुः
रक्षणालने सन्नतादुप्रत्ययः । अर्थात्तमिति कर्मात्र संबध्यते एतादृशः क्षमाभुजः
क्षमां पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इति क्षमाभुक् तस्य दशरथस्य सुतः श्रीरामभद्रः
वनस्य अरण्यस्य श्रीः लक्ष्मीः तया हृतः आकृष्टः सन् अवरजं अनुजं
लक्ष्मणमित्यर्थः । जगाद् उवाचेत्यर्थः गदव्यक्तायां वाचि लिट् । अनु-
प्रासालंकारः ॥ १२ ॥

विभर्ति नीवारवदम्बुजाकरश्रिया परीतं सततं तपोजुषाम् ।
 अखातमाहावमनुष्विमं परं सदाफलं शस्यमिदं तपोवनम् ॥ १३ ॥
 सवेदवेदाङ्गविदो यमव्ययं विदन्ति यत्नेन पदं तपस्विनः ।
 स लोककृत्यानि विचिन्त्य कानिचित् तपस्यति स्मेह पुमान् पुरातनः

पूर्वश्लोके क्षमाभुजः सुतः अवरजं जगादेत्युक्तं किं जगादेत्यत आह-विभ-
 र्ताति । नीवारा तृणधान्यानि संति यस्मिन् तन्नीवारवत् 'तदस्यास्यस्मिन्नि-
 ति' मनुप् मादुपधायाश्चेतिवत्त्वं अनुजानां कमलानां आकरः खनिः तस्य या श्रीः
 शोभा तथा परीतं युक्तं तपः जुपते सेवते इति तपोजुषः जुपी प्रीतिसेवनयोः
 किप् तपस्विनामित्यर्थः । इदं पुरोद्विश्यमानं तपसः वनं अरण्यं सततं निरंतरं
 'सततेऽनारताश्रान्तसंतताविरतानिशं' इत्यमरः । अखातं देवखातकं 'अखातं
 देवखातक' इत्यमरः । आहावं निपानं 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये'
 इत्यमरः । वापेन क्षेत्रविकरणेन निर्वृत्तं उष्विमं तथा न भवतीति अनुष्विमं
 'डुवप् बीजसंताने' इत्यस्मात् द्वितः त्रियजादित्वात्संप्रसारणं कत्रेर्मन्त्रित्यमिति
 स्वार्थे मप्प्रत्ययः । वापं विना स्वतएवोत्पन्नमित्यर्थः । अतएव परं श्रेष्ठं सदा
 सततं फलं यस्य एतादृशं सस्यं धान्यं विभर्ति धारयाति । डुभृज् धारणपोषणयोः
 लङ् तिप् शपः श्लौ द्वित्वं अभ्यासस्येत्वं च । अखातं आहावं सस्यमित्यत्र
 चकारं विनापि समुच्चयः 'यस्यां हिरण्यं विदेयं गामश्वं पुरुषानहं' इतिवत्
 द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

सेति । इह अस्मिन् वने 'इदमोह' इति हप्रत्यये 'इदमइश्' इति इशादेशः ।
 वेदाः ऋगादयः तैः सहितानि सवेदानि यानि वेदांगानि शिक्षादीनि षट्
 तानि च 'शिक्षाकल्पो व्याकरणं नैरुक्तं छंदोज्योतिषमिह्यंगानि' इति चरणव्यूहे
 स्पष्टानि तेषां विशिष्य पादाद्यंगत्वं शिक्षायामुक्तं तथाहि 'छंदः पादौ तु वेदस्य
 हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षाग्राणं तु
 वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्सांगमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयत' इति । तानि
 विदन्ति जानन्ति ते सवेदवेदांगविदः विदज्ञाने सुप्युपपदे किप् चेति किप् उपप-
 दमतिङ् इति समासः । एतादृशाः तपस्विनः नित्यं तपोयुक्ताः भूमनिदाप्रशंसासु
 इत्यनेन नित्ययोगे 'तपः सहस्राभ्यां विनीनीति' विनिप्रत्ययः यं पुराणपुरुषं
 अव्ययं नास्ति व्ययः षड्भावविकारायस्य एतादृशं षड्भाववर्जितमित्यर्थः । ते च
 यास्केन दर्शिताः 'जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीति । अतएव
 काठके उक्तं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित् नायं कुतश्चिन्नबभूव कश्चित् ।
 अंजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति । एतादृशं पदं
 वस्तुरूपं 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । यत्नेन उपनि-
 षदर्थविचारादिरूपप्रयत्नेन विदन्ति जानन्ति विद ज्ञाने लट् । सः पूर्वोक्तः पुरातनः

सुदर्शनच्छिन्नसमाहृतेन्धनं द्विजेन पक्षव्यजनेन वीजितम् ।
 त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरमादिपूरुषो जुहाव हव्यैरिह हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
 तपस्यति स्वामिनि शत्रुशातने समित्कुशच्छेदनमात्रतत्परः ।
 सुसंयतो नाभिननन्द नन्दकः सुरारिवक्षःक्षतजासवं तदा ॥ १६ ॥
 गदारणद्दुन्दुभिभैरवं रणं तदा समभ्येत्य भयं वितन्वति ।
 शिरस्यपध्वस्तशिरस्त्रजालके निमज्ज्य मज्जां न जघास विद्विषाम्

पुराणः पुमान् पुरुषः कानिचित् लोकानां कृत्यानि कार्याणि 'विभाषाकृत्पेरिति
 कृधातोः क्यप् लोककार्याणीत्यर्थः । विचित्य विचार्य लोककार्याण्युद्दिश्येत्यर्थः ॥
 तपस्यति स्म लट्स्मे इति स्मयोगे भूतार्थे लट् ॥ १४ ॥

तस्य आयुधान्यपि तपसा अनुकूलतां यातानीति क्रमेण दर्शयति । सुदर्श-
 नेति । इह अरण्ये आदिपूरुषः विष्णुः त्रीणि नेत्राणि यस्य सः त्रिनेत्रः
 शंकरः 'विरूपाक्षस्त्रिलोचनः' इत्यमरः । अन्या मूर्तिः मूर्त्यन्तरं मयूरव्यंसका-
 दित्वात्समासः । त्रिनेत्रस्य शंकरस्य मूर्त्यन्तरं देहांतरं अन्यदेहं इति यावत्
 शंकरस्य अष्टमूर्तित्वात् अष्टासु मूर्तिषु अन्यतमा वन्दिर्भवति तथा चोक्तं 'पृथिवी
 सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचंद्रमसौ सोमयाजीवेत्यष्टमूर्तयः' इति ।
 पूर्वसुदर्शनेन चक्रेण छिन्नानि पश्चात्समाहतानि सुदर्शनसमाहतानि 'पूर्वकालैकेति
 समासः ।' एतादृशानि इंधनानि काष्ठानि यस्य द्विजेन गरुडेन 'दंतविप्रांडजाद्विजाः'
 इत्यमरः । पक्षः गरुत् सएव व्यजनं तेन वीजितं धमातं एतादृशं हव्यवाहनं
 अग्निं 'हुतभुक् दहनो हव्यवाहन' इत्यमरः । ह्वयंते इति हव्यानि हुधातोः
 कर्मणि यत् हविर्दव्यैरित्यर्थः जुहाव हुधातोः कर्मणि लिट् । रूपकालंकारः ॥ १५ ॥

इदानीं खड्गोपयोगं दर्शयति । तपस्यतीति नन्दकः एतन्नामकः विष्णोः खड्गः
 शातयति नाशयति इति शातनः शद्धातोः णिजन्तात् कर्तरि नद्यादित्वात्
 ल्युः शदेरगतौ तः इति शदेस्तादेशः । शत्रूणां रिपूणां शातकं घातके स्वामिनि
 प्रभौ श्रीविष्णौ 'स्वामिन्नैश्वर्ये' इति निपातनात्साधुः तपस्यति तपश्चरति सती-
 त्यर्थः । तपश्शब्दात् 'कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् तपसः
 परस्मैपदं चेति परस्मैपदं । समिधः इध्मानि कुशाः दर्भाः तेषां छेदनं द्वेधीकरणं
 समित् कुशच्छेदनमेव समित्कुशच्छेदनमात्रं तस्मिन् तत्परः आसक्तः 'तत्परेप्र-
 सितासक्त' इत्यमरः अतएव सुसंयतः नियतः सन् सुराणामरयः शत्रवः दैत्याः
 तेषां वक्षांसि 'उरांसि उरोवत्सं च वक्षश्च' इत्यमरः । तत्संबन्धि क्षतजं रक्तं तदेव
 आसवः मद्यं 'मैरेयमासवः सीधु' इत्यमरः । तं तदा तपःकाले न अभिननन्द
 न मानयामासेत्यर्थः स्वामिनि शत्रुर्हिंसां त्यक्त्वा तपस्यति सति तदायुधं नन्द-
 कोपि समित्कुशच्छेदनतत्परः सन् दैत्यवक्षोरक्तपानं तत्याजेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं गदयापि हिंसां त्यक्त्वाह । तदा तपःकाले गदा कौमोदकी

नवं स्वकोशाहृतवारिधारया वनं तरूणामनुगृह्णता रणे ।
 न पाञ्चजन्येन जनस्य तेनिरे भियो विशुष्काशनिभैरवै रवैः ॥१८॥
 सलीलमुद्दण्डसरोजविष्टरे निषद्य पादेन पुरोऽवलम्बिना ।
 परिस्पृशन्त्या चलवीचिमस्तकं तदा किलागायि कलं न पद्मया १९

नाम्नी रणतः दुन्दुभयो यस्मिन् स रणदुन्दुभिः अतएव भैरवः भयंकरः एतादृशो यो रणः युद्धं तं समेभ्येत्य प्राप्य भयं भीतिं वितनोति वितन्वन् तस्मिन् अपध्वस्तानि वितानि शिरस्त्राणां जालानि येन एतादृशे भयाभावात् त्यक्तशिरस्त्राणके इत्यर्थः । एतादृशे विद्विषां शत्रूणां शिरसि मस्तके मस्तकेषु इत्यर्थः जात्येकवचनं निमज्ज्य पतित्वेति यावत् मज्जां धातुविशेषं न जघास न भक्षयामास अदुभक्षणे लिख्यन्तरस्यां इत्यनेन घसादेशः । अनुप्रासालंकारः । विष्णौ तपस्यति शस्त्रप्रहाराभावात् गदायाः शत्रुमज्जाभक्षणं न जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं पाञ्चजन्योपयोगं दर्शयति । नवमिति । स्वस्य यः कोशः कुङ्कुमलः तेन आहृता आनीता वारिधारा उदकधारा तथा तरूणां वृक्षाणां वनं अनुगृह्णता अनुगृह्णातीत्यनुगृह्णन् तेन स्वकोशानीतवारिणा वनं सेचयतेत्यर्थः । एतादृशेन पाञ्चजन्येन पाञ्चजने दैत्यविशेषे भवः पाञ्चजन्यः तेन विष्णोः शंखेन 'गंभीराञ्ज्यः' इति सूत्रे पाञ्चजनादितिवार्तिकेन ज्यप्रत्ययः रणे युद्धे विशुष्कः जरलहितः यः अशनिः विद्युत् 'अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चंचलायां पवावपि' इति मेदिनी तद्वत् रवैः शब्दैः अशनिपातवत् शब्दैरित्यर्थः जनस्य लोकस्य भियः भीतयः न तेनिरे न विस्तारिताः तनु विस्तारे कर्मणि लिट् एत्वाभ्यासलोपौ अनुप्रासः ॥ १८ ॥

'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका' इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणां क्रीडादिनिषेधात् स्वपतौ विष्णौ तपस्यति लक्ष्म्यापि क्रीडादि त्यक्तमित्याह—सलीलमिति । तदा पुरुषतपःकाले उत्कृष्टः दंडः नालं यस्य तदुद्दंडं एतादृशं यत् सरोजं कमलं तदेव विष्टरः आसनं 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः । तस्मिन् सलीलं लीलया सहितं सलीलं 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासः । निषदनक्रियाया विशेषणमेतत् सलीलं यथास्यात्तथा निषद्य उपविश्य षट्पदविशरणगत्यवसादनेषु अस्मात् क्त्वा त्यवादेशश्च । पुर अग्रभागे अवलंबते तच्छीलः अवलंबीतेन 'सुप्यजाताविति' ताच्छील्ये णिनिः एतादृशेन पादेन चरणेन चलाः चंचलाः या वीचयः ऊर्मयः 'स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु' इत्यमरः । तासां मस्तकं शिरः अग्रमिति यावत् तत् परिस्पृशन्त्या परिस्पृशति इति परिस्पृशती तथा परिपूर्वात् स्पृशतेः लटः शत्रादेशे उगितश्चेति ङीप् आच्छीनयोर्नुम् । एतादृश्या पद्मया लक्ष्म्या 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः कर्त्र्या कलं

फणावतामुद्धरणेषु वारिधिप्रवाहसिकावुदयाचलस्थितः ।
वितत्य पक्षावधिपः पतत्रिणां व्यशोषयन्न प्रति सूर्यमायतम् ॥२०॥
विहारमारण्यकमिष्टवस्तुदं विहाय बल्केन समं वितूस्तयन् ।
इतः किल क्रोधपराहतो हरिः पुरा प्रतस्थे बलिबन्धसिद्धये ॥ २१
ततः प्रहृत्येव गुणस्य सम्पदा हिरण्यगर्भस्य विधूतहिंसया ।
निषेव्यते श्वापदसम्पदा पदं तपस्विनामृद्धमिदं शमावहम् ॥२२॥

मधुरं यथास्यात्तथा न अगायि किल गानं न कृतमेवेत्यर्थः । कैगैशब्दे कर्मणि
लुङ् विण तलोपः ॥ १९ ॥

फणावतामिति । पतत्रिणां पतत्राणि पक्षाः संति येषां तानि पतत्रिणः पक्षिणः
'अत इति ठनौ' इति इनिः 'पतत्रं च तनुरुहं' इत्यमरः । तेषां अधिपः प्रभुः
गरुड इति यावत् फणाः फटाः संति येषां ते फणावंतः सर्पाः तेषां
उद्धरणेषु उत्कर्षणेषु इत्यर्थः । वारीणि धीयन्ते यस्मिन् वारिधिः समुद्रः
कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः तस्य प्रवाहः तेन सिक्तिः सेचनं तस्यां सत्यां
'यस्य च भावेन' इति सप्तमी । सर्पोद्धरणकाले समुद्रोदकेन आर्द्रत्वे सती-
त्यर्थः । उदयाचले स्थितः विद्यमानः सन् प्रतिसूर्यं सूर्यस्य आभिमुख्यं
प्रतिसूर्यं 'लक्षणेनाभिप्रतीत्यनेन' अव्ययीभावः । आयतं विस्तृतं यथास्यात्तथा
पक्षौ पत्रे 'गरुत्पक्षश्छदाः पत्रं' इत्यमरः । वितत्य विस्तार्य न व्यशोषयत्
न विशोषितवान् । भगवतस्तपसि स्थितत्वात् तत्रैव गरुडस्याप्यागमनात् समु-
द्रस्थसर्पाणां ग्रहणाभावात् आर्द्राभावाभावेन पक्षशोषणं नासीदित्यर्थः ।
अनुप्रासालंकारः ॥ २० ॥

विहारमिति । पुरा कदाचित् पूर्वस्मिन्काले इत्यर्थः इष्टवस्तुदं अभीष्टं वस्तु
ददातीति अभीष्टवस्तुदः तं अभीष्टप्रापकमित्यर्थः आरण्यकं अरण्ये भवः आरण्यकः
'अरण्योन्मनुष्ये' इति सूत्रस्थेन 'पथ्यध्यव्यापविहारमनुष्यहास्तिष्वितिवाच्यं' इति
वार्तिकेन युज्यप्रत्ययः तं । विहारं तपोरूपक्रीडां विहाय त्यक्त्वा क्रोधेन
कोपेन अर्थाद्वलिविषयकेण इत्यर्थः । पराहतः ताडितः व्याप्त इति यावत्
एतादृशः हरिः वामनरूपः बल्केन समं बल्कलेन सार्धमित्यर्थः । तूस्तानि जटी-
भूतकेशान् विहन्ति इति वितूस्तयन् जटाभावं परित्याज्य मृदूकुर्वन् इत्यर्थः ।
'मुंडमिश्रलक्षणेत्यादिना' वितूस्तशब्दात् णिच् । अत्र तपःकरणाभावात् जटा-
भावस्यागपूर्वकं मृदूकरणमिति भाति । बलेः एतान्नाम्नो दैत्यस्य यो बन्धः बन्धनं
तस्य सिद्धिः निष्पत्तिः बलिबन्धनार्थमित्यर्थः । इतः एतस्मात् प्रदेशात् प्रतस्थे
किल जगामेत्यर्थः । समवप्रविभ्यस्थः इति कर्तर्यात्मनेपदं ॥ २१ ॥

ततइति । ततः वामनप्रस्थानानंतरं हिरण्यं सौवर्णं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य स
हिरण्यगर्भः अत्र हिरण्यगर्भपदेन विष्णुरुच्यते 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' इति

प्रगृह्य पुच्छे शिशवस्तपस्विनां मसीपयःसेककृतानिवासितान् ।
 यदङ्गगविन्दून् गणयन्ति चापलाद्विलोकयद्द्वीपिनमेनमग्रतः ॥२३॥
 इमौ हरी संहतरोपशंकितौ नितान्ततप्तौ तपनस्य दीप्तिभिः ।
 तलं गजस्य स्तुतगण्डसम्पदः फणातपत्रं फणिनश्च वाञ्छतः ॥२४॥

श्रुतौ । हिरण्यगर्भपदेन 'आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिसमाख्यया योग्यतया च विष्णोरेव निर्णीतत्वात् । तथा च हिरण्यगर्भस्य विष्णोः गुणस्य अर्थात्सत्त्वगुणस्य संपदा संपत्त्या अत्र संपदः इति पाठः समीचीनः प्रहृत्येति कृद्योगेन कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरिषष्ट्या न्याय्यत्वात् यथाश्रुततृतीयांतपाठे तु अंतर्धौ येनादर्शनमिच्छतीति निर्देशेन कर्तृकर्मणोरित्यस्य अनित्यत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन तृतीया बोध्या । प्रहृत्येव प्रहारेणैव विधृता उत्सृष्टा हिंसा यया 'समुद्भिन्नतं धूतमत्सृष्टे' इत्यमरः । एतादृश्या श्वापदसंपदाश्वापदमित्यत्र 'शुनोदंतदंष्ट्रा' इति वार्तिकेन पदशब्दे परे पूर्वपदस्य श्वन् इत्यस्य दीर्घः रथंतरा-दिवत् वनचरेषु पशुषु रूढोयं तेषां सिंहव्याघ्रादिवनचरपशूनां या संपत् संपत्तिः तया प्रभूतश्वापदैरित्यर्थः । शमावहं आवहतीत्यावहं बह्प्रापणे पचाद्यच् शमस्य शांतेः आवहं शमावहं अत्रत्यानां मनः शांतिकारीति यावत् एतादृशं तपस्विनां प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्विनः 'तपः सहस्रेति विनिः' तेषां ऋद्धं समृद्धं इदं पुरोवर्तिपदं स्थानं 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमांघ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । निषे-व्यते निपूर्वात् सेव्धातोः कर्मणि लट् । अत्र विष्णोः सत्त्वगुणत्वेन तत्सहवासेन नैजं रजोगुणं हित्वा सहजवैराग्यपि श्वापदानि हिंसावर्जं सुखेन वर्तते इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षानुप्राप्तौ ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन् श्लोके विधूतहिंसतेति सहजवैरैरपिश्वापदैः घातुकत्वं त्यक्तमित्युक्तं तदेव दर्शयति द्वाभ्यां । प्रगृह्येति । तपस्विनां तापसानां 'तपस्वी तापसः पारिकांक्षी वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । शिशवः शावकाः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । पुच्छे प्रगृह्य पुच्छे धृत्वेत्यर्थः । अग्रे वृक्षः कपिसंयोगीतिवत् अवच्छेद्यावच्छेदकभावः संबंधः सप्तम्यर्थः पुच्छावच्छेदेन गृहीत्वेति यावत् मस्याः कज्जलसंबंधियत्पयः उदकं मेला इत्यर्थः (झाई इति भाषायां) तस्य यः सेकः सेचनं तेन कृतानिव उत्पादितानिष असितान् कृष्णवर्णान् 'कृष्णे नीलासितश्याम' इत्यमरः । एतादृशान् यदंगबिंदून् यस्य द्वीपिनः अंगं शरीरं तत्संबन्धिनः ये बिंदवः पृषताः 'पृषंति बिंदुपृषता' इत्यमरः । तान् चापलात् चपलानां चंचलानां भावः चापलं चांचल्यं तस्मात् गणयन्ति संख्यानयन्ति एता-दृशं अग्रतः अग्रभागे इत्यर्थः । आद्यादित्वात्सप्तम्यंतात्तसिः एनं पूर्वोक्तं अन्वादे-शत्वात् 'द्वितीया टौस्वेनः' इत्येनादेशः । एतादृशं द्वीपिनं शार्दूलं 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । विलोकय पदय लोकदर्शने णिजंताल्लोद् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २३ ॥

इमाविति । संहतरोपशंकितौ रोपः क्रोधः शंकितं आशंका भावे क्तः संहते

तथा गिरं व्याहरतैव रोदसी वितत्य यातं पवनेन रंहसः ।
विधूनयत्तद्विपिनं द्विषद्वलं ध्वजैरुपालक्ष्यत काकलाञ्छनैः ॥ २५ ॥
सरोषरक्षः प्रतिबिम्बविग्रहं कृपाणपत्रे शरदम्बरत्विषि ।
विगृण्णतां जीवितपानलिप्सया स्थितः समास्थाप्य यमो यथा बभौ
असंख्यगृह्या अपि तत्र सैनिकाः पिशाचरक्षस्ततिभिर्निरन्तरम् ।
कृतान्धकारं रथचक्रेणुभिर्जगुर्जगत्सत्त्वरजस्तमोमयम् ॥ २७ ॥

रोषशंकिते याभ्यां एतादृशौ इमौ पुरोवर्तिनौ हरी सिंहभेकौ 'यमानिलेंद्रचंद्रार्क-
विष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिः' इत्यमरः । द्वंद्वदौ संहतपदस्य
संयोगात् त्यक्तकोपशंकावित्यर्थः । सिंहः त्यक्तकोपः भेकः त्यक्तशंक इति यावत् ।
तपनस्य सूर्यस्य दीप्तिभिः तेजोभिः नितांतं अत्यंतं यथास्यात्तथा तप्तौ
'तीत्रैकांतनितांतानि' इत्यमरः । एतादृशौ संतौ स्तुतगंडसंपदः स्तुता गंड-
संपत् कटसंपत्तिर्यस्य मदस्त्राविणइत्यर्थः । एतादृशस्य गजस्य हस्तिनः तलं
उदराधोभागं च फणिनः सर्पस्य 'चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी' इत्यमरः ।
फणाएव फटैव आतपत्रं छत्रं 'फटायां तु फणा द्वयोः' 'हैमं छत्रं त्वातपत्रं'
इत्युभयत्राप्यमरः । वांछतः इच्छतः वाञ्छिच्छायां लट् उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २४ ॥

तथेति । तेन प्रकारेण तथा पूर्वोक्तप्रकारेण गिरं वाणीं 'गीर्वाणवाणी सरस्वती'
इत्यमरः । व्याहरतीति व्याहरत् व्याहरि भूते इति तथा 'व्याहारउक्तिर्लपि-
तं' इत्यमरः । तेन एवं ब्रूवतैव श्रीरामचंद्रेण कर्त्रा रंहसः वेगस्य 'रंहसारसी-
तुरयः स्यदः' इत्यमरः । पवनेन वायुना रोदसी द्यावापृथिव्यौ 'द्यावापृथिव्यौ
रोदस्यौ द्यावाभूमौ च रोदसी' इत्यमरात् । वितत्य विस्तीर्य व्याप्येति यावत्
यातं गतं तत् स्वाधिष्ठितं विपिनं अरण्यं विधूनयति कंपयतीति विधूनयत्
अथवा रंहसा पवनेन तद्विपिनं विधूनयत् रोदसी वितत्य यातं इति अन्वयः
एतादृशं द्विषतां शत्रूणां बलं सैन्यं काकाः वायसाः लाञ्छनानि चिन्हानि येषां
ते एतादृशैः ध्वजैः केतनैः हेतुभिः उपालक्ष्यत प्राज्ञायत ॥ २५ ॥

सरोष इति । रोषेण क्रोधेन सहितं सरोषं तच्च तत् रक्षः राक्षसः विगृण्णतां
विगृण्णति द्वेषं कुर्वति इति विगृण्णतः शत्रव इत्यर्थः । तेषां जीवितस्य जीवनस्य
यत् पानं तस्य लिप्सा लाभेच्छा लभ् धातोः सन्नतात् अप्रत्ययः इत्यनेन अप्रत्ययः
इसादेशः अभ्यासलोपश्च तथा शरदः संबंधि यत् अंबरं आकाशं तद्वत् त्विदं
कांतिर्यस्य एतादृशे कृपाणपत्रे कृपाणः तरवारिः स एव पत्रं दलं तस्मिन् प्रति-
बिम्बमेव विग्रहः देहः तं समास्थाप्य स्थितः यथा यमः अंतकः तथा बभौ
शुशुभे ॥ २६ ॥

असंख्यगृह्या इति । नास्ति संख्या येषां ते असंख्याः ते च ते गृह्याः ज्ञेयाः

चकार लक्ष्यं प्रथमो बलोत्तरो नभः श्रितं तत्पदिको बलं द्विषाम् ।
तर्ति क्षितिस्थामनुजो जघान च द्रवचतुरंगामतिदन्तयद्विभुम् ॥२८॥

गृह्णग्रहणे 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति क्यप् । विशेषणं विशेष्येणेति समासः ।
अथवा संख्याया अभावः असंख्यं तत् गृह्याः असंख्यगृह्याः संख्यया परिच्छेत्तु-
मशक्या इत्यर्थः । एतादृशः तत्र राक्षससेनायां सैनिकाः सेनायां समवेताः
सैनिकाः समवायान् समवैति इति अधिकारे सेनायावेति ठक्प्रत्ययः । 'सेनायां
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः । पिशाचाश्च रक्षांसि च तेषां ततयः
पङ्क्तयः ताभिः हेतुभिः निरन्तरं निर्गतं अन्तरं अवकाशो यस्मात् तत् व्याप्त-
मित्यर्थः । रथानां स्यन्दनानां चक्राणि तेषां रेणुभिः रजोभिः 'रेणु द्वयोः स्त्रियां
धूलिः पांशुर्ना न स्त्रियां रजः' इत्यमरः । तैः हेतुभिः कृतः उत्पादितः अंधकारः
ध्वातं यस्मिन् 'अंधकारोऽस्त्रियां ध्वातं' इत्यमरः । एतादृशं जगत् विष्टपं
सत्त्वं च रजश्च तमश्च सत्त्वरजस्तमांसि सत्त्वरजस्तमः प्रचुरं सत्त्वरजस्तमोमयं
तत्प्रकृतवचने मयट् इति मयट् । अपिः संभावनायां 'गर्हासमुच्चयप्रश्रसंख्यासंभा-
वनास्वपीत्यमरः' । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमिति संभावितमिति यावत् तथा जगुः
वर्णयामासुः कैगैशब्दे लिट् । पिशाचादिप्राणिसत्त्वात् सत्त्वमयं रेणुभिः रजोमयं
अंधकारात्तमोमयमिति ज्ञेयं ॥ २७ ॥

चकारेति । बलोत्तरः बलेन वीर्येण उत्तरः श्रेष्ठः तृतीया तत्कृतार्थेति समासः
एतादृशः पदिकः पादाभ्यां चरतीति पदिकः 'चरतीति ठक्' इकेचरावुपसंख्यान-
मिति पद्मावः एतादृशः प्रथमः पूर्वोत्पन्नः श्रीरामभद्र इत्यर्थः । नभः आकाशं
'नभोत्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । तत् श्रितं आश्रितं तत्पूर्वोक्तं द्विषां शत्रूणां
'द्विद्विपक्षाहितामित्रे' इत्याद्यमरः । बलं सैन्यं लक्ष्यं शरव्यं 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं
च' इत्यमरः । चकार अनु अजनीत्यनुजः यवीयान् 'अन्येष्वपि दृश्यते इति
जनेर्दः' लक्ष्मणः इत्यर्थः । क्षितौ पृथ्व्यां तिष्ठतीति क्षितिस्था । सुपीति योग-
विभागेन स्थाधातोः कः प्रत्ययः तां द्रवचतुरंगां द्रवंतः गच्छंतः तुरंगा अश्वा
यस्यां सा तथा तां द्रुगतौ शतृप्रत्ययः । पुनः लङ्ग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधि-
करण्येपि क्वचित् शतृप्रत्ययः । 'घोटकेवीति तुरगं तुरगांश्चेत्यमरः' । अतिदंतवद्विशुं
इतिवकारघटितः पाठः साधुः प्रशस्ता दंता येषां ते दंतवंतः दंतिनइत्यर्थः यद्य-
प्यत्र 'अत इनि ठनाविति' इनिना मतुपूर्वोद्धो युक्तः तथापि बाहुलकात् समाधेयं
इति सिद्धस्य गतिरियं वस्तुतस्तु प्रमाद एवायमिति भाति हस्तिनि दंतवच्छब्दस्य
कापि कोशादावनुपलंभात् । अगतिकगतिबाहुलकाश्रयणे प्रमाणाभावाच्च कपि-
प्रयोगाणामशुद्धानामुपलंभाच्चेत्यास्तां तावत् अतिदंतयत् इति यथास्थितपाठो
'वा अर्थबोधको भवेच्चेत् आदरणीयः । अतिशायिता ये दंतवंतः तैः विभुः
व्यापिका एतादृशीं तर्ति पङ्क्तिं अर्थात् द्विषामिति संबध्यते जघान च नाशया-
मास । हन् हिंसागत्योः लिट् द्वित्वअभ्यासाच्चेति कुत्वं ॥ २८ ॥

युधि द्विषा रामशरेण दारिताः कृतत्वराधोरणमुक्तकंधराः ।
यतो धरण्यामनुकृष्टवारिदं दिवः पतन्तो रुरुजुः स्वसैनिकान् २९
शरासने वर्त्मनि लक्ष्यभेदने परैरुपालक्ष्यत नेषुसन्ततिः ।
ऋतेऽपि हेतोरिव दीर्णवक्षसो निपेतुरस्य प्रधने सुरद्विषः ॥ ३० ॥
यथा गुणस्य ध्वनयः समुद्ययुर्निपातशब्देन समं युधि द्विषाम् ।
तथाऽस्य योद्धुर्धनुषो विनिर्गता जवे विशेषं विदधुः शिलीमुखाः ३१

युधीति । युधि आजौ 'समित्याजि समियुधः' इत्यमरः । रामस्य रामभद्रस्य
शरः बाणः तेन दारिताः भेदिताः 'दारिते भिन्नभेदितौ' इत्यमरः । अतएव कृता
त्वरा यैः एतादृशा ये आधोरणाः हस्तिपकाः 'आधोरणा हस्तिपका' इत्यमरः ।
तैः मुक्ता त्यक्ता कंधरा प्रीवा येषां ते 'शिरोधः कंधरेत्यपि' इत्यमरः । स्वपात-
भिया आधोरणैस्त्यक्तकंधरा इत्यर्थः । वारीणि उदकानि ददतीति वारिदाः 'आ-
तोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । अनुकृष्टा अनुकृताः वारिदाः मेघाः यस्मिन्
कर्मणि तत् अनुकृष्टवारिदं पतनक्रियाया विशेषणमिदं 'वारिदोऽनुभृत्'
इत्यमरः । दिवः आकाशात् पतंतः पत् गतौ शतृप्रत्ययः । द्विषाः द्वाभ्यां शृङ्गा
शृङ्गाभ्यां पिबंतीति द्विषाः । हस्तिनः सुपीति भोगविभागात् कः धरण्यां पृथिव्यां
यतः गच्छतः इण् धातोः शतृप्रत्ययांतस्य द्वितीयांतमिदं रूपं एतादृशान् स्वसै-
निकान् स्वस्य सैनिकाः तान् रुरुजुः बभञ्जुः ॥ २९ ॥

शरासन इति । शरासने धनुषि 'शरासनकोदंडकार्मुकं' इत्यमरः । वर्त्मनि मार्गे
लक्ष्यस्य शरव्यस्य भेदनं विदारणं तस्मिन् इषूणां बाणानां संततिः परंपरा परैः
शत्रुभिः नोपालक्ष्यत न प्राज्ञायतेत्यर्थः । एतेन श्रीरामभद्रस्य हस्तलाघवं दर्शितं ।
अतएव हेतोर्ऋतेऽपीव हेतुं विनापीवेत्यर्थः । 'अन्यारादितरर्तेति' ऋते शब्दयोगे
पंचमी । दीर्णं विदीर्णं वक्षः उरो येषां ते दीर्णवक्षसः एतादृशाः सुरद्विषः सुरान्
द्विषंतीति तथा असुराः सुप्युपपदे क्तिप् अस्य श्रीरामभद्रस्य प्रधने युद्धे 'प्रधनं
प्रविदारणमित्यमरः' । निपेतुः निपूर्वात्पत् इत्यस्मात् लिट् एत्वाभ्यासलोपो ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

यथेति । युधि युद्धे यथा गुणस्य धनुर्गुणस्य ध्वनयः शब्दाः द्विषां शत्रूणां
निपातस्य पतनस्य शब्दः ध्वनिः तेन समं सह 'सार्कं सत्रा समं सहेत्यमरः' ।
समुद्ययुः समुज्जगमुरित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण योद्धुः युध्यतीति योद्धा तस्य
योद्धुः युधसंप्रहारे तृच् एतादृशस्य अस्य रामभद्रस्य धनुषः शरासनात् विनि-
र्गता विनिष्काताः शिलीमुखाः बाणाः । जवे वेगे 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः जवः
इत्यमरः । विशेषं आधिक्यं विदधुः चक्रुः । विपूर्वाद्भातेः कृजर्थेवर्तमानात् लिट्
सहोक्त्यलंकारः ॥ ३१ ॥

सुरारिहस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलब्धलक्ष्याणि चिरं नभस्तले ।
 विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छरप्रतानवातोपहतानि बभ्रमुः ॥ ३२ ॥
 प्रभञ्जनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
 ऋभुद्विषस्ते प्रतिलोममाहतैः शरैर्निजैरेव दृढं निजघ्निरे ॥ ३३ ॥
 क्षतं पृषत्केन पतत्रिणां पथः पतद्बलं तत्तनयस्य भूभृतः ।
 निपातखेदादशिवे भुवस्तले भियेव तूर्णं जहुरन्तराऽसवः ॥ ३४ ॥

सुरारीति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां तानि 'प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमरः । अतएव तस्य रामचंद्रस्य ये शरा बाणाः तेषां ये प्रतानाः समूहाः तनुविस्तारे भावे घञ् । वातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव वाय्वधीनत्वेन इतस्ततो गमनात् न लब्धं प्राप्तं लक्ष्यं शरव्यं यैः एतादृशानि सुराणां अरयः शत्रवः दैत्याः तेषां हस्तेभ्यः च्युतानि यानि अस्त्राणां जालकानि समूहाः नभस्तले आकाशमार्गे चिरं विरकालं बभ्रमुः अमुचलने लिट् ॥ ३२ ॥

प्रभञ्जनेनेति । ऋभून् देवान् द्विषति ते ऋभुद्विषः दैत्याः 'आदित्या ऋभवः' इति कोशः सत्सूद्विषेति क्तिप् । आहितः पक्षतीनां पक्षमूलानां ध्वनिः शब्दो यस्मिन् तत् आहितपक्षतिध्वनी यथास्यात्तथा प्रसर्पणक्रियाया विशेषणमिदं । 'पक्षात्तिरितिसूत्रेण' तिप्रत्ययः 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं' इत्यमरः प्रसर्पति गच्छ-तीति प्रसर्पतः तेषां सशब्दं गच्छतामित्यर्थः । राज्ञः दशरथस्य सुतः पुत्रः तस्य रामचंद्रस्य पतत्राणि पक्षाः संति येषां ते पतत्रिणः बाणाः तेषां 'अत इनि ठनौ' इति इनिः । 'पत्रीरोयद्बुद्धयोः' इत्यमरः । प्रभञ्जनेन वायुना 'पव-मानप्रभञ्जनौ' इत्यमरः । प्रतिलोमं विलोमं 'अच्प्रत्यनुपूर्वात्सामलोम्नः' इत्यच्प्रत्ययः । आहरणक्रियाविशेषणं चैतत् । आहतैः आनीतैः निजैरेव आत्मी-यैरेव 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । शरैः बाणैः दृढं यथास्यात्तथा निजघ्निरे ताडिताः निपूर्वाद्धन्तेः कर्मणि लिट् । अनुप्रासः ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुवं विभर्तीति पालयतीति भूभृत्-सुप्युपपदे क्तिप्चेति भूधातोः क्तिप् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य श्रीरामभद्रस्य पृषत्केन बाणेन 'पृषत्क-बाणविशिखा' इत्यमरः । क्षतं प्रहतं पतत्रिणां पक्षिणां 'पतत्रिपक्षिपतगपतत् पत्ररथाडजा' इत्यमरः । पथः मार्गात् आकाशादित्यर्थः । पततीति पतत् एतादृशं तत्पूर्वोक्तं बलं राक्षससैन्यं कर्म असवः प्राणाः अर्थात्सैन्यस्य 'पुंसिभूम्य-सवः प्राणा' इत्यमरः । अशिवे अमंगले पूर्वमृतराक्षसशवाधिष्ठितत्वात् अशुचि-नीति यावत् तदुक्तं निर्णयसिधौ बृहद्विष्णुः—'ग्राममध्यगतो यावत् शवस्तिष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्' इति । एतादृशे भुवः पृथिव्याः तले निपातस्य पतनस्य खेदः दुःखं तस्मात् भियैव भीत्यैव 'भीत्रा-

शिताङ्कुशान्यासविधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टबाहवः ।

ध्रुवं नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥ ३५

द्विपं करीरीयुगमूलखण्डितप्रशीर्णदन्तं समदेन पश्यता ।

मृदावतारव्यथितेन चेतसि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥ ३६ ॥

करी करं यातमुदग्रविग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहत्य रंहसा ।

शरेण भित्वा निखिले निकीलिते शशाक मोक्तुं न भुजस्य मण्डले ३७

र्यानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वं अंतरा मध्ये तूर्णं सत्वरं 'सत्वरं चपलं तूर्णमविलंबित' इत्यमरः । जहुः तल्लजुः ओहाक् त्यागे लिट् । उत्प्रेक्षानुप्रासौ अलंकारौ ॥ ३४ ॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अंकुशाः सृणयः 'अंकुशोऽस्त्रीसृणिः स्त्रियां' इत्यमरः । तेषां ये न्यासाः आरोपणानि तैः विधूतानि कंपितानि मस्तकानि यैः अतएव शिरःसमीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः स्थिताः बाहवो येषां ते युधि समरे नदन्तः अव्यक्तशब्दं कुर्वन्तः नदव्यक्ते शब्दे लटः शत्रुदेशः एतादृशाः अरिदन्तिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छीलः प्रहारी प्रपूर्वाद्धरतेः सुप्यजाताविति णिनिः तं रामचंद्रं भयात् ध्रुवं अयाचन्त यथा प्रार्थयन्त इवेत्यर्थः । यथा कश्चिदुर्बलः हस्तौ मस्तके परिधृत्वा शिरः कंपयन् सन् प्रबलं शरणं याति तद्वत् हस्तिनः रामभद्रं शरणं ययुः किमित्युत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलंकारौ ॥ ३५ ॥

द्विपमिति । करीरिणोः दंतमूलयोः युगं युग्मं 'करीरी वीचिकायां स्यात् दंतमूले च दन्तिनां' इति मेदिनी । 'युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले मूलभागे खंडितं भेदः खंडिभेदने अस्मात् नपुंसके भावे क्तः तेन प्रशीर्णौ दंतौ रदनौ यस्य एतादृशं द्विपं हस्तिनं 'द्विरदोऽनेकयोः द्विपः' इत्यमरः । पश्यति अवलोकयति इति पश्यन् तेन मदेन दानेन सहितः समदः तेन अनेन गर्वितत्वं सूचितं एवं भूतेनापि मृधे युद्धे योऽवतारः आगमनमित्यर्थः । 'मृधमास्कंदनं संख्यं' इत्यमरः । तेन व्यथितेन पीडितेन पूर्वं सगर्वत्वेपि भद्रदंतद्विपावलोकनात् युद्धप्राप्तिसंजातदुःखेनेत्यर्थः एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटासन्नेत्याद्यमरः ।' दन्तिना हस्तिना चेतसि अंतःकरणे क्षणं क्षणमात्रं क्रियाविशेषणमिदं विचक्रे विवृतमित्यर्थः । विकारो लब्ध इति यावत् । वेःशब्दकर्मणः इत्युतो वेरित्यनुवर्तमाने अकर्मकाच्चेति सूत्रेण वेः क्तिञोऽकर्मकत्वप्रयुक्तात्मनेपदविधानेन छात्रा विकुर्वन्ते इत्युदाहरणदानेन च विकारार्थकस्य क्तिञोऽकर्मकत्वं स्पष्टमेव । अतएवात्र भावे लिट् । अनुप्रासः ॥ ३६ ॥

करीति । उदग्रः उच्चः विग्रहः देहो यस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे च वामने ।' 'शरीरं वर्ध्मविग्रहः' इत्युभयत्राप्यमरः । एतादृशः करी हस्ती रंहसा वेगेन 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' परं शत्रुं प्रहर्तुं प्रतिहत्य समाहृत्य यातं गतं करं शृङ्गां शरेण बाणेन अर्थात् शत्रोः भित्वा निखिले संपूर्णे भुजस्य मण्डले

निकीलिते रामशरेण वेगिना दृढं विभिद्योर्युगं तुरङ्गमे ।
 कृतेऽपि दोषे भयमूढवृत्तिना हयेन कश्चिद्विचचाल नासनात् ॥ ३८ ॥
 रिपोरपूर्णन्दुमुखेन कश्चन स्थिरासनः पत्रियुगेन राक्षसः ।
 निकृत्तयोरप्यधिजानु पादयोः पपात वेगेन यतो न वाजिनः ॥ ३९ ॥
 वधाय धावन्नभिशात्रु विद्विषः शरेण कृत्तच्युतमस्तकोऽपरः ।
 हतायुरप्यादिकृतेन कानिचित्पदानि वेगेन जगाम राक्षसः ॥ ४० ॥
 जवेन कश्चिज्जवनाम्बुदोपमं क्षणं सिताभ्रैः कृतकर्णचामरम् ।
 निपत्य कुंभे तरसा द्विधा गतैर्विहायसा बाहयति स्म दन्तिनम् ॥ ४१ ॥

चक्रवाले निकीलिते खिलीकृते सति मोक्तुं न शशाक समर्थो नाभूदित्यर्थः ।
 मोक्तुमित्यत्र शकधृषज्ञेत्यादिना तुमुन् । अनुप्रासः ॥ ३७ ॥

निकीलित इति । कश्चिद्योद्धा वेगः रंहः अस्यास्तीति तथा एतादृशेन रामस्य
 रामभद्रस्य बाणः तेन ऊरुयुगं सक्थोः युगलं दृढं यथास्यात्तथा विभिद्य निकी-
 लिते संयते 'बद्धे कीलितसंयते' इत्यमरः । एतादृशे कुरंगमे मृगे दोषे निकी-
 लितदोषे कृतेऽपि आचरितेऽपि भयेन भीत्या मूढा विवेकरहिता वृत्तिः यस्य
 एतादृशेन हयेन अश्वेन आसनात् न विचचाल । मृगवत् स्वस्यापि कीलितत्वं
 जातमिति भ्रांत्यां न चचालेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

रिपोरिति । कश्चन स्थिरं दृढं आसनं यस्य स स्थिरासनः । एतादृशः राक्षसः
 रिपोः शत्रोः अपूर्णः अर्ध इत्यर्थः एतादृशो यः इंदुः चंद्रमाः तद्वत् मुखं यस्य
 एतादृशेन अर्धचंद्राकारेणेत्यर्थः । एतादृशेन पत्रिणोः बाणायोः युगं युगं तेन
 जानुनोरित्यधिजानु 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।' पादयोः निकृत्तयोरपि छिन्नयोरपि
 वेगेन एतीति यन् तस्मात् यतः गच्छतः इण्धातोः शत्रंतस्येदं रूपं एतादृशात्
 वाजिनः अश्वात् न पपात । पल्लु गतौ लिट् ॥ ३९ ॥

वधयेति । शत्रोः संमुखं अभिशात्रु 'लक्षणेनाभिप्रति आभिमुख्ये' इत्यनेन
 अव्ययीभावः । शत्रोः संमुखमिति यावत् वधाय नाशाय तादर्थ्येचतुर्थीयं ।
 धावतीति धावन् गच्छन्नित्यर्थः । तावत् विद्विषः शत्रोः रामभद्रस्येत्यर्थः ।
 शरेण बाणेन आदौ कृत्तं छिन्नं पश्चात् च्युतं गलितं कृत्तच्युतं 'पूर्वकालैकेति-
 समासः ।' एतादृशं मस्तकं उत्तमांगं यस्य अतएव हतं अपहतं आयुर्यस्य एता-
 दृशोऽपि अपरः अन्यः राक्षसः आदौ छेदनात्पूर्वं कृतः आदिकृतः तेन वेगेन
 जवेन कानिचित्पदानि जगाम । मस्तके छिन्नेऽपि पूर्ववेगानुवृत्त्या कानिचित् पदानि
 जगामेति यावत् ॥ ४० ॥

जवेनेति । कश्चिद्राक्षसः जवनः तरस्वी 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः'
 'जुचक्रम्भेति शुचू' एतादृशः यः अंबुदः मेघः सः उपमा यस्य । कुंभे गंडस्थले
 निपत्य पतित्वा तरसा वेगेन हस्तिनः सिताभ्राणां वा द्विधा द्विप्रकारेण 'अधि-
 करणविचाले चेति धाप्रत्ययः' गतैः सितानि शुभ्राणि यानि अभ्राणि मेघाः

पृषत्कभिन्नोदररन्ध्रनिर्गतं स्वमन्त्रमुत्कृत्य खुराग्रपातनैः ।
दिशि क्षिपन्तं युधि वेगधारयापरो भुवं वाहयति स्म वाजिनम् ॥४२॥
निकृत्य सौमित्ररथाङ्गधारयाऽपवर्णितं स्वं तरसा क्षपाचरः ।
क्रुधायुधीकृत्य भुजं महीभुजः सुतं जघान ध्वनिकम्पितस्थलः ॥४३॥
न्यमज्जदधेन रथाङ्गमीरितं परेण शत्रोरुपदण्डमस्तकम् ।
तमेव दण्डं परशुं विधाय तं शिरस्यरातिर्निजघान सस्वनः ॥४४॥

‘अत्रं मेघो वारिवाहः’ इत्यमरः । तैः करणैः कृते कर्णयोश्चामरे प्रकीर्णके यस्य ‘चामरं तु प्रकीर्णकम्’ इत्यमरः । कुंभभिन्नस्थिताभ्राणि यस्य कर्णयोः चामरवत् प्रतिभातः एतादृशं दंतिनं हस्तिनं विहायसा आकाशमार्गेण ‘पुंस्याकाशविहायसी’ इत्यमरः । वाहयति स्म प्रापयति स्मेत्यर्थः । लट् स्मे इति स्मयोगे लट् अनुप्रासालंकारः ॥ ४१ ॥

पृषत्केति । युधि युद्धे अपरः राक्षसः पृषत्कैः बाणैः ‘पृषत्कबाणविशिखा’ इत्यमरः । भिन्नं विदीर्णं यदुदरं तस्य यद्रन्ध्रं छिद्रं तस्माभिर्गतं बहिर्गतं एतादृशं स्वं निजं ‘स्यो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मिये स्वः स्त्रियां धने’ अत्रं पुरीतत् उत्कृत्य खुराणां अभ्राणि प्रांतभागाः तेषां यानि पातनानि तैः कृत्वा दिशि हरिति ‘दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः’ इत्यमरः । क्षिपति प्रेरयति इति क्षिपन् तं वाजिनं घोटकं ‘वाजिवाहार्वागंधर्व’ इत्यमरः । भुवं पृथिवीं वाहयति स्म प्रापयति स्म । अत्र गतिबुद्धीति सूत्रेण अणि कर्तुःणौ कर्मत्वं ॥४२॥

निकृत्येति । ध्वनिना शब्देन कंपितं चलितं स्थलं येन एतादृशः क्षपाचरः राक्षसः क्षपायां रात्र्यां चरतीति तथा ‘त्रियामा क्षणदा क्षपेत्यमरः ।’ चरेष्ट इति छप्रत्ययः । सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रः लक्ष्मणः स्त्रीभ्योऽङगिति ढकं बाधित्वा ‘अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य इत्यण्प्रत्ययः । तस्य यत् रथांगं चक्रं ‘चक्रं रथांगं’ इत्यमरः । तस्य धारया निकृत्य कृतीछेदने इत्यस्य निपूर्वस्य ल्यबंतस्य रूपं । अपवर्जितं त्यक्तं । अपवर्णितमिति पाठोऽसाधुरिति भाति लेखकप्रमादो वा स इति ज्ञेयं । स्वमात्मीयं भुजं तरसा वेगेन क्रुधा क्रोधेन क्रुध्यतेः संपदादित्वाद्भावे किप् आयुधीकृत्य प्रहरणीकृत्य ‘आयुधं तु प्रहरणं’ इत्यमरः । आयुधशब्दाच्चिप्रत्यये ऋयंतत्वाद्दृशोदित्यनेन गतिसंज्ञायां कृत्वेत्यनेन गतिसमासे ल्यबादेशः महीं पृथ्वीं भुंक्ते इति महीभुक् दशरथः तस्य सुतं पुत्रं लक्ष्मणं जघान प्रजहारेत्यर्थः । लक्ष्मणचक्रेण छिन्नं स्वभुजमेव आयुधत्वेन प्रजहारेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

न्यमज्ज्येति । परेण शत्रुणा ईरितं प्रेरितं रथांगं चक्रं शत्रोः उपदंडमस्तकं ‘दंडस्यं मस्तकं शिरः’ तस्य समीपं इति तथा ‘अव्ययं विभक्ती’ त्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः दंडाग्रे इत्यर्थः । अधेन अर्धभागेन शत्रुणा अर्धस्य खंडितत्वात् अवशिष्टार्धेनेत्यर्थः । न्यमज्जत् पपातेति यावत् । अरातिः शत्रुः स्वनेन

स्वपाणियन्त्रच्युतशस्त्रसादितं विधाय वृन्दं बहुधा सुरद्विषाम् ।
 रणाय कोशादसिमीशितुः सुतश्चकर्ष कृष्णं विवरादिवोरगम् ॥ ४५ ॥
 परस्य सौमित्रिकृपाणपादितद्विधाभवद्देहभृतो निकीलयन् ।
 शरेण पार्श्वे नृहरिः समग्रतां व्यधत्त रोषेण नु लीलया नु सः ॥ ४६ ॥
 करं रणाय प्रतिहत्य धावति द्विपे निजघ्ने तनयेन भूभुजः ।
 बहूनि खण्डानि विधित्सुनाऽसिना समेत्य सम्पिण्डित एव तत्करः

सहितः तथा सशब्दः सन् इत्यर्थः । तत्पूर्वोक्तमेव दंडं परशुं परश्वधं 'परशुश्च परश्वध' इत्यमरः । विधाय कृत्वा तं पूर्वोक्तं शत्रुं शिरसि शिरोवच्छेदेन निजघान ताडयामास । अयं भावः एकेन शत्रुणा तावत् चक्रं प्रहतं । अपरेण तत् प्रहतं । अतस्तस्यार्थं यस्मिन् तत् प्रहतं तस्य दंडे पतितं अतः स परशुः संपन्नः । चक्रार्थं दंडस्य शिरसि संलग्नं चेत् परश्वधाकारो भवति । अतः । सः तमेव परशुं गृहीत्वा प्रहर्तरी निजघानेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वपाणीति । ईशितुः ईश्वरस्य ईशऐश्वर्ये अस्मात् ताच्छील्ये तृन्प्रलयः । दशरथस्य पुत्रः रामो वा लक्ष्मणो वा सुरान् द्विषतीति सुरद्विषः 'सत्सूद्विषेति क्तिप्' तेषां दैत्यानां वृन्दं समूहं 'स्त्रियां तु संहतिः वृन्दं' इत्यमरः । बहुधा बहुप्रकारेण 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । स्वस्य यः पाणिः हस्तः तदेवयन्त्रं तस्मात् च्युतानि गलितानि 'स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं' इत्यमरः । यानि शस्त्राणि आयुधानि तैः साधितं नाशितं विधाय कृत्वा रणाय युद्धाय तादर्थ्यं चतुर्थी । विवरात् बिलात् विवरं बिलं इत्यमरः । कृष्णं कृष्णवर्णं उरगं उरसा गच्छतीति उरगः तं 'उरसो लोपश्चेति' उरःशब्दे उपपदे गमघातोः डः प्रत्ययः इव सर्प-मिवेत्यर्थः । कोशात् खड्गपिधानात् 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमरः । असिं खड्गं चकर्ष उज्जहारेत्यर्थः । उपमानुप्रासावलंकारौ ॥ ४५ ॥

परस्येति । सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकं बाधित्वा बाव्हादित्वादिन् । तस्य यः कृपाणः खड्गः 'करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । तेन पादितः विदीर्णः अतएव द्विधाभवन् शकलीभवन् यो देहः कायः तं विभर्तीति देहभृत तस्य परस्य शत्रोः इदं समग्रतामित्यनेन अन्वेति । पार्श्वे पार्श्वभागे शरेण बाणेन निकीलयतीति निकीलयन् संदधत् सः पूर्वोक्तः नृहरिः ना मनुष्यः हरिरिव सिंह इव नृहरिः 'उपमितं व्याघ्रादिभिरिति' समासः । रोषेण नु क्रोधेन नु लीलया नु हेलया नु समग्रस्य संपूर्णस्य भावः समग्रता तां व्यधत्त अकुरुत विपूर्वाद्धातेर्लङ् शप् ण्लुः द्वित्वं । अत्र नुद्वयं उत्प्रेक्षाद्वय-सूचनार्थं । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४६ ॥

करमिति । रणाय युद्धाय करं शृङ्गां प्रतिहत्य विस्तीर्येत्यर्थः । उर्ध्वोक्तत्वेति वा धावति अतिवेगेन गच्छति द्विपे हस्तिनि भूभुजः दशरथस्य तनयेन पुत्रेण निजघ्ने प्रहतमित्यर्थः । अविवक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् भावे लिट् । तदुक्तं

कृपाणकृत्तस्य दृढोरुयन्त्रितं न पश्चिमाद्धं निपपात सादिनः ।
 तुरङ्गवल्गादृढकृष्टमुष्टिना परेण भागेन च लम्बितं पुरः ॥ ४८ ॥
 परेण खड्गेऽनुपपात पातिते सुरारिरुत्तानविस्मृविग्रहः ।
 अपि व्यपाये सति सत्त्वमानयोर्द्विषे न दित्सन्निव पृष्ठमाहवे ॥ ४९ ॥
 निमग्नखड्गे जठरे सुरद्विषः परिक्षरच्छोणितसिक्तमूर्तयः ।
 परस्परस्य प्रसभं समुच्छ्रुसत्प्रहारवातेन पुनर्विशोषिताः ॥ ५० ॥

‘धातोरर्थतरे वृत्तेर्धात्वर्थे नोपसंग्रहात् । प्रसिद्धैरविवक्षाते कर्मणोऽकर्मिका क्रिया’
 इति । बहूनि प्रभूतानि खंडानि शकलानि विधित्सुना विधातुमिच्छुना विपूर्वाद्-
 धातेः सन् सनिमीमेति इसादेशोऽभ्यासलोपश्च सन्नतात् ‘सनाशंस भिक्षुः’ इति
 उप्रत्ययः । एतादृशेन असिना खड्गेन समेत्य संगत्य तस्य द्विपस्य करः शुंडा
 संपिंडित एव एकीकृत एव अथ च मंडलीकृतएवेत्यर्थः । बहुखंडचिकीर्षया
 प्रवृत्तेन असिना करस्य संगमे तस्य पिंडीकरणं विरोधः असिसंयोगे हस्ति-
 नाकरः संकुचित इति परिहारः । विषमालंकारः ॥ ४७ ॥

कृपाणेति । कृपाणेन असिना कृत्तस्य छिन्नस्य सादिनः अश्वरोहस्य ‘अश्वरोहास्तु
 सादिनः’ इत्यमरः । दृढोरुयन्त्रितं दृढौ यो ऊरु सक्थिनी ताभ्यां यन्त्रितं संबद्धं
 पश्चिमार्धं पश्चिमं च तत् अर्धं च पश्चिमार्धं अत्र समांशाभावात् अर्धं नपुंसकं इति
 समासो न किंतु कर्मधारयः एव । न निपपात तुरंगस्य अश्वस्य या वल्गा
 (लगाम इति भाषायां) ‘वल्गादेतावत्ययनं’ इति त्रिकांडशेषः । तथा दृढं यथास्या-
 त्ता कृष्टः सुप्सुपेति समासः । मुष्टिः यस्य एतादृशेन परेण भागेन उपरिभागेनेति
 यावत् पुरः अग्रभागे ‘स्यात्पुरः पुरतोग्रतः’ इत्यमरः । लंबितं च । मध्यभागे
 सादिनिछिन्नेपि दृढसंलभत्वात् अधोभागोऽश्वात्रपपात उपरितनभागेपि वल्गा-
 संलभमुष्टित्वात् नैववपपात किंतु केवलं ललंबे इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

परेणेति । परेण शत्रुणा लक्ष्मणेनेत्यर्थः । खड्गे असौ पातिते सति त्यक्ते
 सति उत्तानं यथास्यात्तथा विस्मृष्टः त्यक्तः विग्रहः देहो यस्य एतादृशः सुराणां
 देवानां अरिः शत्रुः दैत्यः अनुपपात शत्रुखड्गपातानंतरं उक्तविशेषणवि-
 शिष्टः पतातेत्यर्थः । उत्तानं देहपतनं उत्प्रेक्षते अपीति । स्वत्वमानयोः प्राणाभि-
 मानयो ‘द्रव्याखुव्यवसाय’ त्यमरः । व्यापये- नाशे सत्यपि आहवे समरे द्विषे
 शत्रवे पृष्ठं पृष्ठभागं न दित्सन्निव न प्रदातुमिच्छन्निव उत्तानविस्मृष्टविग्रहः इति
 पूर्वैषान्वयः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४९ ॥

निममेति । सुरद्विषः दैत्याः ‘पूर्वदेवाः सुरद्विष’ इत्यमरः । जठरे उदरे निमग्नः
 अंतर्गतः खड्गोऽसिर्यस्य एतादृशे सति यस्य च भावेनेति सप्तमी । परितः स्रवत्
 यत् शोणितं रक्तं ‘रक्तक्षतजशोणितं’ इत्यमरः । तेन सिक्ता आर्द्रा मूर्तिः
 देहो येषां ते एतादृशा अभवन् पुनः प्रसभं बलात्कारेण परस्परस्य अन्योन्यस्य
 बाहुलकात् अन्यपर्ययो न समासवत् इति असमासवद्भावः ‘असमासभावे

ततस्ततास्त्रक्ष्वलोहिताम्बरः श्रियं जयस्थामुपयन्तुमुद्यतः
 यथेप्सपानाशनतृप्तचेतसश्चकार राजन्यवरश्चिरं द्विजान् ॥ ५१ ॥
 ततो मरुत्पावकशस्त्रनिर्धुतप्रदग्धमारीचसुबाहुविग्रहः ।
 बलं बलीयानबलीकृतं भिया ततं दिगन्तं स निनाय नायकः ॥ ५२ ॥
 रणे दधानो हृदयं दयाहृतं सलीलमायम्य धनुर्धनुर्धरः ।
 पराङ्मुखानां शनकैः शिलीमुखान् द्विषद्विपानां जघने जघान सः

पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्य ' इति । समुच्छ्वसन् ऋद्धिं प्राप्नुवन् यः प्रहारवातः
 प्रहारसंबन्धी वातः वायुः तेन विशोषिताः शुष्कीकृताः आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥

तत इति । ततः युद्धप्रवृत्त्यनंतरं ततं विस्तृतं यत् असृक् तस्य यः सवः
 स्फुरितिरित्यर्थः । ऋदोरप् इति सृधातोर्भावे अप्रत्ययः । तेन लोहितं रक्तं 'लोहि-
 तो रोहितो रक्त' इत्यमरः । अंबरं वस्त्रं यस्य एतादृशः । जये विजये तिष्ठति
 इति जयस्था तां शत्रुजयप्राप्तमित्यर्थः । सुपीति योगविभागात् स्थाधातोः
 कप्रत्ययः एतादृशीं श्रियं लक्ष्मीं जयलक्ष्मीमिति यावत् उपयंतुं उद्बोद्धुं उद्यतः
 प्रवृत्तः राजन्यवरः । राजन्येषु क्षत्रियेषु वरः श्रेष्ठः सुपूषुपेति समासः । रामचंद्रः
 लक्ष्मणो वा 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्य' इत्यमरः । चिरं चिरकालं द्विजान्
 ब्राह्मणान् पक्षिणश्च 'दंतविप्रांडजा द्विजाः' इत्यमरः । तत्र ब्राह्मणानां जन्मना
 सावित्र्युपदेशेन च द्विर्जातत्वात् द्विजत्वं 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्विजउच्यते'
 इत्युक्तेः । पक्षिणां द्विजत्वं तु अंडरूपेण स्वरूपेण च । तान् ईप्सां इच्छां अनतिक्रम्य
 वर्तते इति यथेप्सं । आप्नोतेः सन्नतात् अप्रत्ययः द्वित्वे ईत्वे अभ्यासलोपः पदार्था-
 नतिवृत्तौ अव्ययीभावः । यथेप्सं ये पानाशने प्राशनभक्षणे पानकपक्वाभानां रक्त-
 मांसानां च यथायोग्यं ज्ञेयं । ताभ्यां तृप्तं चेतः अंतःकरणं येषां ते एतादृशान्
 चकार । यथा विवाहादौ यथेच्छपानाशनादिभिः ब्राह्मणाः तर्प्येते एवं जयश्रीविवा-
 हेपि मांसादिभिः तेन पक्षिणः तर्पिता इत्यर्थः । श्लेषानुप्रासावलंकारौ ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः जयश्रीप्राप्त्यनंतरं मरुत् वायुः पावकः अग्निः तयोः शस्त्रे
 वाय्वग्न्यस्त्रे इत्यर्थः । ताभ्यां पूर्वं निर्धुतौ कंपितौ पश्चात् प्रदग्धौ पूर्वकालैकेति
 समासः । निर्धुतप्रदग्धौ मारीचसुबाह्वोः एतन्नामक्रयो दैत्यविशेषयोः विग्रहौ
 देहौ येन यद्यप्यत्र सुबाहु मारीचेति भवितव्यं द्वंद्वेयैति सूत्रात् तथापि 'समुद्रा-
 भ्राद्रः' इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् समाधेयं । बलीयान् अति-
 शयेन बलवान् इति तथा विन्मतोलुगिति ईयमुनि मनुषो लुक् एतादृशः सः
 पूर्वोक्तः नायकः रामचंद्रः ततं विस्तृतं भिया भीत्या अबलीकृतं अबलेव स्त्रीवत्
 कृतं अबलाशब्दात् च्विप्रत्ययः अस्य च्वावितीत्वं अबलीकृतमित्यत्र कुगतीति
 समासः । बलं सैन्यं दिगंतं दिशां अंतः तं निनाय प्रापयामास । अकथितं चेत्ये-
 नेन द्विकर्मकत्वं अनुप्रासालंकारः ॥ ५२ ॥

रण इति । रणे युद्धे दयाहृतं दयाहृता येन दयार्द्रमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरण-

भृशं न सेहे युधि राममाशुगप्रतानशुष्काशनिपातभीषणम् ।
युगान्ततिग्मद्युतितेजसं द्विषो बलीयसो भ्रातृबलान्वितं बलम् ४५

स्थित्वा गुणे महति तत्क्षणलब्धमोक्षाः

सुश्लिष्टयुक्तिसफलाननसम्पदस्ते ।

शाक्या इवास्य विशिखा रिपुसैनिकेभ्यः-

अक्रस्त्रिविष्टपसभागमनोपदेशम् ॥ ५५ ॥

स्यानित्यत्वात् निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति । अथवा दयया आहतं आकृष्टं तृतीयासमासो वा एतादृशं हृदयं अंतःकरणं 'चित्तं तु चेतो हृदयं' इत्यमरः । धत्तेऽसौ दधानः एतादृशः धरतीति धरः पचायच् धनुषः धरः धनुर्धरः सः रामः धनुः चापं लीलया सहितं सलीलं यथास्यात्तथा आयम्य आकृष्य पराङ्मुखानां विमुखानां द्विषतां शत्रूणां ये द्विषाः तेषां जघने कटिपूर्वभागे शिलीमुखान् बाणान् 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । शनकैः मंदं यथास्यात्तथा शनैः शब्दस्याकच् जघान प्रजहार हंतोलिट् । अनुप्रासः ॥ ५३ ॥

भृशमिति । बलीयसः अतिबलयुक्तस्य 'द्विषः शत्रोः बलं सैन्यं कर्तुं युधि युद्धे आशुगानां बाणानां 'अजिह्वागखगाशुकाः' इत्यमरः । तेषां प्रतानः विस्तारः प्रपूर्वात्तनोतेर्भावे घञ् स एव शुष्काशनिपातः जलरहितवज्रपातः अशनिपातेहि प्रायः जलं अनुवर्तते प्रकृतबाणेषु जलासंभवात् शुष्केति विशेषणं । तेन भीषणं भयंकरं अतएव युगांते प्रलयाति तिग्मद्युतिः तीक्ष्णकांतिः सूर्य इत्यर्थः । तद्वत् तेजो यस्य भ्रातृबलान्वितं भ्राता लक्ष्मणः तस्य यत् बलं सामर्थ्यं तेन अन्वितं अनुकूलितमित्यर्थः । एतादृशं रामं भृशं अत्यंतं न सेहे न ममृषे इत्यर्थः । सह-धातोलिट् एवाभ्यासलोपौ अनुप्रासः ॥ ५४ ॥

सर्गांते भिन्नवृत्तेन वर्णयति स्थित्वेति । महति उत्कृष्टे गुणे सत्वशांत्यादिके स्थित्वा तत्क्षणे गुणस्थितिक्षणे लब्धः प्राप्तः मोक्षः निर्वाणं यैः 'श्रेयो निःश्रेयसामृतं मोक्षो' इत्यमरः । सुश्लिष्टाः सुतरां विद्यमानाः युक्तयः योगाः शु-भकर्मप्रयोगा वा तैः सफलाः आननानां मुखानां संपदो येषां एतादृशाः उत्तम युक्तिवर्णनेन उत्तम योग वर्णनेन वा सफल मुखा इत्यर्थः । एतादृशाः शाक्याः बुद्धविशेषा इव अस्य रामभद्रस्य महति विशाले 'विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः गुणे मौर्व्या 'रज्जुस्त्रिषुवीगुणः' इत्यमरः । स्थित्वा तत्क्षणे धनुर्गुणास्थितिक्षणे लब्धः प्राप्तः मोक्षः धनुर्विभागो यैः एतादृशाः सुश्लिष्टा युक्तिः आननसंपदः अग्रभागसंपदो येषां सुश्लिष्टाप्रशल्यसंपदइत्यर्थः । ते पूर्वोक्ताः विशिखा बाणाः रिपोः सैनिकाः सेनासमवेता लोकाः 'सेनायावेति' ठक् तेभ्यः तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं अत्र वृत्तौ त्रिशब्दः पूरणप्रत्ययांतः 'त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपं' इति कोशः । त्रिविष्टपं स्वर्गः तस्य या सभा सुधर्माख्या तस्यां गमनस्य यानस्य उपदेशं चक्रुः विदधुः । युद्धमरणेन स्वर्गप्राप्तेरित्यर्थः । श्लेषानुप्राणितोपमालं-

हृतभुजि निधनाख्ये शत्रुहव्यानि हुत्वा
 परिणयति जयश्रीवीरकन्यां नृवीरे ।
 समरपटहघोषे तत्र नृत्तं कवन्धै-
 बहलरुधिरपङ्कस्फारिसिन्दूरलेपैः ॥ ५६ ॥
 मध्ये निकृत्तरजनीचरपूर्वकाया-
 श्लेदैः स्थिता भुवि निपत्य भयं वितेनुः ।
 रक्षःसु युद्धविमुखेषु विभिद्य भूमी-
 मर्द्धीतिथिता इव पुनः समराय दैत्याः ॥ ५७ ॥

कारः । वसंततिलका वृत्तम् 'ज्ञेयं वसंततिलकं तंभजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

हुतभुजीति । नृपु वीरः तस्मिन् रामभद्रे निधनं मरणं आख्या यस्य 'मरणं निधनोऽस्त्रियां' 'आख्याब्दे अभिधानं चेत्यमरौ' । हुतभुजि अमौ 'हिरण्यरेता हुतभुग्' इत्यमरः । शत्रवः रिपवः एव हव्यानि हविर्द्रव्याणि तानि हुत्वा जय-
 श्रीरेव वीरकन्या तां परिणयति उद्धरति सति समरस्य युद्धस्य यः पटहः ढक्का तस्य यो घोषः ध्वनिः तस्मिन् अत्र कोषे इति पाठः प्रामादिक इति भाति । तत्र रणभूमौ बहलः य रुधिरपङ्क रक्तकर्दमः तेन स्फारिणः स्फुरद्रूपाः स्फुर स्फुरणे णिजंतात्सुप्यजाताविति णिनिः 'चिस्फुरोणौ' इति वात्वं सिंदूरलेपा येषां तैः कवन्धैः मूर्धविरहितक्रियायुक्तशरीरैः कर्तृभिः 'कवन्धोऽस्त्रीक्रियायुक्त' इत्यमरः । नृत्तं नर्तनं कृतमित्यर्थः । नृतीगात्रविक्षेपे भावे क्तः विवाहे हि वरेण अमौ हविर्हुत्वा कन्या उद्धृत्यते नटनर्तकाश्च अनेकवेषयुक्ताश्च वाद्यघोषानुरोधेन नृत्यं-
 तीति सार्वजनीनमेवेतत् । रूपकालंकारः । मालिनीवृत्तं उक्तं च 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति ॥ ५६ ॥

मध्ये इति । मध्ये मध्यभागे श्लेदैः भुवि भूतले निपत्य पतित्वा स्थिताः निकृत्तानां छिन्नानां रजनीचराणां राक्षसानां ये पूर्वकायाः कायानां देहानां पूर्वाणि पूर्वकायाः कर्तारः 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति समासः । रक्षःसु राक्षसेषु युद्धस्य रणस्य विमुखाः पराङ्मुखाः तेषु युद्धपराङ्मुखेषु सत्स्वित्यर्थः । भूमिं पृथ्वीं भूमीमिति पाठे 'कृदिकारादक्ति न' इति ङीष् । पुनः समराय युद्धाय अर्थोत्थिताः अर्थं यथास्यात्तथा उत्थिताः सुप्सुपेति समासः । दितेः अपत्यानि पुमांसो दैत्याः 'दित्यदित्यादित्यनेन' दिति शब्दात् प्यप्रत्ययः । असुरा इव भयं भीति 'भितिर्भीः साध्वसं भयं' इत्यमरः । वितेनुः विस्तारया-
 मासुः । तनु विस्तारे लिट् । दैत्यानां रसातलनिवास्त्वात् उत्प्रेक्ष्यं । तदुक्तं श्रीमद्भागवते 'ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालकेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकमहानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतावलेपा विलेशया एव निवसन्ति' इत्यादि । उत्प्रेक्षालंकारः । वसंततिलकावृत्तं लक्षणं तूक्तं ॥ ५७ ॥

रामायुधव्यथितराक्षसरक्तधारा-
 स्पर्शेन लोहितरुचो मुहुरम्बुवाहाः ।
 गौरीपतिप्रणतिसम्भ्रमलाभवन्ध्यां
 सन्ध्यामकालघटितां गगने वितेजुः ॥ ५८ ॥
 सङ्क्रीडद्रथतुरगद्विपाभ्रवृन्द-
 व्युत्क्रान्तौ विरतपृषत्कपातवृष्टि ।
 निखिंशस्फुरिततडिद्वियुक्तमाप
 व्यक्तार्कद्युति शरदीव तन्नभःश्रीः ॥ ५९ ॥
 रक्षोवसापिशितपूरितकुक्षिरन्ध्रः
 काकुत्स्थबाणहतहस्तिमुखाधिरूढः ।
 पर्यन्तलघ्नरुधिराणि मृदुप्रणाद-
 स्तुण्डानि वायसगणो रदने ममार्ज ॥ ६० ॥

रामेति । रामस्य रामभद्रस्य यानि आयुधानि प्रहरणानि 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरः । तैः व्यथिताः भीताः ताडिता इति यावत् एतादृशा ये राक्षसाः तेषां रक्तस्य या धारा प्रवाहः तस्याः स्पर्शेन संबन्धेन लोहिता आरक्ता रक् क् कांति-
 र्येषां 'स्युः प्रभारक् रचिस्त्वङ्भा' इत्यमरः । एतादृशाः अंबूनि उदकानि वाह-
 यन्तीति अंबुवाहाः मेघाः अंबुशब्दे उपपदे वाहेः कर्मण्यण् 'अभ्रं मेघो वारि-
 वाहः' इति कोशः । गगने आकाशे मुहुः पुनःपुनः यदा यदा रक्षोरक्त
 संबन्धो भवति तदातदेत्यर्थः गौर्याः पार्वत्याः पतिः स्वामी शंकरः तस्य या
 प्रणतिः नमस्कारः तत्संबन्धी यः संभ्रमः त्वरा 'आरंभः संभ्रमस्तद्वरेति' कोशः
 तस्य यो लाभः प्राप्तिः तेन बन्ध्यां रहितामित्यर्थः । एतादृशीं अकालघटितां अ-
 काले घटिता निर्मिता इति तथा संध्यां पितृप्रसू 'सायंसंध्या पितृप्रसू' रित्यमरः ।
 वितेजुः विस्तारयामासुः । अतिशयोक्त्यलंकारः । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ५८ ॥

संक्रीडतीति । रथतुरगद्विपं रथाः स्यंदनाः तुरगाः अश्वाः द्विपाः हस्तिनः एतेषां
 समाहारः । रथतुरगद्विपं सेनांगत्वात् 'द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकवद्भावः'
 संक्रीडत् विहरत् यत् रथतुरगद्विपं तदेव अभ्रवृन्दं मेघसमूहः तस्य व्युत्क्रान्तौ
 अपसृतौ सत्यां विरतौ सत्यामिति यावत् विरता शांता पृषत्कानां बाणानां बि-
 दूनां च पातः पतनं स एव वृष्टिः वर्षणं यस्मिन् निर्गतः त्रिशद्भ्यः अंगुलिभ्यः
 इति निखिंशः खड्गः संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः इत्यनेन ङच्समासांतः । तस्य
 स्फुरितं स्फुरणं तदेव तडित् विद्युत् तथा विद्युक्तं विरहितं अतएव मध्ये व्यव-
 धानाभावात् व्यक्ता स्पष्टा अर्कस्य सूर्यस्य कांतिः यस्मिन् एतादृशं तत्पूर्वोक्तं
 नभः कर्म शरदीव शरत्काले इव श्रीः शोभा कर्त्री आप प्राप । उपमानुप्रासावलं-
 कारौ । प्रहर्षिणी वृत्तम् । उक्तं च 'व्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयं' इति ॥ ५९ ॥

रक्ष इति । रक्षसां राक्षसानां वसा हन्मेदः पिशितं मांसं च ताभ्यां

राजात्मजौ मुनिसुताश्रुभिराहितार्घ्यौ

प्रत्युद्गतौ मृगकुलैरुटजानि गत्वा ।

आवर्जिते विदधतुः शिरसी सुबाह्वो-

र्वाणव्रजेन गुरुणी गुरुपादमूले ॥ ६१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये

मारीचसुबाहुवधो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

पूरितं पूर्णं कुक्षेः उदरस्य रंघ्रं विलं यस्य ककुत्स्थस्य राजविशेषस्य गोत्रापत्यं पुमान् काकुत्स्थः रामः शिवादित्वादण् तस्य ये बाणाः शराः तैः हताः नाशिताः ये हस्तिनः दंतिनः तेषां मुखेषु अधिरूढः आरूढः मृदुः मृदुलः प्रणादः ध्वनिः यस्य आकंठं उदरपूर्तेः आक्रोशे शक्त्यभावात् मृदुप्रणादत्वं । एतादृशः वायसानां काकानां गणः समूहः पर्यते प्रांतभागे लग्नानि संलग्नानि रक्तानि येषां एतादृशानि तुंडानि मुखानि चंचूरित्यर्थः । रदने हस्तिदंते ममार्जं शोधयति 'स्म मृजूशुद्धौ लिट् । अत्र काकजातेः स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्त्यलंकारः । तदुक्तं 'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनमिति' अनेन राक्षसां वसामांसरक्तादीनां संमर्दो वर्णितः तेन च बहूनां राक्षसानां हननं ध्वनितं । वसंततिलका ॥ ६० ॥

राजात्मजाविति । मुनीनां सुताः पुत्राः तेषां अश्रूणि तैः आहितार्घ्या अर्घ्या पूजाविधये इदं अर्घ्यं 'मूत्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । आहितं कृतं अर्घ्यं याभ्यां तौ तथोक्तौ ऋषिकुमारैः तयोर्दर्शनानंदेन प्रेमाश्रूणि पातितानि तानि अर्घ्यत्वेन कल्पयते मुनिसुताक्षिभिः इति पाठे तु अक्षणां तेजोरूपत्वेन अक्षिरूपं द रहितदर्शनात् आर्तिक्यत्वेन पूजा होया । मृगानां हरिणानां कुलानि समूहाः तैः प्रत्युद्गतौ राहः दशरथस्य आत्मजौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ उटजानि पर्णशालाः 'पर्णशालोत्तजोऽस्त्रियां' इत्यमरः । सुबाह्वोः मारीचस्य सुबाह्वोश्चेत्यर्थः । सुबाहुरिति यहच्छाशब्देन यौगिकसुबाहुशब्दस्यैकशेषात् द्विवचनं यद्वा प्रथमयोः पूर्वसवर्णयोरित्यत्र यथा प्रथमासहचरितद्वितीयायाग्रहणं तद्वत् सुबाह्वोरिति द्विवचनसामर्थ्यात् सुबाहुसहचरितस्य मारीचस्यापि ग्रहणं बाणव्रजेन बाणसमूहेन आवर्जिते अपहृते कृते इत्यर्थः । गुरुणी गुरुत्ववती शिरसी मस्तके गुरोः विश्वामित्रस्य पादमूले चरणसमीपे विदधतुः स्थापयामासतुरित्यर्थः । विपूर्वाद्धातेः लिट् अतुस् । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इतिश्रीयुतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलं-

कृतपंडितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्य-

तेवासिना निगुडकरो-पाभिधेन नारायणशर्मणा

विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-हरण-

काव्यटीकायां पंचमः सर्गः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

जानकीहरणम् ।

षष्ठः सर्गः ।

उच्चाल ततः स्रष्टा जगदंशस्य मैथिलम् ।
अनुग्रहीतुमग्रण्यं गृहिणामाहितक्रतुम् ॥ १ ॥
विभ्रत् सन्ध्याविधिस्नानसंवर्द्धितरुचो जटाः ।
ज्वाला इव तपोवहेः शालिशूकाग्रपिङ्गलाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरुष्णाय नमः ॥ पूर्वसर्गांते रामलक्ष्मणाभ्यां मारीच-
सुबाहोर्वधेन विश्वामित्रस्य तोष उक्तः, इदानीं विश्वामित्ररुततत्प्रत्युपकार-
भूतमिव तयोर्विवाहं विवक्षुः कविः रामलक्ष्मणाभ्यां सहितस्य विश्वामित्रस्य
मिथिलायां गमनमुपक्रमते—उच्चालेत्यादिना । चतुर्णां श्लोकानामेकान्वया-
दिदं कलापकं । उक्तं च “द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकं ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतं ” इति । अनेन कलापकेन
विश्वामित्रं वर्णयति । ततः सुबाहुमारीचवधानंतरं पंचम्यंतात्तच्छब्दात् पंच-
म्यास्तसिलित्यनेन तसिद्धं । जगतः विष्टपस्य अंशस्य भागस्य स्रष्टा उत्पादकः
सृज्जातोस्तृच प्रत्ययः । ‘सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः ।
नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्च्छितः । दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे’
इत्यादि रामायणे बालकांडे त्रिशंकोराख्याने स्पष्टं । गृहिणां गृहं स्त्री ‘गृहं
गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेपि च सद्मानि’ इति मेदिनीकोशात् । अत्र तु तदुपजी-
व्यन्वात् उपचारात् गृहपदेन गृहस्थाश्रमो गृह्यते । सः अस्ति एषां ते गृहिणः ।
अथवा गृहाः दाराः संति एषां इति गृहिणः ‘अत इनि ठनौ’ इति इनि
प्रत्ययः । ‘ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थे’ इत्यमरः । तेषां अग्रे नयति गच्छति इति
अग्रणीः । अत्र नीधातुर्निवृत्तप्रेषणः ‘सत्सूत्यादिना नयतेः क्तिप्’ ‘अग्रग्रामा-
भ्यां नयतेर्णो वाच्यः’ इत्यनेन नयतेर्णत्वं । तं अग्रण्यं । आहिताः कृता
इत्यर्थः क्रतवः मत्ताः येन एतादृशं मैथिलं मिथिलायाः आधिपतिः मैथिलः तं
जनकं अनुग्रहीतुं अनुग्रहं कर्तुं उच्चाल प्रतस्थे इत्यर्थः ॥ अत्र सर्गे चतुःप-
चाशत्तमश्लोकपर्यंतं अनुष्टुब्धवृत्तम् ॥ १ ॥

मुनिं विशिनष्टि । बिभ्रदिति । संध्यायाः अत्र संध्यापदेन संध्याकाले
उपासनारूपकर्मविशेषमित्यर्थः तस्या विधिः विधानं अनुष्ठानमिति यावत्
तत्संबंधि यत् स्नानं तेन संवर्धिता रुक् कांतिर्यासां ‘स्युः प्रमा रुक् रुचिः’

तेजसातपसो दीप्तः स्निग्धश्च करुणागुणात् ।
 समं चादर्शितादित्यचन्द्रोदय इवार्णवः ॥ ३ ॥
 शिरःप्रदेशलम्बिन्या कुर्वन् रुद्राक्षमालया ।
 फलिता इव तीर्थाम्भःसेकपुष्टया जटालताः ॥ ४ ॥
 अरण्यदेवताभिश्च प्रयुक्तबलिमंगलः ।
 व्रती निरगमत् सत्रान्मेघाद्बभ्र इव ज्वलन् ॥ ५ ॥
 निनाय हरिणव्रातं स्वयं यत्नेन वर्धितम् ।
 प्रस्थितं सह संरुध्य बाष्पापूरितलोचनौ ॥ ६ ॥

इत्यमरः शालीनां शूकानि तीक्ष्णाग्राणि तेषां अपि यानि अग्राणि तद्वत्पिंगलाः
 पिशंगाः एतादृश्यः । तपः एव बन्धिः अभिः तस्य ज्वाला इव ज्योतीषि इव
 जटाः सटाः विमर्ति इति विभ्रत् भृघातोः लटः शत्रादेशे नाभ्यस्तादिति निषे-
 धेन नुमभावः । उपमा रूपकं च ॥ २ ॥

तपस इति । तपसः रुच्छादिकर्मणः 'तपः रुच्छादिकर्म च' इत्यमरः । तस्य
 तेजसा कांत्या दीप्तः प्रकाशितः च करुणायाः रुपायाः गुणः तस्मात् स्निग्धः
 आर्द्रः समं यथास्यात्तथा तुल्यं यथातथा आदित्यः सूर्यः चंद्रः शशी तयोः
 उदयः संदर्शितः आदित्यचंद्रोदयो यस्मिन् एतादृशः अर्णवः अर्णोसि उदकानि
 संति यस्मिन् इत्यर्णवः समुद्रः अर्णोसो लोपश्चेति मत्वर्थीये वप्रत्यये सलोपः
 स इव स्थितः । उपमालंकारः ॥ ३ ॥

शिर इति । शिरसः मस्तकस्य प्रदेशः प्रांतभागः तत्र लंबिन्या लंबमानया
 एतादृश्या रुद्राक्षणां मालया स्रजा हेत्वर्थे तृतीया तया हेतुनेत्यर्थः । तीर्थस्य
 अंभः उदकं तस्य सेकः सेचनं तेन या पुष्टिः तया जटा एव लताः व्रततयः
 'बह्वी तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । फलानि संजातानि यासां ता फलिताः 'तदस्य
 संजातं' इति तारकादिच्चादितच्प्रत्ययः । यद्वा फलंतीति फलिताः फलनिष्पत्तौ
 इत्यस्मात् 'गत्यर्थकर्मकेत्यादिना' कर्तरिक्तः । ता इव कुर्वन् रुद्रः लटः शता ।
 एतादृशः उच्चचालोति प्रथमश्लोकस्थक्रियायामन्वयः । उपमालंकारः ॥ ४ ॥

अरण्येति । अरण्यस्य विपिनस्य देवताः अभिमानिदेवताः । तासां सत्वे
 प्रमाणं तु 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिर्भ्यां' इति बादरायणसूत्रमेव ।
 प्रयुक्तानि कृतानि बलयः पुष्पफलादिबलिरूपाणि मंगलानि भद्राणि यस्मै
 एतादृशः । व्रती व्रतं नियमः अस्यास्तीति व्रती 'अत इनि ठठौ' इति इनिः ।
 ज्वलति दीप्यते इति ज्वलन् दीप्यमान इत्यर्थः । एतादृशः सः विश्वामित्रः मेघात्
 अत्रात् बभ्र इव सूर्य इव 'भास्कराहस्करबभ्र' इत्यमरः । सत्रात् यज्ञविशेषात्
 निरगमत् निःपूर्वाद्भ्रमेर्लुङ् लटित्वादङ् । उपमालंकारः ॥ ५ ॥

निनायेति । अत्र निनायेति क्रिया विश्वामित्रकर्तृका तृतीयश्लोकोपात्त-
 विशेष्ययोः मेदिनीशसुतयोः कर्मत्वप्रयोजिका । स्वयं स्वतः यत्नेन प्रयत्नेन
 वर्धितं वृद्धिं प्रापितं सह अर्थात् आत्मना प्रस्थितं कृतमस्थानं प्रपूर्वात्सिद्धतेः

गमनव्याहृतारम्भप्रणामेषु महर्षिभिः ।
 पाणिभिः शिरसि स्पृष्टौ हव्यधूमसुगन्धिभिः ॥ ७ ॥
 वैखानसवधूहस्तलम्बितार्च्यकृताशिषौ ।
 तौ द्रष्टुकामौ मेदिन्या ईश्वरस्य सुतौ धनुः ॥ ८ ॥
 ततश्चिरपरित्यक्तं गौतमस्य तमोनुदः ।
 विवेश विश्वभुग्धाम्नो धाम वर्त्मवशाद्वशी ॥ ९ ॥
 स्थपुटासु कुटीरस्य निकटाङ्गणभूमिषु ।
 प्ररूढदर्भसन्दर्भघासग्रासोद्यतद्विषम् ॥ १० ॥

आदिकर्मणि क्तः एतादृशं हरिणानां व्रातं समूहं 'स्तोमौघनिकरवातः' इत्यमरः ।
 संरुध्य निरुध्य बाष्पैः अभुभिः 'बाष्पमूष्माभु' इत्यमरः आपूरिते किञ्चित्पूर्णे
 लोचने नेत्रे ययोस्तौ गमनस्य व्याहृतं उक्तिः तस्य आरंभे ये प्रणामाः
 नमस्काराः तेषु इतो वयं गच्छावः इति भाषणसमये नमस्कारेषु इत्यर्थः महर्षिभिः
 महातपस्विभिः कर्तृभिः हूयते इति हव्यं अचोयत् इति यत् प्रत्ययः तस्य यो
 धूमः तेन सुगंधयः 'गंधस्येदुत्पूति' इत्यादिना गंधस्येकारादेशः तैः पाणिभिः
 हस्तैः शिरसि मस्तके स्पृष्टौ कृतस्पर्शौ वैखानसानां तपस्विनां या वध्वः स्त्रियः
 तासां ये हस्ताः तैः लम्बितं प्रापितं अर्घ्यं पूजादिकं ययोः तौ च तौ कृता-
 शिषौ च कृताशीर्वादौ एतादृशौ तौ । धनुः जनकगृहस्थितं शंकरधनुः द्रष्टुं
 अवलोकितुं कामो ययोस्तौ 'तुङ्काममनसोरापि' इति मलोपः । मेदिन्याः
 पृथ्व्याः ईश्वरस्य अधिपतेः दशरथस्य 'स्थेशभासेत्यादिना' ईशतेः वरच्
 सुतौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ निनाय नयति स्म नीत्र प्रापणे लिट् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ कुलकेन गौतमस्य आश्रमपदं वर्णयन् तत्र विश्वामित्रादीनां प्रवेश-
 माह—तत इति । वशी जितेन्द्रियः ततः विश्वामित्रादीनां प्रस्थानानंतरं
 वर्त्म मार्गः तस्य वशं अधीनत्वं तस्मात् मार्गक्रमणप्रसंगादित्यर्थः चिरं चिर-
 कालं परित्यक्तं उज्झितं सुप्सुपेति समासः तमोनुदः तमः अज्ञानं नुदति
 प्रेरयति नाशयतीति यावत् स तमोनुदः तमः शब्दे उपपदे नुद प्रेरणे इत्य-
 स्मात् क्तिप् उपपदसमासः । तस्य विश्वं अशेषं भुङ्क्ते भक्षयति इति विश्वभुक्
 अभिः 'क्तिप्चेति' क्तिप् स इव धाम तेजो यस्य एतादृशस्य गौतमस्य एतन्ना-
 मक्रमुनेः धाम स्थानं 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी
 विवेश विश्वं प्रवेशने लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ९ ॥

तदेव धाम वर्णयति । स्थपुटास्त्विति । कुटीरस्य अल्पा कुटी कुटीरः अल्प-
 पर्णशाला तस्य 'कुटीशमीशुंडाभ्यो रः' इत्यनेन अल्पार्थे रप्रत्ययः । स्थपुटासु
 नतोन्नतासु निकटे समीपे या अंगणभूमयः अंगणभुव इत्यर्थः तासु प्ररूढा
 उत्पन्नाः दर्भाः कुशाः तेषां संदर्भः संबंधः समूह इति यावत् घासश्च गवायद-
 नीयतृणविशेषश्च तयोः घासः भक्षणं तत्र उद्यताः प्रवृत्ताः द्विपाः हस्तिनः
 यस्मिन् एतादृशं । अनुप्रासः ॥ १० ॥

कचिदुद्देहिकाऽऽलीढजीर्णवल्कलमन्यतः ।
 आरण्यतुटुमच्छिन्नशीर्णरुष्णमृगाजिनम् ॥ ११ ॥
 तलस्थितजरत्कुम्भमुखान्निर्गच्छताऽहिना ।
 आवर्जितपयस्तिम्यदृक्षमूलमिव कचित् ॥ १२ ॥
 कचिद्विष्णुप्रतिच्छन्दःकुक्षिस्थविवराननात् ।
 नकुलैरन्त्रवत्कृष्टवेष्टमानसरीसृपम् ॥ १३ ॥
 तस्मिन्निजपदस्पर्शत्याजितग्रावविग्रहम् ।
 पप्रच्छ स्त्रीमयं तेजो रामः शापस्य सम्भवम् ॥ १४ ॥

पुनः कथं तदाह—कचिदिति । कचित् प्रदेशे तद्गतो देहो यस्याः सा
 कीटविशेषः तथा आलीढानि आस्वादितानि भक्षितानीति यावत् एतादृशानि
 जीर्णानि वल्कलानि यस्मिन् 'वल्कं वल्कलमस्त्रिया' इत्यमरः। अन्यस्मिन् इति
 अन्यतः अन्यशब्दात् 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' इत्यनेन सप्तम्यन्तात् तसिलू
 अन्यत्र भागे इत्यर्थः अरण्ये वने भवाः आरण्याः 'अरण्याणः' इति णप्र-
 त्ययः ये तुटुमाः मूषकाः 'उंदुरुस्तुटुमोरंध्रबभ्रुः' इति त्रिकांडशेषः तैः छिन्नानि
 द्वेधीरुतानि अतएव विशीर्णानि इतस्ततः पतितानि रुष्णमृगाणां अजिनानि
 रुक्तयो यस्मिन् 'अजिनं चर्म रुचिः स्त्री' इत्यमरः ॥ ११ ॥

तलेति । कचित् कुत्रचित् प्रदेशे तले मूले अर्थात् वृक्षस्य स्थितः विद्यमानः
 जरत् जीर्णः यः कुम्भः षटः तस्मात् निर्गच्छता बहिरागच्छता एतादृशेन अहिना
 सर्पेण हेतुना 'सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः' इत्यमरः। 'हेतो' इति हेत्वर्थे तृतीया । आव-
 र्जितं आपसिक्तं यत् पयः जलं तेन स्तिम्यत् आर्द्राभूतं वृक्षमूलं यस्मिन्
 एतादृशमिव । उन्मेषालंकारः ॥ १२ ॥

कचिदिति । कचित् प्रदेशे विष्णोः प्रतिच्छन्दः प्रतिरूपं प्रतिमेति यावत्
 तस्य कुक्षिस्थं कुक्षिगतं यत् विवरं च्छिद्रं 'सुषिरं विवरं बिलं' इत्यमरः
 नाभिरित्यर्थः । तस्य आननानात् मुक्तात् 'अपादाने पंचमी' । नकुलैः बभ्रुभिः
 अंत्रवत् अंत्रतुल्यं रुष्टा आरुष्टा एतादृशाः वेष्टमाना सरीसृपाः सर्पा यस्मिन्
 'चक्री व्यालः सरीसृपः' इति कोशः । एतादृशं धाम विवेशेति पूर्वेण अन्वयः ।
 उपमानुप्रासौ ॥ १३ ॥

तस्मिन्निति । रामः तस्मिन् गौतमाश्रमे निजं स्वीयं यत् पदं चरणं 'पदं
 व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माध्रिवस्तुषु' इत्यमरः । तस्य स्पर्शः तेन त्याजितः स्थापितः
 ग्रावणः पाषाणस्य विग्रहः देहः येन 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः एतादृशं
 स्त्रीमयं 'चिन्मयं' इतिवत् स्वार्थे मयट् प्रत्ययः। तेजः ज्योतिः कर्म । शापस्य
 संभवत्यस्मात् इति संभवः 'ऋदोरप्' इत्यपादाने अप् । कारणमित्यर्थः पप्रच्छ ।
 'दुष्टादित्यादिना पृच्छेद्विकर्मकत्वं ॥ १४ ॥

निगद्यासौ सुनासीरं व्रीडानघ्रीकृतानना ।
न्यवीवददनुस्त्वैव यौवनाविनयं पुरा ॥ १५ ॥
ययौ रामोऽथ तं देशं प्ररुतामास वेगिनाम् ।
पुरुहूतहतभ्रूणच्छेदेभ्यो यत्र संभवः ॥ १६ ॥
प्रतीत्या लंघिताध्वानस्ते तोरणमणित्विषा ।
इति चेतोहरा राममभिव्यातेनिर गिरः ॥ १७ ॥

निगद्येति । असौ पूर्वोक्ता अहल्यारूपा स्त्री शुनासीरं इंद्रं निगद्य उच्चार्य इंद्रनाम गृहीत्वेत्यर्थः व्रीडया लज्जया नम्रीकृतं आननं प्रह्वीकृतं मुसं यया एतादृशी सती पुरा पुरातनं युवत्याः भावः यौवनं ' भस्याडे ' इति पुंवद्भावः तत्संबंधी यः अविनयः वैयात्यं तं अनुक्त्वैव अनुच्चार्यैव न्यवीवदत् अच-
कथदित्यर्थः । इंद्रकृतसंभोगेन गौतमशापात् इयं अवस्थेति अचकथत्
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति । अथ अहल्योद्धारानंतरं रामः रामभद्रः यत्र यस्मिन् देशे ' सप्त-
म्यास्रल ' इति त्रल प्रत्ययः । पुरुहूतेन इंद्रेण ' पुरुहूतः पुरंदरः ' इत्यमरः हतः
छिन्नः भ्रूणः गर्भः तस्य छेदेभ्यः संडेभ्यः वेगः जवः अस्ति एषां ते वेगिनः तेषां
मरुतां देवविशेषाणां संभवः उत्पत्तिः । आसं तं देशं जनपदं ययौ प्राप ' देवैः
हतपुत्रा दितिः कश्यपं पतिं इंद्रहंतृपुत्रप्राप्त्यर्थं परिचचार, तत्सेवया परितुष्टः
कश्यपः वरेण च्छंदयामास, सा च इंद्रहंतारं पुत्रं ववे, ततो विमनाः कश्यपः
एकवर्षसाध्यं सनियमं व्रतं तस्या उपदिदेश, यदि कश्चन नियमः भ्रश्येत् तर्हि
इंद्रहंता पुत्रो न स्यादिति चोक्तवान्, तथा च तदंगीकृतं, इंद्रश्च तदवगत्य
तन्त्रियमच्युतिरूपरंध्रान्वेषणार्थं कुशपुष्पदूर्वाद्याहरणेस्तां परिचचार, स्वल्प-
दिनावशिष्टायां वर्षसमाप्तौ व्रतरुशा दितिः मुक्त्वापि अक्षालितपादा शिश्ये,
तद्रंध्रमवगत्य इंद्रः तदुदरं प्रविष्टः सन् गर्भं सप्तधाऽछिनत्, व्रतप्रभावात् अमृ-
तानि गर्भसंडानि पुनरप्येकैकं सप्तधाछिन्नत्, ततः एकोनपचाशता मरुद्भिः
साकं बहिः निःससार' इत्यादि कथा श्रीमद्भागवतस्थाऽत्रानुसंधेया । एतादृशानां
मरुतां जन्म यस्मिन्देशे तं यग्रौ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतीत्येति । विश्वामित्रतपोवनस्था कश्यपः । ' एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व
एव महर्षयः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ
जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥
त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ इति श्रीरामायणे बालकांडे दृष्टव्यं ।
तोरणेषु रथ्याशोभार्थं तिर्यक्प्रसारितेषु यथिताः मणयो वज्रवैडूर्यादि रत्नानि
तेषां या त्विषः कान्तयः । ' स्युः प्रभा रुमुचिस्त्विद् भा ' इत्यमरः । तासां प्रतीत्या
ज्ञानेन मणिरत्नप्रकाशनेति यावत् । लंघितः अतिक्रान्तः अध्वा मार्गः येस्ते ।
' अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ' इत्यमरः । इति वक्ष्यमाणप्रका-

मत्तमातङ्गसन्धानदामनिर्दलितत्वचः ।

अजय्यत्वं वदन्तीव यस्य पर्यन्तभूरुहः ॥ १८ ॥

ताराव्रजस्पृशो याति पिधानत्वं निशाकरः ।

यत्र प्राकारचक्रस्य नभोमध्यस्थमण्डलः ॥ १९ ॥

मध्ये कुवल्याक्रान्तमहापद्मविभूषणः ।

अवतीर्णघनालिश्रीर्यत्स्नातः सागरायते ॥ २० ॥

रेण चेतांसि अन्तःकरणानि हरन्ति आल्हादयन्ति ताः चेतोहराः मनोविनोदावहाः गिरः संभाषणानि रामं श्रीरामं प्रति अभिव्यातेनिरे अतिशयेन विस्तारितवन्तः । वि आङ् उपसर्गपूर्वस्य तनु विस्तारे इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ १७ ॥

मत्तेति । मत्ताः उन्मत्ताः ये मातंगाः हस्तिनः तेषां संदानस्य बंधनस्य यानि दामानि तैः निर्दलिताः संघृष्टाः त्वचः येषां एतादृशाः यस्य पुरस्य पर्यंतभूरुहः पर्यंते समीपे भूरुहः वृक्षाः जेतुं शक्याः जय्याः न जय्याः अज्जय्याः तेषां भावः अजय्यत्वं 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात् अयादेशः । तत् वदन्तीव । मत्तमातंगदामसंघर्षेऽपि अस्माकं त्वगेव संघृष्टा नतु कोप्यवयवो भग्नः अतः वयं केनापि अजय्या इति वदन्तीवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षानुप्रासश्च ॥ १८ ॥

तारेति । यत्र नगरे ताराणां ऋक्षाणां व्रजः समूहः 'नक्षत्रमृक्षं मं तारा' इत्यमरः तमः स्पृशतीति ताराव्रजतमःस्पृक् 'स्पृशोनुदके किन्' इति किन् 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं तस्य । प्राकारस्य वरणस्य यच्चक्रं अथवा प्राकार एव चक्रं 'प्राकारी वरणः सालः' इत्यमरः । तस्य नभसः आकाशस्य यो मध्यः तत्र तिष्ठतीति नभोमध्यस्थं 'सुपीति योगविभागात् कः ।' तत् मंडलं 'बिंबं यस्य' 'बिंबोऽक्षी मंडलं त्रिषु' इत्यमरः । एतादृशः निशाकरः निशां रात्रिं करोतीति निशाकरः चंद्रः । निशाशब्दे उपपदे करोतेष्टः । पिधानस्य आच्छादनस्य भावः पिधानत्वं 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति भावे त्वप्रत्ययः । 'अपिधानतिरोधानपिधान' इत्याद्यमरः याति प्राप्नोति । अनेन प्राकारस्य अत्युच्चत्वं ध्वन्यते । अतिशयोक्त्यलंकारः ॥ १९ ॥

यत्स्नातेति । यस्य नगरस्य स्नातं पुष्करिणी सागरः समुद्रः स इव आचरति सागरायते सागरशब्दात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । सागरतुल्याचार-विशेषणाभ्यां द्रवयति । मध्ये स्नातमध्ये कुवलयैः चंद्रविकासिकमलैः आक्रांतः व्याप्तः महापद्मानि महासूर्यविकासिकमलानि विभूषणानि यस्य कुवलयक्रांत-आसौ महापद्मविभूषणश्चेति । समुद्रपक्षे कोः पृथ्व्याः बलयं कंकणमिव आक्रांतः महापद्मः निधिविशेषः विभूषणं यस्य । कुवलयआसौ आक्रांत-विभूषणश्च । अवतीर्णाः मधुपानार्थं कमलेषु प्राप्ताः घनाः निबिडाः 'घनं निरंतरं सान्द्रं' इत्यमरः अलंयः धमराः तैः श्रीः शोभा यस्य एतादृशस्य । पक्षैः अवतीर्णाः जलप्रहणार्थं रुतावताराः या घनालिः मेघपंक्तिः तथा श्रीः शोभा यस्य । श्लेषालंकारः ॥ २० ॥

वप्राजगरभोगेन वेष्टमानः समन्ततः ।

पिण्डीभूत इव त्रासाद्धनो यद्गृहसञ्चयः ॥ २१ ॥

यद्गोपुरविटङ्काग्रचन्द्रकान्तमणिस्रवम् ।

रसयन्ति स्यद्भ्रान्ताः शीतदीधितिवाजिनः ॥ २२ ॥

विटङ्कमुजसम्प्राप्तसहस्रकरमूर्तिना ।

विग्रहेण यदावाससन्तानो भार्गवायते ॥ २३ ॥

वप्रेति । वपं परिसोध्यते मृत्कूटं 'स्याच्चयो वप्रमस्त्रियां' इत्यमरः तत्र ये अजगराः तिलित्ताः 'तिलित्तः स्यादजगरे' इत्यमरः तेषां यो भोगः शरीरं 'अहेः शरीरं भोगः स्यात्' इत्यमरः जात्यैकवचनं तेन समन्ततः परितः वेष्टमान इति । अत्र वेष्टमान इति पाठः साधुः । वेष्टयतेऽसौ वेष्टयमानः घनः निरन्तरः यस्य नगरस्य गृहाणि तेषां संचयः समूहः 'वारसंघातसंचयाः' इत्यमरः त्रासात् अजगरभीतेः हेतोः पिण्डीभूत इव आसीत् इति शेषः । अत्र यद्गृहाणां निविडत्वस्य अजगरत्रासहेतुजन्यत्वेन उत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २१ ॥

यद्गोपुरेति । यस्य नगरस्य गोपुरं पुरद्वारं 'पुरद्वारं तु गोपुरं' इत्यमरः तस्य ये विटङ्काः कपोतपालिकाः तेषां यानि अयाणि तत्संबन्धिनो ये चन्द्रकांतमणयः तत्संबन्धी यः स्रवः निर्झरः तं चन्द्रकिरणस्पर्शैः चन्द्रकांतमणयः स्रवंतीति प्रसिद्धं । स्यदेन वेगेन भ्रान्ताः 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । शीताः दीधितयः किरणाः यस्य स शीतदीधितिः चन्द्रः 'हिमाशुश्र्वाद्रमाश्र्वाद्रः' इत्यमरः तस्य वाजिनः अश्वाः 'वाजिवाहवर्गंधर्वः' इत्यमरः । रसयन्ति आस्वादयन्ति । अतिशयोक्त्यलंकारः । अनया च अतिशयोक्त्या यद्गोपुरस्य अत्युच्चत्वं ध्वन्यते ॥ २२ ॥

विटङ्केति । यस्य नगरस्य आवासानां गृहाणां संतानः परंपरा विग्रहेण निजस्वरूपेण भार्गवायते परशुरामायते भार्गवशब्दात् क्यङन्तात् तद् । भार्गवसादृश्यं विशेषेण द्रव्ययति । विटङ्काः कपोतपालिकाः त एव भुजाः बाहवः तैः संप्राप्ता संपृष्टा सहस्रकरस्य सूर्यस्य 'भानुर्हस्तः सहस्रांशुः' इत्यमरः मूर्तिः शरीरं येन । भार्गवपक्षे विशिष्टः टङ्कः सन्निभं 'टङ्को नीलकपित्थे च सन्निभे टङ्कनेस्त्रियाम्' इति मेदिनी । किञ्चित्सादृश्यात् टङ्कशब्देन अत्र परशुः गृह्यते । तेन युक्तः भुजः विटङ्कभुजः 'शाकपार्थिवादिस्वादुत्तरपदलोपः' । विटङ्कभुजेन संप्राप्ता लब्धा जितेति यावत् । सहस्रं कराः हस्ताः यस्य स तथा क्रातवीर्यार्जुनः तस्य मूर्तिः देहो येन एतादृशेन विग्रहेण । श्लेषः उपमा च ॥ २३ ॥

यद्देवगृहशृङ्गस्थपद्मरागप्रभाऽऽहतम् ।
 व्योममध्यं प्रपद्यापि बिम्बं बालायते रवेः ॥ २४ ॥
 हर्म्यशृङ्गेषु निर्धूतध्वान्ता यत्र मणित्विषः ।
 ज्योत्स्नः कृष्ण इति ज्ञानं जने रुन्धन्ति पक्षयोः ॥ २५ ॥
 यत्र वातायनासन्नवारमुख्यामुखेन्दवः ।
 रथ्यासञ्चारिणो यूनः स्तलयन्ति पदे पदे ॥ २६ ॥
 श्रुत्वा यत्सौधं पृष्ठेषु विमानशिखिनिस्वनम् ।
 याति शैथिल्यमुष्णांशुहयभोगीन्द्रबन्धनम् ॥ २७ ॥

यद्देवेति । यस्य यत्संबंधीनि देवगृहाणि देवालयानि तेषां यानि शृंगाणि शिखराणि 'शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरः तत्संबंधिनो ये पद्मरागाः रत्नविशेषाः तेषां या प्रभा तथा आहतं ताडितं युक्तमित्यर्थः । एतादृशं रवेः सूर्यस्य आकाशमध्यगतत्वेन रक्तिमाभावेऽपि इत्यर्थः । बाल इव आचरति बालायते बालशब्दात् आचारस्यङ्गतात् तद् । बाल्यावस्थायां सूर्यो यथा आरको भवति एवं मध्याह्नेपि यदीयदेवालयशिखरपद्मरागकांत्या आरको भवति । अतिशयोक्त्यलंकारः ॥ २४ ॥

हर्म्येति । यत्र यस्मिन् पुरे हर्म्याणां धनिकवसतिगृहाणां 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । शृंगेषु शिखरेषु निर्धूतं क्षालितं नाशितमिति यावत् । ध्वातं अंधकारो याभिस्ताः एतादृशः मणीनां रत्नानां त्विषः कांतयः 'स्युः प्रभा रुक् रुचिस्त्विड् भां' इत्यमरः । पक्षयोः शुक्लरुष्णयोः जोत्स्नया चंद्रिकया युक्तः ज्योत्स्नः शैषिकोण् । रुष्णः रुष्णवर्णः इति एवं प्रकारेण ज्ञानं जने लोके रुन्धन्ति प्रतिबन्धंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेति । यत्र वातायनानि गवाक्षाणि तेषां आसन्नाः समीपवर्तिन्यः या वारमुख्याः तासां मुखान्येव इन्दवः । रथ्यायां अभीक्ष्णं संचरंतीति रथ्यासंचारिणः 'सुप्यजातौ' इति णिनिः तान् यूनः तरुणपुरुषान् पदे पदे प्रतिपदमित्यर्थः । स्तलयंति ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । सुधया चूर्णेन निर्मितः सौधः शैषिकोण् 'सौधोऽस्त्री राजसदनमित्यमरः यस्य नगरस्य सौधाः राजभवनानि तेषां यानि पृष्ठानि तेषु विमानानां ये शिखिनः मयूराः तेषां निःस्वनं ध्वनिं श्रुत्वा आकर्ष्य उष्णाः तीक्ष्णाः अंशवः किरणाः यस्य स उष्णांशुः सूर्यः तस्य ये ह्याः अश्वाः तत्संबंधि यद्भोगीन्द्रबन्धनं भोगिनां सर्पाणां इंद्राः शेषषष्ठ्यासमासः न त्वत्र निर्धारणे षष्ठीसमासः 'न निर्धारणे' इति निषेधात् तैः यद्बन्धनं तत् शैथिल्यं शिथिलभावं ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्ज शिथिलत्वमित्यर्थः याति गच्छति । मयूराणां सर्पाणां च जातिविरोधः प्रसिद्ध एव । अतिशयोक्त्यलंकारः । अनेन यत्सौधशिखराणां सूर्यमार्गपर्यंतोच्चत्वं ध्वन्यते ॥ २७ ॥

सोपानरत्ननिर्भिन्नतमश्छेदेन दर्शिताः ।
 ग्लायन्ति यत्र न सरश्चक्रवाका निशास्वपि ॥ २८ ॥
 यस्य हर्म्यसमासन्नतिगमदीधितिवाजिनः ।
 मन्दं व्रजन्ति सङ्गीतवीणाऽऽवर्जितचेतसः ॥ २९ ॥
 पौरसन्दोहभोगस्य श्रिया वज्रभृतः पुरीम् ।
 अधो विधत्ते धामेदं मैथिलस्य पुरं परम् ॥ ३० ॥
 इति व्याहरतैवाथ तेन स्थानं महीयसः ।
 परमृद्धं क्रतुपतेर्निन्याते नेतुरात्मजौ ॥ ३१ ॥

सोपानेति । यत्र नगर्यो सोपानानां आरोहणानां 'आरोहणं स्यात्सोपानं' इत्यमरः यानि रत्नानि मणयः तैः निर्भिन्नं नाशितं यत् तमः अंधकारः तस्य छेदेन नाशेन हेतुना 'हेतौ' इति हेत्वर्थे तृतीया । दर्शिताः एतादृशा ये सरसः सरोवरसंबन्धिनः चक्रवाकाः निशास्वपि रात्रिष्वपि ग्लायन्ति न दूयन्ते इत्यर्थः । चक्रवाकमिथुनानां रात्रौ परस्परवियोगात् दुःखं जायते, यत्रत्यसरोवरसंबन्धिनां तु सोपानरत्नप्रभाभिरंधकारनाशात् परस्परदर्शनात् दुःखलेशोपि नास्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यस्येति । यस्य नगरस्य हर्म्याणि गृहाणि तेषां समासन्नाः अंतिकभागताः एतादृशस्य तिग्मदीधितेः तीक्ष्णकरस्य सूर्यस्य वाजिनः अन्धाः 'वाजिवाहवर्गंधर्व' इत्यमरः । संगीतस्य गीतस्य गेयस्य संबन्धिन्यः । वीणाः अत्र वीणाशब्देन लक्षणया वीणाध्वनियो गृह्यन्ते गीतमिश्रितवीणाध्वनय इत्यर्थः । तैः आवर्जितः आरुष्टं चेतः अंतःकरणं येषां एतादृशाः संतः मन्दं यथास्यात्तथा व्रजन्ति गच्छन्ति । अन्यस्मिन् विषये मनोवृत्तौ हि गतिर्मदीभवतीति प्रसिद्धं । अतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

पौरेति । पुरे नगरे भवाः पौराः नागरिकाः 'तत्र भवः' इत्यण् तेषां यः सन्दोहः समूहः 'समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरम्रजाः' इत्यमरः तस्य भोगः सर्वसुखसेवनं 'भोगः सुखे' इत्याद्यमरः तस्य धाम मंदिरं सकलभोगाधिकरणमिति यावत् 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमंदिरजन्मसु' इति विश्वः । मिथिलायाः अधिपतिः मैथिलः जनकः शौषिकोऽण् । तस्य परं श्रेष्ठं पुरं नगरं श्रिया स्वशोभया हेतुना वज्रं पविं बिभर्तीति वज्रभृत इन्द्रः 'किपूच' इति किपू । तस्य इन्द्रस्य 'वज्रोऽस्त्री ह्रीरके पवौ' इत्यमरः । पुरीं नगरीं अमरावतीमित्यर्थः । अधः नीचैः विधत्ते कुरुते । विपूर्वाद्धातेर्लट् 'श्लो' इति द्वित्वं । स्वशोभया अमरावतीं तिरस्कुरुते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इतीति । अथ पुरवर्णनानंतरं इति पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहरति भाषते इति व्याहरन् विआङ्पूर्वाद्भरतेर्लटः शत्रादेशः । तेन व्याहरतैव भाषमाणेनैव तेन विश्वामित्रेण अतिशयेन महान् इति महीयान् महच्छब्दात् द्विवचनविभज्ये

कृतपाद्यो भुवो भर्तुः स व्रती प्रमदाश्रुभिः ।
 विष्टरं परिजग्राह सिंहचर्मोत्तरच्छदम् ॥ ३२ ॥
 स्तुत्याऽऽसुतीवलं सत्रे जगादोत्साहयन्पुनिः ।
 प्रभोभ्राजत एवाग्रे निस्पृहेणापि हि स्तुतिः ॥ ३३ ॥
 यो धर्मस्य धृतः सप्ततन्तुभिः सगरादिभिः ।
 तन्तुः स एव सम्राजा सम्यगालम्बितस्त्वया ॥ ३४ ॥

इयं सुन् टेरिति टिलोपः एतादृशस्य क्रतोः यज्ञस्य पतिः तस्य मैथिलस्य ऋद्धं समृद्धं पुरं नगरं नयति रक्षानि इति नेता दशरथः । नीचं प्रापणे तच्च । तस्य आत्मनः देहात् अजनिषातां इति आत्मजौ पुत्रौ 'पंचम्यामजातौ' इति जनेर्दप्रत्ययः रामलक्ष्मणौ निन्याते । नीचं प्रापणे दुःखादित्वात् द्विकर्मकत्वेन प्रधाने कर्मणि लट् 'प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुद्विकर्मकान्' इति भाष्योक्तेः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३१ ॥

कृतपाद्येति । भुवः पृथ्व्याः भर्तुः पालकस्य जनकस्य प्रमदस्य आनन्दस्य संबन्धिनि यानि अश्रूणि नेत्रोदकानि तैः कृतपाद्यः, पादार्थं यत् उदकं तत् पाद्यं । कृतं पाद्यं यस्य व्रतं नियमः अस्यास्तीति व्रती सः विश्वामित्रः सिंहस्य चर्मं रुचिः तत् उत्तरच्छदः उपरि आस्तरणं यस्य एतादृशं विष्टरं आसनं । विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठेत्यमरः । परिजग्राह स्वीचकारेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्तुत्येति । मुनिः विश्वामित्रः सत्रे यज्ञे आसुतिः सोमाभिषवः सोऽस्यास्तीति आसुतीवलः 'रजः रुण्यासुतिपरिषदेति वरचप्रत्ययः' वल इति दीर्घः तं यजमानं जनकं उत्साहयन् उत्साहं प्रापयन् सन् जगाद । ननु निस्पृहस्य तस्य किं यजमान-नस्तुत्येत्यत आह—प्रभोरिति हि प्रभोः समर्थस्य अग्रे अयभागे निस्पृहेणापि निरिच्छेनापि रुतेति शेषः स्तुतिः स्तवनं भ्राजते एव शोभत एवेत्यर्थः । भ्राज् दीप्तौ लट् । अथवा भ्राजत इति शतप्रत्ययान्तं, षष्ठ्यन्तं प्रभोर्विशेषणं । स्तुतिरित्यस्य युज्यते इति शेषः । निस्पृहेणापि तेजस्विनः प्रभोः स्तुतिः युज्यते इति यावत् ॥ ३३ ॥

स्तुतिमेव तावदाह सप्तभिः । य इति । गरेण विषेण सहितः सगरः एत-
 न्नामा राजा आदिर्येषां ते सगरादयः तैः कर्तृभिः । सप्तभिः अभिजिह्वाभिः
 तन्यन्ते हविर्द्रव्यादिना विस्तार्यन्ते इति सप्ततन्तवः मन्त्राः । तनोतेरोणादिक-
 स्तुन् प्रत्ययः । सप्तमिजिह्वाश्च 'काली कराली च मनोजवा च' सुलोहिता
 या च सुधूम्रवर्णा ॥ स्फुलिंगिनी विश्वरूपी च देवी लोलाग्रमाना इति सप्त-
 जिह्वाः इति । तैः यज्ञैः यः धर्मस्य पुण्यस्य आचारस्य वा 'धर्माः पुण्य-
 यमन्यायस्वभावाचारसोमपाः' इत्यमरः । तन्तुः सूत्रं धृतः अवलम्बितः स एव
 सम्राजा संपूर्वाद्भ्राजतेः किप् राजसूययागकर्तृत्वादिविशेषणत्रयविशिष्टेनेत्यर्थः ।
 तदुक्तं अमरसिंहेन 'येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञाय

अपि सत्यां विस्त्रसायामविस्त्रस्तां तव श्रियम् ।
विक्रमस्य वदन्तीव सत्रसम्भारसम्पदः ॥ ३५ ॥
कृतवेलाव्यतिक्रान्तिस्त्वरसङ्कोचिताम्बरा ।
साभिसारेव ते कीर्त्तिर्दूरमाक्रामदाशया ॥ ३६ ॥
कञ्चित्स्वार्थे क्रतुरयं स्वर्ग्यस्तव फलस्पृहाम् ।
विनैव प्रथते कञ्चिन्निःस्वम्प्रति वदान्यता ॥ ३७ ॥

राज्ञः स सम्प्राट्' इति । एतादृशेन त्वया सम्यक् यथास्यात्तथा आलंबितः अवष्टब्धः । यज्ञादिधर्माचरणेन पूर्वज्ञानतिशेमे इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ सूर्यवंश्यो बाहुको नाम राजा शत्रुभिः ह्यत्राज्यः सभार्यो वनं विवेश । तं मृतं अनुसरिष्यती तत्पत्नी गर्भवतीति ज्ञात्वा और्वारख्येन गुरुणा निवारिता । अथ सपत्नीभिरेनां विषं दत्तं तेन सह उत्पन्नोऽतः सगर इति । उक्तं च श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे 'सोरिभिर्द्वितराज्यस्तु सभार्यो वनमाविशत् । वृद्धं तं पंचतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती । और्वेण जानतात्मानं प्रजावतं निवारिता । आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽत्र साहसः । सह तेनैव संजातः सगराख्यो महायशाः । सोश्वमेधैरजयत सर्ववेदसुरात्मकं । और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरं । सगरश्चक्रवर्त्यासीत्' इत्यादि ॥ ३४ ॥

अपीति । सत्रस्य यज्ञविशेषस्य संभाराणां संपदः संपत्तयः कर्त्र्यः विस्त्रसायां जराया । 'विस्त्रसा जरा' इत्यमरः सत्यामपि विद्यमानायामपीत्यर्थः तव । विक्रमस्य पराक्रमस्य श्रियं शोभां वदन्तीव कथयन्तीव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३५ ॥

कृतवेलेति । हे जनक अभिसारेव कृतसंकेतस्थलगामिनी कांताधिनी स्त्रीव 'कांताधिनी' तु या याति संकेतं साभिसारिका' इत्यमरः । ते कीर्त्तिः आशया दिशया इच्छया च दूरं आक्रामत् आक्रान्तवर्तीत्यर्थः 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घः । अभिसारिकापक्षे कृतवेलाव्यतिक्रान्तिः वेलायाः समयस्य व्यतिक्रान्तिः अतिक्रमणं । कृता वेलाव्यतिक्रान्तिः यया । कीर्त्तिपक्षे वेलायाः समुद्रतीरस्य व्यतिक्रान्तिः व्यतिक्रमणं समुद्रपर्यंतं प्रसृतेत्यर्थः । अभिसारिकापक्षे त्वरया संभ्रमेण संकोचितं आकुंचितं अंबरं वस्त्रं यया 'अंबरं व्योम्नि वाससि' इत्यमरः । कीर्त्तिपक्षे त्वरया वेगेन झटितित्यर्थः । संकोचितं न्यूनीकृतं आकाशं यया कीर्त्तिव्यापनस्य आकाशमपि न्यूनं जातं इत्यर्थः । श्लेषालंकारः उपमा च ॥ ३६ ॥

कञ्चिदिति । अयं स्वर्गाय हितः स्वर्ग्यः 'तस्मैहितं' इति यत् प्रत्ययः । तव क्रतुः यज्ञः स्वस्य अर्थः प्रयोजनं तद्विषये अस्ति कञ्चित् स्वर्गप्रदो भवति कञ्चित् इति तात्पर्यं । तव फले स्पृहा इच्छा तां विनैव निर्गतं स्वं धनं यस्मात् स निःस्वः दरिद्रः तं प्रति वदान्यः दाता तस्य भावो वदान्यता'तस्य भावस्त्व-तलो' इति तल । दातृता प्रथते कञ्चित् प्ररुमातिः कञ्चित् विस्तीर्णा भवति कञ्चित् इति पाठः ॥ ३७ ॥

आदाय करमाढ्येभ्यः कीकटेष्वपि वर्षसि ।
 प्रपीय वारि सिन्धुभ्यः स्थलेष्विव घनाघनः ॥ ३८ ॥
 नवे वयसि राज्यार्थं प्रविधाय जरां गतान् ।
 कञ्चित्पुष्णासि ते भृत्यान् सादरं समयेऽक्षमे ॥ ३९ ॥
 त्वद्विक्रमेण वैधव्यं प्रापिता रिपुयोषितः ।
 बालप्राणार्थिनीः कञ्चित्सम्यग्रक्षसि बन्धुवत् ॥ ४० ॥
 द्वयेनादौ त्रिवर्गस्य कञ्चित्साम्यं गतश्चिरम् ।
 धर्मोऽथ वयसो वृद्ध्या सह संवर्द्धते तव ॥ ४१ ॥
 इति प्रश्नावकाशस्य विरामे रामलक्ष्मणौ ।
 मुनेर्विवेद वैदेहो द्रष्टुकामौ निजं धनुः ॥ ४२ ॥

आदायेति । घनाघनः वर्णुकमेघः 'वर्णुकाब्दौ घनाघनः' 'हृतेर्धत्वं च' अनेन हृतेर्द्धित्वं अभ्यासस्यागागमे घत्वे उत्तरस्य अभ्यासाच्चेति 'कुत्वं हृतेर्धत्वं च । अनेन सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्यः' उदन्वानुदधिः सिन्धुः' इत्यमरः । वारि उदकं प्रपीय प्राश्य स्थलेष्विव स्थलीष्विवेत्यर्थः आढ्येभ्यः धनिकेभ्यः करं राजदेयं भागं आदाय गृहीत्वा कीकटेषु दरिद्रेषु 'कीकटः रूपणे निःस्वे त्रिषु' इति मेदिनी वर्षस्यपि वर्षसि किम् इत्यर्थः । आढ्येभ्यः करमादाय दरिद्रेभ्यो ददासि किम् । अपिः प्रश्ने ॥ ३८ ॥

नव इति । नवे नूतने 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । वयसि तारुण्ये इत्यर्थः । राज्यार्थं राज्याय राजकर्मणे इति राज्यार्थं ते तव भृत्यान् प्रविधाय जरां विस्रसां गतान् प्राप्तान् अक्षमे कार्याकरणानर्हे समये काले वार्धक्ये कार्यकरणासमर्थत्वं स्पष्टमेव पुष्णासि कञ्चित् ॥ ३९ ॥

त्वद्विक्रमेणेति । तव विक्रमः पराक्रमः तेन विगतः धनो भर्ता यासां ता विधवाः तासां भावो वैधव्यं भावे ष्यञ् प्रापिताः बालानां प्राणाः एव अर्थाः संति यासां ताः 'अत इनि ठनौ' इति इनि प्रत्ययांतात् ऋन्नेभ्येति ङीप् बाल-प्राणरक्षणेषिणीरित्यर्थः । एतादृशीः रिपूणां शत्रूणां योषितः स्त्रियः ताः बन्धुना तुल्यं बन्धुवत् सम्यक् समीचीनं रक्षसि किम् ॥ ४० ॥

द्वयेनेति । आदौ तारुण्यावस्थायां त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः समूहः 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थः' इत्यमरः । तस्य तत्संबन्धि द्वौ अर्थकामौ अवयवौ यस्य तत् द्वयं तेन सह चिरं चिरकालपर्यन्तं समस्य तुल्यस्य भावः साम्यं तुल्यतां 'वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः' इत्यमरः गतः प्राप्तः धर्मः अथ तव वयसः वृद्ध्या, सह संवर्धते कञ्चित् वृद्धिं प्राप्नोति कश्चित् । यथा वयो वर्धते तथा त्रिवर्गमध्ये तव धर्मोपि वर्धते किम् । सहोक्त्यलंकारः ॥ ४१ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रश्नस्य अनुयोगस्य यः अवकाशः स्थानं विषय इति यावत् तस्य विरामे अवसाने प्रष्टव्यार्थानां सर्वेषां पृष्टत्वात् प्रष्ट-

एकमुद्रेचितं तस्य भूचापमनुजीविभिः ।

चापस्यानयने हेतुः क्षणमास क्षमापतेः ॥ ४३ ॥

वरवक्त्रेन्दुबिम्बत्विद्ग्रासगृध्नुं परं ग्रहम् ।

सीताविवाहसंयोगमुखरोधार्गलान्तरम् ॥ ४४ ॥

अहिर्बुध्न्यपरित्यागतीव्रशोकभरादिव ।

मध्ये लोहसमुद्रस्य निःशब्दं शयितं चिरम् ॥ ४५ ॥

व्यार्थाभावेन प्रश्रविरामे सति इत्यर्थः । वैदेहः जनकः रामलक्ष्मणौ कर्मभूतौ । निजं स्वीयं 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । धनुः चापं द्रष्टुं अवलोकि-
कामो ययोस्तौ द्रष्टुकामौ एतादृशौ मुनेः विश्वामित्रात् विवेद ज्ञातवान् । विदधातोः लिट् । मुनेरिति बुद्धिरुतमपादानं गृहीत्वा पंचमी । बुद्धिरुतमेवा-
पादानत्वं स्वीकृत्य ध्रुवमपायेपादानं अनेनैव अपादानत्वं स्वीकृत्य भाष्यरुता
अपादानप्रकरणं प्रत्याख्यातम् । अनुप्रासालंकारः ॥ ४२ ॥

एकमिति । क्षमापतेः तस्य जनकस्य एकं उद्रेचितं उद्वृतं इत्यर्थः । भूचापं
मूरेव चापं धनुः । अनुजीवंति ते अनुजीविनः किंकराः । 'सुष्यजातौ' इति
णिनिः । चापस्य धनुषः आनयने प्रापणे क्षणं क्षणमात्रं अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । हेतुः कारणं आस बभूवेत्यर्थः । जनकेन ध्रुवः उन्नयनेन चापं
आनेतुं सूचिताः अनुजीविनः चापं आनाययामासुः । अतः भूचापोन्नयनं
तच्चापानयनस्य कारणं जातमित्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

अथ कलापकेन धनुर्वर्णयति-वरवक्त्रेति । वराणां यानि वक्त्रेन्दुबिम्बानि
मुखचंद्रबिम्बानि तेषां या त्विद् शोभा तस्या यो ग्रासः भक्षणं तद्विषये गृध्नुं
अभिलाषुकं परं श्रेष्ठं ग्रहं राहुरूपग्रहं अतएव सीतायाः जानक्याः विवाहस्य
परिणयनस्य यः संयोगः तत्संबन्धि यत् सुखं तस्य यो रोधः अवरोधः तद्विषये
अर्गलांतरं अर्गलाविशेषः । अर्गला द्वारपिधाने तदुद्घाटनाभावार्थं निर्मितः
काष्ठविशेषः । इमानि सर्वाणि चतुर्थश्लोकस्थधनुषो विशेषणानि । रूपका-
लंकारः ॥ ४४ ॥

अहिर्बुध्न्य इति । अहिर्बुध्न्यः शिवः 'अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च' इत्यमरः । तस्य
यः परित्यागः तेन तीव्रः यः शोकः तस्य भरादिव भारादिव लोहस्य अयसः
यः समुद्रः संपुटकः 'समुद्रकः संपुटकः' इत्यमरः । तस्य मध्ये मध्यभागे
निर्गतः शब्दो यस्मात् तत् निःशब्दं यथा स्यात्तथा चिरं चिरकालं शयितं
सुप्तम् । यथा कश्चन प्रियविरहदुःखेन क्वचित् गृहकोणे निःशब्दं शेते
तद्वदित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४५ ॥

अमार्दवमतिस्तब्धं गुणेनापि न नामितम् ।
 ईशेन दर्शितस्नेहं नीचं जनमिवाग्रहम् ॥ ४६ ॥
 चक्रीचकार कर्णान्तावतंसितनस्रद्युतिः ।
 तद्दाशरथिरादाय सीताक्रयधनं धनुः ॥ ४७ ॥
 ततस्त्रासकरो नादश्चापभङ्गसमुद्भवः ।
 दिशः ससर्प रामस्य यशोघोषणडिण्डिमः ॥ ४८ ॥
 क्षेत्रभूमिर्गुणस्यासौ सीतया सहिता वृता ।
 वप्रैः फलवती सद्यः प्रचक्रम्येऽखिला पुरी ॥ ४९ ॥

अमार्दवमिति । नीचं जनमिव धनुः इति अग्रिमश्लोकस्थपदेन अ-
 न्वयः । तत्र धनुःपक्षे मृदुनः भावः मार्दवं ' इगताच्च लघुपूर्वात् ' इति
 भावे अण् । नास्ति मार्दवं यस्य अमार्दवं कठिनम् । नीचजनपक्षे अमार्दवं
 अविनीतम् । अतिशयितं स्तब्धं अतिस्तब्धं दृढं प्रादिसमासः । पक्षे
 अतिसृष्टम् । गुणेनापि ज्ययाऽपि ' मौर्वी ज्या शिजिनी गुणः ' इत्यमरः ।
 न नामितं न नम्रीकृतं नामितमित्यत्र ' नम् प्रहृत्वे शब्दे च ' इत्यस्मात् णिजं-
 तात् क्तः । अमंतत्वात् मित्वे प्राप्तेपि ' ज्वलल्ललनमामनुपसर्गाद्वा ' इति
 विकल्पात् ह्रस्वाभावः । पक्षे गुणेनापि विद्यायुत्कर्षगुणेनापि सन्मात्रे व्यापा-
 रयितुमशक्यम् । ईशेन दर्शितः स्नेहः प्रीतिः यस्मिन् शिवस्य प्रियमित्यर्थः । पक्षे
 ईशेन राज्ञा दर्शितः स्नेहो यस्मिन् । नास्ति ग्रहः ग्रहणं यस्य तत् अग्रहं ग्रहि-
 तुमशक्यं ' ग्रहवृट्निश्चिगमश्च ' इति ग्रहधातोरप् । पक्षे संपर्कानर्हं । श्लेषालं-
 कारः ॥ ४६ ॥

चक्रीति । कर्णस्य श्रोत्रस्य अंतः प्रांतः तत्र अवतंसिता भूषणीकृता ' पुंस्यु-
 चंसावतंसौ द्वौ ' इत्यमरः । नस्रद्युतिः नसरकांतिः येन, धनुर्ज्याकर्षवेलायां
 हस्तस्य कर्णप्रांतगामित्वात् इत्यर्थः । एतादृशः दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाश-
 रथिः रामभद्रः ' अतइच् ' तत् पूर्वोक्तं सीतायाः जानक्याः यः क्रयः तस्य
 धनं द्रव्यं एतादृशं धनुः आदाय गृहीत्वा चक्रीचकार चक्रं यथा वर्तुलं एवं
 मौर्व्या अपि आकर्षणात् वर्तुलं चकारेत्यर्थः । रूपकालंकारः ॥ ४७ ॥

तत इति । ततः धनुराकर्षणानंतरं चापस्य धनुषः भंगः नाशः तस्मात्
 समुद्भवः उत्पत्तिर्यस्य । त्रासं अर्थात् शत्रूणां दुःखं करोतीति त्रासकरः रामस्य
 रामभद्रस्य यशसः कीर्तिः घोषणं प्रसिद्धीकरणं तस्य डिण्डिमः येन सर्वत्र
 प्रसिद्धिः क्रियते तादृशो वाद्यविशेषः एतादृशः नादः ध्वनिः दिशः काष्ठाः
 ससर्प जगाम । सृष्ट गतौ लिट् ॥ ४८ ॥

क्षेत्रेति । गुणस्य सद्गुणानामित्यर्थः । गुणस्येति जात्यैकवचनं क्षेत्रभूमिः
 केदारभूमिः सकलसद्गुणपरिपूर्णेति यावत् । अखिला संपूर्णा ' समस्तनिखिला

रोमोद्भेदापदेशेन हर्षमङ्कुरितं हृदि ।

सिञ्चन्नश्रुस्रवेण स्म मुनिमाह महीपतिः ॥ ५० ॥

प्रौढऽपि वयसि प्रायो रुणद्धि तपसि स्मृताम् ।

यच्चापमङ्गदेयं मे प्राणं सीमन्तिनीधनम् ॥ ५१ ॥

तद्रामस्य गतं दास्यं विक्रमक्रयलम्बितम् ।

अस्य ह्रस्वद्वितीये मे न्यस्तां त्रिद्वयूर्मिलामपि ॥ ५२ ॥

शोकाख्यमस्य वैदेह्या विवाहपरिलम्बजम् ।

हृच्छल्यमस्तुकारेण तपस्यन् निःचर्क्य सः ॥ ५३ ॥

खिलानि निःशेषं' इत्यमरः । असौ पुरी मिथिला सयः प्रचक्रं कं पितेत्यर्थः । धनुर्भंगजनितध्वन्याघातेन निखिला पुरी चक्रं इति तात्पर्यम् । तत्र पुरीपक्षे सीतया जानक्या सहिता । क्षेत्रभूमिपक्षे सीतया लांगलपद्धत्या सहिता 'सीता लांगलपद्धतिः' इत्यमरः । तथा वयसि नगरप्राकारैः वृता वेष्टिता । पक्षे वयसि केदारस्थमृत्कूटैः वृता वेष्टिता । पुरीपक्षे फलवती सुखाद्युपलब्धिमती । पक्षे सत्यसमृद्धिमती । पुरीपक्षे असिला संपूर्णा । क्षेत्रपक्षे अप्रहता 'द्वेऽसिलाग्रहते समे' इत्यमरः । श्लेषालंकारः ॥ ५१ ॥

रोमोद्भेदेति । मत्स्याः पृथ्व्याः पतिः स्वामी जनकः हृदि हृदये रोम्णां लोम्नां 'तनूरुहं रोम लोम' इत्यमरः । उद्भेदः प्रादुर्भावः तस्य अपदेशः व्याजः तेन 'व्याजोपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । अंकुराः संजाताः अस्य स अंकुरितः तं 'तदस्य संजातम्' इति तारकादित्वात् इतच् । हर्षं अश्रूणां नेत्रोदकानां स्रवः सृतिः 'ऊदोरप्' इत्यप् प्रत्ययः । तेन सिंचन् सिंचतीति सिंचन् सन् मुनिं विश्वामित्रं आहस्म । स्मोति पादपूरणे अतीते वा 'स्मातीति' 'तु हि च स्म ह वै पादपूरणे' इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ५० ॥

जनकः मुनिमाहेति उक्तं किमुक्तं तदाह-प्रौढेपीति । यत् चापभंगदेयं चापस्य धनुषः भंगे दातव्यं प्रलुप्तं कृणं विक्रमस्य क्रयेण लम्बितं प्रापितं रामस्य दास्यं दासभावं गतं प्राप्तं तत् मे सीमन्तिनीधनं कन्यारूपं धनं प्रौढेपि प्रवृद्धेपि 'प्रवृद्धे प्रौढमेधितम्' इत्यमरः । वयसि वार्धके इत्यर्थः । प्रायः तपसि स्पृहां रुणद्धि । अस्य रामभद्रस्य ह्रस्वद्वितीये ह्रस्वश्चासौ द्वितीयश्च तस्मिन् कनिष्ठभ्रातरि लक्ष्मणे ऊर्मिलामपि एतन्नास्तीति कन्यां मे मया 'ते इति स्यान्मयेत्यर्थं मे इति स्यान्मयेति च' इति त्रिकांडशेषः । न्यस्तां अप्रतितां विद्धि जानीहि । विदज्ञाने लोणमध्यमैकवचनम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

शोकेति । तपश्चरतीति तपस्यन् तपसः परस्मैपदं चेति । सः विश्वामित्रः अस्य जनकस्य संबंधसामान्ये षष्ठी । एतस्य शल्यमित्यनेनान्वयः । वैदेह्याः जानक्याः संबंधि परिलंबनं अवसंसनं परिलंबं भावे घञ् णीकृतधनुर्ज्याकर्षणाशक्तत्वात्

अथ दूतास्थितः प्रायाद्राजद्वयमनोरथः ।

अयोध्यामन्यराजन्यप्रीतिप्रशमनो रथः ॥ ५४ ॥

यन्नासीद्रघुपतिरूपनिर्जितोऽसौ

वैलक्ष्यक्षतरुतसम्मदावसादः ।

लालाट्यज्वलनरयेण भूतभर्त्रा

नैरात्म्यं हृदयभुवः शिवाय सृष्टम् ॥ ५५ ॥

सर्वराजभिः त्यक्तत्वेन अवसन्नं ज्ञेयम् । विवाहस्य परिणयनस्य यः परिलंबः अवसन्नं तस्माज्जातं 'पंचम्यामजातौ' इति जनेर्देः । शोक इति आख्या नाम यस्य एतादृशं हृदः शल्यं शंकुः 'स्वांतं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । तस्य अस्तुकारेण करणं कारः भावे घञ् अस्तु इति कारः तेन मुप्सुपेति समासः । यथा वदसि तथास्तु इति अंगीकारेणेत्यर्थः । विचकर्ष आरुष्टवान् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ विवाहाङ्गीकारानंतरं दूतेन सेवकेन आस्थितः अधिष्ठितः अन्येषां इतरेषां राजन्यानां क्षत्रियाणां 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत् 'ये चाभावक्रमणोः' इति प्रकृतिभावः । या प्रीतिः मुत् 'मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । तस्याः प्रशमनः नाशनः राजद्वयमनोरथः राज्ञोः विदेहदशरथयोः द्वयं द्वितयं तस्य मनोरथः मूर्तिमान् अभिलाष इव रथः स्यंदनः अयोध्यां साकेतं 'अथ साकेतमयोध्योत्तरकोसलाः' इति त्रिकांडशेषः । दशरथाह्वानार्थं दूताधिष्ठितो रथः अयोध्यां गत इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ५४ ॥

यदिति । यत् यस्मात् कारणात् 'यत्तद्यतस्ततो हेतौ' इत्यमरः । रघूणां रघ्वपत्यानां पतिः अधिपतिः रामचंद्रः । रघुशब्दः लक्षणया तदपत्येषु वर्तते । तस्य रूपं सौंदर्यं 'रूपं स्वभावे सौंदर्यं' इत्यभिधानात् । तेन निर्जितः पराजितः असौ मदनः वैलक्ष्यस्य लज्जायाः क्षतं आघातः तेन रुतः संमदस्य हर्षस्य 'प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः । अवसादः नाशो यस्य । लज्जावघात-रुतहर्षनाश इत्यर्थः । एतादृशः नासीत् नाभूत् इत्यर्थः । तस्मात् भूतानां पिशाचादीनां भर्ता अधिपतिः शंकरः तेन । शेषपष्ठया समासः । ललाटे भवः लालाट्यः तत्र भव इत्याधिकारे 'शरीरावयवाच्च' इति यत् ततः 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण् । लालाट्यः ललाटभवो यो ज्वलनः अग्निः तस्य रयेण वेगेन हृदये अंतःकरणे भवतीति हृदयभूः 'किप्च' इति किप् । तस्य मदनस्येत्यर्थः । निर्गत आत्मा देहो यस्य स निरात्मा तस्य भावः नैरात्म्यं भावे ष्यञ् । अनंगत्वमित्यर्थः । शिवाय कल्याणाय सृष्टं उत्पादितम् । शिवायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । निर्लज्जस्य नाश एव युक्त इति भावः । अनुप्रासालंकारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । ललक्षणं तु 'ओ जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ५५ ॥

पीनांसो नियतमुरस्तटो विशालः
 क्षामं तद्वथयति मध्यमं शरीरम् ।
 धात्रेति स्वयमनुचिन्त्य लम्बबाहु-
 स्तम्भाभ्यां दृढमिव यन्त्रितोऽस्य देहः ॥ ५६ ॥
 नेत्रान्ताधरकरपल्लवप्रभाभि-
 स्तेनोष्णद्युतिकरकुङ्कुमानुलिप्तः ।
 व्याकोशाश्रुणवनजप्रभाविशेषो
 निर्जित्याहित इव पादयोरधस्तात् ॥ ५७ ॥
 ज्ञानं विलोचनमिति प्रथिते तदीये
 नेत्रे उभे विमलवृत्तिगुणस्वभावे ।
 एकं तयोः श्रुतिपथस्य समीपमात्रं
 यातं प्रपन्नमखिलश्रुतिपारमन्यत् ॥ ५८ ॥

पीनांस इति । पीनो पुष्टो अंसो यस्मिन् एतादृशः विशालः पृथुलः 'विशालं
 वृथुलं महत्' इत्यमरः । उरसः तटः प्रांतः 'तटं त्रिषु' इत्यमरात् तटस्य पुस्त्वं
 तत् क्षामं लक्षं 'क्षायोमः' इति निष्ठा तस्य माबुद्धिस्थं देशः मध्यमं मध्यवर्ति
 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । शरीरं देहं मध्यमस्य शरीरत्वाभावेऽपि अवयवे
 अवयवित्वविवक्षयाऽयं प्रयोगः । नियतं यथा तथा व्यथनक्रियायाः विशेषणमे-
 तत् । व्यथयति पीडयति 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिना वर्तमानसमीपे भविष्यति
 वा लट् । इति एवं प्रकारेण धात्रा ब्रह्मणा स्वयं अनुचिन्त्य स्वतो विचार्य
 लंबो बाहु एव स्तंभौ स्थूणे ताभ्यां अस्य श्रीरामभद्रस्य देहः शरीरं दृढं यथा
 तथा यन्त्रित इव स्तंभित इवेति यावत् । यथा फलभारासहनस्य कदलीवृक्षादेः
 उपलब्धार्थं स्तंभादि दीयते तद्वदित्यर्थः । अनेन आजानुबाहुत्वं दर्शितम् ।
 उत्प्रेक्षालंकारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥ ५६ ॥

नेत्रांतेति । तेन रामेण उष्णा द्युतिः प्रकाशो यस्य एतादृशः सूर्यः तस्य ये
 कराः किरणाः तदेव कुंकुमं घुसृणं तेन अनुलिप्तः अथ च उष्णद्युतिना सूर्येण
 करारभ्यां करणेन कुंकुमेन उपलेपनसाधनभूतेन अनुलिप्तः एतादृशः । व्याको-
 शानि विकचानि 'व्याकोशाविकचस्फुटाः' इत्यमरः । यानि अरुणवनजानि
 रक्तकमलानि तेषां यः प्रभाविशेषः कांतिविशेषः । नेत्रयोः अंतः प्रांतभागः अधरः
 अधरोष्ठः करपल्लवौ करकिसलये 'पल्लवोऽस्त्री किसलयं' इत्यमरः । तेषां प्रभाभिः
 निर्जित्य पादयोः चरणयोः अधस्तात् आहित इव स्थापित इव । यथा
 परसाहायकेन वृद्धिगतः शत्रुः स्वकार्यैः अनेकसहायैः निर्जित्य पादाधोभागे
 निक्षिप्यते तद्वदित्यर्थः । स्वशोभया अरुणपद्मजयकारिणी तत्पादपद्मे इत्यर्थः ।
 उत्प्रेक्षालंकारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

ज्ञानमिति । तस्य रामभद्रस्य हमे तदीये 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां
 'वृद्धाच्छः' इति छः । तत्संबन्धिनी इति यावत् । प्रथिते प्रसिद्धे विशाले च ।

इत्थं वराश्रयकथेषु जनेषु सीता
 नम्रेण धर्मसलिलास्पदगण्डलेखा ।
 तस्थौ मुखेन शशिनिर्मलदन्तकान्ति-
 ज्योत्स्नानिपिक्तदशनच्छदपल्लवेन ॥ ५९ ॥

विमलवृत्तिगुणस्वभावे वृत्तेर्गुणः स च स्वभावश्च तथोक्तो विमलौ वृत्ति-
 गुणस्वभावो ययोस्ते । विमलवृत्तिगुणं ज्ञानं विमलस्वभावं विलोचनमिति भावः ।
 एतादृशे एकं ज्ञानं अपरं विलोचनं इति उभे नेत्रे आस्तामिति शेषः
 तयोर्मध्ये एकं अर्थात् विलोचनं श्रुतेः कर्णस्य पन्थाः मार्गः तस्य 'ऋक्पूरब्धूः ।
 इत्यादिना अप्रत्ययः समासांतः । समीपमेव समीपमात्रं मयूरव्यंसकादित्वात्
 एवार्थेन मात्रशब्देन समासः । यातं प्राप्तं 'गत्यर्थीकर्मकेति' कर्तरि कः । अन्यत्
 अर्थात् ज्ञानं अखिलानां श्रुतीनां वेदानां पारं अंतं प्रपन्नं प्राप्तम् ॥ श्लेपालं-
 कारः । वसंततिलकावृत्तम् । उक्तं च 'उक्ता वसंततिलका त भ जा ज-
 गौ गः' इति ॥ ५८ ॥

इत्थमिति । जनेषु लोकेषु इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण 'इदमःस्थमु' इति प्रकारे
 थमुप्रत्ययः । वरः श्रीरामभद्रः आश्रयः आलंबनं यासां ताः वराश्रयाः कथाः
 गोष्ठयो येषु एतादृशेषु सत्सु वरगुणवर्णनतत्परेषु इति यावत् । धर्मरूपं यत्सलिलं
 तस्य आस्पदं स्थानं गण्डलेखा गच्छरेखा यस्याः श्रमजधर्मबिन्दुयुक्तजलेत्यर्थः ।
 एतादृशी सीता जानकी शशीव निर्मलाः ये दन्ताः रदनाः तेषां या कान्तिज्यो-
 त्स्ना कान्तिचंद्रिका तथा निपिक्तः आर्द्रीकृतः मिश्र इति यावत् । एतादृशः
 दशनच्छदपल्लवः ओष्ठपल्लवो यस्य 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ' इत्यमरः ।
 स्मितकान्तियुताधरपल्लवेनेति यावत् । एतादृशेन नम्रेण मुखेन उपलक्षिता
 सती तस्थौ । वसंततिलकावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीयुनपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्य-

लंरुतपंडितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचा-

यानेवासिना निगुडकरोपाभिधेन नारायणशर्मणा

विरचितायां महोत्साहाख्यज्ञानकीहरणका-

व्यटीकायां षष्ठः सर्गः समाप्तः ।

सप्तमः सर्गः ।

ततो धरित्रीतनया गरीयः सा शासनं प्राप्य गुरोरलङ्घ्यम् ।
स्थपत्यशुद्धान्तजनैः परीता जगाम कर्तुं व्रतिनो नमस्याम् ॥ १ ॥
सुखेन नत्वा गजकुम्भपीनस्तनावकृष्टा चरणौ महर्षेः ।
तमेव भूयो भरमुद्रहन्ती समुन्ननाम प्रतिपद्य यत्नम् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सीताविवाहं विवर्णयिषुः तदनुकूलत्वेन तां वर्णयितु-
मनाः गुरुजनानुज्ञया विश्वामित्रं नमस्कर्तुं सीतायानमुपक्षिपति--तत इति । चाप-
भंगानंतरं सा पूर्वोक्ता धरित्रीतनया धरित्र्याः पृथ्व्याः तनया । स्थपतौ कंचुकिनि
साधवः स्थपत्याः 'तत्र साधुः' इति साध्वर्थे यत् 'स्थपतिः कंचुकिनि कारु-
भेदे गुरुरागकृत्' इति त्रिकांडशेषः । कंचुकिनः रक्षणक्रियायाः शुद्धांतजन-
सत्त्वे एव संभवात् कंचुकिसाधुत्वं शुद्धांतजनस्य इति यथाकथंचित् समाधेयम् ।
एतादृशैः शुद्धांतजनैः अवरोधजनैः परीता वेष्टिता अनुगतेति यावत् । एतादृशी
सीता गुरोः पितुः जनकस्य 'गुरू गीष्पतिपित्रायौ' इत्याद्यमरः । अतएव
उल्लंघयितुं अर्हं लंघ्यं तथा नेति अलंघ्यं 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । एतादृशं
शासनं आज्ञां प्राप्य । व्रतं नियमः अस्यास्तीति व्रती 'नियमो व्रतमस्तीतचो-
प्रवासादिपुण्यकं' इत्यमरः । तस्य विश्वामित्रस्य 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन षष्ठी ।
नमस्यां पूजां नमस्कारं इति यावत् । 'नमोवरिवसि' त्यनेन स्यजंतात् नम-
शब्दात् 'अप्रत्ययः' इत्यनेन अप्रत्ययः । कर्तुं विधातुं जगाम गम्धातो-
र्लिट् । उपजातिवृत्तम् । 'अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजो पादौ यदीयावुपजातयस्ताः'
इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सुखेनेति । गजस्य हस्तिनः कुम्भौ गंडस्थले 'कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ' इत्यमरः ।
ताविव पीनौ पुष्टौ यौ स्तनौ कुचौ ताभ्यां अवरुष्टा नम्रीकृता अर्थात् सा सीता
इति प्रकरणाच्छ्रूयते । महर्षेः विश्वामित्रस्य 'ऋषयः सत्यवचसः' इत्यमरः ।
चरणौ पादौ 'पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियां' इत्यमरः । सुखेन अनायासेनेत्यर्थः ।
नत्वा नमस्कृत्य । तमेव पूर्वोक्तमेव स्तनसंबन्धिनमित्यर्थः । भरं भारं उद्ग्रहंती
धारयंती । वहधातोः शत्रंतात् किप् । भूयः प्रभूतं । भूयःशब्दः बाहुल्यवाचकः
अव्ययमपि । अथवा भूय इति पुनरर्थः । अतएव 'इमानि तर्हि भूयस्तन्निमित्त-
ग्रहणस्य प्रयोजनानि' इति भाष्ये 'भूयः पुनः' इति कैट्यटोव्याख्यत् ।
यत्नं आयासं प्रतिपद्य प्राप्य समुन्ननाम समुन्नता बभूव । स्तनयोर्गुरुत्वात् ।
नमनसमये स्तनभारेण षटिति नमनानुकूल्यं जातम् । उन्नमनसमये तु तयो-
र्गुरुत्वादेव प्रयासः समजनीति भावः । अनेन स्तनयोर्गुरुत्वं सूचितम् । तेन च
सुंदरत्वं ध्वनितम् । उक्तं च बराहमिहिराचार्यैः 'मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाधम-

सत्यं यदस्याः प्रविभाव्यरागो दृष्टिप्रवेकः खलु कृष्णवर्त्मा ।
 स्नेहेरितं तद्धनदोपमस्य धैर्यन्धनं तेन ददाह भर्तुः ॥ ३ ॥
 विन्यस्तपीनस्तनहेमकुम्भा स्वेदाम्बुभिस्तद्दृदयोपकार्या ।
 मनोभुवस्तत्प्रथमप्रवेशे सिक्ताऽपि नो तत्र रजः शशाम ॥ ४ ॥
 तुष्टो नु भङ्गादविपन्नधाम्नः शैवस्य चापस्य सुबाहुशत्रुम् ।
 स्मरस्तमालिङ्ग्य तया प्रयुक्तश्चक्रे विहस्तं नु विशालदृष्ट्या ॥ ५ ॥

रोमशं च वृत्तो घनावविपमौ कठिनावुरस्यौ' इति । उपेद्रवज्जावृत्तम् । 'उपेद्रवज्जा
 जनजास्ततो गौ' इति लक्षणात् ॥ २ ॥

सत्यमिति । यत् यस्मात् कारणात् अस्याः सीतायाः प्रविभाव्यः सुज्ञेयः रागः
 रक्तिमा यस्मिन् । प्रवि इति उपसर्गाभ्यां भूधातोः णिजन्तात् यत्प्रत्ययः ।
 एतादृशः दृष्टिप्रवेकः उत्तमा दृष्टिः दृष्टिप्रवेकः कृष्णवर्त्मा अग्निः 'बर्हिः शुष्मा
 कृष्णवर्त्मा' इत्यमरः । सत्यं खलु । तत् तस्मात् कारणात् दृष्टिप्रवेकस्य कृष्णव-
 र्त्मत्वात् इत्यर्थः । तेन दृष्टिप्रवेकेन धनदः कुबेरः स उपमा उपमानं यस्य
 एतादृशस्य भर्तुः रामचंद्रस्य स्नेहेन प्रेम्णा ईरितं प्रेरितं अथ च स्नेहेन तैलेन
 ईरितं तद्विशिष्टमिति यावत् । धीरस्य भावो धैर्यं 'बाह्यणादित्वात् ण्यञ्' ।
 नदेव इधनं ददाह भस्मीचकार ॥ इन्द्रवज्जावृत्तं तल्लक्षणं 'स्यादिन्द्रवज्जा
 यदि तौ जगौ गः' इति । रूपकालंकारः ॥ ३ ॥

विन्यस्तेति । पीनो पुष्टो यो स्तनो तावेव हेमकुम्भौ सुवर्णकलशौ विन्यस्तौ
 स्थापितौ पीनस्तनहेमकुम्भौ यस्यां एतादृशी तद्दृदयोपकार्या तस्याः जानक्याः
 यत् हृदयं सैव उपकार्या राजसदनं 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका'
 इत्यमरः । मनसि भवतीति मनोभूः । मन उपपदे भुवः क्तिप्चेति क्तिप् । तस्य
 मदनस्य । तत्प्रथमप्रवेशे प्रथमं पूर्वं प्रवेशः सुप्सुपेति समासः । तस्यां हृदयोप-
 कार्यायां प्रथमप्रवेशः तस्मिन् स्वेदांबुभिः घर्मजलैः सिक्तापि आद्रीकृतापि
 तत्र हृदयोपकार्यायां रजः रजोगुणः पांसुश्च नो शशाम न शांतो बभूव ।
 दीपकविरोधाभासावलंकारौ उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

तुष्ट इति । न विपन्नं नष्टं अविपन्नं तथा धाम प्रभावो यस्य तत् अविपन्न-
 धाम तस्य अतिरोहितप्रभावस्य 'गृहदेहत्विद्रप्रभावां धामानि' इत्यमरः ।
 एतादृशस्य शैवस्य शिवस्य इदं शैवं तस्य चापस्य धनुषः भंगात् नाशात्
 तुष्टो नु संतुष्टो नु । सुबाहोः एतन्नामकराक्षसविशेषस्य शत्रुं अरिं तं रामं
 आलिंग्य । विशाला दृष्टिः नयनं यस्याः एतादृश्या तया सीतया प्रयुक्तः
 प्रेरितः नु स्मरः मदनः तं रामं विहस्तं व्याकुलं 'विहस्तव्याकुलौ समौ'
 इत्यमरः । चक्रे । निजशत्रोः शंकरस्य चापस्य भक्तुः श्रीरामस्य सीताविशाल-
 दृष्टिप्रेरितः मदनः भृंगाररसानंदाविर्भावेण प्रत्युपकारं चक्रे इत्यर्थः । उत्प्रेक्षा-
 लंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

विधातृमुख्यैरपि दृश्यरूपं रूपं निरूप्यार्द्धनिरीक्षितेन ।
 एवं स गुण्यो गणयांस्वभूव भृन्ना मनस्वी मनसैव तस्याः ॥ ६ ॥
 प्रसीद मैवं परिभूदखण्डं ताराधिपं ते वदनामृतांशुः ।
 इति प्रियायाः पतितेव पादे ताराततिर्दीप्तनखच्छलेन ॥ ७ ॥
 क्लिष्टा नितान्तं कृशवृत्तिमध्यं मास्म च्छिनच्छ्रोणिरिति प्रचिन्त्य ॥
 गुर्वी तदूरुद्वयशातकुम्भस्तम्भद्वयेनेवं धृता विधात्रा ॥ ८ ॥

— विधात्रिति । विधाता ब्रह्मा मुख्यो येषां 'विधाता विश्वसृष्टिधिः' इत्यमरः ।
 तैरपि दृश्यरूपं द्रष्टुं योग्यं दृश्यं 'अर्हे कृत्यतृचश्चेति' अर्हेऽर्थे 'ऋदुपधाच्चा-
 कूपि' इत्यादीनां क्यप्प्रत्ययः । प्रशस्तं दृश्यं दृश्यरूपं 'प्रशंसायां रूपप्'
 इत्यनेन रूपप्प्रत्ययः । एतादृशं रूपं अर्धनिरीक्षितेन । निरीक्षितस्य अर्धं इति
 'अर्धं नपुंसकं' इति एकदेशिसमासः । भाष्यरुता तत्प्रत्याख्यानात् कर्मधारयो-
 वा । निरूप्य अवलोक्येत्यर्थः । अर्धनिरीक्षणं च लज्जाहेतुत्वात् । गुण्यः प्रशस्ताः ।
 गुणाः यस्य स गुण्यः 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' इति सूत्रस्थेन 'अन्येभ्योपि
 दृश्यते' इति वार्तिकेन यप्प्रत्ययः । प्रशस्तं मनो यस्य स मनस्वी 'अस्माया-
 भेदा' इत्यादिना विनिप्रत्ययः । सः रामचन्द्रः तस्याः तत् रूपं सौंदर्यं 'रूपं स्वभावे
 सौंदर्यं' इत्यभिधानं ॥ भृन्ना बाहुल्येन बहुश इत्यर्थः । मनसैव अंतःकरणेनैव
 न तु दृष्ट्या इति एवकारो व्यवच्छेदकं गणयांस्वभूव चित्तयामासेत्यर्थः । लज्जया
 निरीक्षणासंभवात् । एकदा अर्धनिरीक्षणेन तदवलोक्य अनंतरं केवलं मनसैव
 सस्मारेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ उपजातिः ॥ ६ ॥

रूपं मनसैव गणयांस्वभूवेत्युक्तं तदेव कतिपयैः श्लोकैः प्रपञ्चयति—प्रसीदति ।
 ते तव वदनमेव मुखमेव अमृतांशुः चन्द्रः एवं असंख्यं नास्ति खंडः छेदो यस्य स
 असंख्यः परिपूर्णमित्यर्थः । ताराणां नक्षत्राणां अधिपः चन्द्रः तं एवं मापरिभूत
 पराभवं न करोतु 'माडिलुङ्' इतिलुङ्स्वर्लकारापवादस्वेन प्रार्थना लोटविषयेऽपि
 भवति 'नमाङ्योगे' इत्यङागमानिवेधः । प्रसीद प्रसन्ना भव । प्रपूर्वात्सदेः प्रार्थ-
 नायां लोटि 'पाघ्राभेति' सूत्रेण सीदादेशः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ताराणां
 नक्षत्राणां ततिः पंक्तिः दीप्ताणि उज्ज्वलानि 'नमिकंपि' इत्यादिना ताच्छील्ये
 द्वीपेरप्रत्ययः । यानि नखानि तेषां छलेन मिषेन 'छलं मिषं च वैदग्ध्यं' इति
 त्रिकांडशेषः । प्रियायाः जानक्याः पादे चरणे 'पादा रश्म्वधितुर्यांशाः'
 इत्यमरः । पतितेव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

.. क्लिष्टेति । विधात्रा ब्रह्मणा श्रोणिः कटिः कृशा वृत्तिः वर्तनं यस्य । कृश-
 स्वरूप इत्यर्थः । एतादृशो यो मध्यः मध्यभागः तं नितान्तं अत्यंतं क्लिष्टा
 भारेण प्रभिय मास्म छिनत् न छिनत्तु । अत्रापि पूर्ववदेव लुङ् । इति प्रचित्य
 विचार्य गुर्वी अर्थात् श्रोणिरिति विशेष्यम् । तस्याः सीतायाः यदूरुद्वयं तदेक-
 शातकुम्भस्य सुवर्णस्य स्तम्भद्वयं स्थूणाद्वयं तेन धृतेव आलंबितेवेत्यर्थः ।

तदस्तु सोष्मं कठिनं प्रकृत्या तनोति तापं स्तनयोर्द्वयं यत् ।
 मध्यस्थमप्येतदन्यवृत्तेर्बलित्रयं मां दहतीति चित्रम् ॥ ९ ॥
 स्तनौ नु कुम्भप्रतिमौ सुदत्या निःशेषवक्षस्तट्वद्भबिम्बौ ।
 पिण्डौ नु पीनौ नवयौवनस्य न्यस्तौ शरीरादतिरिक्तवन्तौ ॥ १० ॥
 विभाति तन्या नवरोमराजिः शरीरजन्मानलधूमरेखा ।
 अन्योन्यबाधिस्तनमण्डलस्य मध्यस्य धात्रा विहितेव सीमा ॥ ११ ॥

यथा किञ्चित् रुशं काष्ठं उपरितनं गृहभारं बोहुमनर्हं गृहभारधारणार्थं अधः
 म्भमद्वयेन अवष्टभ्यते तद्वत् इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ ८ ॥

तदिति । अनियवृत्तेः न निद्या गह्वी अनिद्या 'णिदि कुत्सायां'
 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । अनिद्या वृत्तिः वर्तनं यस्याः शुद्धाचरणायाः
 सीताया इत्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेन यत् सोष्मं उष्णत्वसहितं आतप-
 सहितं च 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति बोधालितः । कठिनं दृढं कठोरस्वभावं
 च एतादृशं स्तनयोः कुचयोः द्वयं तापं स्मरजतापं दुःखं च तनोति विस्तारयति
 तत् अस्तु तिष्ठतु इत्यर्थः । दुष्टस्वभावः तापं करोति चेत् नात्राश्चर्यमित्यर्थः ।
 किं तर्हि आश्चर्यकरं इत्यत आह-मध्यस्थमिति । मध्ये मध्यभागे तिष्ठतीति
 मध्यस्थं 'सुपि' इति योगविभागात् कप्रत्ययः । मध्यस्थं मध्यभागावस्थितं
 निःपक्षपातं च एतादृशं एतत्समीपवर्ति बलीनां त्रयं त्रितयमपि मां रामं दहति
 इति चित्रं आश्चर्यम् । श्लेषालंकारः ॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ९ ॥

स्तनाविति । शोभनाः दंताः यस्याः सा सुदती 'वयसि दंतस्य दत्' इत्यनेन
 दन्त्रदेशः 'उगितश्च' इति ङीप् । तस्याः सीतायाः । कुम्भौ कलशौ प्रतिमे उपमे
 ययोस्तौ 'प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातनाप्रतिच्छाया' इत्यमरः ।
 कलशतुल्यौ इत्यर्थः । स्तनौ निःशेषं सकलं यद्वक्षस्तटं तत्र बद्धे प्रतिबद्धे बिम्बे
 ययोस्तौ सकलवक्षस्तटव्यापिनौ नु इत्यर्थः । अथवा द्वितीयामुत्प्रेक्षामाह ।
 शरीरात् ल्यब्लोपे पञ्चमी । शरीरं व्याप्य अतिरिक्तवन्तौ अतएव न्यस्तौ विधा-
 त्रेति शेषः । नवं यद्यौवनं तारुण्यं 'तारुण्यं यौवनं समे' इत्यमरः । तस्य पीनौ
 स्थूलौ पिण्डौ गोलकौ नु सर्वशरीरं व्याप्य अवशिष्टौ तारुण्यगोलकौ इति
 यावत् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

विभातीति । शरीराज्जन्म यस्य स शरीरजन्मा मदनः स एव अनलः अग्निः
 तस्य धूमरेखा धूमपंक्तिः । तन्याः सीतायाः नवा नवीना रोम्णां लोम्णां
 राजिः पंक्तिः अन्योन्यं परस्परं बाधते तत् अन्योन्यबाधि 'सुष्यजाता-
 विति णिनिः' । एतादृशं यत् स्तनमण्डलं स्तनचक्रवालं 'चक्रवालं तु
 मण्डलम्' इत्यमरः । तस्य तत्संबन्धी यो मध्यः मध्यभागः तस्य धात्रा बहणा

यात्यद्भुदौष्ण्येप विवृद्धदीप्तिरनङ्गदत्वं न्यसनेन यत्र ।
 तथाहि शक्तिर्मदनस्य दाने चारुप्रकोष्ठस्य भुजद्वयस्य ॥ १२ ॥
 वक्त्रेन्दुलीलामनुयातुमस्याः कलान्तराणि प्रतिपद्य चन्द्रः ।
 पूर्णोऽपि साधर्म्यविशेषशून्यः क्रमेण शोकादिव याति हानिम् ॥ १३ ॥
 मृगाङ्गनानां नयनानि पूर्वं विधाय नीलानि च नीरजानि ।
 कृतप्रयोगेण पुनर्विधात्रा सृष्टं तु नेत्रद्वयमायताक्ष्याः ॥ १४ ॥

विहिता निर्मिता सीमेव मर्यादेव विभाति शोभते । यथा क्षेत्रविषये परस्परं
 कलहं कुर्वतो द्वयोः कलहनिरसनार्थं क्षेत्रमध्ये यथा सीमा क्रियते तद्वदि-
 त्यर्थः । उत्प्रेक्षा रूपकं च । उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

यातीति । भुजद्वये विवृद्धा दीप्तिः कांतिर्यस्य 'स्युः प्रभा रक् रुचि-
 स्त्विद् भा भाश्चविद्युतिदीपयः' इत्यमरः । एतादृशः एषः समीपवर्ती
 अंगदोपि केयूरमपि 'केयूरमंगदं तुल्ये' इत्यमरः । अत्र अंगदस्य पुंस्त्वं विचार-
 णीयम् । यत्र यस्मिन् भुजयुगे न्यसनेन स्थापनेन अंगदत्वं अंगदभिन्नत्वं
 मदनदातृत्वं च याति प्राप्नोति । चारु प्रकोष्ठौ यस्य एतादृशस्य भुजद्वयस्य बाह्वोः
 द्वितयस्य । मदनस्य मन्मथस्य दाने तथाहि तादृशीत्यर्थः । शक्तिः सामर्थ्यं
 अस्तीति शेषः । यत्र धृतेन अंगदमपि मदनदातृ भवति सा शक्तिः
 भुजद्वयस्य नत्वंगदस्येत्यर्थः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १२ ॥

वक्त्रेद्विति । चन्द्रः चदि आह्लादे 'ऋज्रेद्रेत्यादिना' रक् प्रत्ययः । अस्याः
 सीतायाः वक्त्रं मुखमेव इदं चन्द्रमाः तस्य लीलां शोभामित्यर्थः । अनुयातुं अनु-
 कर्तुं अन्याः कलाः कलान्तराणि अन्यषोडशभागान् 'कला तु षोडशो भागः'
 इत्यमरः । चतुःषष्टिकलाश्च । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः प्रतिपद्य प्राप्य प्रतिपूर्वा-
 त्पदधातोः क्त्वा प्रत्ययः 'समासे नञ्पूर्वैक्त्वोल्थप्' इत्यनेन ल्यवादेशः ।
 पूर्णोऽपि संपूर्णोऽपि समानः धर्मो यस्य स सधर्मा 'धर्मादिनिच् केवलात्' इति
 अनिच् प्रत्ययः समासांतः । तस्य भावः साधर्म्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तस्य
 यो विशेषः अतिशयः तेन शून्यः विरहितः सन् क्रमेण एकैककलाक्रमेण
 शोकादिव मुखसाधर्म्यालम्भशोकादिव हानिं नाशं याति प्राप्नोति । रूपकोत्प्रे-
 क्षाप्रतीपालंकाराः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

मृगाङ्गनेति । पूर्वं प्रथमं क्रियाविशेषणमेतत् । विधात्रा ब्रह्मणा मृगाणां
 हरिणानां अङ्गनाः स्त्रियः तासां नयनानि नेत्राणि विधाय कृत्वा च नीलानि
 नीलवर्णविशिष्टानि वर्णवाचिनीलशब्दात् विहितस्य मतुपः 'गुणवचनेभ्यो
 मतुपो लुगिष्टः' इत्यनेन लुक् । एतादृशानि नीरात् उदकात् अजनिषत् इति
 नीरजानि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति उपपत्त्ययः 'उपपद्मातिङ्' इत्यनेन

अन्वेति कान्त्या कमनीयमस्या युग्मं भुवोरायतनम्रलेखम् ।
 रोपेण कृत्तस्य हरेण मध्ये छेदद्वयं मन्मथकार्मुकस्य ॥ १५ ॥
 असर्पतामापतितालकान्तपर्यन्तकान्तिश्रुतिमूलमस्याः ।
 भुवो नु वक्तुं तरलत्वमक्ष्णोर्भूयुग्मकौटिल्यमिमे नु दृष्टी ॥ १६ ॥
 तन्व्या मनोज्ञस्वरनैपुणेन विनिर्जितो रोपविलोहिताक्षः ।
 प्रसक्तचिन्ताहितमन्यपुष्टः शोकेन काष्ण्यं वहतीति मन्ये ॥ १७ ॥

समासः । कमलानि विधाय कृत्वा इति कृतप्रयोगेण कृतः प्रयोगो येन एतादृशेन
 अर्थात् विधात्रैव पुनः आयते विस्तृते अक्षिणी नेत्रे यस्याः सीतायाः
 'बहुव्रीहौ सक्थक्ष्णोः स्वांगात् षच्' इत्यनेन षच् प्रत्ययः समासांतः, पित्वात्
 ङीप् । नेत्रयोः द्वयं द्वितयं सृष्टं नु उत्पादितं नु इत्यर्थः । यथा कश्चन
 नटादिः आत्मप्रत्ययार्थं पूर्वं नाट्यं विधाय अनंतरं प्रेक्षकपुरतः करोति तद्व-
 दित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिः ॥ १५ ॥

अन्वेतीति । अस्याः सीतायाः आयते विस्तृते नेत्रे च लेखे यस्य तत्,
 त्रिपदबहुव्रीहिः । एतादृशं कमनीयं सुंदरं भुवोः भुकुट्योः युग्मं युगुलं कान्त्या
 हरेण शंकरेण रोपेण क्रोधेन मध्ये मध्यभागे कृत्तस्य छिन्नस्य कर्मणे प्रभव-
 तीति कार्मुकं 'कर्मण उकत्र' इति उकत्र प्रत्ययः । मन्मथस्य मदनस्य कार्मुकं
 धनुः तस्य छेदयोः संडयोः द्वयं द्वितयं अन्वेति अनुकरोतीत्यर्थः । अत्रोपमो-
 पमेयभावः आर्थिकः अतएव आर्थी उपमेयम् ॥ इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ १५ ॥

असर्पतामिति । अस्याः सीतायाः आपतिता प्राप्ता अलकानां केशानां
 अंतः समीपभागः तत्पर्यंतं कान्तिर्यस्य अथवा आपतिताः ये अलकांताः केशा-
 ग्राणि तैः पर्यंतः समंततः कान्तिर्यस्य एतादृशं श्रुत्योः कर्णयोः मूलं भुव ।
 भुकुटी अक्ष्णोः नेत्रयोः तरलत्वं चंचलत्वं वक्तुं नु असर्पतां अप्राप्नुताम् ।
 इमे दृष्टी भूयुग्मस्य कौटिल्यं कुटिलत्वं वस्तुं नु असर्पताम् ॥ उत्प्रेक्षादीपकालं-
 कारो ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

तन्व्या इति । तन्व्याः सीतायाः मनोज्ञः मंजुलः यः स्वरः ध्वनिः 'मनोज्ञं
 मंजु मंजुलं' इत्यमरः । तत्र यन्नेपुणं कौशलं 'युवादिवात्' अण्प्रत्ययः ।
 विनिर्जितः पराभूतः अतएव रोपेण अमर्षेण 'कोपक्रोधामर्षरोषो' इत्यमरः ।
 विलोहिते रक्ते अक्षिणी यस्य 'बहुव्रीहौ स्वांगात् षच्' इत्यनेन समासांतः
 षच् । एतादृशः अन्यपुष्टः अन्यैः काकादिभिः पुष्टः कोकिलः 'वनप्रियः परभूतः'
 इत्यमरः । शोकेन सीतास्वरनैपुणपराभवशोकेन प्रसक्ता संलम्भा प्राप्तेति यावत्-
 या चिन्ता तथा आहितं स्थापितं, प्रापितमित्यर्थः । एतादृशं यत्काष्ण्यं रुग्णस्य
 भावः 'गुणवचनमाप्तेति' भावे ष्यच् । तत् वहति धारयति इति मन्ये, जाना-
 मित्यर्थः । मनु ज्ञाने लट् । कोकिलस्य काष्ण्यं न स्वतः किंतु सीतास्वरनैपुण-

पुष्पायुधः स्वात्मनि शस्त्रपातान् कुर्वीत सीताकृति वीक्ष्य रत्नम् ।
चित्रीयते तन्न यदात्मयोनेस्तीव्रा मयि व्यापृतिरायुधानाम् ॥ १८ ॥
सति स्म तस्यातिगुरुप्रतर्के चेतस्यथ प्राह मुनिं नरेन्द्रः ।
प्रणम्य शुद्धान्तमुपैति पादौ तीर्थादनूनौ भवतः स्तुषेति ॥ १९ ॥
कलत्रभारेण कुचद्वयस्य स्थान्ना तथा मन्थरविक्रमायाः ।
आसीत्स तस्या गतिमन्थरत्वेऽसौ राजपुत्रोऽपि तृतीयहेतुः ॥ २० ॥

जनितपरामवोत्पन्नचिन्ताप्राप्तं वैवर्ण्यं इति मन्ये इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः
उपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

पुष्पायुध इति । आत्मा अंतःकरणं योनिः कारणं यस्य स मनोभव इत्यर्थः ।
'आत्मयोनिः पुमान् कामदेवे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी । तस्य मदनस्य
मयि रामचंद्रे तीव्रा तीक्ष्णा आयुधानां शस्त्राणां व्यापृतिः व्यापारः प्रहारः
इत्यर्थः । तत् मद्दिष्यप्रहारकरणं न चित्रीयते नाश्चर्यकारकमित्यर्थः । 'नमो-
वारिविश्वित्रडः क्यच्' इत्यनेन क्यचि आत्मनेपदम् । यत् पुष्पाणि तानि च
'अरविदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य
सायकाः' इति आयुधानि यस्य स पुष्पायुधः मदनः । सीता एव आकृतिः
आकारो यस्य तत् सीताकृति सीतास्वरूपमित्यर्थः । रत्नं वीक्ष्य अवलोक्य
स्वात्मनि स्वस्य आत्मा शरीरं तस्मिन् स्वदेहे इत्यर्थः । शस्त्राणां पाताः तान्
कुर्वीत संभावनायां लिङ् । इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ १८ ॥

सतीति । तस्य रामचंद्रस्य चेतसि अंतःकरणे अतिशयितः गुरुः प्रतर्को
यस्मिन् एतादृशे सति, अनेकविधतर्के कुर्वति सतीत्यर्थः । नराणां इंद्रः जनकः ।
अथ पूर्वोक्तप्रकारानंतरं मुनिं विश्वामित्रं इति प्राहस्म उवाचेत्यर्थः । स्मेति अती-
तकालबोधकं अथवा पादपूरणार्थं 'स्मातीतेस्तमदर्शने' 'तु हि च स्म ह वै
पादपूरणे' इत्युभयत्राप्यमरः । नरेन्द्रः मुनिं प्राहेत्युक्तं तत्र किं प्राहेत्यत आह—
भवतः स्तुषा सीता दशरथससित्वात् रामस्य बलातिबलाख्यवियादानेन
गुरुत्वाच्च विश्वामित्रस्य श्वशुरत्वं वेदितव्यम् । तीर्थात् ऋषिजुष्टजलात् 'तीर्थं
शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु ॥ अवतारर्षिजुष्टांभःस्त्रीरजःसु च विश्रुतं'
इत्यभिधानात् । अनूनौ अन्यूनौ तीर्थतुल्यौ इत्यर्थः । पादौ अर्थात् भवत इति
गम्यते । अथवा भवतः पादौ इत्यन्वयः । स्तुषेत्यत्र भवत इति आर्थिकलब्धम् ।
प्रणम्य नमस्कृत्य । शुद्धांतं अवरोधं 'शुद्धांतश्चावरोधश्च' इत्यमरः । उपैति
प्राप्स्यति । उपपूर्वकात् इण् धातोः वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ उपजाति-
वृत्तम् ॥ १९ ॥

कलत्रेति । कलत्रस्य श्रोणीप्रदेशस्य यो भारः तेन 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः'
इत्यमरः । तथा कलत्रभारवत् कुचयोः स्तनयोः यत् द्वयं द्वितयं तस्य स्थान्ना
बलेन 'द्रव्याणि स्थाम शुष्मं च' इत्यमरः । कुचद्वयभारेण इति कलितं । मन्थरः

अनुव्रजन्तं परिवारवर्गं प्रत्याहरन्ती किल नाम किञ्चित् ।
 तिर्यग्बिवृत्ताननचन्द्रबिम्बा रामं जघानार्धनिरीक्षितेन ॥ २१ ॥
 तस्यां गतायां सह राघवाभ्यां भर्ता भुवः संयमिनं ततस्तम् ।
 द्रष्टुं निनाय स्वयमृद्धिसारं सत्रस्य विप्रैरकृदां ततस्त्य ॥ २२ ॥

मंदः विक्रमः पादप्रक्षेपो यस्याः मंदगतेरित्यर्थः । तस्याः सीतायाः गतेः
 गमनस्य मंथरत्वं मंदत्वं तद्विषये सः प्रसिद्धः असौ राजपुत्रोपि दशरथपुत्रोपि
 रामचंद्रोपि । तृतीयः त्रयाणां पूरणः एतादृशः हेतुः कारणं 'त्रेः संप्रसारणं च'
 इति त्रिशब्दात्तीयप्रत्ययः संप्रसारणं च । आसीत् । रामवियोगास-
 हिष्णुत्वेन तद्गतिमंदत्वे कलत्रकुचभारवत् रामोपि तृतीयः हेतुरासीदित्यर्थः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ २० ॥

अनुव्रजन्तमिति । अनु व्रजतीति अनुव्रजन् तं अनुपूर्वकात् व्रजगतावित्य-
 स्मात् लटः शत्रादेशः । एतादृशं परिवाराणां परिजनानां वर्गः समूहः 'परिवारः
 परिजने सङ्गकोशे परिच्छदे' इति मेदिनी । 'वृंदभेदाः समैवर्गः' इत्यमरः । तं
 किञ्चित् नाम शब्दरूपं प्रत्याहरन्ती भाषमाणा किलेति संभावनायां अथवा किञ्-
 चित् प्रत्याहरन्ती इत्येवान्वयः नामेति प्राकाशये प्रसिद्धावित्यर्थः । 'नाम कोपेभ्युपगमे
 विस्मये स्मरणेपि च । संभाव्य कुत्साप्राकाशयविकल्पेपि च दृश्यते' इति मेदिनी ।
 अत्र प्रत्याङ्पूर्वः हृधातुः- उपसर्गवशादिना भाषणार्थः कवेरभिप्रेतः तेन
 'अकथितं च' इति द्विकर्मकत्वम् । आननमेव चंद्रबिंबं तिर्यक् विवृत्तं प्रचलितं
 आननचंद्रबिंबं यया एतादृशी अर्थात् सीता । अर्थं यत् निरीक्षितं अवलोकितं
 तेन । अत्र समांशवाच्यधर्मशब्दाभावात् कर्मधारय एव समासः । अपि च यथोक्त-
 रमुनीनां प्रामाण्येन एकदेशिसमासप्रत्याख्यातभाष्यमते सुतरां कर्मधारय एव ।
 'रामं जघान' अत्र हंतिस्ताडनार्थः । अत्र ताडनं हंतेरप्रसिद्धार्थत्वेन काव्ये दोष
 इति चेत् हिंसार्थक एवास्तु । अतिदुःखमेव हिंसाऽत्र विवक्षिता । स्पष्टं चेदं
 भक्षेरहिंसार्थस्य नेति शेषरे भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमित्युदाहरणे क्षेत्रस्थानां
 सस्यानां भक्षणे स्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या इत्यनेन ग्रंथेनेति दिक् । उपजा-
 तिवृत्तम् ॥ २१ ॥

तस्यामिति । तस्यां सीतायां गतायां अंतःपुरे इति शेषः । ततः सीतागमना-
 नंतरं भुवः पृथिव्याः भर्ता पालकः जनकः स्वयं रघोः गोत्रापत्ये राघवो
 ताभ्यां 'तस्यापत्यं' इत्यण् । रामलक्ष्मणाभ्यां सह तं पूर्वोक्तं संयमः इंद्रियनि-
 ग्रहः सोऽस्यास्तीति संयमी तं 'यमः समुपनिविषु च' इति संपूर्वात् यमधातोरेप्
 प्रत्ययः । तस्मात् 'अतइनिठनौ' इति इनिः । विप्रैः ब्राह्मणैः ततस्त्य विस्तृतस्य
 सत्रस्य यज्ञविशेषस्य 'सत्रमाच्छादने यज्ञे' इत्यमरः । अरुशं अतिशयितं
 ऋद्धेः समृद्धेः सारं स्थिरांशं द्रष्टुं अवलोकितुं निनाय नीञ् प्रापणे लिट् । इंद्र-
 वज्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ २२ ॥

दूरोऽपि देहेन वियोगवहेः प्रवर्धिताधिः स्फुटतीति भीतः ।
तद्रक्षणायैव कृतप्रयत्नो रामो न तस्या हृदयं मुमोच ॥ २३ ॥
याते च रामे नयनाभिरामे दृष्ट्वा दिशः किं फलमस्ति शून्याः ।
इतीव पद्मायतलोचनाया विलोचने नेत्रजलं रुरोध ॥ २४ ॥
रुतेऽपि पाणिग्रहणे मयेयं जाता परत्राहितरागवृत्तिः ।
बालेति तस्या वलयं कृशाङ्ग्याः ससर्ज रोषेण यथां कराग्रम् ॥ २५ ॥
सन्तापवह्निर्हृदि सन्नताङ्ग्याः कामाहितः स्नेदविलोहितेन ।
नेत्रद्वयेनेव बहिःप्रवृत्तज्वालावलिः संविविदे सखीभिः ॥ २६ ॥

दूरोपीति । देहेन शरीरेण दूरोपि वियोग एव वह्निः तस्मात् हेतोः स्फुटति स्फुटि-
ष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् । अत्र स्फोटनक्रियायाः सीताहृदयं
कर्ता । इति भीतः अतएव प्रवर्धितः आधिः मनोव्यथा यस्य सः तस्य हृदयस्य
रक्षणाय कृतः प्रयत्नः तत्र स्थितिरूपः येन स रामः तस्याः सीतायाः हृदयं
अंतःकरणं न मुमोच न त्यक्तवान् । सीता निरंतरं रामचंद्रगतमनस्का आसीत्
इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

यात इति । नयनयोः अभिरामे मनोहरे रामे रामचंद्रे याते गते सति ।
चकारः पादपूरणे । शून्याः रामदर्शनाभावात् उद्वेगकारिका इत्यर्थः । दिशः
काष्ठाः दृष्ट्वा विलोक्य किं फलमस्ति न किमपीत्यर्थः । इतीव इति हेतोरिव
पद्मे कमले इव आयते विस्तीर्णे लोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्याः सीतायाः
विलोचने नयने नेत्रजलं अभ्यु रुरोध रुधृधातोर्लिट् । रामदर्शनशून्यं दिग्वि-
लोकनं व्यर्थं इतीव नेत्रजलं दृष्ट्वा रुरोध रामवियोगेन सीताया नेत्रे अभ्युपरुद्धे ।
उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

रुतेपीति । मया पाणेः ग्रहणं स्वीकारः तत्र स्थितिरित्यर्थः । पक्षे पाणि-
ग्रहणं विवाहः '—उपयामाः पाणिपीडनं' इत्यमरः । तस्मिन् रुतेपि आचरितेपि
परत्र परस्मिन् परपुरुषे भगवति रामचंद्रे अथ च अविवाहिते पुरुषे आहिता
स्थापिता रागेण प्रेम्णा वृत्तिः वर्तनं यया । इयं बाला । अस्तीति शेषः । इति
हेतोः रुशं अंगं यस्याः सा रुशांगी 'अंगगात्रकंठेभ्यो वक्तव्यं' इति
ङीष् । तस्याः सीतायाः वलयं कंकणं करस्य हस्तस्य अग्रं यथा यथावत्
रोषेण ससर्ज तत्याज । रामवियोगजनितरुशत्वेन सीताहस्तात् कंकणानि
गलितानीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २५ ॥

संतापवह्निरिति । सन्नतानि अंगानि यस्याः सीतायाः हृदि अंतःकरणे
कामेन मदनेन आहितः स्थापितः संताप एव अभिः वह्निः स्नेदेन दुःस्नेन
विलोहितं रक्तं तेन नेत्रयोः द्वयं द्वितयं तेन बहिः प्रवृत्ता प्राप्ता ज्वालानां

याता नृ सा तानवमङ्गुजाग्नितप्ते चिरं तद्गृह्ये निवासात् ।
 उत स्वकीये हृदि तं निविष्टमूढा तद्वत्वं श्रमजं गता नृ ॥ २७ ॥
 दूरेऽपि रामः परिकल्पवृत्त्या किं दृश्यतेऽस्मिन्नथवा स्थितेऽपि ।
 किं मे प्रवासः प्रतिभाति पापादित्यास तस्याविविधो विकल्पः ॥ २८ ॥
 मृदुप्रवालास्तरणेऽपि तन्वी शिलातले नैव धृतिं सिषेवे ।
 असृजस्त्रवार्दे शरतल्पमध्ये सा पुष्पकेतोरिव वर्तमाना ॥ २९ ॥

आवलिः पंक्तिर्यस्य एतादृश इव ससीभिः आलिभिः संविविदे ज्ञातः ।
 विद् ज्ञाने कर्मणि लिट् । उत्प्रेक्षालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २६ ॥

यातेति । सा सीता अंगात् अजनीत्यंगजः मदनः स एव अग्निः अथवा
 सीताविरहजांगतापः स एव अग्निः तेन तप्ते तस्य रामस्य हृदये अंतःकरणे
 चिरं चिरकालं निवासात् द्वेतोः तनोः रुशस्य भावः तानवं काश्यम् 'इगंताञ्च
 लघुपूर्वात्' इतिभावेऽण् । याता नृ प्राप्ता नृ उत अथवा स्वकीये स्वस्य इदं स्वकीयं
 गृहादित्वाच्छप्रत्यये स्वस्य चेत्यनेन कुगागमः । हृदि अंतःकरणे निविष्टं स्थितं
 तं रामचंद्रं ऊढ्वा धृत्वा । श्रमजं श्रमात् अजनीति श्रमजं । तनोः रुशस्य भावः
 तनुत्वं रुशत्वं 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्ययः । गता नृ । महापुरुषधारणे हि
 अबलायाः श्रमः आवश्यक एवेति तात्पर्यम् । अत्र उत्प्रेक्षालंकारमूलकः
 संदेहालंकारः । अतः उत्प्रेक्षासंदेहयोरंगांगीभावः संकरः । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ २७ ॥

दूरेपीति । दूरेपि दूरस्थेपीत्यर्थः । रामः परिकल्पः संकल्पः तद्रूपा या वृत्तिः
 चित्तवृत्तिः तया दृश्यते किं रामचंद्रं दूरेपि तन्मनस्कतया कल्पितातःकरणवृत्त्या
 समीपं भाति किं इत्यर्थः । अथवा अस्मिन् रामचंद्रं स्थितेपि मे पापात्
 प्रवासः प्रतिभाति इति तस्याः सीतायाः विविधः अनेकप्रकारकः विकल्पः
 कल्पना आस 'अस् गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । धातूनाम-
 नेकार्थत्वात् सत्कार्यत्वम् । न च 'अस् भुवि' इत्यस्य शङ्क्यं भ्वादेशेन इष्टरूपा-
 सिद्धेरिति दिक् ॥ संदेहालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २८ ॥

मृदुप्रवालेति । असृजः रक्तस्य यः स्रवः स्रवणं तेन आर्द्रं एतादृशे पुष्प-
 केतोः मदनस्य 'प्रद्युम्नः श्रीनंदनश्च कंदर्पः पुष्पकेतनः' इति हेमः ॥ शरणां
 बाणानां तल्पं शय्या तस्य मध्ये वर्तमाना इव सा तन्वी सीता मृदवः ये
 प्रवालाः अंकुराः ते एव आस्तरणं यस्मिन् एतादृशे शिलातलेपि धृतिं संतोषं
 सुखमित्यर्थः । नैव सिषेवे नैव प्रापेत्यर्थः । मदनदाहक्रांतत्वात् शीतोपचारै-
 रपि सुखं न प्रापेत्यर्थः । अत्र सुखकारणसत्त्वेपि सुखरूपकार्यानुत्पत्तिवर्णनात्
 विशेषोक्त्यलंकारः ॥ 'कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे' इति लक्ष-
 णात् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ २९ ॥

तुषाररश्मेरुदयं तस्या नेत्रोत्पलं नो मुकुलीबभूव ।
चन्द्रे मुखच्छन्नानि दीर्घकालमभ्यासतो नु प्रियचिन्तया नु ॥ ३० ॥
सशीकरं गर्भदलं कदल्या न्यस्तं नताङ्ग्या हृदये सखीभिः ।
बबन्ध भिन्नस्फटिकावदातं पुष्पेषु बाणव्रणपट्टशोभाम् ॥ ३१ ॥
कस्यापि दृष्ट्या मयि यद्विरागः स्वपादसेवाभिरतेऽपि तत्किम् ।
इतीव शैथिल्यमतानि तस्या युग्मेन सन्नूपुरयोरमन्दम् ॥ ३२ ॥

तुषारोति । तुषाराः शीतलाः रश्मयः किरणाः यस्य स तुषाररश्मिः ।
‘तुषारः शीतलः शीतः’ ‘गभस्तिघृणिरश्मयः’ इत्यमरः । तस्य चंद्रस्य उदयेपि
तस्याः सीतायाः नेत्रमेव उत्पलं कमलं न मुकुलीबभूव न कुङ्कुलीबभूवेत्यर्थः ।
मुकुलीभवनाभावे हेतुमुत्प्रेक्षते । मुखं छन्नं यस्य तस्मिन् मुखरूपे इत्यर्थः । चंद्रे
दीर्घकालं दीर्घसमयं अभ्यासतो नु अभ्यासान्नु । अथवा प्रियस्य रामचंद्रस्य
चिन्तया । नु इति वितर्के । मुखचंद्रस्य निरंतरसाहचर्येण नेत्रोत्पलस्य कुङ्कुली-
भावाभावः । वैरिणः दीर्घकालसाहचर्ये अनायत्या धैर्यावष्टमेन तत्कृतापकारः
सह्यते ॥ उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३० ॥

सशीकरमिति । नतानि अंगानि यस्याः सा नताङ्गी ‘अंगगात्रकंठेभ्यः’
इति ङीष् । तस्याः अतिपेलवाङ्ग्याः सीतायाः हृदये सखीभिः आलीभिः
न्यस्तं स्थापितं शीकरैः तुषारैः सहितं सशीकरं ‘शीकरोन्मुकणाः स्मृताः’
इत्यमरः । भिन्नः विदीर्णः यः स्फटिकः मणिविशेषः तद्वदवदातं सितं कदल्या
रंभायाः ‘कदलीवारणबुसारंभामोचांशुमत्फला’ इत्यमरः । गर्भदलं गर्भस्य
मध्यस्य दलं गर्भभूतं दलं वा पुष्पाणि इषवो बाणा यस्य स पुष्पेषुः मदनः
‘शंकरारिर्मनसिजः कुसुमेषुः’ इत्यमरः । तस्य यो बाणः शरः तत्संबन्धी यो
अणः अरुः ‘व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः’ इत्यमरः । तस्य यः पट्टः पट्टिका तस्य
शोभा बबन्ध उत्पादयामासेति यावत् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

कस्यापीति । स्वस्य पादौ स्वपादौ तयोः सेवा तत्र स्थितिः आराधनं च
तत्र अभिरतेपि तत्परेपि मयि नूपुरयुग्मे कस्यापि दृष्ट्याः यद्विरागः वैराग्यं,
प्रेमराहित्यमित्यर्थः । यदिति सामान्ये नपुंसकं अव्ययं वा । एवं तादित्यत्रापि ज्ञेयं
तत् किं तत् कुत इत्यर्थः । यः स्वपादसेवां करोति तत्र प्रेमदृष्टिरवश्यं भवित-
व्यैव तादृशी मयि कस्यापि नास्तीत्यर्थः । लोकः प्रायः अग्रतोदृष्टिरेव
प्रचलति ननु स्वपाददृष्टिरित्यभिप्रायेणेदं । इतीव इतिहेतीरिव तस्याः सीतायाः
सती च ते नूपुरे च सन्नूपुरे सन्मंजीरौ ‘मंजीरो नूपुरोस्त्रियां’ इत्यमरः । तयोः
युग्मेन युगुलेन ‘युग्मे तु युगुलं युगं’ इत्यमरः । अमंदं प्रभूतं शैथिल्यं शिथि-
लस्य भावः ‘बाह्यणादित्वान्त्वात् प्यञ्’ । अतानि व्यस्तारि । तनु विस्तारे कर्माणि
लुङ् चिणो लुक् । उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३२ ॥

सखीसमीपेऽपि सखेदवृत्तिश्चन्द्रातपैरप्यनुतापभाजा ।
 देहेन वैदेहसुता निनाय दिनानि दीना कतिचित्कथञ्चित् ॥ ३३ ॥
 सार्धं द्विजैः पावनसोमपाननिर्धूतपाप्मन्यथ सत्रनाथे ।
 मस्रस्य कोटिं प्रकृतस्य मुख्ये क्षितिक्षितार्मायुषि वीतविघ्नम् ॥ ३४ ॥
 जनाधिनाथः पुरुहूतकल्पः समग्रशक्तिः सुतयुग्ममन्यत् ।
 ततः समादाय सुमन्त्रसूतः पुरं प्रपेदे जनकस्य राज्ञः ॥ ३५ ॥

सखीति । सखीनां आलीनां समीपेपि सेदो दुःखं तेन सहिता सखेदा वृत्तिः
 यस्याः । आलिभिः समाधाने कृतेपि दृढविरहात् सखेदवृत्तिरित्यर्थः । अतएव
 दीना विदेहायां मिथिलायां भवः वैदेहः जनकः 'विदेहा मिथिले समे' इति
 त्रिकाण्डशेषः । 'तत्र भवः' इत्यण् । तस्य सुता कन्या सीता चंद्रस्य
 आतपैः प्रकाशैः अनुतापं सेदं भजतीति अनुतापभाक् तेन 'भजोणिवः' ।
 चंद्रकिरणदर्शने हि विरहिणां सेदजननात् एवमुक्तिः एतादृशेन देहेन सह ।
 साहित्ये तृतीया । कथंचित् अतिसंकटेनेत्यर्थः । कतिचित् कानिचित्
 दिनानि दिवसान् निनाय यापयामासेत्यर्थः । नीञ् प्रापणे लिट् । उपजा-
 तिवृत्तम् । अनुप्रासविशेषोक्त्यलंकारौ ॥ ३३ ॥

युग्मं सार्धमिति ॥ अथ एतादृशसीतावस्थानंतरं द्विजैः ब्राह्मणैः सार्धं
 साकं 'साकं सार्धं समं सह' इत्यमरः । साहित्ये तृतीया । पावनं पवित्रं
 यत् सोमरसस्य पानं यज्ञांगभूतं तेन निर्धूतः निर्दलितः पाप्मा पापं यस्य
 'अस्त्री पंकं पुमान् पाप्मा' इत्यमरः । एतादृशे सत्रस्य ऋत्विक् यजमानै-
 क्यादिधर्मविशेषविशिष्टस्य यज्ञविशेषस्य नाथः अधिपतिः तस्मिन् । क्षितिं
 क्षिण्वन्ति जरयन्ति इति क्षितिक्षितः तेषां राज्ञां 'नृपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः ।
 शेषे षष्ठी । मस्रमिव प्रधानत्वात् मुख्यः 'शास्त्रादिभ्यो यः' इतीवार्षे यप्रत्ययः ।
 तस्मिन् प्रकृतस्य उपक्रांतस्य मस्रस्य सत्रविशेषस्य कोटिं उत्कर्षः 'अत्युत्कर्षा-
 श्रयः कोट्यः' इत्यमरः । अवसानमित्यर्थः । वीतानि विघ्नानि यस्मात् तत्
 वीतविघ्नं इण्धात्वर्थविशेषणमिदम् । ईयुषि प्राप्तवति सति । उपेत्यविवाक्षित-
 मित्युक्तत्वात् 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति कसु प्रत्ययः । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ३४ ॥

जनेति । ततः जनकसत्रसमाप्त्यनंतरं ईषदूनः पुरुहूतः पुरुहूतकल्पः
 इंद्रतुल्य इति यावत् 'ईषदसमाप्तौ कल्पपूदेश्यदेशायः' इति कल्पपूप्रत्ययः ।
 समग्राः संपूर्णाः शक्तयः प्रभावोत्साहमंत्रजाः शक्तयो यस्य । सुमंत्रः एत-
 न्नामको मंत्री सूतः सारथिः यस्य । सुमंत्रः सूतः मंत्री चेति रामायणे
 प्रसिद्धम् । एतादृशः जनानां लोकानां अधिनाथः अधिपतिः दशरथः अन्यत्
 रामलक्ष्मणयुग्मादन्यत् सुतयोः पुत्रयोः युग्मं भरतशत्रुघ्नौ इत्यर्थः । समादाय
 जनकस्य विदेहस्य राज्ञः पुरं नगरं प्रपेदे । सुतयुग्ममिति प्रधानत्वादुक्तं

क्षत्रस्य नक्षत्रमदोषदुष्टं वैवाहिकं वाहितशत्रुवीरः ।
 पुरोहितेनाभिहितं निशम्य सम्पादयामास विधिं विधिज्ञः ॥ ३६ ॥
 स्नातद्विजारूढमद्विपेन्द्रस्कन्धस्थकार्तस्वरकुम्भपङ्क्त्या ।
 नृपस्य धिष्ये प्रकृते समन्तादच्छेदवत्पावनतीर्थतोये ॥ ३७ ॥
 रथ्योभयान्ताहितशातकुम्भकुम्भस्थपङ्केरुहगन्धविद्धे
 तिरोदधाने गगनं सुगन्धौ कर्पूरकृष्णागरुसारधूपे ॥ ३८ ॥

वस्तुतस्तु चतुरंगसैन्येन सकलौद्वाहिकोपयोगिसामग्र्या च पौरजनसमूहेन च
 नगरं प्रपेदे इति ज्ञेयम् । अतएव जनाधिनाथः पुरुहूतकल्पः समग्रशक्तिः
 इत्यादिविशेषणानि स्वरसतः संगच्छन्ते । रामायणे तथैवोक्तत्वाद्वाज्ञो विवा-
 हस्य तथैवोचित्याच्च । वक्ष्यति च ' वृद्धेषु वंशद्वितयस्य ' इत्यादि इति दिक् ।
 अनुप्रासालंकारः । उपेन्द्रवजावृत्तम् ॥ ३५ ॥

क्षत्रस्येति । वाहिताः प्रापिताः शत्रुरूपा वीराः येन । शत्रुराज्यं गृहीत्वा
 ते निजराज्यात् निःसारिता येनेत्यर्थः । न केवलं शत्रुनिबर्हणपूर्वकं साम्राज्य-
 वृद्धिकारक एव किंतु स्वधर्मज्ञानपूर्वकं तस्यानुष्ठातापीत्याह-विधिज्ञः विधिं
 विधानं जानाति इति विधिज्ञः ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कप्रत्ययः उप-
 पदसमासः । अर्थात् जनकः पुरोहितेन शतानंदेन ' पुरोधास्तु पुरोहितः '
 इत्यमरः । अभिहितं उक्तं अदोषदुष्टं दोषैः दुःपचांग्याद्येकविंशतिमहादोषैः
 ज्योतिःशास्त्रोक्तैः दुष्टं न भवतीति अदोषदुष्टम् । वैवाहिकं विवाहं अर्हतीति
 वैवाहिकं ' तदर्हति ' इति ठक् । नक्षत्रं ऋक्षं निशम्य क्षत्रस्य क्षत्रियस्य वैवाहिकं
 विवाहयोग्यं विधिं इतिकर्तव्यत्वरूपं संपादयामास । वैवाहिकमिति नक्षत्रस्य
 विश्वेभ्य तंत्रेण विशेषणम् । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥

इत आरभ्य वैवाहिकसंविधानकमेव कलकेनाह-स्नातेति । स्नाताः कृतांभि-
 षेकाः ये द्विजाः तैः आरूढाः अधिष्ठिताः ये मदयुक्ता द्विपेन्द्राः । शाकपार्थिवा-
 दित्वान्मध्यमपदलोपिसमासः । तेषां स्कंधेषु तिष्ठतीति स्कंधस्थाः । सुपीतिकः ।
 एतादृशा ये कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य कुंभाः कलशाः ' रुक्मं कार्तस्वरं जांबूपदम् '
 इत्यमरः । तेषां पंचस्त्या परंपरया नृपस्य जनकस्य धिष्ये स्थाने ' धिष्यं
 स्थाने गृहे भेऽभौ ' इत्यमरः । समन्तात् छेदः विच्छेदः अस्ति अस्य तत्
 छेदवत् तादृशं न भवति तत् अच्छेदवत् सर्वतो विद्यमानं पावनं पवित्रं
 तीर्थतोयं तीर्थोदकं यस्मिन् एतादृशे सर्वत उदकव्याप्ते इत्यर्थः । प्रकृते
 सति विरचिते सति । सर्वेषां सत्सप्तम्यंतानां पदानां ततानेति नवमश्लोकस्थ-
 क्रियापदेन अन्वयः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३७ ॥

रथ्येति । उभौ अंतौ प्रांतौ उभयांतौ रथ्यायाः प्रतौल्याः यौ उभयांतौ
 तत्र आहिताः ये शातकुंभस्य सुवर्णस्य कुंभाः कलशाः । ' तपनीयं शातकुंभं '

चरःसुवन्द्यानननिःसृतेषु नरेन्द्रसूनोर्जयघोषणेषु ।

प्रध्मातशङ्खध्वनिर्बृंहितेषु ध्वनत्सु तूर्येषु च मंगलाय ॥ ३९ ॥

लाजा जलं दर्भमिति प्रसक्तमाविष्कृताग्नेडितशीघ्रनादे ।

आहूय सम्पादयतोऽपि भृत्यान् प्रत्युद्गजत्याकुलभृत्यवर्गे ॥ ४० ॥

ज्ञातुं मुहुर्यामघटीजलस्य वृत्तिं प्रयुक्ते नृपदासवृन्दे ।

धावत्युरोघातनिपातितार्थमार्गस्थलोकेऽपि गतागताभ्याम् ॥ ४१ ॥

इत्यमरः । तत्र तिष्ठतीति कुंभस्थानि 'सुपीति कः' । यानि पंकेरुहाणि कमलानि तेषां यो गंधः सुगन्धः तेन विद्धे ताडिते मिश्रिते इति यावत् । सुप्तु गंधः आमोदः यस्य स सुगंधिः तस्मिन् 'गंधो गंधक आमोदे' इति विश्वः । 'गंधस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः' इति समासांतः इकारादेशः । कर्पूरः चंद्रनामा' रुष्णागरुसारश्च तद्रूपो यो धूपः तस्मिन् गगनं आकाशं 'नमोत्तरिक्षं गगनं - इत्यमरः । तिरोधत्ते इति तिरोदधानः तस्मिन् आच्छादयितरि सति । तिरोपूर्वका द्धधातेः शानच् । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३८ ॥

चरस्त्विति । नराणां इंद्रः अधिपतिः तस्य सूनुः श्रीरामचंद्रः तस्य मंगलाय भद्राय 'भद्रं' कल्याणं मंगलं शुभम्' इत्यमरः । तादर्थ्ये चतुर्थी । जयस्य घोषणानि विशब्दनानि जयोस्तु इत्यादिशब्दोच्चारणानि तेषु बंदिनां स्तुतिपाठकानां 'बंदिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । आननानि मुत्तानि तेभ्यः निःसृतेषु बहिर्गतेषु सत्सु च प्रध्माताः फूत्कृताः 'ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः' इत्यस्मात् कर्मणि कः । ये शंखाः कंबवः तेषां ध्वनिभिः शब्देः बृंहितेषु वर्धितेषु । बृहद्बृहि वृद्धौ कर्मणि कः । तूर्येषु वाद्येषु ध्वनत्सु रणत्सु सत्सु ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ३९ ॥

लाजा इति । संपादयंति निष्पादयंति इति संपादयंतः तान् संपादयतः अपि अर्थात् लाजाः जलं दर्भ इति कर्माणि गम्यन्ते । भृत्यान् कर्मकरान् । 'भृजोसंज्ञायां' इति क्यप् । आहूय लाजाः जलं दर्भं संपादयत इति संपादनक्रियानिरूपितानि कर्माणीमानि तत्र 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इतिवत् दर्भमिति जात्येकवचननिर्देशः । प्रसक्तं क्रियाविशेषणमेतत् । संसक्तं इत्यर्थः । निरंतरमिति यावत् । आविष्कृतः प्रकटीकृतः आग्नेडितः द्विखिरुकः शीघ्रनादः त्वरितध्वनिर्येन एतादृशे आकुलः कार्यसंभ्रांतः यः भृत्यवर्गः तस्मिन् उद्भजति सति उद्गच्छति सतीत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४० ॥

ज्ञातुमिति । यामः प्रहरः तत्संबंधि घटी घटिकाख्यो यंत्रविशेषः स्पष्टः । तत्संबंधि यज्जलं उदकं अथवा यामज्ञानार्थं यद्घटीजलं तस्य वृत्तिं वर्तनं ज्ञातुं अवगंतुं प्रयुक्ते नियुक्ते गतं गमनं आगतं आगमनं ताभ्यां हेतुभ्यां उरसां घातः निघातः ताडनं यस्मिन् तदुरोघातं तद्यथा स्यात्तथा निपातिताः

आसन्नभूतो महितो मुहूर्तः किं स्थीयते तावदिति प्रगल्भम् ।
 वृद्धेषु वंशद्वितयस्य धीरं ज्ञानाय सद्यस्त्वरयत्सु रामम् ॥ ४२ ॥
 उच्चैर्भृतान्यस्वरमुच्चरत्सु समं समाविष्कृतमंगलेषु ।
 आपूरिताशेषककुम्भेषु पटुप्रसक्तं पटहध्वनेषु ॥ ४३ ॥
 वेत्रेण वेत्रग्रहणाधिकारे जने च तत्रातृपयोगवन्ति ।
 दिदृक्षुवृन्दानि निरस्यमाने मुखेन हुंकारवता नितान्तम् ॥ ४४ ॥

अर्धमार्गे तिष्ठतीति अर्धमार्गस्थाः तादृशाः लोकाः येन एतादृशे नृपस्य राज्ञः
 ये दासाः भृत्याः तेषां वृंदे समूहे अपि धावति सति । अपिः पूर्वोक्तकार्याणां
 समुच्चायकः । कियान् कालो जात इति ज्ञानार्थं स्थापितघटिकायंत्रस्थजल-
 निरीक्षणार्थं संभ्रमेण धावतां भृत्यानां मार्गस्थलोकानां च उरोघातपूर्वकं
 निपातो जात इति तात्पर्यम् । तेन त्वरातिशयो व्यज्यते । इंद्रवज्रा-
 वृत्तम् ॥ ४१ ॥

आसन्नेति । महितः पूजितः । मह पूजायां 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति क्तः ।
 मुहूर्तः आसन्नभूतः समीपवर्तीत्यर्थः । किं स्थीयते तावत् तूष्णीं किं स्थीयते
 इत्यर्थः । तावदिति वाक्यालंकारे । इति प्रगल्भं प्रौढं यथा स्यात्तथा वंशयोः
 अन्ववाययोः द्वितयं द्वयं तस्य तत्संबन्धिनः वृद्धेषु, जनकदशरथकुलवृद्धेष्वि-
 त्यर्थः । धीरं प्राज्ञं 'धीरो मनीषी ज्ञाः प्राज्ञः' इत्यमरः । रामं सद्यः
 सपादि 'सद्यः सपादि तत्क्षणे' इत्यमरः । स्नानाय अभिषेकाय त्वरयत्सु सत्सु ॥
 इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ ४२ ॥

उच्चैरिति । समाविष्कृतानि प्रकटीकृतानि मंगलानि यैः तादृशेषु आपूरि-
 तानि अशेषाणां ककुम्भां दिशां मुखानि यैः एतादृशेषु पटु मनोहरं प्रसक्तं
 सल्लभं यथा स्यात्तथा पटहानां आनकानां । 'आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्'
 इत्यमरः । ध्वनाः शब्दाः । 'घञर्थे कविधानं' इति भावे कप्रत्ययः । तेषु सम-
 युगपत् उच्चैर्भृतः स्वस्मिन् संमिश्रितः अन्येषां वाद्यानां स्वरः ध्वनिः यस्मिन्
 कर्मणि यथा स्यात्तथा । उच्चरन्ति उद्गच्छन्ति इति उच्चरन्तः तेषु सत्सु । उपजा-
 तिवृत्तम् ॥ ४३ ॥

वेत्रेणेति । वेत्रग्रहणे अधिकारो यस्य स वेत्रग्रहणाधिकारः वेत्रग्रहणनियुक्त-
 इत्यर्थः । एतादृशे जने हुंकारः अस्ति अस्मिन् तत् हुंकारवत् तेन 'तदस्यास्त्य-
 स्मिन्' इति मनुष्यम् । मुखेन वक्त्रेण तत्र विवाहोपयोगिसामग्रीसंघटने उपयोगः
 सामग्रीसंघटनयोगः अस्ति येषां तानि उपयोगवन्ति तादृशानि न भवन्तीति अनु-
 प्रयोगवन्ति एतादृशानि द्रष्टुं अर्थात् विवाहकुतुकं इच्छवः दिदृक्षवः तेषां वृन्दानि
 वेत्रेण निरस्यते दूरीकरोति इति निरस्यमानः 'उपसर्गादस्यत्यूहोः' इति आत्म-
 नेपदं तस्मिन् सति । चकारः पूर्वोक्तकार्यसमुच्चयार्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

हुङ्कारमात्रप्रथितैरमर्षैस्तिर्यङ्कराग्रस्य विकम्पितेन ।
 निवारयन्तो मुखरं जनौघं माशाब्दिका वेश्मनि तत्र चेरुः ॥ ४५ ॥
 शच्या विवाहस्य विधानमाद्यं नामान्तरेण प्रथितं विधिज्ञः ।
 पर्यस्य चित्तानि तथा सुताया नृपस्य तत्रैव जनस्ततान् ॥ ४६ ॥
 केचिद्विधातुं विधिमुद्यतेभ्यः क्रियासु दक्षाः कुशलेतरेभ्यः ।
 आच्छिद्य वैवाहिककर्मयोग्यवस्तूनि भृत्या विदधुर्विधानम् ॥ ४७ ॥

हुङ्कारमिति । हुङ्कारः हुङ्करणं तदेव हुङ्कारमात्रं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।
 तेन प्रथितैः वित्तैः । 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्त-' इत्याद्यमरः । हुङ्कार इत्यत्र वर्णा-
 त्कारः 'इत्युक्तेऽपि 'वषट्कार' इति निर्देशेन कचित् समुदायादपि कारप्र-
 त्ययः । अमर्षैः क्रोधैः करणैः निवारणक्रियायां करणमिदम् । करस्य अग्रं करग्रं
 तस्य कराग्रस्य तिर्यक् वक्रं यथास्यात्तथा विकम्पितेन विधूननेन करणेन । मुखं
 लक्षणया मुखशब्दः अस्यास्तीति मुखरः 'रप्रकरणेसमुखकुंजेभ्य उपसंख्यानं'
 इति वार्तिकेन मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । जनानां ओघः समूहः तं जनसमूहमित्यर्थः ।
 निवारयन्ति निषेधयन्ति' इति निवारयन्तः निषेधयन्त इत्यर्थः । मा शब्दं कार्ष्ण-
 इति य आह ते माशाब्दिकाः 'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं' इति
 ठक् । तत्र तस्मिन् विशन्ति यस्मिन् इति वेश्म 'विशू प्रवेशने अस्मात् बाहुकात्
 अन्येष्वपि दृश्यन्ते' इति अधिकरणे मनिन् । तस्मिन् चेरुः चरधातोर्लिटि
 एत्वाभ्यासलोपो । उपजातिवृत्तम् ॥ ४५ ॥

शच्या इति । तथा पूर्वोक्तविवाहांगवदित्यर्थः । विधिं विवाहविधिं जानातीति
 विधिज्ञः 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । एतादृशः जनः याज्ञिकलोक इत्यर्थः ।
 अन्यन्नाम नामांतरं तेन पूजन इति नाम्नेत्यर्थः । प्रथितं प्रसिद्धं नृपस्य
 जनकस्य सुतायाः पुत्र्याः सीतायाः विवाहस्य आद्यं प्रथमं शच्याः इंद्राण्याः
 विधानं पूजनरूपं कर्मण्यर्थः । तत्रैव शचीपूजनकर्मण्येव चित्तानि अंतःकर-
 णानि पर्यस्य निक्षिप्य ततान् विस्तारयामास । वैकल्यं माभूदिति चित्तैका-
 न्येण याज्ञिकाः इंद्राणीपूजनं कारयांबभूवुः । इदं वाग्दानांगभूतम् । तथाहि
 ततो दाता पात्रस्थसिततंदुलपुंजे शचीमावाह्य षोडशोपचारैः पूजयेत् तां च
 कन्यवं प्रार्थयेत्- 'देवेंद्राणि नमस्तुभ्यं देवेंद्रप्रियभामिनि ॥ विवाहं भाग्यमारोग्यं
 पुत्रलाभं च देहि मे' इति । ततः पुरंध्रीभिर्नीराजनादिमांगलिकं कार्यं
 विप्राश्च गंधर्वाबूलादिना पूजिता आशीर्मेन्नान्तेयुरित्यादि । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ४६ ॥

केचिदिति । केचित् क्रियासु विवाहोपयोगिक्रियासु दक्षाः कुशलाः भृत्याः
 सेवकाः विधिं वैवाहिकसाधनविधिं विधातुं कर्तुं उद्यतेभ्यः प्रवृत्तेभ्य इत्यर्थः ।
 कुशलेभ्यः निष्णातेभ्यः । इतरे अन्ये कुशलेतरे तेभ्यः । विवाहः प्रयोजनमस्ये-

स्नानस्य रत्नाभरणेन दीप्तमाकल्पमन्ते विधिवद्विधाय ।
ययौ वधूर्वेदविदा कृतार्थवेद्या उपान्तं विधुरा स्मरेण ॥ ४८ ॥
अथोपनिन्ये नयकोविदेन महेन्द्रसख्यास्तनुजेन तन्वी ।
लज्जावधेया विधिवेतराभिर्विभूषिताऽसौ विभुनन्दनाय ॥ ४९ ॥
समाददे सम्मदभिन्नधैर्यः पाणिं फणीन्द्राङ्गगुरुप्रकोष्ठः ।
तस्याः कुमारः सुकुमारसन्धिं वामेतरं वामविलोचनायाः ५० ॥

ति वैवाहिकं 'प्रयोजनं' इति ठक् । वैवाहिकं यत् कर्म तस्य योग्यानि
अर्हाणि यानि वस्तूनि तानि आच्छिद्य बलात्कारेण गृहीत्वा विधानं अर्था-
द्वैवाहिकं विदधुः चक्रुः । विपूर्वात् दधातेलिट् ॥ अनुप्रासालंकारः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ ४७ ॥

स्नानस्येति । स्मरेण मदनेन विधुरा विकला विह्वलेति यावत् । 'वैकल्येऽपि
च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति मेदिनी । एतादृशी वधूः सीता 'वधूः स्त्री
शारिवौषधौ' । 'सुषा शठीनवोढासु' इति मेदिनी । स्नानस्य अभिषेकस्य अंते
अवसाने रत्नानां आभरणं अलंकारः । जात्येकवचनं । तेन दीप्तं उज्ज्वलितं
आकल्पं वेषं 'आकल्पवेषो नेपथ्यं' इत्यमरः । विधिं अर्हं विधिवत् 'तदहं'
इति वतिः । यथायोग्यमित्यर्थः । विधाय कृत्वा वेदान् वेत्तीति वेदवित्
तेन 'सत्सूद्विष' इत्यादिना किप् । अर्थात् पुरोहितेन कर्त्ता-कृता अर्था
विवाहसामग्री यस्मिन् एतादृशं वेद्याः परिष्कृतभूम्याः 'वेदिः परिष्कृताभूमिः'
इत्यमरः । उपांतं समीपभागं ययौ आप । या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । लिट् ।
अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ वेद्युपांतप्राप्त्यनंतरं लज्जायाः ह्रियः विधेया वश्या । यद्यपि
'विधेयो विनयग्राही' इति कोशे विधेयशब्दः वचनस्थितवाचकः तथापि वचन-
स्थितो हि परवशो भवति तत्तुल्यत्वात् लक्षणया विधेयशब्दः वश्यवाची गृह्यते ।
विधवाभ्यः विश्वस्ताभ्यः इतराः अन्याः सुवासिन्य इत्यर्थः । ताभिः विभूषिता
अलंकृता तन्वी रुशांगीत्यर्थः । असौ सीता । नये नीतौ कोविदः निपुणः 'सन्
सुधीः कोविदो बुधः' इत्यमरः । महेन्द्रः मधवा तस्य सखी मिया अहल्या ।
महेन्द्रेण हि अहल्या ऋषिरूपेण भुक्ता इति पुराणेषु हिंडिमः । अतएव
'अहल्यायैजार' इति सुमहत्प्रख्याह्वाने इन्द्रविशेषणम् । तस्याः तनुजेन पुत्रेण
शतानन्देनेत्यर्थः । विभोः दशरथस्य नन्दनः पुत्रः श्रीरामचन्द्रः तस्मै उपनिन्ये
समीपं प्रापिता । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४९ ॥

समादद इति । संमदेन आनन्देन 'प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः । भिन्नं नष्टं
धैर्यं यस्य एतादृशः फणीन्द्रः शेषः तस्य अंगं शरीरं भोग इत्यर्थः । तद्वत्
गुरुः प्रकोष्ठो यस्य एतादृशः कुमारः रामः सुकुमारः मृदुलः संधिः यस्य एतादृशं

प्राज्यं ततः प्राज्ञतरेण हव्यमावर्जितं वर्जितदुष्कृतेन ।
 विधातृधाम्ना विधिवत्कृशानौ सदिन्धने शीलधनेन तेन ॥ ५१ ॥
 वेद्यामनंसादनवद्यवृत्तिस्तन्वी ततो वेदविदा प्रयुक्ता ।
 प्रदक्षिणीकृत्य विवाहसाक्षीकृतं कृशातुं सह राघवेण ॥ ५२ ॥
 गण्डस्य विम्बं दुहितुर्धरिऽया घर्माभिसां बिन्दुरलञ्चकार ।
 चेतःस्थकन्दर्पकृशानुना वा तस्योष्मणा वा परमार्थवह्नेः ॥ ५३ ॥

वामे मनोहरे विलोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्याः तस्याः वामात् सव्यात्
 'वामं शरीरं सव्यं स्यात्' इति कोशः । इतरः अन्यः तं दक्षिणमित्यर्थः ।
 पाणिं हस्तं समाददे जग्राह । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५० ॥

प्राज्यमिति । ततः पाणिग्रहणानंतरं अतिशयेन प्राज्ञः प्राज्ञतरः 'द्विवचन-
 विभज्योपपदेतरबीयसुनौ' इत्यनेन तरप्रत्ययः । तेन 'धीरो मनीषी ज्ञाः
 प्राज्ञः' इत्यमरः । तेन वर्जितं त्यक्तं दुष्कृतं पापं येन 'अंहोदुरितदुष्कृतं'
 इत्यमरः । विधाता ब्रह्मदेवः 'विधाता विश्वसृद्धिः' इत्यमरः । स इव
 धाम यस्य तेन शीलधनेन शीलं सद्रुतं 'शीलं स्वभावे सद्रुते' इत्यमरः । तदेव
 धनं यस्य तेन । तेन रामचंद्रेण सदिधने संति उत्तमानि इधनानि काष्ठानि
 यस्मिन् एतादृशे कृशानौ अग्नौ 'कृशानुः पावकोनलः' इत्यमरः । विधिं विवा-
 हविधिं अहं विधिवत् 'तदर्ह' इति वतिप्रत्ययः । प्राज्यं प्रभूतं 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं'
 इत्यमरः । हव्यं हविर्द्रव्यं आवर्जितं प्रक्षिप्तं हुतमिति यावत् । अनुप्रासालंकारः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ ५१ ॥

वेद्यामिति । ततः आज्यादिद्विवर्होमानंतरं अनवया निर्दोषा वृत्तिः वर्तनं
 यस्याः 'कुपूयकुत्सितावय' इत्यमरः । वेदान् ऋगादिवेदान् वेत्तीति वेदवित् ।
 'सत्सूद्विष' इत्यादिना कृष् । तेन शतानंदेन प्रयुक्ता प्रेरिता तन्वी 'वोतोगुण-
 वचनात्' इति ङीष् । कृशांगयष्टिः सीतेत्यर्थः । वेद्यां परिष्कृतभूमौ 'वेदिः
 परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । विवाहसाक्षीकृतं साक्षाद्गृष्टा साक्षी 'साक्षाद्गृष्टरि
 संज्ञाय' इति इनिः । स इव कृतः साक्षीकृतः विवाहस्य उपयामस्य साक्षीकृतं
 साक्षिवत् दृष्टारमित्यर्थः । कृशानुं अग्निं 'कृशानुः पावकोनलः' इत्यमरः । रघोः
 गोत्रापत्यं पुमान् राघवः 'तस्यापत्यं' इत्यण् । तेन रामचंद्रेण सह प्रदक्षिणी-
 कृत्य अनंसीत् प्रणतवती । 'नम् प्रहृत्वे शब्दे च' इत्यस्मात् लुङि 'यमरमेतीद्
 सकौ' । अनुप्रासालंकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

गंडस्येति । चेतसि अंतःकरणे तिष्ठतीति चेतस्थः 'सुपीतिकः' यः कंदोर्षो
 मदनः स एव कृशानुः तद्ब्रह्मकत्वात् । तेन वा तस्य पुरोवर्तिनः परमः वास्तवः
 यो वह्निः अग्निः तस्य रुष्मणा वा । द्वौ वाशब्दौ विकल्पाथौ 'वा स्याद्विक-
 ल्पोपमयोः' इति मेदिनी । जातमिति शेषः । अथवा हेत्वर्थे तृतीये इमे तद्दे-

चकार चक्राङ्कतलेन पाणौ करेण भर्त्राऽभिनिपीड्यमाने ।
सीत्कारमाकुञ्चितदीर्घदृष्टिः स्पर्शेन वहेः किल नाम सीता ॥ ५४ ॥
व्यापारिता वाङ्मयपारगेण द्विजेन तेन द्विजराजवक्त्रा ।
बाला कृशानौ कृशगात्रयष्टिर्भावानभिज्ञाऽथ जुहाव लाजान् ॥ ५५ ॥
पत्युः करस्पर्शकृते कृशाङ्ग्या हर्षे सखीभिः प्रविभाव्यमाने ।
आचारधूमागमलब्धजन्मान्यश्रूणि तत्संवृतये बभूवुः ॥ ५६ ॥

तुना यानि घर्मरूपाणि अभासि तेषां बिंदुः पृषतः धरित्र्याः पृथिव्याः
दुहितुः कन्यकायाः सीतायाः गंडस्य कपोलस्य 'गंडकपोलौ तत्परा हनुः'
इत्यमरः । बिंबं मंडलं 'बिंबं तु प्रतिबिंबेऽपि मंडले पुनपुंसकं' इति मेदिनी ।
अलंचकार भूषयामास । रूपकालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५३ ॥

चकारेति । सीता जानकी भर्त्रा रामचंद्रेण कर्त्रा चक्रस्य सुदर्शनचक्रस्य
अंकः चिह्नं संघर्षणजचिह्नमित्यर्थः । तले यस्य अथवा चक्रमेव अंकः
चिह्नं तले यस्य एतादृशेन करेण हस्तेन पाणौ अर्थात्सीतायाः निपी-
ड्यमाने गृह्यमाणे इत्यर्थः । आंकुचिता दीर्घा विशाला दृष्टिर्यस्याः एतादृशी
सती वहेः अग्रेः स्पर्शेन किल स्पर्शेन वेत्यर्थः । किलेति संभावनायाम् ।
सीत्कारं कामविकारजन्यं शब्दविशेषं चकार । नामेति संभावनायां 'नाम
प्राकाश्यसंभाव्य' इत्यमरः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५४ ॥

व्यापारितेति । अथ पाणिग्रहणानंतरं वाङ्मयस्य वाग्जालस्य पारः अंतः तं
गच्छतीति वाङ्मयपारगः 'अन्तात्यते'त्यादिना गमेर्दप्रत्ययः । तेन सकलवेदशास्त्र-
पारगामिनेत्यर्थः । तेन पूर्वोक्तेन द्विजेन शतानंदाख्यब्राह्मणेन व्यापारिता
प्रेरिता द्विजराजः चंद्रः तद्वत् वक्त्रं आननं यस्याः 'द्विजराजः शशधरो न-
क्षत्रेशः' इत्यमरः । कृशा तनुः गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः यस्याः भावस्य रत्यादि-
भावस्य अनभिज्ञा रामाभिप्रायानभिज्ञा वा बाला सीता कृशानौ अग्नौ लाजान्
जुहाव हुतवती । हुधातोर्लिट् । उपमालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५५ ॥

पत्युरिति । कृशं अंगं यस्याः सा कृशांगी 'अंगगात्रकंठेभ्यः' इति ङीष् ।
तस्याः सीतायाः पत्युः श्रीरामस्य करस्य हस्तस्य । स्पर्शः तेन कृते
उत्पादिते हर्षे आनन्दे सखीभिः आलिभिः 'आलिः सखी वयस्याथ'
इत्यमरः । प्रविभाव्यतेऽसौ प्रविभाव्यमानः । प्रविपूर्वकात् भूधातोर्णिजन्तात्
कर्मणि लट् शानजादेशश्च तस्मिन् । आनंदाश्वादिभिः तर्क्यमाणे सतीत्यर्थः ।
आचारस्य सदाचारस्य विवाहहोमरूपाचारस्येत्यर्थः । तत्संबन्धी यो धूमः तस्य

कृत्वा नमस्यामनुपूर्वमुक्तो भर्तुर्भुवो विप्रवरेण रामः ।

समेतजानिर्जनकस्य राज्ञो बन्दिस्तु तस्याङ्घ्रियुगं ववन्दे ॥ ५७ ॥

पश्यन् सुतं पाशभृतो दधानं गङ्गाकरासक्तकरस्य कान्तिम् ।

तस्थौ नृपः स्तब्धविशालदृष्टिरश्रुस्त्रवक्षालितपक्ष्मरेखः ॥ ५८ ॥

रत्नासनस्थामथ पौरमुख्या बाष्पप्रकाशप्रणयाः प्रणेमुः ।

भर्तुः सुतामेत्य वरं च तस्याः कक्षान्तरे दत्तसितातपत्रम् ॥ ५९ ॥

आगमः प्राप्तिः तेन लब्धं प्राप्तं जन्म उत्पत्तिर्येषां एतादृशानि अश्रूणि नेत्रो-
दकानि तस्य हर्षज्ञानस्य संवृतिः आच्छादनं तस्यै बभूवुः । यद्यपि भूधातुः
सत्तार्थकः तथापि प्रकरणादत्र प्रमवनार्थको गृह्यते । प्रियकरस्पर्शजन्यान्-
दाश्रूणि धूमजन्याश्रुभिः अन्यथारुतानीत्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५६ ॥

कृत्वेति । विप्राणां वरः श्रेष्ठः तेन शतानंदेन पूर्वस्य कार्यस्य पश्चात् इति
अनुपूर्वं 'अव्ययं विभक्ती' इत्यादिनां पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । पूर्वस्य लाज-
होमस्य पश्चादित्यर्थः । उक्तः भाषितः रामः समेता जाया यस्य स तथा
'जायाया निह' इति समासांतो निडादेशः । समेतजानिः सन् स्त्रीयुक्तः सन्नि-
त्यर्थः । भुवः पृथिव्याः भर्तुः दशरथस्य नमस्यां नमस्कारं कृत्वा जनकस्य
एतत्संज्ञकस्य राज्ञः अंग्रियुगं चरणयुगलं ववन्दे बन्दिस्तु स्तुतिपाठकस्तु तस्य
रामस्य अंग्रियुगं ववन्दे ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५७ ॥

पश्यन्निति । गंगायाः भागीरथ्याः करे हस्ते आसक्तः संलभः करो यस्य तस्य
गंगाकरं हस्ते बिभ्राणस्येत्यर्थः । पाशान् बिभर्तीति पाशभृत् वरुणः तस्य कान्तिं
शोभां दधानम् दधातेः शानच् । सूतं पुत्रं रामचंद्रं पश्यति अवलोकयतीति पश्यन्
अश्रूणां स्रवः प्रस्रवः । 'ऋदोरप्' इत्यप् । तेन क्षालिता धौता पक्ष्मणां अक्षि-
लोन्नां रेखापंक्तिः यस्य एतादृशः नृपः दशरथः स्तब्धः निश्चला विशाला
विस्तीर्णा दृष्टिर्यस्य एतादृशः सन् तस्थौ । वरुणसमानं पुत्रं जायासमेतं विलोक्य
आनंदस्तब्धोऽभूदित्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५८ ॥

रत्नासनस्थामिति । अथ रामकर्तृकदशरथादिनमनानंतरं पौराः पुरवासि
लोकाः मुख्याः प्रमुखाः येषाम् । पौरप्रमुखसर्वजना इत्यर्थः । कक्षा गृहस्य
प्रकोष्ठः 'कक्षाप्रकोष्ठे हृम्यादेः' इत्यमरः तस्याः अंतरे मध्ये 'अंतरमवकाशावधि-
परिधानांतर्धिभेदादर्थे ॥ च्छिद्रांतर्बहिरवसरमध्येऽंतरात्मनि च' इत्यमरः ।

नीत्वा विवाहोत्सवसम्भृतेन सुखेन रामः कतिचिद्दिनानि ।

ततः कदाचित्समयावबोधदृष्टेन विद्धो हृदि मन्मथेन ॥ ६० ॥

गौरीमिवाचारगुणेन गुर्वी करे गृहीत्वा करभोपभोरुम् ।

सतल्पभूभागमनल्पशोभं भवप्रभावो भवनं विवेश ॥ ६१ ॥

एत्य प्राप्य बाष्पेण अश्रुणा प्रकाशः प्रसिद्धः 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि' इत्यमरः प्रणयः प्रेमा येषां एतादृशाः संतः रत्नानां आसनं पीठं सिंहासनमित्यर्थः । तत्र तिष्ठति-इति तथा तां भर्तुः पालकस्य जनकस्येत्यर्थः । सुतां कन्यां सीतां दत्तं अर्पितं सितं शुभ्रं आतपत्रं छत्रं यस्मिन् धृतशुभ्रछत्रमित्यर्थः । एतादृशं तस्याः सीतायाः वरं च रामभद्रं च इत्यर्थः । प्रणोमुः नमश्चकुरित्यर्थः । इन्द्रवज्रा-
वृत्तम् ॥ ५९ ॥

नीत्येति । रामः विवाहस्य उत्सवः महः 'मह उद्भव उत्सवः' इत्यमरः । तेन सम्भृतं पूर्णं तेन सुखेन आनन्देन कतिचित् कतिपयानि 'असाकल्ये तु चिञ्चन' इत्यमरः । दिनानि दिवसानि नीत्वा ततः कतिचिद्दिनयापनानन्तरं समयस्य तारुण्यसमयस्य निजबाणप्रहारयोग्यकालस्य वा अवबोधः ज्ञानं तेन दृष्टः गर्वितः तेन अनेककार्यासक्तत्वेपि तं तं नरं तस्यां तस्यां अवस्थायां निजबा-
णेन विध्याम्येव इति । अहो मे दक्षता इति गर्वितेनेत्यर्थः । मन्मथेन मदनेन हृदि विद्धः ताडितः अभूत् इत्यध्याहारः । एवं च दिनानि नीत्वा मन्मथताडितोऽभूत् इति समानकर्तृकत्वेन त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । अनुप्रासालंकारः । उपजा-
तिवृत्तम् ॥ ६० ॥

मदनवेधजनितकार्यमाह-गौरीमिति । भवः शिवः तद्वत् प्रभावो यस्य एतादृशः राम इत्यर्थः । आचारगुणेन सदाचारगुणेन गुर्वी श्रेष्ठां सदाचार-
दक्षामित्यर्थः । करमः करस्य बहिर्भागः सः उपमा ययोस्तौ करभोपभोरौ तौ ऊरू यस्याः सा करभोपभोरुः । करभवत् मृदुलोरुरित्यर्थः । ताम् । अत्र करभोप-
भोरुं इत्येव पाठः न तु दीर्घः उपमानवाचिपूर्वपदत्वाभावेन ऊहः प्राप्तेर-
भावात् । एतादृशीं सीतां गौरीमिव पार्वतीमिव अतएव रामस्य भवप्रभव इति विशेषणं सार्थकम् । करे हस्ते गृहीत्वा अनल्पा महती शोभा यस्य तदनल्प-
शोभं अनेकचित्रपदार्थैः रंजितमित्यर्थः । तल्पं शय्या तेन सहितः सतल्पः एतादृशः भूभागः यस्य एतादृशं भवनं विवेश । अनुप्रासालंकारः । उपजा-
तिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

भुवि विरचितमग्रे तल्पमालोक्य भीतिं
 स्पृशति मनसि बालां साश्रुपातस्थितां ताम् ।
 नृपतिभवनरत्नस्तम्भमालिङ्ग्य दोर्भ्यां
 रघुपतिरुपगुह्य प्रापयद्भूमिशय्याम् ॥ ६२ ॥
 इति श्रीकुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
 सीताविवाहवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

भुवीति । रघूणां रघ्वपत्यानां पतिः रघुशब्दस्य रघ्वपत्ये लक्षणा । राम-
 चंद्रः अग्रे अग्रभागे भुवि भूम्यां विरचितं कृतं स्थापितमित्यर्थः । तल्पं शय्या
 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । आलोक्य मनसि अंतःकरणे भीतिं भयं
 स्पृशति सति इत्यर्थः । नृपतेः जनकस्य भवनं गृहं तत्संबन्धी यो रत्नस्तम्भः
 तं आलिंग्य अवष्टभ्येत्यर्थः । अश्रूणां पातः पतनं तेन सहितं अश्रुपातं
 यथास्यात्तथा स्थितां 'सुप्सुपेति' समासः । तां बालां सीतां दोर्भ्यां भुजाभ्यां
 'भुजचाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । उपगुह्य आलिंग्य भूमिशय्यां पूर्वोक्तां प्रापयत् ।
 इति यथामिति अयमर्थः कवेस्तु हृदयं ईश्वरः कविर्वा वेद ॥ मालिनी-
 वृत्तम् । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

इति श्री ६ युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृत-
 पंडितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यतेवासिना
 निगुडकरोपाभिधेन ब्राह्मदेवतनूजेन नारायणशर्मणा विर-
 चिताय महोत्साहारूप्यजानकीहरणकाव्यटीकायां
 सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ श्रीरुष्णार्पणमस्तु ॥

अष्टमः सर्गः ।

आचरन्नथ स योषितो हठं सा च वामचरिताऽनुरागिणः ।
अप्यनीप्सितविधानचेष्टितौ तेनतुः सपदि सम्मदं मिथः ॥ १ ॥
कामिना समुपगुह्य बालिका सप्रयत्नमुपवेशिताऽप्यसौ ।
वाञ्छति स्म समुदेतुमङ्कतः साध्वसेन चपला मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

श्रीराधारुणाय नमः ॥ अथ कविः 'उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवेः'
इत्याद्युक्तमहाकान्वलक्षणाकांतत्वात् वर्णनीयत्वेन प्राप्तं श्रीसीतारामचंद्रयोः
शृंगारं विवर्णयिषुः पूर्वसर्गात् तेनतुः शय्यागृहप्रवेशं वर्णयित्वा तदुत्तरकालिक-
क्रीडां वर्णयितुमाह—

आचरन्निति । अथ भूमिशय्याप्रापणानंतरं योषितः स्त्रियाः सीताया
इत्यर्थः । हठं बलात्कारं 'प्रसभं तु बलात्कारो हठः' इत्यमरः । आचरन्
कुर्वन् इत्यर्थः । आङ्पूर्वाच्चरतेः शतृप्रत्ययः । सः रामचंद्रः अनुरागः रतिः
सोऽस्यास्तीति अनुरागी 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । तस्य अर्थाद्रा-
मस्य वामं प्रतीपं प्रतिकूलमिति यावत् । 'वामौ बलुप्रतीपो द्वौ' इत्यमरः ।
चरितं आचरणं यस्याः एतादृशी सा च सीता च अनीप्सितं अनभीष्टं
यद्विधानं तद्विषयं चेष्टितं ययोः एतादृशावपि मिथः परस्परं 'मिथोऽन्योन्यं
रहस्यपि' इत्यमरः । सपदि सद्यः संमदं प्रमोदं 'प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः ।
तेनतुः विस्तारयांचक्रतुः । तनु विस्तारे लिट् एत्वाभ्यासलोपो । रामस्य हठा-
त्कारः सीतायाः अंतरभीक्षितोऽपि बहिरनभीक्षितत्वप्रदर्शनचेष्टया उभयोः
रसातिशयपोषकोऽभूदित्यर्थः । अस्मिन्सर्गे सीतारामचंद्रयोः संभोगशृंगारो
वर्ण्यते । तल्लक्षणं तु 'दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ॥ यत्रानुरक्ता-
वन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः' इति । तत्र सीतारामौ परस्परं आलंबन-
विभावौ । तदुक्तं 'आलंबनो नायकादिस्तमालंब्य रसोद्गमात्' इति । अत्र
आदिपदेन नायिका प्रकृते श्रीरामचंद्रः धीरोदात्तो नायकः तदुक्तं 'अविक-
त्थनक्षमावानतिगंभीरो महासत्त्वः ॥ स्थेयान्निगूढभावो धीरोदात्तो दृढव्रतः
कथितः' इति । तथा नायिका सीताऽपि 'नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभ-
वैर्युक्ता' । तत्र त्रिविधनायिकामध्ये इयं स्वीया । तदुक्तं 'विनयार्जवादि-
युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया' इत्यादि विशेषो विस्तरमिथा न लिख्यते
इति दिक् । अस्मिन्सर्गे द्विनवतिश्लोकपर्यंतं रथोद्धतावृत्तानि तल्लक्षणं तु
'रान्नाविह रथोद्धता लग्नौ' इति ॥ १ ॥

कामिनेति । अतिशयितः कामः अस्यास्तीति कामी तेन । मत्वर्थे 'अत
इनिठनौ' इति इनिः । प्रयत्नेन प्रयासेन सहितं सप्रयत्नं यथा स्यात्तथा समु-

राघवेण परिरभ्य पृष्ठतः सस्पृहं निगदिते मनोरथे ।
 व्रीडयाऽवनतवक्रपङ्कजा धीरमस्मयत चारुहासिनी ॥ ३ ॥
 अंगुलीषु परिगृह्य राघवे वेधयत्युरसि रागिभिर्नखैः ।
 सस्मितं विवलितांगुलिर्बलादात्मनः करमुदास मानिनी ॥ ४ ॥
 किं ह वक्ति कुपितेति वेदितुं कामिना निधुवने सविग्रहम् ।
 याचितैनमभिक्रोपजिह्वितप्रेरितेक्षणकटु व्यलोकयत् ॥ ५ ॥

पगह्य सम्यगालिङ्ग्य उपवेशितापि । अंकमित्यर्थाहंभ्यते । साध्वसेन भीत्या
 'भीतिर्भीः साध्वसं भयं' इत्यमरः । चपला चंचला असौ बालिका सीतेत्यर्थः ।
 अंकात् इति अंकतः उत्संगान् मुहुर्मुहुः पुनःपुनरित्यर्थः । समुदेतुं अन्यत्र गंतु-
 मित्यर्थः । वाञ्छतिस्म इच्छतिस्म 'लट्स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ २ ॥

राघवेणेति । रघोः गोत्रापत्यं राघवः श्रीरामचंद्रः तेन । पृष्ठतः पृष्ठभाग-
 मित्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । परिरभ्य आलिङ्ग्य स्पृहया इच्छया सहितं
 सस्पृहं यथा स्यात्तथा मनोरथे संभोगेच्छारूपेऽभिलाषे निगदिते कथिते सति
 व्रीडया लज्जया अवनतं अवाकृतं वक्रपङ्कजं मुखकमलं यथा एतादृशी चारुः
 मनोहरो यो हासः हास्यं सोऽस्ति अस्याः सा चारुहासिनी, सीतेति यावत् ।
 चारुहासिनीत्यत्र कर्मधारयादापि इतिप्रत्ययः । 'असुब्धतः' इति भाष्यप्रयो-
 गेण 'न कर्मधारयात्' इत्यस्य अनित्यत्वात्कृतः । धीरं गंभीरं यथा स्यात्तथा
 अस्मयत ईषद्वसितवती । स्मे ईषदासने लङ् ॥ ३ ॥

अंगुलीष्विति । राघवे रामे अंगुलीषु करशाखासु परिगृह्य धृत्वा रागः
 रक्तिमा अस्ति येषां तानि रागीणि तेः नखैः नखरैः उरसि वक्षःस्थले वेधयति
 सति विदारयति सतीत्यर्थः । स्मितेन हासेन सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा
 विवलिताः पृथक्कृताः अंगुलयः करशाखाः यथा एतादृशी मानिनी कांता
 सीतेत्यर्थः । 'प्रमदा मानिनी कांता' इत्यमरः । बलान् हठात्कारेण आत्मनः स्वस्य
 करं हस्तं उदास उच्चिक्षेप । उत्पूर्वकात् 'असुक्षेपणे' इत्यस्माह्लिट् ॥ ४ ॥

किं न्विति । कुपिता अर्थात् सीता किं नु वक्ति किं वक्ष्यति । नु वितर्के । वर्तमान-
 सामीप्ये लट् । इति वेदितुं ज्ञातुं कामिना कामाविशिष्टेन श्रीरामेण कर्त्रा विशेषेण
 ग्रहः ग्रहणं 'ग्रहवृट्निश्चिगमश्च' इत्यप् । तेन सहितं सविग्रहं यथा स्यात्तथा
 निधुवने रते 'मेधुनं निधुवनं रतं' इत्यमरः । याचिता आलिङ्गनादिना तां
 धृत्वा रते प्रार्थितेत्यर्थः । सीतेति प्रकरणाह्वयम् । अभितः कोपेन जिह्वितं
 कुटिलं एतादृशं प्रेरितं यदीक्षणं अवलोकनं तेन कटु तीक्ष्णं यथा स्यात्तथा
 एनं रामं व्यलोकयन् ऐक्षत ॥ ५ ॥

पुष्पकेतुहृतधैर्यवन्धनं तस्य भावमवगम्य निर्गमैः ।
 साऽवकाशप्रथ कुर्वतीः सखीः संरुोध वसनान्तसङ्गिनीः ॥ ६ ॥
 इच्छति स्म विरहं न कामिनी सङ्गमं न भृशमाकुलीकृता ।
 विप्रयोगसमये मनोभुवा लज्जया नृपसुतस्य सन्निधौ ॥ ७ ॥
 तस्य हस्तमयला व्यपोहितुं मेखलागुणसमीपसङ्गिनम् ।
 मन्दशक्तिरति न्यवेदयन्नीलनेत्रगलितेन वारिणा ॥ ८ ॥
 तत्र राजदुहितुर्बलात्क्रियामाचरत्युदितलोचनाम्भसः ।
 आगमिष्यदनुचिन्त्य खण्डनं भीतवद्भृशमकम्पताधरः ॥ ९ ॥

पुष्पकेत्विति । अथ रामयाचनानंतरं पुष्पाणि केतुर्ध्वजो यस्य स पुष्प-
 केतुः मदनः । ' प्रयुम्नः श्रीनन्दनश्च कंदर्पः पुष्पकेतनः ' इति हेमः । तेन हृतं
 अपहृतं धैर्यमेव बंधनं यस्य एतादृशं तस्य रामस्य भावं अभिप्रायं रतिचि-
 कीर्षारूपमित्यर्थः । अवगम्य ज्ञात्वा । निर्गमैः बहिर्गमनैः । गम् धातोः
 ' ग्रहवृट्निश्चिगमश्च ' इति भावे अप् । अवकाशः चारितार्थ्यं तेन सहितं
 सावकाशं सफलमित्यर्थः । भावस्य विशेषणमेतत् । अथवा अवकाशं व्यव-
 धानं कुर्वतीः वसनं वस्त्रं तस्य अंतं अंचलं तस्य संगः संबंधः सः अस्ति
 यासां ताः गृहीतवस्त्रांचला इत्यर्थः । एतादृशीः सखीः सा सीता संरुोध ॥ ६ ॥

इच्छतीति । कामः अस्या अस्तांति कामिनी । ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' इति ङीप् । नृ-
 पस्य दशरथस्य सुतः पुत्रः रामः तस्य सन्निधौ सन्निकर्षे लज्जया त्रपया ' मंदाक्षं
 द्वीक्षपा मंडा लज्जा ' इत्यमरः । संगमं संभोगमित्यर्थः । न इच्छतिस्म न
 कांक्षतिस्म । विप्रयोगस्य वियोगस्य समयः कालः तस्मिन् । अत्र वियोगो
 नृपसुतस्येति अर्थाह्वयते । मनसि भवतीति मनोभूः । ' किप् च ' इति
 किप् । मदनः तेन भृशं अत्यंतं आकुलीकृता विह्वलीकृता सती विरहं वियोगं
 न इच्छतिस्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्येति । अबला सीता मेखलायाः कांच्याः । ' स्त्रीकट्यां मेखला कांची ' इत्यमरः । यो गुणः तंतुः तस्य समीपः समीपभागः तस्य संगः संबंधः सः
 अस्यास्तीति तं, नीवीमोचनार्थं मेखलागुणसमीपप्राप्तमित्यर्थः । तस्य रामस्य
 हस्तं करं व्यपोहितुं दूरीकर्तुं मंदा शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः तादृशी सती नीले
 नीलवर्णे ये नेत्रे नयने ताभ्यां गलितेन अधःप्रसृतेन वारिणा उदकेन, अभ्यु-
 णोति यावत् । रतिः रागः तद्विरुद्धा अरतिः द्वेष इत्यर्थः । ' रतिः स्त्रीस्मरदारेणु
 रागे सुरतगुह्ययोः ' इति मेदिनी । तां न्यवेदयत् कथितवती ' निपूर्वाद्विद्
 ज्ञाने ' इत्यस्माणिजंताहङ् ॥ ८ ॥

तत्रेति । तस्मिन्निति तत्र रामचन्द्रे इत्यर्थः । उदितं उत्पन्नं लोचनयोः
 नेत्रयोः अंभः उदकं यस्याः भीतत्वात् इत्यर्थः । राजा जनकः तस्य दुहि-
 ता कन्या सीता तस्याः बलात्क्रियां हठमित्यर्थः । ' प्रसभं तु बलात्कारो हठः '

न स्पृशामि रशनागुणं पुनर्निर्दयं मुजयुगेन पीडितः ।

इत्युवाच नृपसूनुर्नरिणी सा ततान परिरम्भमस्फुटम् ॥ १० ॥

अन्तरीयहरणे कृतत्वरं राघवं तमपयान्तमङ्गना ।

तत्पटान्तपरिधानरक्षिता संरुधे परिरभ्य पृष्ठतः ॥ ११ ॥

अंशुकस्य निशि रक्षणाकुला हस्तयुग्मधृतनीविबन्धना ।

अप्रमादकृति विघ्नमन्तरा स्वापमाप शयने पराङ्मुखी ॥ १२ ॥

इत्यमरः । आचरतीति आचरन् तस्मिन्नाचरति कुर्वति सतीत्यर्थः । आगमिष्यति प्राप्स्यतीति आगमिष्यत् । 'लटः सद्वा' इति लटः शत्रादेशः । संडनं छेदनं अनुचित्य विमृश्य अधरः अधरोष्ठः भीतेन चकितेन तुल्यः भीतवत् । 'तन तुल्यं' इति वतिः । भृशं अत्यन्तं अकंपत अवेपत । यथा कश्चित् चोरादिभ्यः भाविछेदनादिभीतिं स्मृत्वा कंपते तद्वदधरः चकंपे इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९ ॥

नेति । नृपसूनुः श्रीरामः भुजयोः बाह्वोः युगं तेन । तव सीताया इति शेषः । निर्दयं निष्कृपं पीडितः आलिंगित इति यावत् । रशनायाः मेखलायाः गुणं पुनः न स्पृशामि इत्युवाच । त्वया अहं दृढं आलिंगितश्चेत् तव रशनागुणं पुनः न स्पृशामीत्युवाचेत्यर्थः । अर्थः रशनास्पर्शनाभावरूपप्रयोजनं अस्ति अस्याः सा अर्थिनी । 'अर्थोभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । सा सीता । अस्फुटं अस्पष्टं मंदमित्यर्थः । 'स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणं' इत्यमरः । परिरंभं आलिंगनं 'परिरंभः परिश्लेषः' इत्यमरः । ततान वितस्तार । तनु विस्तारे लिट् ॥ १० ॥

अन्तरीयेति । प्रशस्तं अंगं शरीरं यस्याः सा अंगना । 'अंगात् कल्याणे' इति गणसूत्रेण मत्वर्थीयो नप्रत्ययः । अन्तरीयस्य परिधानस्य 'अन्तरीयोप-संव्यानपरिधानान्यधोशुके' इत्यमरः । हारणे अपहारे कृता त्वरा येन अपयातं दूरं गच्छन्तं तं राघवं रामं पृष्ठतः परिरभ्य आलिंग्य तस्य रामस्य यः पटः वस्त्रं तस्य अंतः अंचलं तदेव परिधानं परिधानीयवस्त्रं तेन रक्षिता सती संरुधे । निजपरिधानीयापरिहारिणं रामं तत्पृष्ठतो गत्वा तं परिरभ्य तत्पटैकदेशं परिधाय तं रुरोधेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अंशुकस्येति । निशि रात्रौ अंशुकस्य वस्त्रस्य रक्षणे पालने आकुला व्यग्रा अतएव हस्तयोर्युग्मेन युगलेन धृतं अवष्टब्धं नीविबन्धनं यथा एतादृशी नास्ति प्रमादकृतिः प्रमादकरणं यस्मिन् तत् अप्रमादकृति सावधानं यथा स्यात्तथा पराङ्मुखं यस्याः सा पराङ्मुखी 'दिक्पूर्वपदात्' इति ङीप् । विघ्नं जागृतिकारिरामहठात्कृतिरूपं अन्तरा विना 'अन्तरांतरेण युक्ते' इति द्वितीया । शयने पथ्यंके स्वार्प आप प्राप ॥ १२ ॥

यद्रक्ष दृढवस्त्रबन्धनैः स्वापकांलत्रवगम्य भर्तारि ।
 तत्प्रमृष्टवति सङ्गतस्मृतिः सा रुरोद मुषितेव सस्वरम् ॥ १३ ॥
 यत्नगम्यमथ मैथिलीमुखं सोऽनुभूय नहि तृप्तिमाययौ ।
 आननेन परिघट्य बोधितं राजहंस इव पद्मकुञ्जलम् ॥ १४ ॥
 प्रेमवेगदृढदंशपीडितं यत्तदीयमधरोष्ठपल्लवम् ।
 तदयार्द्रहृदयः शनैः पिबन् स क्षणेन विनिनाय वेदनाम् ॥ १५ ॥
 ग्राहितं नृपतिशक्तसूनुना स्वाधरं विविधचाटुचेष्टितैः ।
 पानवर्जितमदन्तपीडितं भूय एव सृजति स्म मानिनी ॥ १६ ॥

यदिति । सा सीता दृढानि यानि वस्त्रबन्धानि ग्रंथ्यादीनि तैः यत्, अन्त-
 रीयांशुकमित्यर्थः । ररक्ष रक्षितवती । भर्तारि रामचन्द्रे स्वापस्य शयनस्य कालं
 समयं अवगम्य ज्ञात्वा तत् परिधानीयांशुकं प्रमृष्टवति स्पर्शं कुर्वति मोचनार्थं
 आरुष्टवति स्तीत्यर्थः । संगता प्राप्ता स्मृतिः स्मरणं यस्याः सा, जागरिता
 सतीत्यर्थः । मुषितेव सस्वरं स्वरेण महता ध्वनिना सहितं यथा स्यात्तथा
 रुरोद । उपमालंकारः ॥ १३ ॥

यत्नगम्यमिति । अथ वस्त्रमोचनप्रकारानन्तरं राजहंसः मरालविशेषः आन-
 नेन चञ्चा परिघट्य संमर्येत्यर्थः । बोधितं विकसितं पद्मस्य कुञ्जलः कलिका
 तमिव सः रामभद्रः यत्नेन प्रयत्नेन गम्यं प्राप्य मैथिल्याः सीतायाः मुखं वक्त्रं
 अनुभूय चुम्बनादिनाऽनुभूय तृप्तिं अलंबुद्धिं नहि आययौ न प्राप ।
 उपमालंकारः ॥ १४ ॥

प्रेमेति । सः रामचन्द्रः यत् प्रेम्णः वेगः तेन यत् दृढदंशनं तेन पीडितं
 तस्याः इदं तदीयं 'त्यदीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति
 छः । अधरोष्ठ एव पल्लवं किसलयं 'पुंसि क्लीबे च पल्लवः' इति व्याडिकोशात्
 नपुंसकलिग्यपि । तत् अधरोष्ठपल्लवमित्यर्थः । दयया रूपया आर्द्रं हृदयं अन्तःक-
 रणं यस्य सः पीडामाभूत् इति दयान्वित इत्यर्थः । अतएव शनैः मंदमंदं पिबन्
 सन् क्षणेन क्षणमात्रेण आनन्देन वा 'अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः'
 इत्यमरः । वेदनां दंशनजन्यपीडां विनिनाय दूरीचकार । रूपकालंकारः ॥ १५ ॥

ग्राहितमिति । मानिनी सीता नृपतिशक्तः नृपतीन्द्रः । दशरथ इत्यर्थः ।
 तस्य सूनुः पुत्रः श्रीरामचन्द्रः तेन । विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि चाटूनि
 मिथ्याप्रियभाषणानि चेष्टितानि च तैः ग्राहितं स्वीकारितं स्वस्य रामस्य
 अधरं अधरोष्ठं दंतैः दशनैः पीडितं न भवतीति अदन्तपीडितं पानेन प्राशनेन
 वर्जितं रहितं भूय एव पुनरपि सृजतिस्म उत्सर्ज । रामचाटुभाषणेन
 तदधरं गृहीत्वापि लज्जया दंशनपीडनायकृत्यैव उत्सृष्टवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वं नितम्बमपवाहितांशुकं कामिनी रहसि पश्यति प्रिये ।
 प्रार्थनामपि विनैव पल्लवस्निग्धरागमधरं स्वयं ददौ ॥ १७ ॥
 सा मदेन मदनेन लज्जया साध्वसेन च विमिश्रचेष्टिता ।
 आययौ सपदि तादृशीं दशां या न वक्तुमपि शक्यविभ्रमा ॥ १८ ॥
 वर्जनाय सुरतस्य भाभिनी वाञ्छति स्म पटुचाटुचेष्टितम् ।
 यत्तदेव समजायत स्वयं योषितो निधुवनस्य वृद्धये ॥ १९ ॥
 अश्रुणा सुरतस्नेदमात्मनः सम्पदं च पुलकेन कामिनी ।
 व्याजहार नतु लज्जया गिरा नव्यनृत्यकुशलेव भर्तरि ॥ २० ॥

स्वमिति । रहसि एकांतस्थले अपवाहितं दूरीकृतं अंशुकं वस्त्रं यस्मात्
 एतादृशं स्वं आत्मीयं नितम्बं कटिपश्चाद्भागं प्रिये रामचंद्रे पश्यति सति अव-
 लोकयति सति । दृशेर्लट् शत्रादेशः । कामिनी सीता प्रार्थनां विनैवापि रामचंद्र-
 तयाचनां विनाऽपीत्यर्थः । 'पृथुविनानानाभिः' इति द्वितीया । पल्लवः किसलयः ।
 'पल्लवोऽस्त्री किसलयः' इत्यमरः । स इव स्निग्धः मधुरः रागः रक्तिमा यस्य
 एतादृशं अधरं अधरोष्ठं स्वयं आत्मनैव ददौ । इडाशू दाने लिट् । रामः
 विवस्त्रं निजनितम्बं माद्राक्षीत् इति याचनां विनापि निजाधरं तस्मै
 ददावित्यर्थः ॥ १७ ॥

सेति । सा सीता मदेन स्मयेन । 'चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इत्यमरः ।
 मदनेन कामेन लज्जया अपया च । चः समुच्चयार्थः । साध्वसेन भयेन ।
 'भीतिभीः साध्वसं भयं' इत्यमरः । विमिश्रं अर्थात् पूर्वोक्तावस्थाभिरिति शेषः ।
 चेष्टितं यस्याः सा एतादृशी सती या दशा वक्तुमपि भाषितुमपि शक्यः विभ्रमः
 विलासो यस्याः एतादृशी न भवति तादृशीं दशां अवस्थां सपदि सयः आययौ
 आजगाम ॥ १८ ॥

वर्जनायेति । भामः क्रोधः दीप्तिर्वा सोऽस्या अस्तीति भाभिनी । 'भामः
 क्रोधे रवौ दीप्तिः' इति मेदिनी । सुरतस्य निधुवनस्य वर्जनाय त्यागाय यत् पटु
 सुंदरं चाटु मिथ्याप्रियं वाक्यं चेष्टितं च वाञ्छतिस्म इच्छतिस्म, प्रवर्तयामासे-
 त्यर्थः । तदेव चाटुभाषितादिकमेव स्वयं स्वतः योषितः सीतायाः निधुवनस्य
 रतस्य वृद्धये वर्धनाय समजायत समभवत् ॥ विषमालंकारः । 'अनिष्टस्याप्य
 बाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

अश्रुणेति । नव्या नूतना नृत्ये कुशला सेव । सा यथा भावैरेव अभिप्रायं
 ज्ञापयति, नतु प्रत्यक्षं वदति तद्वदित्यर्थः । कामिनी सीता भर्तरि रामचंद्र-
 विषये आत्मनः स्वस्याः, सीताया इत्यर्थः । सुरतस्य स्नेहः श्रमः तं अश्रुणा नेत्रो-
 दकेन व्याजहार कथयाम्बभूव । च पुलकेन रोमाचेन संपदं प्रमोदं व्याजहार
 कथयामास । लज्जया गिरा वाण्या करणभूतेन नतु व्याजहार । उपमा-
 लंकारः ॥ २० ॥

यद्यदास तरसाऽभियोजितं योषितो रतिषु खेदवृत्तये ।
तत्तदेव मृदु साधितं पुनः कामिनाऽपनयति स्म तच्छ्रमम् ॥ २१ ॥
केशपाशमथ बहुमुद्यता मैथिली निधुवनेन विश्रुथम् ।
बाहुमूलगतलोचने प्रिये लज्जयाऽवनमति स्म सस्मितम् ॥ २२ ॥
इत्यनङ्गशिखिना हते हृदि क्षमाधिपस्य दुहितुर्निविष्टया ।
लज्जया कतिपयेषु तानवं वासरेषु गलितेषु शिथ्रिये ॥ २३ ॥
शर्वरीषु विरलीकृतत्रपा निद्रया किल हृता नृपात्मजा ।
नीविवन्धनमतीत्य संस्थितं हस्तमस्य न बलादपाहरत् ॥ २४ ॥

यदिति । कामिना श्रीरामेण रतिषु योषितः सीतायाः तरसा वेगेन अभि-
योजितं कृतमित्यर्थः । यत् यत् वीप्सायां द्विवचनम् । खेदस्य दुःखस्य वृत्तिः
वर्तनं तस्यै दुःखोत्पादनायेत्यर्थः । आस बभूव । 'अस् गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्मा-
द्धिटि रूपम् । तत्तदेव तत्तत्कार्यमेव पुनः मृदु क्रोमलं साधितं कृतं तस्याः
सीतायाः श्रमं खेदं अपनयतिस्म दूरीचकार ॥ २१ ॥

केशपाशमिति । अथ पूर्वोक्तक्रीडानंतरं निधुवनेन रतेन हेतुना विश्रुथं,
शिथिलमित्यर्थः । केशपाशं केशसमूहं 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च' कलापार्थाः कचा-
त्परे' इत्यमरः । बहुं संयंतुं उद्यता प्रवृत्ता मैथिली जानकी 'मैथिली
जानकी सीता' इति त्रिकांडशेषः । प्रिये श्रीरामचंद्रे बाह्वोः मूले बाहुमूले तयोर्गते
प्राप्ते लोचने नयने यस्य एतादृशे सति केशपाशबंधनार्थं उपरि क्रियमाणयोः
बाह्वोः । मूलं प्रिये पश्यति सतीत्यर्थः । लज्जया त्रपया स्मितेन ईषद्वासेन
सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा अवनमतिस्म प्रह्वीबभूव ॥ २२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अनङ्गो मदनः तस्य शिखी बाणः तेन हते
विद्धे क्षमायाः पृथ्व्याः अधिपः जनकः तस्य दुहितुः कन्यकायाः, सीताया
इत्यर्थः । हृदि अंतःकरणे निविष्टया विद्यमानया लज्जया कन्या कतिपयेषु
वासरेषु दिवसेषु गलितेषु गतेषु सत्सु इत्यर्थः । तनोः रुशायाः भावः तानवं
काश्यमित्यर्थः । शिथ्रिये आश्रितम् । शिथ्रू धातोः कर्मणि लिट् । कामबाणवेधेन
उत्तरोत्तरं रामपरिचयेन च सीताहृदयस्थलज्जा मंदीभूतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

शर्वरीष्विति विरलीकृता शिथिलीकृता त्रपा लज्जा यया शर्वरीषु रात्रिषु 'अथ
शर्वरी ॥ निशा निशीथिनी रात्रिः' इत्यमरः । निद्रया स्वापेन । 'स्यान्निद्रा
शयनं स्वापः' इत्यमरः । हृता किल, व्याप्तेत्यर्थः । किलेति वाक्यालंकारे ।
नृपस्य जनकस्य आत्मजा सीता नीवेः परिधानीयवस्त्रप्रंथेः यद्वेधनं तत्
अतीत्य अतिक्रम्य संस्थितं विद्यमानं अस्य रामस्य हस्तं करं बलात् हठात्का-
रेण न अपाहरत् न दूरीचकार । गलितत्रपात्वात् पूर्ववत् नीविवन्धननि-
कटस्थितं हस्तं न दूरीचकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

निद्रिता प्रतिभयं भयानकस्वप्नदर्शनकृतं प्रपद्य सा ।
 राघवं कुचघटावुरःस्थले सन्निधाय परिष्वजे दृढम् ॥ २५ ॥
 ज्ञातमन्मथरसा मदातुरे कामिनी क्षिपति नीविबन्धनम् ।
 सा जहार करयुग्ममंशुकादञ्जलिं किल भयेन कुर्वती ॥ २६ ॥
 संमताऽपि भुवनस्य मेधया राघवे निधुवनोपदेशिनि ।
 व्याजहार गुणितस्य विस्मृतिं भूरिशस्तदुपदेशवाञ्छया ॥ २७ ॥
 स्वेदविन्दुनिचिताग्रनासिका धूतहस्तलतिका सशीत्कृतिः ।
 सोढमन्मथरसा नृपात्मजा राघवस्य न बभूव तृप्तये ॥ २८ ॥

निद्रितेति । निद्रिता सुप्ता सा सीता भयानकस्य भयंकरस्य स्वप्नस्य दर्शनं अवलोकनं तेन कृतं उत्पादितं प्रतिभयं भीतिजनकं किञ्चित् 'घोरं भीमं भयानकम् ॥ भयंकरं प्रतिभयं' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य उरःस्थले कुचावेव घटौ कलशौ तौ प्रति राघवं रामचंद्रं सन्निधाय संस्थाप्येत्यर्थः । दृढं अशिक्षितं यथा ह्यात्तथा परिष्वजे आलिलिंग 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् ॥ २५ ॥

ज्ञातेति । ज्ञातः अवगतः मन्मथस्य रसः मदनस्य स्वादो यथा एतादृशी कामिनी सा सीता मदेन आतुरे विह्वले सकामे इत्यर्थः । श्रीरामचंद्रे नीव्याः बंधनं बंधः तत् क्षिपति दूरीकुर्वति सतीत्यर्थः । भयेन भीत्या अंजलिं संहतकरो करोतीति कुर्वती रुधातोः शत्रंतात् ङीप् । किल अंशुकात् वस्त्रात् करयोः हस्तयोः युग्मं युगलं जहार दूरीचकार । नीवीरक्षणार्थं स्थापितं करयुग्मं ज्ञातमदनरसत्वात् अंजलीकरणनिमित्तेन दूरीचकारेत्यर्थः ॥ २६ ॥

संमतेति । राघवे रामे निधुवनस्य उपदेशः इतिकर्तव्यतोपदेशः सोऽस्यास्तीति निधुवनोपदेशी तस्मिन् सति, निधुवने इतिकर्तव्यतामुपदिशति सतीत्यर्थः । मेधया धारणावत्या बुद्ध्या 'धीधारणावती मेधा' इत्यमरः । भुवनस्य विष्टपस्य 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । संमतापि मान्यापि । सीता मेधावतीति लोकमान्याऽपीत्यर्थः । भूरिशः 'बहुलपार्थाच्छसू कारकात्' इति शस् । बहुवारमित्यर्थः । गुणितस्य आवृतस्य अर्थात् रामोपदेशस्य तस्य रामस्य यः उपदेशः इतिकर्तव्योपदेशः तस्य वाञ्छया इच्छया विस्मृतिं विस्मरणं व्याजहार उवाच । व्याङ्पूर्वात् हृधातोः लिट् । रामः निधुवनस्य इतिकर्तव्यतां उपदिशतु 'इतीच्छया पुनः पुनः उपदिष्टमपि विस्मृतमित्युवाचेत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वेदेति । स्वेदस्य धर्मस्य बिंदवः पृषतः तैः निचिता व्याप्ता अग्रनासिका नासिकाग्रं यस्याः । धूता कंपिता हस्त एव लतिका लता यस्याः सा । शीत्कृतिः शीत्कारः रतौ शब्दविशेषः तेन सहिता सशीत्कृतिः । सोढः मन्मथस्य मदनस्य रसः स्वादो यथा । मदनरसाविष्टेत्यर्थः । एतादृशी नृपस्य जनकस्य आत्मजा सीता राघवस्य रामस्य तृप्तये अलंभावाय न बभूव । एतादृशीं सीतां विलोक्य रामः तृप्तिं नाययौ इत्यर्थः ॥ २८ ॥

चोदयत्यवनिपालनन्दने शिक्षितुं युवतिकृत्यनैपुणम् ।
 देहजन्मशरस्रणिडितत्रपासाययौ रहसि कर्मकर्तृताम् ॥ २९ ॥
 यज्जगाद मदनने पीडिता तत्सहासरसमूचिषि प्रिये ।
 सस्मितं वलितदेहशोभिनी तत्तदस्फुटमुवाच लज्जिता ॥ ३० ॥
 रत्नतल्पनिकटस्थिते शुके सङ्गतौ हृदि निधाय भाषितम् ।
 निःसहास्मि विसृजेति जल्पति व्रीडिता परिजघान पञ्जरम् ॥ ३१ ॥
 रामवक्त्रगलितैः श्रमाम्बुभिदिच्छदितं कुचयुगस्य कुंकुमम् ॥
 सा निरीक्ष्य हसिते सखीजने सम्मुखाद्वयपजगाम सस्मितम् ॥ ३२ ॥

चोदयतीति । अवनिं पृथ्वीं पालयतीति पृथ्वीपालः दशरथः तस्य नन्दनः
 रामः तस्मिन् युवतीनां कृत्यं कार्यं तस्य नैपुणं निपुणत्वं शिक्षितुं अभ्यसितुं
 चोदयति प्रेरयति सतीत्यर्थः । देहाच्छरीराज्जन्म यस्य स देहजन्मा मदनः
 तस्य शरः बाणः तेन खंडिता नाशिता त्रपा लज्जा यस्याः एतादृशी सा रहसि
 एकांतस्थले कर्म च तर्कतृ च कर्मकर्तृ ' सामान्ये नपुंसकं ' । तस्य भावः
 कर्मकर्तृता तां ययौ प्राप्ता । सीता रामोपदेशकर्मापि मदनबाणपीडितत्वात्
 कर्त्री बभूव । यथा ' ओदमं पचति ' इत्यत्र ओदनः पचने कर्म तथापि
 सौकर्यविवक्षायां ' पच्यते ओदनः स्वयमेव ' इत्यत्र ओदनः कर्ता भवति ।
 तथा युवतिकृत्यनैपुण्यशिक्षणप्रेरणकर्मापि सा मदनबाणपीडितत्वात् रामप्रेरणं
 विनापि स्वयमेव युवतिकर्मनैपुण्यं चकारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

यदिति । मदनेन कामेन पीडिता । सीतेत्यध्याहारलभ्यम् । यत् विधुवन-
 संबंधि जगाद उवाच । प्रिये रामे हासश्च रसश्च हासरसौ ताभ्यां सहितं
 सहासरसं स्मितपूर्वकप्रेमसहितमित्यर्थः । तत् भाषणं ऊचिषि अवोचत् इति
 ऊचिवान् तस्मिन् ऊचिषि सति । ब्रूधातोर्लिटि कसौ संप्रसारणे रूपम् । उक्ता-
 वति सतीत्यर्थः । स्मितेन हासेन सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा । वलितः
 तिर्यक्कृत इत्यर्थः । यो देहः तेन शोभते तच्छीला । ' सुप्यजातौ ' इति णि-
 न्यन्तात् डीप् । लज्जा संजाता अस्याः । तारकादित्वात् इतच् । तत्तत् अनंतरं
 वक्तुमुचितं भाषणमित्यर्थः । अस्फुटं अस्पष्टं मंदमित्यर्थः । उवाच ॥ ३० ॥

रत्नेति । रत्नानां हारकादीनां तल्पं शय्या तस्य निकटः समीपभागः ' स-
 मीपे निकटासन्नसन्निरुपसनीडवत् ' इत्यमरः । तत्र स्थिते वियमाने शुके
 कौरे संगतौ रतिसमये निःसहा सोढुमसमर्था रतिश्रममिति शेषः । अस्मि
 विसृज्य मुंच मामित्यर्थाल्लभ्यते । इति एवं प्रकारेण भाषितं भाषणम् । नपुंसके
 भावे कः । हृदि अंतःकरणे निधाय स्थापयित्वा जल्पतीति जल्पन् तस्मिन्
 वदति सतीत्यर्थः । शुकस्य अयं स्वभावः यादृशं वाक्यं शृणोति तादृशमु-
 च्चारयति । व्रीडिता सीता पंजरं परिजघान ताडयामास ॥ ३१ ॥

रामेति । रामस्य वक्त्रं मुखं तस्माद्गलितैः पतितैः श्रमेण रतिश्रमेण यानि
 अङ्गानि उदकानि । सुप्सुपेति समासः संबंधसामान्यषष्ठ्या वा समासः । तैः

स्वानुवृत्तिविधिबन्ध्यमीर्ष्या चोदितोद्यत इवाथ लज्जितम् ।
 मैथिलस्य दुहितुर्मनोभवश्चेतसो निरवशेषमाक्षिपत् ॥ ३३ ॥
 दीर्घिकाजलतरङ्गनिर्धुतत्यक्तपुष्पमयमण्डनौ क्वचित् ।
 चाटुरम्यमितरेतराश्रयास्तेनतुः प्रमदकानने मृजाः ॥ ३४ ॥
 चाटुमात्रकरणप्रयोजनस्तुल्यरागमपि स न्यपातयत् ।
 योषितश्चरणपङ्कजद्वये यावकं तरुणपल्लवप्रभे ॥ ३५ ॥

छिद्रितं क्षालितमित्यर्थः । कुचयोः स्तनयोः युगस्य युगुलस्य कुङ्कुमं विलेपन-
 मित्यर्थः । निरीक्ष्य सखीजने आलिलोके हसितं अस्यास्तीति हसितः तस्मिन्
 हसिते सतीत्यर्थः । हस्धातोर्भाक्कांतादर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । सा सीता
 स्मितेन हासेन सहितं यथा स्यात्तथा संमुखात् संमुखदेशात् अर्थात्सखी-
 जनस्य । व्यपजगाम दूरंगतवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्वानुवृत्तीति । अथ सीताव्यपगमानन्तरं ईर्ष्या मदावेशेऽपि लज्जितं तिष्ठ-
 तीति ईर्ष्या नपुंसकेनापि लज्जितेन पुंलिङ्गोऽप्यहं पराजित इतीर्ष्या वा ।
 पूर्वं चोदितः प्रेरितः पश्चादुद्यतः चोदितोद्यतः 'पूर्वकालैकसर्व-' इत्यादिना
 समासः । तादृश इव मनोभवः मदनः मनसि भवो यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा
 साधुः । स्वस्य मदनस्य या अनुवृत्तिः वर्तनं तस्याः यो विधिः विधानं
 मदनसत्ताविधानमित्यर्थः । तेन बन्ध्यं प्रतिबन्ध्यम् । मदनप्रचारे हि लज्जा
 प्रतिबद्धा भवति । अथवा स्वस्य मदनस्य अनुवृत्तिः अनुकूलवर्तनम् ।
 तादृशमदनसंचारे हि स्त्रीणां यथेष्टं वर्तनं प्रसिद्धम् । तस्य यो विधिः करणं
 तेन बन्ध्यं प्रतिबन्ध्यम् । लज्जाप्रतिबंधं विना मदनसंचारानुकूलं वर्तनं कदापि
 न भवतीति तात्पर्यम् । एतादृशं लज्जितं लज्जा 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्त-
 प्रत्ययः । मैथिलस्य जनकस्य दुहितुः कन्यायाः सीतायाः चेतसः अंतःकरणात्
 निर्गतः अवशेषो यस्मात्तन्निरवशेषं समूलं यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणं
 लज्जितविशेषणं वा । आक्षिपत् दूरीचकार ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३३ ॥

दीर्घिकेति । प्रमदकानने प्रमदवने । अंतःपुरोचितक्रीडाकानने इत्यर्थः ।
 'पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥ स्यादेतदेव प्रमदवनमंतःपुरो-
 चितम्' इत्यमरः । क्वचित् कुत्रचित् स्थले दीर्घिकाणां वापीनां यज्जलं
 तस्य ये तरंगाः भंगाः तैः निर्धुतानि कंपितानि अतएव त्यक्तानि उत्सृष्टानि
 पुष्पमयानि मंडनानि भूषणानि याभ्यां एतादृशौ । जलक्रीडासमये तरंगाघातेन
 पुष्पालंकरणानां अव्यवस्थितत्वात् तानि याभ्यां त्यक्तानि इत्यर्थः । चाटु
 प्रेम्णा यन्मिथ्याकथनं तेन रम्यं मनोहरं तथा स्यात्तथा इतरेतरं परस्परं
 आश्रयो यासां एतादृशाः मृजाः जलोक्षणादिक्रियाः तेनतुः विस्तार-
 यामासतुः ॥ ३४ ॥

चाटुमात्रेति । चाटुमात्रस्य प्रेम्णा मिथ्याभाषणादिमात्रस्य यत्करणं
 तत्प्रयोजनं फलं यस्य एतादृशः सः रामः तुल्यः समः रागः रक्तिमा यस्य

अंग्रियुग्ममनुलिम्पतः स्वयं कुंकुमेन तरुणार्करोचिषा ।
 आरुरोह करयुग्ममस्य तदूरमेव परिवृद्धवेपथु ॥ ३६ ॥
 मेखलामधिनितम्बमर्पयस्तत्र तत्र पुनरादधौ करम् ।
 अत्र किञ्चिदनुपाश्रितं परं दुर्नहो ह्यमणिमेखलागुणः ॥ ३७ ॥
 आचरन्नथ विलेपनक्रियां पाणिना पुलकितेन सस्पृहम् ।
 सोऽस्पृशत्कुचयुगं पुनः पुनश्चन्दने सममपि स्थिते सति ॥ ३८ ॥

एतादृशं यावः अलक्तकः स एव यावकः तम् । 'यावादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे कन् । योषितः सीतायाः तरुणः कोमलः यः पल्लवः किसलयः तद्वत्प्रभा तस्य एतादृशे चरणपंकजयोः चरणकमलयोः यद्वद्वयं द्वितयं न्यपातयन् लिपतिस्म । चरणयोर्नवपल्लववत्स्वत आरक्तत्वेपि चाटुकारप्रयोजनत्वात् यावकं लिपतिस्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अंग्रीति । तरुणः यः अर्कः नूतनोदयं प्राप्त इत्यर्थः । तद्वद्दोचिः कांतिर्यस्य । 'रोचिः शोचिरुमे क्लीबे' इत्यमरः । तेन कुंकुमेन काश्मीरजन्मना 'न स्त्रियामथ कुंकुमम् ॥ काश्मीरजन्माऽमिश्रितं' इत्यमरः । स्वयं स्वतः अंग्रयोः । चरणयोः । सीताया इति शेषः । युग्मं युगुलं अनुलिपतः विलेपनं कुर्वतः रामस्य तत् प्रसिद्धं करयुग्मं हस्तयुग्मं परिवृद्धः वृद्धिगतः वेपथुः कपः यस्य एतादृशं सन् अस्य सीतांग्रियुग्मस्य दूरमेव आरुरोह स्थितमित्यर्थः । कुंकुमेन सीताचरणयुगुलं लिपतो रामस्य करयुग्मं कामविकारोत्पन्नकंपेन चरणयुगपथितं न प्राप किन्तु दूरमेवातिष्ठदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

मेखलामिति । नितंबयोः इत्याधिनितंबं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मेखलां कांची अर्पयन् ददत् तत्र तत्र प्रत्येकस्मिन्नितंबभागे इत्यर्थः । पुनः अभीक्ष्णं करं हस्तं आदधौ स्थापयामास व्यापारयामासेति यावत् । तत्र तत्र करव्यापारेण हेतुमाह-अत्रेति । अत्र नितंबे परं किञ्चित् अनुपाश्रितं अवतमानम्, मेखलाबंधनार्थं कोऽप्यवलंबो नास्तीत्यर्थः । तदेवाह-मणिभिः रत्नैः युक्ता मेखला मणिमेखला तस्याः गुणः तंतुः दुःखेन नश्यते बध्यते इति दुर्नहः । 'ईषहुःसुषु' इत्यादिना दुरुपपदे नहधातोः सलृप्त्ययः । नु हेतो अत इत्यर्थः । यतः किञ्चिदत्र मेखलागुणबंधनसाधनं नास्ति अतः मेखलागुणो दुर्नहः इति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

आचरन्निति । अथ मेखलाबंधनप्रयासानंतरं विलेपनस्य क्रियां आचरति इत्याचरन् सः रामचंद्रः चंदने समं न्यूनाधिकभावरहितं यथा स्यात्तथा स्थिते सत्यपि वियमानेऽपीत्यर्थः । पुलकाः रोमांचाः संजाता अस्य स पुलकितः । तारकादित्वादितचूप्रत्ययः । पाणिना हस्तेन स्पृहया इच्छया सहितं सस्पृहम् । साभिलाषमित्यर्थः । पुनः पुनः वारंवारं कुचयोः स्तनयोः युगं अस्पृशत् । चंदने समे स्थितेऽपि तत्समीकरणव्याजेन कुचयुगं पुनः पुनः अस्पृशदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

पत्रमानमित्तर्जनीशिरः स्पृष्टकर्णलतिकोऽयमर्पयन् ।

पूर्वमर्धमुकुलीकृतेक्षणं तन्मुखं सुरभिगर्भमन्वभूत् ॥ ३९ ॥

आत्मनैव स तदा पुरा कृतं यावकं युवतिदन्तवाससि ।

उज्जहार मुदितः पुनः पुनर्निष्पिबन्नधरपानलोलुपः ॥ ४० ॥

चुम्बति प्रियतमे विलोचनं योषितः स्वयमुपाहिताञ्जनम् ।

प्राप रागमविकाशचक्षुषा कर्णगं निजमशोकपल्लवम् ॥ ४१ ॥

पुष्परत्नविभवैर्यथेप्सितं सा विभूषयति राजनन्दने ।

दर्पणं ननु चकाङ्क्ष योषितां स्वामिसम्पदफलं हि मण्डनम् ॥ ४२ ॥

पत्रमिति । आनमितं ईषद्वक्रीकृतं यत्तर्जनीशिरः तर्जन्यग्रं पत्रार्पणार्थं आनमितं यत्तर्जन्यग्रमित्यर्थः । तेन स्पृष्टा कर्णलतिका कर्णवल्लियेन । तनुलतेत्यादिवत् कर्णलतिकाशब्दो ज्ञेयः । एतादृशः रामचन्द्रः पत्रं पत्रलोकां अर्पयन् कुर्वन्सन् अर्धमुकुलीकृते अर्धकुङ्कुलीकृते ईक्षणे नेत्रे यस्मिन् एतादृशं सुरभिः सुगन्धः गर्भे मध्यभागे यस्य एतादृशं तन्मुखं तस्याः सीतायाः मुखं पूर्वं पत्रार्पणात्पूर्वं अन्वभूत् अनुभूतवान् । तदा स्वादं जग्राहेत्यर्थः । पत्ररचनार्थं तर्जन्यग्रेण उन्नमितकर्णं मुखं पूर्वं चुचुब् पश्चात् पत्ररचनां चकारेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

आत्मनैवेति । मुदितः हृष्टः अधरस्य ओष्ठस्य पानं प्राशनं तत्र लोलुपः लुब्धः 'समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । अतएव पुनः पुनः निष्पिबन् । प्राशन् । अधरमिति शेषः । सः रामचन्द्रः तदा अधरपानकाले आत्मनैव स्वत एव पुरा अधरप्राशनात्प्राक् कृतं अर्पितं युवत्याः सीतायाः दन्तवाससि दन्तवस्त्रे अधरोष्ठे इत्यर्थः । यावकं अलक्तं उज्जहार दूरीचकार । स्वत एव पूर्वं समर्पितं अधरोष्ठे अलक्तकं पुनः पुनश्चुम्बनेन प्रमृष्टवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

चुम्बतीति । स्वयं उपाहितं अर्पितं अञ्जनं कज्जलं यस्मिन् एतादृशं योषितः सीतायाः विलोचनं नेत्रं अतिशयेन प्रियः प्रियतमः तस्मिन् रामे । 'अतिशयने तमविष्ठनौ' इति तमप् । चुम्बतीति चुम्बन् तस्मिन् । शत्रन्तमेतत् । अविकाशं ईषद्विकसितं यच्चक्षुः नेत्रं तेन । हेतुना कर्णयोः श्रवणयोः गच्छतीति कर्णगं 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति दृशिग्रहणात् धात्वन्तरादपि डप्रत्ययः । अशोकस्य पल्लवं किसलयं निजं आत्मीयं 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । रागं रक्तिमानं प्राप । पूर्वं नेत्रयोः अञ्जनवैशिष्ट्येन आकर्णगामित्वेन च तन्नीलमासा कर्णगतं अशोकपल्लवं नीलमिव अभासत । रामचन्द्रकृतलोचनचुम्बनक्रीडया कज्जलापगमे अशोकपल्लवं निजरागं प्रापेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पुष्परत्नेति । राज्ञः दशरथस्य नन्दनः पुत्रः श्रीरामः तस्मिन् पुष्पाणां रत्नानां च विभवैः ऐश्वर्यैः ईप्सितं अभीष्टं अनतिक्रम्य वर्तते इति यथेप्सितं

तामनङ्कृतचारुविभ्रमां निर्दयं समुपगुह्य चुम्बितुम् ।

वीक्षितुं च समकालमप्रमुर्व्याकुलो मुहुरिवास राघवः ॥ ४३ ॥

प्रार्थिताऽपि न चकार कानिचित् कानिचित् स्वयमपि व्यधत्त सा
अन्वभूदृदयरत्नविक्रयक्रीतमेनमबला यथेप्सितम् ॥ ४४ ॥

येन येन हरति स्म तामसौ तत्तदेव पुनराप योषितः ।

सज्जनेषु विहितं हि यच्छुभं सद्य एव फलबन्धि जायते ॥ ४५ ॥

कर्मणि स्वमुखपद्मविच्युतस्वेदबिन्दुहृतकान्तवक्षसि ।

तस्य चक्षुरपकाञ्चि सञ्चरद्वीक्ष्य वक्षसि मुमोच सा तनुम् ॥ ४६ ॥

यथेष्टमित्यर्थः । विभूषयति । शत्रुतमेतत् । अलङ्कुर्वति सतीत्यर्थः । सा सीता दर्पणं मुकुरम् । 'दर्पणे मुकुरादर्शो' इत्यमरः । चकाक्ष ननु इयेष । नन्विति वाक्यालङ्कारे । ननु दर्पणाकांक्षा स्वस्य नोपयुक्ता, नहि निजरूपदर्शनेन स्वोपयोगः स्त्रीरूपदर्शनेन हि पुरुषस्यानन्दो जायते पुरुषस्य दर्शनेन वा स्त्रियाः अत आह—इति । हि यतः योषितां स्त्रीणां मंडनं भूषणं स्वामिनः संमदः आनन्दः स्वयमेव फलं यस्य एतादृशं भवतीति शेषः । यतः रामचन्द्रः मां मंडयति अतः तत्संमदकारि निजरूपं संपन्नं वा न वेति दर्शनार्थं दर्पणं चकाक्षेत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४२ ॥

तामिति । अनङ्गेन मदनेन कर्त्रा कृतः उत्पादितः चारुः सुन्दरः विभ्रमः विलासो यस्याः एतादृशीं तां सीतां निर्गता दया रूपो यस्मात् तत् निर्दय दृढं यथा स्यात्तथा समुपगुह्य आलिङ्ग्य चुम्बितुं वीक्षितुं च, तामित्यर्थः । समकालं एककालमित्यर्थः । अप्रभुः असमर्थ इत्यर्थः । राघवः मुहुः वारंवारं व्याकुल इव आस बभूव ॥ ४३ ॥

प्रार्थितेति । सा सीता प्रार्थितापि, रामेणेति शेषः । कानिचित् शृंगार-संबंधकार्याणि न चकार । कानिचित् स्वयमपि अप्रार्थितापीत्यर्थः । व्यधत्त चकार । विपूर्वाद्धातेर्लङ् इति । अबला सीता हृदयमेव रत्नं तस्य विक्रयः मूल्यरूपेण दानं तेन क्रीतं एनं श्रीरामचन्द्रं यथेप्सितं यथाभीष्टं अन्वभूत् अनुभूतवती । स्वहृदयार्पणमूल्येन तेन साकं यथेष्टक्रीडितवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

येनेति । असौ रामचन्द्रः येन येन शृंगारकर्मणा तां सीतां हरतिस्म, रंजय-तिस्मेत्यर्थः । तत्तदेव तत्तच्छृंगारकर्म पुनः योषितः सीतायाः सकाशात् आप प्राप । येन येन अयं तां रंजयतिस्म तेन तेन साऽपि एनं रंजयतिस्मेत्यर्थः । हि यतः सज्जनेषु साधुजनेषु यत् शुभं विहितं कृतं तत् सद्य एव तत्कालमेवेत्यर्थः । फलं भवतीति फलबन्धि फलदायित्यर्थः । जायते भवति । जनी प्रादुर्भावे लट् 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः ॥ ४५ ॥

कर्मणीति । स्वस्याः सीतायाः यत् मुखपद्मं मुखकमलं तस्मात् विच्युताः गलिताः ये स्वेदबिन्दवः धर्मबिन्दवः तैः हृतं ताडितं कातस्य वक्षः वक्षःस्थलं

भर्तरिप्रणयमौनमास्थिता जल्पयत्यधरदंशनिग्रहैः ।

नो चकार वचनानि तादृशं निग्रहं चिरमवाप्तुमिच्छया ॥ ४७ ॥

बालया हृदि निधाय स स्तनौ दन्तमास्यकमलं प्रसादने ।

प्राप्तुमिच्छुरपि दोषतो विना रोषमाविरकरोन्मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥

अल्पदोषविषयेऽपि जम्पती जग्मतुः प्रणयकोपवक्रताम् ।

स्नेहजातिरतिवृद्धिमागता जायते सुलभरोषसन्नया ॥ ४९ ॥

अश्रुषु प्रणयकोपवह्निना लोहितत्वमुपनीय पायितः ।

तत्कटाक्षविशिखो निपातितो धैर्यमस्य निचकर्त सुस्थिरम् ॥ ५० ॥

यस्मिन् एतादृशे कर्मणि सुरतकर्मणीत्यर्थः । तस्य रामस्य चक्षुः नेत्रम् । कांच्याः समीपं उपकांचि । समीपेऽव्ययीभावः । मेखलासमीपे संचरतीति संचरत् वीक्ष्य वक्षसि रामस्येति शेषः । सा सीता तनुं निजदेहं मुमोच तत्याज । विपरीतरतिसमये अतिरतिश्रमेण धर्मबिंदुक्षालिते रामचंद्रहृदये सति विश्रामार्थं किंचित् स्थिरायां सीतायां तज्जघने रामे दृष्टिं प्रक्षिपति सति जघनं माद्राक्षीदित्यभिप्रायेण पुनरपि वक्षसि पपातेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भर्तरीति । प्रणयेन प्रेम्णा यन्मौनं मूकत्वं तत् आस्थिता प्राप्ता सीता अधरस्य दंशाः दंशनानि तेषां निग्रहाः प्रतिबंधाः तैः पुनरेवं अधरदंशनानि न करिष्यामि मौनं मुंच इति प्रतिज्ञापूर्वकं भर्तरि रामचंद्रे जल्पयति भाषमाणे सतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निर्देशनं' इति बहुलग्रहणत्वार्थं णिच् । तादृशं निग्रहं चिरं अवाप्तुं प्राप्तुं इच्छया वांच्छया वचनानि भाषणानि नो चकार ॥ ४७ ॥

बालयेति । सः रामचंद्रः प्रसादने प्रसादनविषये बालया सीतया कर्त्र्या हृदि हृदये स्तनौ कुचौ दंतं दंशनं आस्यकमलं मुखकमलं प्राप्तुं लब्धुं इच्छुरपि 'धिदुरिच्छः' इति निपातनात्साधुः दोषतो विना दोषं विना अपराधं विनेत्यर्थः । मुहुर्मुहुः वारंवारं रोषं अमर्षं आविरकरोत् प्रकटीचकार ॥ ४८ ॥

अल्पदोषेति । जंपती जायापती । जायाशब्दस्य जंभावो निपात्यते । सीतारामचंद्रौ इत्यर्थः । अल्पो यो दोषः अपरम्परूपः तस्य विषयेऽपि प्रणयकोपेन प्रेमरोषेण वक्रतां कुटिलतां जग्मतुः प्रापतुः । तदेव समर्थयति-अतिवृद्धिं अत्युत्कर्षं आगता प्राप्ता स्नेहस्य हार्दस्य जातिः स्नेहसामान्यमित्यर्थः । सुलभः अल्पकारणेनापि लभ्य इत्यर्थः । यो रोषः क्रोधः तेन सन्नया सच्छिद्रा जायते । अतिस्नेहे स्वल्पापराधेऽपि क्रोध आयातीत्यर्थः । काव्यलिंगमलंकारः ॥ ४९ ॥

अश्रुष्विति । प्रणयकोपः प्रेमकलहः स एव वह्निः तेन कर्त्रा लोहितस्य आरक्तस्य भावः लोहितत्वं तत् उपनीय प्रापय्य अश्रुषु नेत्रोदकेषु पायितः प्राशित इत्यर्थः । पिबतेर्णिजंतात्कप्रत्ययः 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति मुगागमः । निपातितः श्रीराम इति शेषः । तस्याः सीतायाः कटाक्षः

कोपिता चिरनिवृत्तसङ्गतिः सुप्तमेत्य परिबोधशङ्किनी ।
हस्तरुद्धचलकुण्डला धृतश्वासवृत्ति शनकैश्चुम्ब सा ॥ ५१ ॥
कैतवेन कलहेषु सुप्तया स क्षिपन् वसनमात्तसाध्वसः ।
चोर इत्युदितहासविभ्रमं सप्रगल्भमवखण्डितोऽधरे ॥ ५२ ॥
सङ्गतानि परिहृत्य चारिणौ मानमेत्य कलहं वितेनतुः ।
अन्ययातनयनौ किलोरसा तौ निहत्य कुहचित्परस्परम् ॥ ५३ ॥
एकदारिकदनः स कान्तया सार्धमिद्धरुचि सौधमम्बरम् ।
आहरोह परिसंहतातपं द्रष्टुमर्धशशिमौलिसन्निभः ॥ ५४ ॥

अपाङ्गदर्शनमेव विशिखः बाणः अस्य रामस्य सुस्थिरं अतिस्थिरं धैर्यं
गाभीर्यं निचकर्तं चिच्छेद । रुती च्छेदने लिट् । रूपकालंकारः ॥ ५१ ॥

कोपितेति । कोपिता अतएव चिरं चिरकालं निवृत्ता अंतरिता संगतिः
संगमो यस्याः एतादृशी सुप्तं श्रीरामचंद्रं एत्य प्राप्य । विरहासहिष्णुतयेति
शेषः । परिबोधः निद्राहानिः तस्माच्छङ्किनी हस्ताभ्यां रुद्धे निरुद्धे चले चंचले
कुण्डले यया सा सीता धृता श्वासवृत्तिः श्वासरूपप्राणावर्तनं यस्मिन्, निरुद्धश्वा-
समित्यर्थः । शनकैः चुम्ब ॥ ५१ ॥

कैतवेनेति । कलहेषु प्रेमकलहेष्वित्यर्थः । कैतवेन कपटेन सुप्तया शयितया
वस्तुतो निद्राभावेऽपि सुप्ताकृतिं प्रदर्शयन्त्या इत्यर्थः । सीतया । वसनं वस्त्रं क्षिपन्
दूरीकुर्वन् नीवीं मुञ्चन्नित्यर्थः । अतएव आत्तं गृहीतं साध्वसं भीतिर्येनं
वस्त्रापहाररूपापराधाद्रीतिः एतादृशः सः रामः चोर इति स्तेन इति उदितः उत्पन्नः
हासविभ्रमो हास्यविलासो यस्मिन् अवखण्डनक्रियाया विशेषणमिदम् । प्रगल्भेन
धाष्ट्येन सहितं सप्रगल्भम् । प्रगल्भमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । अधरे
अधरोष्ठे संडितः दृष्ट इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

संगतानीति । मानं अभिमानं एत्य प्राप्य अतएव संगतानि संगतीरित्यर्थः ।
संपूर्वाद्भवेर्भावे कः । परिहृत्य त्यक्त्वा चारिणौ चरंतौ अतएव अन्यत्र अन्यस्मिन्वि-
षये याते गते नयने नेत्रे ययोः एतादृशौ कुहचित् कुत्रचित् तौ सीतारामचंद्रौ उर-
सा वक्षःस्थलेन परस्परं अन्योन्यं निहत्य आहत्य कलहं वितेनतुः किल विस्तार-
यामासतुः किल । मानं प्राप्य परस्परसंगतिपरिहारेण कुत्रचिदंतौ अन्यत्र विषये
गतनेत्रौ यदृच्छया कुत्रचित् संगतौ अन्यत्र दृष्टेः सत्वात् परस्परहतोरस्कौ
किमित्युरसि प्रहृतं इति कलहं रुतवंतौ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एकदेति । एकदा अरीणां शत्रूणां कदनं नाशनं यस्मात् स अरिकदनः ।
‘सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ’ इति ज्ञापकात् व्यधिकरणबहुव्रीहिः । कदनशब्द-
स्य नाशार्थत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् । शशिनः अर्धं अर्धशशी सः मौलौ
यस्य स अर्धशशिमौलिः शिवः तेन संनिभः तुल्यः स रामः कान्तया सीत-
या सार्धं साकं ‘सार्धं समं सह’ इत्यमरः । इद्वा वृद्धिगता रुचिः कान्तिर्यस्य
एतादृशं परितः संहृतः उपसंहृत इत्यर्थः । आतपः ऊष्मा यस्मात् एतादृशं

वासरस्य विगमे समीरणैर्मन्दनर्तितसुगन्धिकुन्तलाम् ।
 सौधपृष्ठमधितस्थुर्यो वचो जानकीमिदमुवाच राघवः ॥ ५५ ॥
 सन्निगृह्य करसन्ततिं कचित्प्रस्थितोऽपि रविरेष रागवान् ।
 अस्तमस्तकमधिश्रितः क्षणं पश्यतीव भुवनं समुत्सुकः ॥ ५६ ॥
 दिङ्मुखादपसरन्तमातपं नष्टतेजसमनुवजन्मुहुः ।
 रश्मिभिः समवबध्य भानुना कृष्यमाणमिव लक्ष्यते तमः ॥ ५७ ॥
 अन्तराणि तमसः प्रयच्छति स्रष्टरीव जगती युगक्षये ।
 भूय एव रविमण्डले रुचिर्लीयते जलधिमध्यवर्तिनी ॥ ५८ ॥

अंबरं आकाशं द्रष्टुं सौधं सुधया निर्मितं (गच्छीति नृभाषायां प्रसिद्धम्)
 स्थलविशेषं आरुरोह प्रापेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

वासरस्येति । राघवः रामः वासरस्य दिवसस्य विगमे समाप्तौ समीरणैः
 वायुभिः मन्दं नर्तिताः चालिताः सुष्ठु गन्धो येषां ते सुगन्धयः एतादृशाः कुन्तलाः
 केशा यस्याः सा । 'कुन्तलो वालः, कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । सुगन्धि-
 शब्दे 'गन्धस्येदुत्पत्तिः' इत्यादिना इकारादेशः । एतादृशीं सौधपृष्ठं सौधतलं
 अधितस्थुर्यो अधिष्ठिताम् । अधिपूर्वात् स्थाधातोः लिटः कसुः 'तं तस्थि-
 षांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादिवत् लोकेऽपि साधुः । सौधपृष्ठमित्यत्र 'अधिशीङ्-
 स्थासां कर्म' इत्यनेन आधारस्य कर्मसंज्ञा । एतादृशीं जनकस्य अपत्यं स्त्री
 जानकी सीता तां इदं वक्ष्यमाणं वचः भाषणं उवाच । ब्रूवः द्विकर्म-
 कत्वात् 'अकथितं च' इत्यनेन कर्मसंज्ञा ॥ ५५ ॥

सन्निगृह्येति । करानां किरणानां संततिः परंपरा तां सन्निगृह्य आरुष्ये-
 त्यर्थः । एषः रविः प्रस्थितोऽपि कृतप्रस्थानारंभोऽपि प्रपूर्वकात्तिष्ठतेरादिकर्मणि
 कर्तरि क्तः । कचित् अस्तस्य अस्ताचलस्य मस्तकं शिखरं अधिश्रितः प्राप्त
 इत्यर्थः । अतएव रागः रक्किमा अस्यास्तीति रागवान् अनुरक्तश्च 'तदस्त्य-
 स्मिन्' इति मनुष्यः । अतएव समुत्सुकः उत्कण्ठितः सन् क्षणं क्षणमात्रं भुवनं
 विष्टपं पश्यतीव अवलोकयतीव । यथा कश्चित् ग्रामांतरं प्रस्थितः उत्कण्ठया
 पूर्वाधिष्ठितं देशं पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५६ ॥

दिङ्मुखादिति । दिङ्मुखात् अपसरंतं दूरीभवंतं नष्टं तेजः कांतिः यस्य
 एतादृशं आतपं प्रकाशं 'प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरः । मुहुः वारं
 वारं अनुव्रजति अनुगच्छति इत्यनुव्रजत् अनुगच्छदित्यर्थः । एतादृशं तमः
 अंधकारः भानुना सूर्येण कत्रां रश्मिभिः किरणैः प्रयह्यैश्च 'किरणप्रयहौ रश्मी'
 इत्यमरः । समवबध्य बंधनं कृत्वेति यावत् । कृष्यमाणमिव आरुष्यमाणमिव ।
 कृषधातोः कर्मणि लट् शानजादेशः । लक्ष्यते दृश्यते । अस्तसमये संकु-
 चितकिरणाननुव्रजत् तमः तैर्बद्धा आरुष्यमाणमिव लक्ष्यते इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अंतराणीति । युगानां क्षयः नाशः तस्मिन् प्रलये इत्यर्थः । जगती पृथ्वी
 तमसः अंधकारस्य अंतराणि अवकाशान् प्रयच्छति ददातीति प्रयच्छन्

ध्वान्तजालमुपयाति सर्वतः सागरे निहितमण्डलं रविम् ।
 वारिभिः पिहितदण्डमायतं भृङ्गचक्रमिव फुल्लमम्बुजम् ॥ ५९ ॥
 एकचक्रमिव राजते नभःस्यन्दनस्य रविबिम्बमस्तगम् ।
 उत्पतत्यविकले निशाकरे धातुपङ्कपरिदिग्धमण्डलम् ॥ ६० ॥
 संहृतात्मकिरणं यथा यथा वृद्धिमुद्वहति मण्डलं क्रमात् ।
 सागराम्भसि तथा तथा रविगौरवादिव शनैर्निमज्जति ॥ ६१ ॥
 उन्मुखा दिनकरस्य रश्मयः सागरान्तरितमण्डलश्रियः ।
 भान्ति तोयमभिभूय निर्गता वाडवस्य शिखिनः शिखा इव ॥ ६२ ॥

तस्मिन् “ तम आसीत् तमसा गूढमग्रे ” इति श्रुतेः । स्रष्टरीव जगन्निर्मातरीव जलधेः समुद्रस्य मध्ये मध्यभागे वर्तिनी रुचिः कांतिः भूय एव पुनरपि रवेः सूर्यस्य मंडले लीयते विलीना भवति । लीड् श्लेषणे दिवादिः । उपमालंकारः ॥ ५८ ॥

ध्वांतेति । वारिभिः उदकैः पिहितः आच्छन्नः दंडः नालो यस्य एतादृशं आयतं विस्तीर्णं फुल्लं विकसितं अंबुजं कमलं भृंगाणां भ्रमराणां चक्रं समूहः भृंगचक्रं तद्वत् सागरे समुद्रे निहितं स्थापितं मंडलं यस्य एतादृशं रविं सूर्यं सर्वतः सर्वभागे । ‘ उभसर्वतसोः कार्ये—’ त्यनेन तसंतस्य उभशब्दस्य योगात् रविशब्दात् द्वितीया । ध्वांतस्य अंधकारस्य जालं समूहः उपयाति समीपं प्राप्नोति । उपमालंकारः ॥ ५९ ॥

एकचक्रमिति । अविकले संपूर्णे निशां रात्रिं करोतीति निशाकरः चंद्रः तस्मिन् ‘ दिवाविभानिशा’ इत्यादिना रुत्रः उपत्ययः । उत्पतति उद्गच्छति इति उत्पतन् तस्मिन् उद्गच्छति सतीत्यर्थः । धातोः गैरिकादेः यः पङ्कः कर्दमः तेन परिदिग्धं लिप्तं मंडलं यस्य रथचक्रं यथा गैरिकादिपङ्केन लिप्तं भवति तद्वच्चंद्रोदये सति तत्कांतिरूपपङ्केन लिप्तमित्यर्थः । एतादृशं अस्तं अस्ता-चलं गच्छतीति अस्तगं ‘ अन्येष्वपि दृश्यते ’ इति उपत्ययः । एतादृशं रविबिंबं सूर्यबिंबं नभः आकाशमेव स्यंदनः रथः तस्य एकं च तच्चक्रं च एकचक्रं तदिव राजते शोभते । उपमालंकारः ॥ ६० ॥

संहृतेति । संहृताः उपसंहृताः आत्मनः किरणा येन एतादृशं मंडलं सूर्यमंडलं क्रमात् अनुक्रमान् यथा यथा वृद्धिं स्थौल्यं उद्वहति धारयति । अस्तसमये सूर्यमंडलं स्थूलमिव प्रतिभातीति सार्वजनीनमेतत् । तथा तथा रविः सूर्यः गौरवादि सकलकिरणानां स्वास्मिन् धारणजन्यगौरवादिवेत्यर्थः । सागरस्य समुद्रस्य अंभसि उदके शनैः मंदमंदं निमज्जति । उपेक्षालंकारः ॥ ६१ ॥

उन्मुखा इति । सागरे समुद्रे अंतरिता व्यवहिता मंडलस्य श्रीः यस्य एतादृशस्य दिनकरस्य सूर्यस्य उद्गतं मुखं येषां ते उन्मुखाः एतादृशाः रश्मयः

सन्ध्यया च परिरुद्धमग्रतो वासरस्य विगमे घनं तमः ।
 भाति सिन्धुजलभिन्नमेकतः प्रावृषीव सलिलं पयोनिधेः ॥ ६३ ॥
 सन्ध्ययाऽरुणितपत्रसञ्चयं श्लक्ष्णपल्लवनिरन्तरं वनम् ।
 विन्दतीव परिणामसम्पदं पश्य तत्तमसि सर्पति क्रमात् ॥ ६४ ॥
 अन्धकारनिकरेण सर्वतः कृष्णसर्पमलिनेन सर्पता ।
 रुध्यमानविषयाः समन्ततः संकुचन्ति परिखा तु दिग्भुवः ॥ ६५ ॥
 भाति मत्तशिखिकण्ठकर्बुरं ध्वान्तजालपरिरुद्धमम्बरम् ।
 अर्कदीपकृततापसम्भृतप्रौढकज्जलमलीमसं यथा ॥ ६६ ॥

किरणाः तोयं उदकं अभिभूय पराभूय निर्भिद्येत्यर्थः । निर्गताः । वडवायाः
 अपत्यं पुमान् वाडवः तस्य शिक्षाः संति यस्य स शिक्षी तस्य 'ग्रीह्यादित्वात्
 निप्रत्ययः । वडवाप्रेरित्यर्थः । शिक्षा इव ज्वाला इव भांति दीप्यन्ते ।
 उपमालंकारः ॥ ६२ ॥

संध्ययेति । वासरस्य दिवसस्य विगमे समाप्तौ अग्रतः अग्रभागे संध्यया
 पितृप्रस्वा । 'सायंसंध्या पितृप्रसूः' इत्यमरः । मिश्रं घनं सांद्रं तमः अंधकारः
 प्रावृषि वर्षाकाले एकतः एकास्मिन् भागे सार्वविभक्तिकस्तासिः । सिंधोः नद्याः
 जलेन भिन्नं मिश्रं पयोनिधेः समुद्रस्य सलिलमिव उदकमिव भाति शोभते ।
 प्रावृट्काले नदीनां पूरेण ताम्रोदकत्वात् समुद्रसलिलस्य च नीलत्वादित्यर्थः ।
 उपमालंकारः ॥ ६३ ॥

संध्ययारुणितेति । श्लक्ष्णाः कोमलाः मृदुला वा ये पल्लवाः किसलयाः तैः
 निरंतरं निविडितं संध्यया अरुणित आरक्तीकृतः पत्रसंचयः पत्रसमूहो यस्मिन्
 एतादृशं वनं अरण्यं तमसि अंधकारे क्रमात् सर्पति व्याप्नुवति सतीत्यर्थः ।
 परिणामस्य पक्रतायाः या संपत् संपत्तिः तां विन्दतीव लभत इव तत् अरण्यं
 पश्य अवलोकय । पल्लवाः पूर्वं तावदारक्ता भवन्ति परिणामदशायां तु हरिता
 भवन्ति तथा च पूर्वं वनस्थपल्लवाः क्रोमलत्वेन संध्याप्रकाशेन च आरक्ताः
 पश्चात् क्रमात्तमसि उपसर्पति सति परिणामसंपदं हरितत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ।
 उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६४ ॥

अंधकारोति । दिगेव भूः तस्याः सर्वतः परिखा परिखासदृशप्रांतभागाः कृष्णसर्प
 इव मलिनः कृष्णः तेन सर्पता गच्छता, व्याप्नुवतेत्यर्थः । एतादृशेन अंधकारस्य
 ध्वांतस्य निकरः समूहः तेन समन्ततः परितः रुध्यमानाः विषयाः यासां एता-
 दृशाः संकुचन्ति नु संकोचं प्राप्नुवन्ति किलेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६५ ॥

भातीति । मत्ताः उन्मत्ताः ये शिक्षिनः मयूराः 'शिक्षावलः शिक्षी केकी'
 इत्यमरः । तेषां ये कंठाः तद्वत्कर्बुरं ध्वांतस्य अंधकारस्य जालं समूहः तेन
 परिरुद्धं व्याप्तं यत् अंबरं आकाशं तत् अर्कः सूर्य एव दीपः प्रदीपः तेन

पश्य दीप्तरुचि पूर्वमुद्रतं ज्योतिरेतदसितोरगत्विषः ।
 छिद्रमेकमिव विष्णुवर्त्मनो दूरमग्नरविरश्मिभासुरम् ॥ ६७ ॥
 पश्चिमे नभसि भान्ति लोहितास्तारका रविरथस्य वेगिनः ।
 लोहचक्रहतमेरुमस्तकादुद्रता इव हुताशविप्रुषः ॥ ६८ ॥
 मीलिता रविभयेन तारका रश्मिधामहतलोहिता इव ।
 उन्मिषन्ति दिनकृत्करात्यये दिङ्मुखैकरचनाः समन्ततः ॥ ६९ ॥
 पूर्ववारिनिधिपृष्ठतः क्रमाद्दर्शयन् हिमरुचिः कलान्तरम् ।
 एकपक्षसुलभक्रमामसौ वृद्धिमद्य मुहुरेव विन्दति ॥ ७० ॥

कृतः यस्तापः संतापः तेन संभृतं उत्पन्नं यत्प्रौढं महत् कज्जलं तेन मलीमसं
 मलिनं 'मलीमसं तु मलिनं' इत्यमरः । यथा तद्वदित्यर्थः । भाति शोभते ।
 उपमालंकारः ॥ ६६ ॥

पश्येति । दीप्ता रुचिः कांतिर्यस्य तत् पूर्वं पूर्वभागस्थमित्यर्थः । उद्रतं उदितं
 दूरं मग्नः जलांतार्हितः यो रविः सूर्यः तस्य रश्मयः किरणाः तैर्भासुरम् ।
 अस्तिः कृष्णः यः उरगः सर्पः तस्य त्विडिव त्विद् यस्य एतादृशस्य विष्णु-
 वर्त्मनः आकाशस्य 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । एकं
 छिद्रमिव रंध्रमिव एतत् पुरोवर्ति ज्योतिः तेजः पश्य उपमालंकारः ॥ ६७ ॥

पश्चिम इति । पश्चिमे नभसि पश्चिमे आकाशभागे लोहिताः रक्ताः तारकाः
 नक्षत्राणि 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । अति-
 शयितः वेगो यस्य स वेगी 'अत इनि ठनौ' इति अतिशये इनिः । एतादृशस्य
 रविरथस्य सूर्यरथस्य लोहस्य अयसः यच्चक्रं तेन हतं ताडितं यन्मेरुमस्तकं
 मेरुशिखरं तस्मादुद्रताः उत्पन्नाः हुताशस्य अग्नेः विप्रुष इव विंदव इव स्फुलिंगा
 इति यावत् । तद्वद्भांति । उपमालंकारः ॥ ६८ ॥

मीलिता इति । रश्मयः किरणाः धाम तेजो यस्य एतादृशः सूर्यः तेन
 हताः ताडिताः अतएव लोहिताः आरक्ताः तारकाः नक्षत्राणि रवेः सूर्यात्
 भयेन मीलिताः सत्यः अदृश्यतां गताः । दिनं करोतीति दिनकृत् सूर्यः
 तस्य करणां किरणानां अत्यये नाशे सति दिङ्मुखेषु एका मुख्या रचना
 यासां एतादृशः समन्ततः सर्वतः 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वागित्वपि'
 इत्यमरः । उन्मिषन्तीव प्रादुर्भवन्तीव । यथा कश्चित् दुर्बलः प्रबलेन ताडितः सन्
 मिलीय तिष्ठति प्रबलनाशे तु पुनः प्रादुर्भवति तद्वदित्यर्थः । उत्प्रेक्षा-
 लंकारः ॥ ६९ ॥

पूर्वेति । पूर्वं यो वारिनिधिः समुद्रः तस्य पृष्ठतः पृष्ठभागे क्रमात् अनु-
 क्रमेण अन्या कला कलांतरं एकैककलामित्यर्थः । दर्शयति इति दर्शयन् ।
 शतप्रत्ययः । हिमा रुचिः कांतिर्यस्य सोऽसौ चंद्रः एको यः पक्षः शुक्लपक्ष

पश्य मृङ्गपटलासितप्रभं पूर्वतः सपदि निर्गतं तमः ।
 यत्करेण जघने हिमांशुना तुद्यमानमिव याति पश्चिमम् ॥ ७१ ॥
 क्षीरवारिनिधिना विवर्धता प्लाव्यमानवत्सौ निशाकरः ।
 उत्पतत्युदयतः शनैः शनैर्हारशुभ्रनिजरश्मिसञ्चयः ॥ ७२ ॥
 क्षिप्यमाणघनतामसोत्करं दूरमुत्सरतिमंडलं दिशाम् ।
 शीतरश्मिकिरणस्य सर्वतो दातुमन्तरमिव प्रसर्पतः ॥ ७३ ॥

इत्यर्थः । तेन सुलभः क्रमो यस्याः एकपक्षसाध्यामित्यर्थः । एतादृशीं वृद्धिं
 अद्य मुहुरेव वारंवारमेव विंदति प्राप्नोति । पूर्णचंद्रोदये सर्वासां कलानां क्रमेण
 क्षतिरिति दर्शनेन एकपक्षसाध्यां वृद्धिं सद्य एव लभते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

पश्येति । यत् तमः हिमाः अंशवः किरणा यस्य स हिमांशुः चंद्रः तेन
 करेण किरणेन हस्तेन च । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । जघने कटिपुरोभागे
 तुद्यते पीडयते इति तुद्यमानमिव पीडयमानमिवेत्यर्थः । भृंगाणां ध्रमराणां
 पटलं समूहः तद्वदसिता रुष्णा प्रभा कतिर्यस्य एतादृशं पूर्वतः पूर्वदिक्तः
 सपदि सद्यः 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । निर्गतं निसृतं तमः पश्चिमं
 पश्चिमदिग्भागं याति गच्छति तत् पश्य । यथा केनचित् निजहस्तेन ताडय-
 मानं वस्तु पृष्ठतः गच्छति तद्वत् चंद्रेण निजकरेण तुद्यमानं तमः पश्चिमायां
 गच्छतीति तात्पर्यम् ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७१ ॥

क्षीरति । विवर्धता विवर्धतेऽसौ विवर्धन् तेन अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपद-
 स्थानित्यत्वात् परस्मैपदम् । क्षीरस्य दुग्धस्य वारिनिधिः समुद्रः भूमिसरोज-
 मितिवन् वारिनिधिःशब्दस्य समुद्रे दृढत्वम् । अथवा क्षीरमेव वारि तस्य निधिः
 शोवाधिः तेन प्लाव्यतेऽसौ प्लाव्यमानः तेन तुल्यं प्लाव्यमानवत् । 'मुद् मुद्
 गतौ' इत्यस्मात् णिजंतात् कर्मणि शानच् तदंताद्वृत्तिः । हारवत् शुभ्रः नि-
 जानां रश्मीनां संचयः समूहो यस्य एतादृशः असौ निशाकरः चंद्रः शनैः
 शनैः मंदमंदं उदयतः उदयाचलात् । सार्वविभक्तिकः पंचम्यास्तसिः उत्पतति
 ऊर्ध्वमायाति । यथा वर्धमानसमुद्रपतितं वस्तु शनैः शनैः ऊर्ध्वमायाति तद्वद-
 यमपीत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ ७२ ॥

क्षिप्यमाणेति । सर्वतः सर्वस्मिन् भागे प्रसर्पति प्रसरति इति प्रसर्पन् तस्य
 प्रसर्पतः प्रसरणशीलस्य शीताः रश्मयो यस्य स शीतरश्मिः चंद्रः तस्य किर-
 णस्य । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । अंतरं अवकाशं दातुमिव दिशां काष्ठानां
 मंडलं चक्रवालं कर्तुं क्षिप्यमाणः निरस्यमानः । चंद्रकिरणेनेति शेषः । घनः
 निबिडः यस्तामसस्य तमःसंबंधी उत्करः समूहः तं दूरं उत्सरति त्यजती-
 त्यर्थः । सरतिरंतर्भावितण्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७३ ॥

क्षीयमाणवपुर्निन्दुरुद्रमे वर्धमानकिरणः समन्ततः ।
 अर्कतप्तगमनानुबन्धिना तेजसेव परितो विलीयते ॥ ७४ ॥
 बद्धरागमुदितो निशाकरः सन्त्यजन्दिशमसौ बलिद्विषः ।
 शोकदिग्ध इव पाण्डुरोचिषा काश्यमेति वपुषा मुहुर्मुहुः ॥ ७५ ॥
 पीतमेतदलिवृन्दमेचकं ध्वान्तमेव सकलं हिमत्विषः ।
 स्वच्छविग्रहतया शशाकृतिच्छन्नना बहिरिवास्य लक्ष्यते ॥ ७६ ॥
 विप्रयुक्तवनितामुखाम्बुजप्रोद्धृतद्युतिचयेन चन्द्रमाः ।
 नूनमेष पुनरात्ममण्डलं पूरयत्यसितपक्षकश्चितम् ॥ ७७ ॥

क्षीयमाणेति । उद्रमे उदये क्षीयमाणं क्षीणमित्यर्थः । वपुः शरीरं यस्य, तदानीं सर्वत्र चंद्रिकाप्रसराभावात् । चंद्रविषे क्षीयमाणत्वारोपः ननु वास्तवं क्षीयमाणम् । एतादृशः इंदुः चंद्रमाः समन्ततः परितः वर्धमानाः वृद्धिगताः किरणाः कराः यस्य अर्कस्य सूर्यस्य तप्तं यथा स्यात्तथा यद्रमनं संचारः तेन अनुबन्धिना संबन्धिना उत्पन्नेनेति यावत् । तेजसा परितः 'पर्व-भिभ्यां च' इति तसिल् । विलीयत इव द्रवीभवतीवेत्यर्थः । यथा नवनीतादि अग्न्यादितेजस्तप्ते स्थले प्रक्षिप्तं द्रवीभवति तद्वत् सूर्यकिरणसंतप्ताकाशमार्गे प्राप्तश्रृंगद्रमाः विलीयत इवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७४ ॥

बद्धरागमिति । बद्धः रागः अनुरागः रक्तिमा च यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा उदितः उदयं प्राप्तः असौ पुरोवर्ती निशाकरः चंद्रः । बलिं एतन्नामकं दैत्यं द्वेष्टीति बलिद्विट् तस्य बलिद्विषः इंद्रस्य दिशं काष्ठां संत्यजतीति संत्य-जन् । शोकेन पूर्वदिग्वियोगजन्यशोकेन दीन इव । पांडु पांडुरवर्णं रोचिः कांति-यस्य तेन वपुषा शरीरेण । मुहुर्मुहुः वारंवारं रुशस्य भावः काश्यम् । ब्राह्मणादि-त्वात् ण्यञ् । एति प्राप्नोति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७५ ॥

पीतमिति । अलीनां भ्रमराणां वृंदं समूहः तद्वत् मेचकं रुष्णवर्णम् । 'रुष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । सकलं संपूर्णं पीतं प्राशितं एतत् समीपे दृश्यमानं ध्वान्तमेव तिमिरमेव । अस्य पुरोवर्तिन इत्यर्थः । हिमाः शीताः विषः कांतयो यस्य एतादृशस्य चंद्रस्येत्यर्थः । स्वच्छः निर्मलः विग्रहो देहो यस्य तस्य भावः स्वच्छविग्रहता तथा । निर्मलदेहत्वेनेत्यर्थः । शशस्य आकृतिः स्वरूपं तस्याः छद्य मिषं तेन बहिः लक्ष्यते इव दृश्यते इव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७६ ॥

विप्रयुकेति । एषः चंद्रमाः विप्रयुक्ता विरहिण्यः या वनिताः स्त्रियः तासां मुखाम्बुजानि मुखकमलानि तेभ्यः प्रोद्धृतः निष्कासितः । गृहीत इति यावत् । यो द्युतिचयः पांडुकांतिसमूहः तेन । नायकविरहेण हि नायिकानां मुखे पांडुवर्णः उत्पद्यते इत्यभिप्रायेणेदम् । तेन असितः पक्षः रुष्णपक्षः तेन कर्त्रा कश्चित्

अन्धकारनिकरं करैरिमं भिन्दतः शशधरस्य मण्डले ।
 धूलिपुञ्ज इव भाति तामसः क्षोभवेगपतितः शशाकृतिः ॥ ७८
 गुल्मलीनमलिकर्बुरं तमः कष्टुकाम इव शर्वरीकरः ।
 सर्वतो विटपजालरन्ध्रैः प्रेरयत्युदयशेखरः करान् ॥ ७९ ॥
 चन्द्ररश्मिनिहताऽपि तामसः सुप्तकोकिलकुलेन सञ्चयः ।
 उलसत्कुमुदगन्धसम्भृतैः सावशेष इव भाति षट्पदैः ॥ ८० ॥
 सामिसिक्त इव भूरुहस्तले स्थण्डिले निरवशेषमिन्दुना ।
 भाति मुक्त इव रश्मिसञ्चयः पत्रजालशतरन्ध्रविच्युतः ॥ ८१ ॥

रुशोरुतम् । रुशधातोर्णिजंतात् कर्मणि कः । ' निष्ठायां सेट् ' इति णेलोपः ।
 आत्मनः स्वस्य मंडलं विवं ' विवोऽस्त्री मंडलं त्रिपु ' इत्यमरः । पुनः नूनं
 पूरयति । उत्प्रेक्षालंकारः ४ ७७ ॥

अंधकारेति । इमं अंधकारस्य तिमिरस्य निकरं समुदायं 'स्तोमौघनिकर'
 घ्रातवारसंघातसंचयाः ॥ समुदायः समुदयः' इत्यमरः । करैः किरणैः भिनत्ती-
 ति भिदन् तस्य शशधरस्य । गंगाधरादिवत् शेषिकषष्ठ्या समासः । मंडले
 विवे तामसः अयं तामसः एतादृशः क्षोभस्य वेगः तेन पतितः शश इव
 आकृतियस्य एतादृशः धूलेः पांसोः पुंज इव समूह इव भाति शोभते ।
 यथा कश्चित् पुरुषः निजकरैः लोह्यादि भिनत्ति तदा तद्धूलिपुंजः तस्य
 शरीरे पतति तद्वन् निजकरैः भियमानतमसः सूक्ष्मतदवयवपुंजः शशः
 मिषेण चंद्रमसः शरीरं पततीत्यर्थः ॥ उपमालंकारः ॥ ७८ ॥

गुल्मेति । उदयस्य उदयाचलस्य शेखरः मस्तकभूषणभूतः उदयं प्राप्त इत्य-
 र्थः । शर्वरीं रात्रिं करोतीति शर्वरीकरः चंद्रमाः ' रुजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु '
 इत्यनेन टप्रत्ययः । गुल्मेषु स्तंबेषु लीनं अलिवत् कर्बुरं तमः अंधकारं कष्टुं
 आकष्टुं कामो यस्य ' तुंकाममनसोरपि ' इत्यनेन तुमुनो मलोपः । एतादृश इव
 सर्वतो विटपानां शाखानां जालानि समूहाः तेषां रन्ध्रैः अल्पच्छिद्रेः ' णल्पो '
 इत्यनेन कप्रत्ययः । करान् किरणान् प्रेरयति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७९ ॥

चंद्रेति । चंद्रस्य हिमांशोः रश्मयः किरणाः तैर्निहतोपि नाशिनोपि तमसः
 अंधकारस्य अयं तामसः । ' तस्येदं ' इत्यण् । संचयः समूहः । सुप्ताः शयिताः
 ये कोकिलाः पिकाः तेषां कुलेन समूहेन । उल्लसन्ति विकसन्ति यानि कुमुदानि
 केरवाणि । ' सिते कुमुदकेरेव ' इत्यमरः । तेषां गंधः सुगंधः तेन सम्भृतैः
 मिलितैस्त्यर्थः । एतादृशैः षट्पदैः भ्रमरैः । कोकिलकुलेन षट्पदैश्चेति समुच्चयः
 स च " गामश्च पुरुषानहं " इत्यादौ चकारं विनापि दृष्टत्वात् । अत्र चकारं
 विनापि भवत्येव । अवशेषेण सहितः सावशेषः ' तेन सहेति तुल्ययोगे ' इति
 समासः । उर्वस्ति इव भाति ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८० ॥

सामिसिक्त इति । भूरुहः ' रुहधातोः क्तिप् च ' इति क्तिप् । वृक्षस्य तले मूले
 इत्यर्थः । स्थण्डिले वेदां इन्दुना चंद्रेण । निर्गतः अवशेषः संस्मात् निःशेषं यथा
 स्यात्तथेत्यर्थः । मुक्तः उज्जितः इव पत्राणां जालानि समूहाः तेषां यानि

उल्लसत्सु कुमुदेषु षट्पदाः सम्प्रतन्ति परितो हिमाशुना ।
 भिद्यमानतमसो नभस्तलाद्विच्युता इव तमिस्रविन्दवः ॥ ८२ ॥
 तारका रजतभङ्गभासुरा लाजका इव विभान्ति तानिताः ।
 दिग्वधूभिरुदयादुदेष्यतो वर्त्मनि ग्रहपतेः समन्ततः ॥ ८३ ॥
 मित्रनाशपरिरोदिताश्चिरं मूर्छिता इव विभान्ति दीर्घिकाः ।
 सुप्तपद्मविनिमीलितेक्षणा वृद्धशान्तकलहंसकूजिताः ॥ ८४ ॥

शतानि अपरिमितानित्यर्थः । 'शतमनंतं भवति' इति यास्कोक्तेः । रंभाणि
 छिद्राणि तेभ्यः विच्युतः गलितः । रश्मीनां किरणानां संचयः सामिसिक्त इव
 अर्धसिक्त इव 'सामि' त्वर्थे जुगुप्सिते' इत्यमरः । 'सामि' इत्यनेन समासः ।
 भाति शोभते । चंद्रेण निजकिरणसमूहः निःशेषं मुक्तोऽपि वृक्षपत्ररंभेभ्यः
 मध्येमध्ये पतितः वृक्षमूले अर्धसिक्त इव प्रतिभाति ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८१ ॥

उल्लसत्स्विति । षट्पदाः भ्रमराः कुमुदेषु कैरेवेषु उल्लसत्सु विकसत्सु इत्यर्थः ।
 हिमांशुः चंद्रमाः तेन भिद्यमानं नाशयमानं तमः अंधकारो यस्मिन् एतादृशात्
 नभस्तलात् आकाशपदात् विच्युताः गलिताः तमिस्रस्य तमसः विन्दवः पृषत
 इव परितः समन्ततः 'समन्ततस्तु परितः' इत्यमरः । संप्रतन्ति । उत्प्रे-
 क्षालंकारः ॥ ८२ ॥

तारका इति । रजतस्य रूप्यस्य भंगाः खंडाः तद्वत् भासुराः शोभनशीलाः ।
 'भञ्जभासमिदोर्धुरच' इति धुरचप्रत्ययः । तारकाः वक्षत्राणि उदयात्
 उदयाचलात् उदेष्यतः उदयं प्राप्स्यतः । उत्पूर्वकादिण्धातोः लट् शत्रादेशः ।
 ग्रहपतेः सूर्यस्य । 'विभावसुर्यग्रहपतिः' इत्यमरः । वर्त्मनि मार्गे समन्ततः सर्वतः
 दिश एव बध्वः ताभिः तानिताः विस्तारिताः । 'तनुं' विस्तारे णिजन्तात्
 कप्रत्ययः । लाजका इव विभान्ति । यथा क्वचित् राज्ञि गच्छति सति नगरवा-
 सिस्त्रियः तन्मार्गे मंगलार्थं लाजान् विकिरन्ति तद्वत् दिग्वधूभिः उदेष्यतः
 सूर्यस्य मार्गे तारकाः लाजा इव विकीर्णाः इति तात्पर्यम् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८३ ॥

मित्रनाशेति । सुप्तानि मीलितानि यानि पद्मानि कमलानि तान्येव विनि-
 मीलितानि पिहितानि अक्षीणि नेत्राणि यासां ताः । पूर्वं वृद्धं अतिशयितं पञ्चा-
 च्छातं 'वृतुवृधुभाषार्थाः' इत्यस्येदं रूपं तस्य क्त्वाप्रत्यये इङ्गविकल्पात्
 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां इणिनषेधात् । कलं मधुरं अस्फुटं च हंसानां कूजितं
 शब्दितं यासु एतादृश्यः दीर्घिकाः वाप्यः चिरं चिरकालं मित्रस्य सूर्यस्य
 सख्युश्च नाशः अदर्शनं मरणं च तेन प्रयोजककर्त्रा परिरोदिताः । परिपूर्वे-
 कात् हेतुर्मणिजन्तात् रुद्धातोः कर्माणि कः । मूर्च्छा संजाता यासां ताः मू-
 र्छिताः । तारकादित्वादितचप्रत्ययः । ता इव विभान्ति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८४ ॥

सैकते शशिमरीचिलेपने रोधसीन्दुकरपुञ्जसन्निभम् ।
 राजहंसमसमीक्ष्य कातरा रौति हंसवनिता सगद्गदम् ॥ ८५ ॥
 तिग्मरश्मिविरहे सरोजिनि लोकमिन्दुकिरणावगुण्ठितम् ।
 नाभिर्वीक्षितुमिव क्षपागमे मीलयत्यसितवारिजेक्षणम् ॥ ८६ ॥
 जृम्भमाणचलपत्रसंहतेरन्तरं कुमुदघण्टसम्पदः ।
 संविधातुमिव पद्मसन्ततिः संकुचत्यनतिदूरवर्तिनी ॥ ८७ ॥
 प्राप्ति बिभ्रदसितोत्पलप्रभं लक्षणं मृगमयं हिमव्युतिः ।
 श्यामलावदनबिम्बकान्तिभिर्बद्धमध्य इव रूप्यदर्पणः ॥ ८८ ॥

सैकत इति । शशिनः चन्द्रस्य मरीचयः किरणाः ते लेपनं लेपनकरणं यस्य एतादृशे सैकते सिकतामये 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यनुवृत्तौ 'देशेलुचि-लचौ च' इत्यनेन मत्वर्थेऽण्प्रत्ययः । एतादृशे रोधसि तीरे इंदोः चन्द्रस्य कराः किरणाः तेषां पुंजः समूहः तेन संनिभं तुल्यं राजहंसं मरालं असमीक्ष्य अनवलोक्य कातरा भीता हंसवनिता हंसस्य स्त्री गद्गदेन वाक्स्सलनेन सहितं सगद्गदं यथा स्यात्तथा रौति शब्दं करोति । मीलितालंकारः । 'मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते' इति लक्षणात् ॥ ८५ ॥

तिग्मेति । सरोजं अस्ति यस्यां सा सरोजिनी कमलिनी 'अत इनिठनौ' इति निप्रत्ययः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तिग्माः तीक्ष्णाः रश्मयः किरणाः यस्य सः तिग्मरश्मिः सूर्यः तस्य विरहे वियोगे सति क्षपायाः रात्र्याः आगमः प्राप्तिः तस्मिन् इंदोः चन्द्रस्य किरणैः करैः अवगुण्ठितं व्याप्तमित्यर्थः । लोकं भुवनं 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । नाभिर्वीक्षितुमिव नावलोकयितुमिव असितं रुष्णं यद्धारिजं कमलं तदेव ईक्षणं नयनं मीलयति संकोचयतीत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८६ ॥

जृम्भमाणेति । जृम्भमाणा विकसन्ती एतादृशी चलानां चंचलानां पत्राणां संहतिः समुदायो यस्याः एतादृश्याः कुमुदानां चंद्रविकासिकमलानां षंडः समूहः 'षंडं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मेदिनी । तस्य संपत् संपत्तिः तस्याः अन्तरं अवकाशं 'अंतरमवकाशावधिपरिधानातार्थिभेद-तादर्थ्ये' इति कोशांतरम् । संविधातुमिव कर्तुमिव अनतिदूरं समीपं वर्तते इति अनतिदूरवर्तिनी समीपवर्तिनीत्यर्थः । पद्मानां सूर्यविकासिकमलानां संततिः परंपरा संकुचति मुकुलीभवतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८७ ॥

प्राप्ति । असितं रुष्णं यत् उत्पलं कमलं तद्वत्प्रभा कान्तिर्यस्य एतादृशी मृगमयं मृगस्वरूपमित्यर्थः । 'चिन्मयं ब्रह्म' इतिवत् स्वार्थं मयद् । स च तद्विज्ञा इति बहुवचनकरणात् ग्रामटिकेत्यादिवत् कल्प्यते । लक्षणं चिह्नं चिह्नं लक्ष्म च लक्षणं । इत्यमरः । बिभर्तीति बिभ्रत् धारयन् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' ।

यौवनोपहितपाण्डुकान्तिना त्वन्मुखेन विजितो निशाकरः ।
 लज्जयेव घनमेघसन्ततौ रुद्धरश्मिनिवहो निलीयते ॥ ८९ ॥
 अङ्कितः शशमयेन लक्ष्मणा कृष्णमेघशकलं निशाकरः ।
 मध्यलग्नमिव मन्दमुद्बहन्निष्पतत्यसितवारिदोदरात् ॥ ९० ॥
 उद्धृतद्युतिरिवैव मध्यतो भाति कृष्णमृगलक्षणः शशी ।
 कुन्दगौरदशनावलीमिमां वेधसा रचयितुं तव प्रिये ॥ ९१ ॥
 त्वन्मुखावजितमण्डलश्रियस्तत्कलङ्कममृतद्युतेरयम् ।
 वीक्ष्य शीतकरकान्ततोरणः शोकबाष्पमिव वारि मुञ्चति ॥ ९२ ॥

इति नुम्रिवेधः । एतादृशः हिमद्युतिः चंद्रमाः श्यामलानां श्यामवर्णसुंदरीणां
 यानि वदनविभवानि तेषां कांतिभिः त्विङ्भिः बद्धः मध्यः मध्यभागे यस्य स
 रूप्यस्य रजतस्य दर्पणः मुकुरः 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । स इव भाति
 शोभते । उपमालंकारः ॥ ८८ ॥

यौवनेति । युवत्याः भावः यौवनम् । युवतिशब्दात् 'हायनांतयुवादिभ्योऽण्'
 इत्यणि 'भस्याढे तद्धिने' इति पुंवद्भावे 'अन्' इति प्रकृतिभावे रूपम् । तेन
 तारूप्येन उपहिता प्रापिता पांडुः कांतिर्यस्य एतादृशेन त्वन्मुखेन त्वद्दनेन
 विजितः पराजितः निशाकरः चंद्रः 'दिवाविभानिशाप्रभा' इत्यादिना निशा-
 शब्दोपपदे करोतेष्टः । लज्जयेव द्वियेव रुद्धः रश्मीनां किरणानां निवहो समूहो
 येन एतादृशः सन् घनाः निरंतराः ये मेघाः तेषां संततौ परंपरायां निलीयते
 लीनो भवति । 'निपूर्वात् लीड् श्लेषणे' इत्यस्मात् लट् । स्वाधिकेन स्वपराजये
 कृते स्वमुखतिरोधानं लोके सुप्रसिद्धं हि । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८९ ॥

अंकित इति । शशमयेन पूर्ववत् स्वार्थे मयट् । शशस्वरूपेणेत्यर्थः । लक्ष्मणा
 चिह्नेन अंकः संजातोऽस्य अंकितः । तारकादित्वादितच् । निशाकरः चंद्रः ।
 मंदं स्वल्पमित्यर्थः । मध्ये लग्नं संलग्न एतादृशं इव कृष्णमेघस्य घनाघनस्य
 शकलं खंडं उद्धहन् धारयन् असितः कृष्णः यो वारिदः मेघः तस्य उदरात्
 मध्यात् निष्पतति निस्सरति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९० ॥

उद्धृतेति । हे प्रिये सीते वेधसा ब्रह्मणा तव इमां पुरोवर्तिनीं कुंदवत् गौराः
 शुभाः ये दशनाः रदाः तेषां आवली पङ्क्ति रचयितुं निर्मातुं मध्यतः मध्यादि-
 न्यर्थः । आद्यादित्वात् सार्वविभक्तिकः पञ्चम्यतात्तसिः । उद्धृता निष्कासिता
 युतिः कांतिर्यस्य एतादृश इन्न एषः पुरोवर्ती कृष्णमृगः लक्षणं चिह्नं यस्य
 एतादृशः शशी चंद्रः भाति ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९१ ॥

त्वन्मुखेति । त्वन्मुखेन अवजिता निष्कलंकत्वेन पराजिता मंडलश्रीः
 विभवशोभा यस्य एतादृशस्य । अमृतं युतिः कांतिर्यस्य एतादृशस्य चंद्रस्य । स
 चासौ कलंकश्च तत्कलंकः जम् ॥ तदिति हेतुबोधकं भिन्नं पदं वा । वीक्ष्य

इति सगादि वदन् वदान्यवर्यः शयनशिलातलमिन्दुपादधौतम् ।
 अलसतरगातिर्नरेन्द्रकन्यामनुगमयन्मदमन्थरः प्रपेदे ॥ ९३ ॥
 अथ सुरतमले सुखं समाप्ते मदनहुताशनदग्धमानहव्ये ।
 चपकमधुनि सन्निविष्टबिम्बं मुखमनयद्वयितासखः स सोमम् ॥ ९४ ॥
 दुहितुरवनिभर्तुस्त्वयूखं मणिचषकं परिमण्डलं विहाय ।
 प्रियमुखपरिभुक्तधामवाञ्छा करकमलं नयति स्म हेमशुक्तिम् ॥ ९५ ॥

अवलोक्य अयं निकटवर्ती शीतकरकांतस्य चंद्रकांतस्य तोरणः बहिर्द्वारं
 चंद्रकांतघटितबहिर्द्वारमित्यर्थः । शोकस्य शोकसंबन्धि बाष्पं अश्रु इव वारि
 उदकं मुंचति उत्सृजति ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदन् ब्रुवन् वदान्यानां स्थूललक्ष्याणां वर्यः
 श्रेष्ठः 'स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्यः' इत्यमरः । अलसतरा अतिमन्दा गतिः गमनं
 यस्य अतएव मदेन मन्थरः मंदः अर्थात् रामः सपदि सयः इंदोः चंद्रस्य
 पादैः धौतं क्षालितं तैः शीतलमित्यर्थः । एतादृशं शयनसंबन्धि शिलातलं तत्
 कर्म । नरेन्द्रस्य जनकस्य कन्यां सीतां अनुगमयन् प्रापयन् प्रपेदे प्राप ।
 प्रपूर्वात् पयतेर्लिट् एत्वाभ्यासलोपौ । अनुप्रासालंकारः । पुष्पिताग्रावृत्तम्
 'अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया' इति
 लक्षणात् ॥ ९३ ॥

अथेति । अथ पूर्वोक्तप्रकारानंतरं मदन एव हुताशनः अग्निः तेन दग्धं
 मानरूपं हव्यं हविर्द्रव्यं यस्मिन् एतादृशे सुरतमेव मसः यज्ञः तस्मिन् सुखं यथा
 स्यात्तथा समाप्ते सति अवसिते सतीत्यर्थः । दयितायाः सीतायाः सखा मित्रं
 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । सीतासहित इत्यर्थः । सः रामचंद्रः नितरां
 सन्निविष्टं प्रतिफलितं बिम्बं मुखबिम्बं यस्मिन् एतादृशं चपकस्य पानपात्रस्य
 संबन्धि मधु मयं 'मधु मये पुष्परसे' इत्यमरः । तद्रूपं सोमं सोमरसं मुखं वक्त्रं
 अनयत् प्रापयत् । यज्ञे सोमपानं भवति तद्वत्सुरतयज्ञे मय्यरूपं सोमं अपि-
 बदित्यर्थः । रूपकालंकारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ९४ ॥

दुहितुरिति । अवनेः पृथ्व्याः भर्तुर्जनकस्य दुहितुः कन्यकायाः सीतायाः
 प्रियः श्रीरामचंद्रः तस्य परिभुक्तं भोजनोधिकरणं पानाधिकरणमित्यर्थः ।
 'कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इति अधिकरणे क्तः । यत्
 धाम स्थानं 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी । तस्य
 वाञ्छा इच्छा कर्त्री परितः मंडलं यस्य तत्परिमंडलं उद्गताः मयूखाः किरणाः
 यस्य तत् उन्मयूखं एतादृशं मणीनां हीरकादीनां चषकं पानपात्रं विहाय ।
 अंतर्भावितव्यर्थो जहातिः । त्याजयित्वेत्यर्थः । हेमशुक्तिं करकमलं प्रति
 नयतिस्म । मणिचषकेण पाने तु प्रियभुक्तपात्रेण पानं न संभवति अतः हेम-
 शुक्तिं करकमलं नयतिस्मेत्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९५ ॥

नियतमिह पतन्ति दन्तधारा मदमदनोद्धतयोरिति व भोत्या ।
 अधरकिसलये विहाय यूनोर्मधु पिबतोर्नयनान्यवाप रागः ॥ ९६ ॥
 मुहुरपि मधुतो विवृद्धतृष्णो न विरमति स्म पिबन् सुगन्धि हृद्यम् ।
 युवतिमुखमसंशयं यतो यत् सरसिरुहं परमार्थतस्तदेतत् ॥ ९७ ॥
 अचकमत मधु प्रियामुखेन क्षितिपसुतः प्रणयादसौ वितीर्णम् ।
 अधरमितवतो व्रणस्य दाहात् स्फुटरचितभृकुटिर्मधुस्रवेण ॥ ९८ ॥
 इति सपदि निशामतीयतुस्तौ प्रविधुतकौसुमभक्तिसूत्रशेषम् ।
 रतिकलहकचग्रहेण माल्यं विलुलितकेशसमर्पितं दधानौ ॥ ९९ ॥

नियतमिति । रागः रक्तिमा कर्ता । मदः गर्वः मदनश्च ताभ्यां उद्धतयोः
 उन्मत्तयोः मधु मयं पिबतोः प्राशनतोः यूनोः तरुणयोः सतिारामचंद्रयोः
 इह अधरकिसलययोः दंतानां धाराः परंपराः नियतं नियमेन पतन्ति पतिष्यं-
 तीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । इति भौत्येव भयेनेव अधरावेव
 किसलये पल्लवौ । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयं' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा नयनानि
 नेत्राणि अवाप प्राप ॥ उत्प्रेक्षालंकारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९६ ॥

मुहुरिति । यतः यस्मात् कारणात् विवृद्धा तृष्णा अभिलाषो यस्य एतादृशः
 मधुपः भ्रमरः सुष्ठु गंधो यस्य तत् सुगन्धि 'गंधस्येदुत्पत्तिसुरभिभ्यः' इत्या-
 दिना समासांतः इदादेशः । एतादृशं हृद्यं हृदयस्य प्रियं 'हृदयस्य प्रियः'
 इत्यनेन यत्प्रत्ययः । यत् युवतेः स्त्रियाः मुखं वक्त्रं मुहुरपि वारंवारमपि
 पिबन् प्राशन् न विरमतिस्म न विरराम । तत् तस्मात् कारणात् एतत् पुरो-
 वर्ति असंशयं संशयाभावं यथा स्यात्तथा परमार्थतः वस्तुत इत्यर्थः । सर-
 सिरुहं कमलम् । अस्तीति शेषः । वृत्तं प्रागुक्तम् ॥ ९७ ॥

अचकमतेति । क्षितिपस्य दशरथस्य सुतः पुत्रः असौ श्रीरामचंद्रः प्रण-
 यात् प्रेम्णा प्रियायाः सीतायाः मुखं तेन वितीर्णं दत्तं मधु मयं अचकमत
 ऐच्छत् । अधरं अधरोष्ठं इतवतः प्राप्तवतः । इण्धातोः क्तवतुप्रत्ययः । व्रणस्य
 ईर्मस्य 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः । मधुस्रवेण मधुद्रवेण दाहात् हेतोः
 स्फुटा स्पष्टा रचिता कृता भृकुटिः येन एतादृशः आस । अथवा स्फुटरचित-
 भृकुटिः इत्यादिविशेषणविशिष्टः क्षितिपसुतः प्रियामुखेन मधु अचकमते-
 त्यन्वयः ॥ ९८ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रविधुताः चलिताः कौसुमाः कुसुमसंबन्धिनः
 भक्तयो भागा यस्मिन् अतएव सूत्रं शेषं यस्य तत् प्रविधुतकौसुमभक्तिसूत्रशेषं
 रतेः संबंधी यः कलहः तेन यः कचग्रहः केशग्रहणं तेन विलुलिताः चंचलाः
 ये केशाः कचाः तत्र समर्पितं माल्यं मालां दधानौ धारयंतौ तौ सीताराम-
 चंद्रौ । सपदि सद्यः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । निशां रात्रिं अतीयतुः
 अतिकांतवंतौ । अतिपूर्वकात् इण्धातोः लिट् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९९ ॥

अथ हृदयङ्गमध्वनितवंशकृतानुगमै-

रनुगतवल्लकीमृदुतरक्काणितैललनाः ।

तमुपसि भिन्नपङ्कजविषयेकृतमन्दरवैः-

शयितमबोधयन् विविधमङ्गलगीतिपदैः ॥ १०० ॥

हृदयनिपीडनोद्धृतपयोधरकुङ्कुमया

रतिषु दधानया दशनखण्डितमोष्टमणिम् ।

चिरकृतजागराणितमन्थरलोचनया

शयनममुच्यत प्रियमनु प्रमदोत्तमया ॥ १०१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये

सम्भोगवर्णनं नामाष्टमः सर्गः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ राज्यतिक्रमणानंतरं ललनाः गीतिकुशलाः स्त्रियः हृदयंग-
मानि 'गमश्च' इत्यनेन सचप्रत्ययः । ध्वनितानि येषां एतादृशाः ये वंशाः
वेणवः सुषिराणीति यावत् । 'वंशादिकं तु सुषिरं' इत्यमरः । तैः कृतः
अनुगमः अनुगमनं येषां तैः । अनुकूलसुषिरध्वनिभिर्मिश्रितैरित्यर्थः । अनु-
गताः गेयानुकूलानि वल्लक्याः वीणायाः मृदुराणि कोमलानि क्काणितानि
शब्दितानि येषु तैः भिन्नाः ये षड्जाः षड्जादिसप्तस्वराः ते विषयीकृताः
मंदरवैः मधुरध्वनिभिर्वेषु षड्जादिसप्तस्वरानुगुणैरित्यर्थः । न तु विस्वरैरिति
यावत् । एतादृशं विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि मंगलगीतिपदानि मंगल-
गेयपदानित्यर्थः । तैः उपसि प्रत्युपसि शयितं सुप्तं तं रामचंद्रं अबोधयन् जाग-
रितं चक्रुरित्यर्थः । नर्दटकं वृत्तम् । 'हृदयदशभिर्नजौ भजजला गुरुन-
र्दटकम्' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

हृदयेति । रतिषु सुरतेषु हृदयस्य यन्निपीडनं ताडनं तेन उद्धृतं निःसारितं
पयोधरयोः स्तनयोः कुङ्कुमं यस्याः तया दशनैः दंतैः खण्डितः छिन्नः ब्रणितः
इत्यर्थः । यः ओष्ठ एव मणिः ओष्ठः मणिरिव इति वा तं दधानया धन्या
चिरं चिरकालं कृतः यो जागरः जागरणम् । जागतेर्भावे घञ् । जाग्रोविचिष्णी-
ति गुणः । तेन अरुणिते आरक्ते मन्थरे मंदे च लोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्या
भ्रमदासु स्त्रीषु उत्तमया श्रेष्ठया सीतयेत्यर्थः । प्रियं रामचंद्रं अनु 'तृतीयार्थे'
इत्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया ।
रामचंद्रेण सहेत्यर्थः । शयनं शय्या अमुच्यत उज्झितेत्यर्थः । मुच्ल मोक्षणे क-
र्मणि लङ् । नर्दटकं वृत्तम् ॥ लक्षणं तु पूर्वत्र श्लोके उक्तम् ॥ १०१ ॥

इति श्री ६ युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्य-

लंरुतपंडितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचा-

र्योतेवासिना निगुडकरोपाभिधेन वासुदेवसुतनारा-

यणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजा-

नकीहरणकाव्यटीकायामष्टमः सर्गः

समाप्तः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

इति प्रवृत्तस्य सुतस्य केषुचिद्गतेषु मासेषु सुखेन भूपतिः ।
 पुरं प्रतस्थे वनितापरिग्रहैस्त्रयं सुतानामितरत्समस्य सः ॥ १ ॥
 उपेत्य पत्या सह शोकसम्पदा कलत्रभारेण च मन्थरक्रमा ।
 पितुः प्रयाणाभिमुखी भुवः सुता ततान पादाबुदबिन्दुभिर्दृशोः ॥ २ ॥
 असावपत्यं गुणपक्षवर्तिनीं मतिं समालम्ब्य गुणैः पुरस्कृतम् ।
 जगौ ततः साधु गुरुर्गरीयसीं गिरं सतीनामुचितव्रताश्रयाम् ॥ ३ ॥

श्रीराधारुणाय नमः ॥ अथ पूर्वसर्गे श्रीसीतारामचंद्रयोः मिथिलायामेव संभोगं संवर्ण्य अस्मिन् सर्गे राज्ञो दशरथस्य पुत्रैः सह अयोध्यापुरीप्रयाणमाह इतीति । इति अष्टमसर्गोक्तप्रकारेण प्रवृत्तस्य संभोगे इति शेषः । सुतस्य श्रीरामचंद्रस्य । 'षष्ठी शेषे' इति संबंधसामान्ये षष्ठी । केषुचित् मासेषु सुखेन आनंदेन गतेषु सत्सु । सुखेनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । भूपतिः सः दशरथः वनिताः स्त्रियः च परिग्रहाः भृत्यादयः च तैः सह इतरत् रामेतरादित्यर्थः सुतानां पुत्राणां त्रयं तृतयं समस्य संक्षिप्य रामेण सह स्वीकृत्येत्यर्थः । पुरं अयोध्यां प्रतस्थे 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥ अस्मिन् सर्गे षट्षष्टिश्लोकपर्यंतं वंशस्थं वृत्तम् । तदुक्तं 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति ॥ १ ॥

उपेत्येति । कलत्रस्य श्रोण्याः यो भारः तेन 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । मन्थरः मंदः क्रमः पादविक्षेपो यस्याः एतादृशी प्रयाणस्य अभिमुखी भुवः पृथिव्याः कन्या सीता पत्या सह श्रीरामचंद्रेण सह उपेत्य प्राप्य शोकस्य वियो-गजन्यस्य संपत् तया अतिशोकेनेत्यर्थः । हेतौ तृतीया । दृशोः नेत्रयोः उदस्य उदकस्य बिन्दुभिः पृषतैः 'मंधौदनसकुचिंदु-' इत्यादिना उदकस्य उदादेशः । पितुः तातस्य जनकस्य पादौ चरणौ ततान विस्तारयामास । शोकाश्रुभिः नतिसमये पितुः पादौ आर्द्राचिकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

असाविति । ततः सीतानत्यनंतरं असौ गुरुः जनकः गुणैः सद्गुणैः पुरस्कृतं अयतः कृतं सर्वसद्गुणसंपन्नमित्यर्थः । अपत्यं तोकं सीतारूपं कम गुणानां सद्गुणानां पक्षः परिग्रहः तं पतति तच्छीला 'सुव्यजातौ' इति णिनिः । तां मतिं बुद्धिं समालम्ब्य समाश्रित्य तादृशीं बुद्धिं निश्चित्येत्यर्थः सतीनां साध्वीनां 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । उचितं योग्यं यद्भूतं नियमः स आश्रयो यस्याः । पतिव्रताव्रतविषयिणीमिति यावत् । अतएव अति-शयेन गुर्वी इति गरीयसी ताम् । गुरुशब्दात् 'द्विवचनविभज्य' इत्यनेन ईय-सुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना गरादेशे 'उगितश्च' इति डीप । एतादृशीं गिरं वार्णां साधु यथा स्यात्तथा जगौ । गौ शब्दे लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ३ ॥

परः प्रकर्षो वपुषः समुन्नतिर्गुणस्य तातो नृपतिर्नवं वयः ।
 इति स्म मा मानिनि मानमागमः पतिप्रसादोन्नतयो हि योषितः ॥ ४ ॥
 स्त्रियो न पुंसामुदयस्य साधनं त एव तद्धामविभूतिहेतवः ।
 तडिद्वियुक्तोऽपि घनः प्रजृम्भते विना न मेघं विलसन्ति विद्युतः ५
 गतापि भर्त्रे परिकोपमायतं गिरः कथा मा परुषार्थदीपनीः ।
 कुलस्त्रियो भर्तृजनस्य भर्त्सने परं हि मौनं प्रवदन्ति साधनम् ६
 पतिव्रता वश्यमवश्यमङ्गना करोति शशिलेन गुणस्पृहं पतिम् ।
 विनष्टचारिप्रगुणा गुणैविणः पराभवं भर्तुरुपैति दुस्तरम् ॥ ७ ॥

पर इति । मानः कुलाद्यभिमानः अस्ति अस्याः सा मानिनी तत्संबुद्धि-
 हे मानिनि । वपुषः शरीरस्य परः श्रेष्ठः प्रकर्षः उत्कर्षः तथा गुणस्य
 जात्येकवचनं गुणानामित्यर्थः । समुन्नतिः औन्नत्यं तातः पिता नृपतिः ।
 जनकः नवं नूतनं वयः तारुण्यमित्यर्थः । इति एवं प्रकारेण हेतो वा । मानं
 अभिमानं मास्म आगमः न प्राप्नुहीत्यर्थः । गम्भातोः 'स्मोत्तरे लङ् च' ।
 इत्यनेन मास्मोपपदे सर्वलकारापवादो लङ् 'नमाङ्योगे' इत्यनेन अडागम-
 निषेधः । कुतो न गर्वः करणीयः इत्यत आह-पतीति । हि योषितः स्त्रियः
 पत्युः धवस्य प्रसादः स एव उन्नतिर्यासां एतादृश्यः भवतीति शेषः । इतरौ-
 न्नत्यपेक्षया पतिप्रसादोन्नतिरेव श्रेयस्करीत्यर्थः । काव्यलिंगमलकारः 'सम-
 र्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनं' इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

पत्यनुकूलत्वेन वर्तनेन उन्नतौ साध्यायां अन्वयव्यातिरेकेण पत्युरेव
 प्राधान्यं दर्शयति-स्त्रिय इति । पुंसां पुरुषाणां उदयस्य उत्कर्षस्य साधनं
 साधनकरणं 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । स्त्रियः न भवतीति शेषः ।
 ते एव पुरुषा एव तासां स्त्रीणां यद्धाम तेजः विभूतिः ऐश्वर्यं च तयोः
 हेतवः कारणानि भवन्ति । तदेव द्रढयति-तडिदिति । तडिता विद्युल्लतया
 वियुक्तोऽपि विरहितोऽपि घनः मेघः प्रजृम्भते आविर्भवति विद्युतस्तु तडितस्तु
 मेघं विना न विलसन्ति न चकासन्ति ॥ अर्थातरन्यासालंकारः ॥ ५ ॥

एवं पतिप्रसादस्य अवश्यसाध्यत्वं उपादिश्य इदानीं पत्यौ वर्तनमुपदि-
 शति-गतापीति । आयतं दीर्घं महांतमित्यर्थः । परिकोपं क्रोधं गतापि प्राप्ता-
 मि भर्त्रे पत्ये परुषः कठोरः यः अर्थः तस्मिन् दीपिनीः प्रकाशयित्रीः परुषार्थ-
 प्रतिपादिका इत्यर्थः । गिरः वाणीः मा रुधाः न कुरु इत्यर्थः । अत्रापि रु-
 धातोः माङ्योगालोडर्थे लुङ् उश्चेति सिचः क्त्वे 'तनादिभ्यस्तथासोः'
 इत्यनेन सिचो लुक् अडागमनिषेधश्च । हि यस्मात् कारणात् भर्तृजनस्य 'कर्तृ-
 कर्मणोः रुति' इति कर्तरि षष्ठीयम् । भर्त्सने तर्जने भर्तृजनकर्तृकतर्जने संती-
 न्यर्थः । कुलस्त्रियः कुलीनाः स्त्रियः मौनं मूकत्वं परं श्रेष्ठं साधनं प्रवदन्ति क-
 थयन्ति । भर्त्रा भर्त्सने रुते सति मौनं कार्यं प्रत्युत्तरं न देयमिति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥
 प्रतिव्रता इति । पत्यौ व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता पतिसेवातत्परा सा-
 ध्यात्यर्थः । अंगना स्त्री गुणान् नम्रत्वादिगुणान् स्पृहयति इच्छतीति गुण-

अलं त्वयि व्याहृतिविस्तरेण मे कुरुष्व तच्चरितं त्वदाश्रयम् ।
श्रुतिं प्रयातं जरसैव जर्जरं सहस्रधेदं हृदयं न दारयेत् ॥ ८ ॥
अयं त्वदेकप्रवणो मनोरथो वृथाऽद्य दैवादपि नाम नो भवेत् ।
इति प्रवक्तुर्जरतो निरासिरे निगृह्य कण्ठं वचनानि मन्युना ॥ ९ ॥
उदग्रभासः शिखया शिखामणेः स्रजा च धम्मिल्लकिरीटदृष्टया ।
प्रमृज्य पादौ जनकस्य जम्पती क्षयाद्यातामथ लम्भिताशिषौ १०

स्पृहः तम् । मूलविभुजादित्वात् कः इगुपधेति कं विधाय शेषषष्ठ्या समासो वा ।
गुणाभिलाषिणमिति यावत् । एतादृशं पतिं शीलेन अवश्यं वश्यं वशंगतं
'वशंगतः' इति यत्प्रत्ययः । करोति । वैपरीत्येऽनिष्टमाह-विनष्टेति । विनष्टाः
चारित्रं शीलं गुणाश्च अस्याः एतादृशी । गुणान् इच्छति तच्छीलः गुणेषी 'सुव्य-
जातो' इति णिनिः । तस्मात् भर्तुः पत्युः सकाशात् दुस्तरं दुःखेन तरणयोग्य
'ईषदुःसुषु' इति सल्ल । पराभवं पराजयं अप्रीत्यादिकं उपैति प्राप्नोति ॥ ७ ॥
अलमिति । त्वयि त्वद्विषये मे मम व्याहृतीनां भाषणानां विस्तरः तेन
'व्याहार उकिर्लपितं' इत्यमरः । अलं निषिद्धं उपयोगो नास्तीत्यर्थः । व्याहृ-
तिविस्तरेणेति गम्यमानक्रियाकरणं 'अलं भूषणपर्याप्तिः' इत्याद्यमरः । त्वं
आश्रयो यस्य एतादृशं यच्चरितं श्रुतिं श्रवणं ममेति शेषः । प्रयातं सत् प्राप्तं
सत् जरसैव वृद्धत्वेनैव जर्जरं शिथिलं इदं हृदयं अंतःकरणं सहस्रधा सहं-
स्रप्रकारं 'अधिकरणविचालेति' धाप्रत्ययः । न दारयेत् न विदारयेत् । तत्
चरित्रं कुरुष्व स्वीकुरु इत्यर्थः । पतिव्रताधर्ममाचरेत्यर्थः । 'विधिनिमंत्रणे-'
त्यादिना रुधातोः विधौ लोट् ॥ ८ ॥

अयमिति । त्वय्येव एकः प्रवणः प्रह्वः 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे' इत्य-
मरः । त्वदेकायत्त इत्यर्थः । अयं पूर्वोक्तः पातिव्रत्यस्वीकाररूपः मनोरथो-
ऽभिलाषः । अयं सांप्रतम् । दैवादपि अवशेनापीति यावत् । वृथा, मुधा निर-
र्थक इति यावत् । नो नाम भवेत् माभूदित्यर्थः नामेति संभावनायां । इति पूर्वो-
क्तप्रकारेण प्रवक्तुः भाषितुः जरतः जीर्णस्य, वृद्धस्य जनकस्येत्यर्थः । 'जीर्य-
तेरतृन्' इति जृधातोर्तृन्प्रत्ययः । मन्युना शोकेन कर्त्ता 'मन्युशोकौ तु
शक्नु स्त्रियाम्' इत्यमरः । कण्ठं निगृह्य अवरुध्य वचनानि भाषणानि कर्माणि
निरासिरे निरस्तानीत्यर्थः । निरपूर्वकात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् कर्मणि लिट्
श्रेजादेशश्च ॥ ९ ॥

उदग्रभास इति । अथ जनकरुतोपदेशानंतरं जम्पती जायापती सीतारामौ ।
राजदंतादित्वात् जायाशब्दस्य जं आदेशः । उदया उच्चा भाः कांतिर्यस्य स
उदग्रभाः तस्य शिखामणेः चूडामणेः शिखया ज्वालाया तेजसेत्यर्थः । च
धम्मिल्लः संयतकचाः स एव किरीटः अथवा सीताया धम्मिल्लः रामचंद्रस्य
किरीटः तत्र दृष्टया सक्रिया । सक्रयेत्येव पाठः साधुरिति भाति । स्रजा
मालया । जनकस्य मैथिलस्य पादौ चरणौ प्रमृज्य संशोध्य लम्भिता

कृतो वियोगेन शुचः समुद्रवः समर्पितः साधुवरेण सम्मदः ।
 मनस्यवस्थाननिमित्तपीशितुः क्षणं विवादानिव तस्य चक्रतुः ११
 हलायुधामस्य सकाहलो रथः पयोधिनिर्घोषगभीरभैरवः ।
 ततः प्रगल्भाहतभेरिसम्भवः प्रकाशयामास गतिं समन्ततः १२
 गजेन्द्रघण्टाघटितश्च निःस्वनः करेणुकावृंहितवृंहितो मुहुः ।
 भयं वितन्वन् भवनेषु पक्षिणां दिशः ससर्पाथ समं समुद्रतः १३
 समारुरोहाथ रथं महारथः सहेमचित्रं सह राजकन्यया ।
 दिनादिसन्धानुगतां पिशङ्कितां स्वरश्मिदीप्तयेव दिवं दिवाकरः १४

प्रापिता आशीः आशीर्वादो याभ्याम् । लभू धातोर्णिजन्तात् कप्रत्यये लभे-
 श्च ' इति नुमागमः । एतादृशौ संतो क्षयात् गृह्णात् ' क्षयो रोगांतरे वेश्मक-
 त्पातापचयेषु च ' इति मेदिनी । अयाता अगच्छताम् । या प्रापणे लङ् ॥ १० ॥

रुत इति । वियोगेन विरहेण रुतः उत्पादितः शुचः शोकस्य समुद्रवः
 उत्पत्तिः । साधुः उत्तमो यो वरः जामाता तेन समर्पितः उत्पादितः सम्मदः
 प्रमोदः । ' प्रमोदामोदसंमदाः ' इत्यमरः । ईशितुः लोकनियंतुः तस्य जनकस्य
 मनसि अंतःकरणे अवस्थानं स्थितिः निमित्तं कारणं यस्मिन् । विवादकरण-
 विशेषणमिदम् । क्षणं क्षणमात्रं विवादान् चक्रतुरिव अहंपूर्विकया संमद-
 शुक्समुद्रवौ विवादं चक्रतुरित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥

हलायुधेति । ततः प्रस्थानानंतरं काहलेन (कर्णा इति लोके) तज्जन्य-
 ध्वनिनेत्यर्थः । सहितः सकाहलः । पयोधिः समुद्रः तस्य यो निर्घोषः ध्वनिः
 तद्वत् गभीरः गंभीरः भैरवः भयंकरश्च । प्रगल्भं आहता ताडिता या भेरी
 दुंदुभिः तस्याः सकाशात् संभवो यस्य एतादृशः । समन्ततः परितः यो रवः
 ध्वनिः सः हलः सीरः आयुधं यस्य स हलायुधः बलदेवः तद्वाभा कांति-
 र्यस्य एतादृशस्य दशरथस्य गतिं गमनं प्रकाशयामास भेर्यादिनिस्वनेन
 दशरथस्य प्रयाणमनुमितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गजेंद्रेति । अथ प्रयाणभेर्यभिघातानंतरं गजेंद्राणां घंटाः निनादाः तैर्घ-
 टितः मिश्रितः मुहुः पुनः पुनः करेणुकानां हस्तिनीनां वृंहितानि गर्जितानि
 तैर्वृंहितः वृद्धिगतः । अत्र ' वृंहितं करिगर्जितम् ' इति कोशात् वृंहितपदेनैव
 विशिष्टार्थलाभेऽपि करेणुकापदसामिध्येन वृंहितशब्दः केवलगर्जितपरः ' विशि-
 ष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणसमभिव्याहारे विशेष्यमात्रपरता ' इति
 न्यायात् । अतएव ' सकीचकैर्मारुतपूर्णरंघ्रैः ' इति कालिदासोऽपि संगच्छते ।
 भवनेषु गृहेषु कुलायेष्वित्यर्थः । पक्षिणां पतत्रिणां भयं भीतिं वितन्वन्
 विस्तारयन् समुद्रतः उदीर्णः निःस्वनः ध्वनिः काष्ठाः समं एकसमया-
 वच्छेदेनेत्यर्थः । क्रियाविशेषणमिदम् । ससर्पं जगाम व्यापेत्यर्थः ॥ १३ ॥

समारुरोहेति । अथ प्रयाणध्वनिविसर्पणानंतरं दिवाकरः सूर्यः ' दिवाविभा-
 ङ्ग्यादिना करोतेष्टप्रत्ययः । दिनस्य दिवसस्य आदिः आरंभः तत्संबंधिनी

शिरःप्रदेशस्थसमुद्रपेटिकागृहीतवीणाशुकपञ्जरादयः ।
सवेत्रहस्तैः स्थविरैरधिष्ठिताः स्त्रियोऽप्यनुस्यन्दनमत्यगुर्मुदा १५
मदान्धमातङ्गघटाद्रिसङ्कटे परिक्रणन्ती बलकायनिम्नगा ।
तरङ्गिता बलगतुरङ्गरङ्गितैः पुरः प्रतस्थे पुरुहूततेजसः ॥ १६ ॥
स्वदृष्टिरोधि श्रवणाग्रमारुतै रजो रथोत्थं यदि नाहरिष्यत ।
विनिर्गताभिर्न पुरो मदस्रुतां घटाभिरद्रक्ष्यत वर्त्म दन्तिनाम् ॥ १७ ॥

या संध्या पितृप्रसूः तथा अनुगतां युक्तां अतएव पिशंगितां पिंगलाम् । 'पिशंगो कद्रुपिंगलो' इत्यमरः । दिवं अंतरिक्षं 'योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं' इत्यमरः । स्वस्य रश्मयः किरणाः तेषां दीप्त्येव कान्त्येव महारथः 'एको दशसहस्राणि योधयेयस्तु धन्विनाम् ॥ शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः' । एतादृशः रामचन्द्रः हेम्नः सुवर्णस्य चित्राणि आलेख्यानि तैः सह वर्तमानं सहेमचित्रं एतादृशं रथं स्यन्दनं राज्ञः जनकस्य कन्या सीता तथा सह समारोहः ॥ उपमा-लंकारः ॥ १५ ॥

शिर इति । शिरसः प्रदेशः भागः तत्र तिष्ठतीति शिरःप्रदेशस्थाः 'स्थः' इति योगविभागात् कप्रत्ययः । समुद्राः संपुटकाः पेटिकाः मंजूषाश्च यासां अथवा शिरःप्रदेशस्थाः समुद्रकानां पेटिका यासाम् । तथा वीणा बल्लकी शुक-पञ्जराः कीरपञ्जराः वीणाशुकपञ्जराः आदयो येषां एतादृशाः सर्वे उपचाराः गृहीताः वीणाशुकपञ्जरादयो याभिः । वेत्रैः वेतसैः सहिताः सवेत्राः तथाभूताः हस्ताः कराः येषां तैः । हस्तगृहीतवेत्रयष्टिकैरित्यर्थः । स्थविरैः वृद्धपुरुषैः । 'प्रवयाः स्थविरौ वृद्धः' इत्यमरः । अधिष्ठिताः रक्षिता इति यावत् । एतादृश्यः स्त्रियोऽपि दास्यादयोऽपि मुदा हर्षेण अनुस्यन्दनं रथमनुलक्षीकृत्येत्यर्थः । 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः । अत्यगुः अत्यगमन् इत्यर्थः । इण्घातोः लुङि 'इणोगालुङि' इति गादेशे 'गातिस्थेति' सिचो लुकि पररूपे रूपमिदम् ॥ अनुप्रासालंकारः ॥ १५ ॥

मदेति । मदेन अंधाः ये मातंगाः हस्तिनः तेषां घटा घटना 'करिणां घटना घटा' इत्यमरः । स एव अद्रिः पर्वतः तस्य संकटे संबाधे 'संकटं ना तु संबाधे' इत्यमरः । परिक्रणन्ती ध्वनन्ती । बल्लूनि सुंदराणि यानि तुरंगाणां अश्वानां रंगितानि गतिविशेषाः तैः हेतुभिः 'उत्स उत्सी' न्यादि-प्रघट्टकस्थरगिधातोर्गत्यर्थकस्य 'नपुंसके भावे कः' इति कप्रत्यये रंगितेति रूपम् । तरंगाः भंगाः संजाता यस्याः । तरंगैशब्दात्तारकादित्वादितचूप्रत्ययः । एतादृशी बलं सैन्यं कायो देहो यस्याः सा बलकाया बलस्वरूपेति यावत् । या निम्नगा नदी सा पुरुहूतः इंद्रः तद्वत्तेजो यस्य स पुरुहूततेजाः जनकः तस्य पुरः नगरात् मिथिलाया इत्यर्थः । प्रतस्थे ॥ रूपकालंकारः ॥ १६ ॥

स्वदृष्टीति । पुरः नगर्याः मिथिलायाः विनिर्गताभिः निर्याताभिः मदं दानं स्रवतीति मदस्रुतः 'गंडः कटो मदो दानं' इत्यमरः । तेषां मदस्रुताम् ।

व्यतीतरथ्येऽथ रथे कपोलयोर्विलासवत्या लसदंशुजालयोः ।
 पपात तस्याः पुरगृह्यदीर्घिकासमीरणानर्तितपद्मजं रजः ॥ १८ ॥
 वराङ्गना प्रस्तरभेदकोटिभिर्हतस्य चक्रे चलनं वरूथिनः ।
 पिधाय यत्तच्चलनं पथि प्रियं तमाललम्बे बलसन्निधावपि ॥ १९ ॥
 रथध्वनिप्रापितसम्पदं गवां कुलं समुत्पुच्छयमानमुन्मुखम् ।
 उदग्रकर्णं परिधावदेकतो ददर्श सीताऽथ वनान्तवर्तिनी ॥ २० ॥

मदस्त्राविणामित्यर्थः । मदशब्दे उपपदे सुधातोः 'किप् च' इति किप् । एता-
 दृशां दंतिनां हस्तिनां घटाभिः घटनाभिः 'समूहेरित्यर्थः । श्रवणानां कर्णानां
 अग्राणि प्रांताः तत्संबन्धिनो ये मारुताः वाताः तैः करणैः स्वेषां दृष्टीः अभीक्ष्णं
 रुणद्धीति स्वदृष्टिरोधि । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । एतादृशं रथेभ्यः
 स्यंदनेभ्यः उत्थं उत्पन्नं रजः धूलिः यदि न अहरिष्यत तर्हि वत्सं मार्गः
 न अद्रक्ष्यत् । श्रवणमारुतेः रथोत्थधूलिर्दूरीरुता अतो मार्गो दृष्ट इत्यर्थः ।
 'लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ' इति लङ् ॥ १७ ॥

व्यतीतेति । अथ सेनानिर्गमनानंतरं रथे स्यंदने व्यतीताः अतिकांताः
 रथ्याः प्रतोल्यः येन एतादृशे सति 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । लसत्
 देदीप्यमानं अंशूनां किरणानां जालं ययोः, तेजस्विनोरित्यर्थः । एतादृशयोः
 विलासाः संति अस्याः सा विलासवती तस्याः एतादृश्याः तस्याः सीतायाः
 कपोलयोः गंडयोः पुरस्य नगरस्य गृह्याः बाह्याः 'पदास्वैरिबाह्यापक्षेषु च'
 इत्यनेन ग्रहधातोः क्यप् । या दीर्घिकाः वाप्यः तत्संबन्धीनि यानि समीरणेन
 वायुना आनर्तितानि कंपितानि पद्मानि कमलानि तेभ्यो जातं रजः पांसुः
 पपात प्राप ॥ १८ ॥

वरांगनेति । वरा श्रेष्ठा एतादृशी या अंगना सीता प्रस्तराणां पाषाणानां
 ये भेदाः खंडाः तेषां कोटयः अग्राणि ताभिः । अध्वदाढ्यार्थं तत्र पाषाणखंडा
 विस्तीर्यते तेषामग्रैरित्यर्थः । हतस्य ताडितस्य वरूथः रथगुप्तिः सा अस्यास्ताति
 वरूथी रथः तस्य 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमरः । चक्रे यत् चलनं
 स्खलनम्, अभूत् इति शेषः । स्खलनमिति पाठः सुकरः । तत् चलनं विज्ञाय
 अत्र पिधाय इति पाठो 'लेखकप्रमादात्' इति भाति । पथि मार्गे बलस्य
 सैन्यस्य सन्निधावपि सान्निध्येपि प्रियं तं रामं आललंबे आशिश्नाय ।
 चक्राघातं विज्ञाय पतनं माभूदिति भीत्या सैन्यसंनिधावपि लज्जां विहाय तं
 रामं आललंबे इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

रथेति । अथ पुरो बहिर्गमनानंतरं वनाति वनमध्ये वर्तते इति वनांतवर्तिनी
 एतादृशी सीता । एकस्मिन् इति एकतः एकस्मिन् भागे इत्यर्थः । आद्यादित्वात्स-
 म्यंतत्वात् तसिः 'इतराभ्योपि दृश्यते' इति वा । रथस्य ध्वनयः स्वनाः
 तैः प्रापितः उत्पादितः संमदः प्रमोदो यस्य । 'प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः ।

विनिद्रपद्मा मृदुभिः समीरणैर्विसारयन्तः कलहंसिकागिरः ।
स्वदेशसीमासरितो विलंघिताः शुचं वधूचेतसि साधु सन्दधुः २१
विवृत्तदृष्टा विषयव्यतिक्रमाच्छनैर्निमज्जन्त इवावनीतले ।
स्वजन्मभूमौ गिरयो नृपात्मजाकपोलमातेनुरजस्रमश्रुभिः ॥ २२ ॥
गजेन्द्रन्ताहतवन्यशलकीकषायगन्धिः पथि तत्र योषिताम् ।
शनैर्विधुन्वन्नलकाग्रवल्लरीर्मुखानि पस्पर्श वनान्तमारुतः ॥ २३ ॥
अथ प्रतानः प्रतान तामसो नृपस्य भीमं भयमादिशन्दिशः ।
क्षिपन् क्षपाया विगमेऽपि संहतिं प्रसह्य वैरोचनरोचिषां पथि ॥ २४ ॥

समुत्पुच्छयते समूर्ध्वं पुच्छं करोति इति समुत्पुच्छयमानं 'पुच्छभांडचीव-
राणिङ्' इति णिङन्तात् कर्तरि शानच् । उद्गतं मुखं यस्य उदयो उच्चो कर्णो
यस्य एतादृशं परिधावतीति परिधावत् गवां धेनूनां कुलं समूहं ददर्श ।
स्वभावोक्त्यलंकारः । तदुक्तं—'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य
वर्णनम्' इति ॥ २० ॥

विनिद्रपद्मेति । विनिद्राणि प्रफुल्लानि पद्मानि यासु एतादृश्यः मृदुभिः कोमलैः
समीरणैः वायुभिः करणैः । कलहंसिकानां सुंदरवरटानां गिरः वाणीः विसारयन्त्यः
दूरीकुर्वन्त्यः । वायुना हि शब्दो दूरं नीयते इति नातिपिहितमेतत् । विलंघिताः
उलंघिताः स्वदेशानां विदेहानामित्यर्थः । सीमाः मर्यादाभूताः सरितः नद्यः
वध्वाः सीतायाः चेतः अंतःकरणं तस्मिन् साधु यथा स्यात्तथा शुचं शोकं
संदधुः उत्पादयामासुः । संपूर्वात् धाधातोर्लिट् ॥ २१ ॥

विवृत्तदृष्टेति । विवृत्तेन विवर्तनेन, पराङ्मुखीभवनेनेत्यर्थः । विवृत्त इत्यत्र
भावे कः । दृष्टाः विलोकिताः विषयस्य देशस्य व्यतिक्रमात् उलंघनात्
शनैः अवनीतले पृथ्वीतले निमज्जन्त इव अंतर्गच्छन्त इव दृश्यन्त इति शेषः ।
एतादृशाः स्वस्याः सीतायाः जन्मभूमौ ये गिरयः पर्वताः ते नृपस्य जनकस्य
आत्मजा कन्या तस्याः कपोलं गल्लं अजस्रं संततं अश्रुभिः नेत्रोदकैः आतेनुः
विस्तारयामासुः । नववधूनां स्वजन्मभूमिस्थवस्तूनां अदर्शने दुःखेन अश्रुपातो
भवाति तद्वत् सीतापि रुरोदेत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २२ ॥

गजेन्द्रेति । तत्र अरण्ये पथि मार्गे गजेन्द्राणां हस्तिनां दंतैः रदैः आहताः
वन्याः वनप्रभवाः 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'दिगादिभ्यो यत्' इति यत् । या
शल्लुक्यः ओषधिविशेषाः तासां कषायः सुरभिः । 'कषायो रसभेदे च निर्यासे
च विलेपने ॥ अंगरागे च न स्त्री स्यात् सुरभौ लोहिते त्रिषु' इति मेदिनी । गंधो
यस्य 'अल्पाख्याया' इति समासात् इदादेशः । अलकानां केशानां अप्राण्येव
वल्लरीः शनैः मंदं विधुन्वन् कंपयन् दनांतमारुतः अरण्यमध्यवर्ती वायुः
योषितां मुक्तानि पस्पर्श । मंदशीतसुगंधिवायुः तदा ववावित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ मंदवातप्रसरणानंतरं नृपस्य दशरथस्य भीमं घोरं 'घोरं
भीमं भयानकं' इत्यमरः । भयं भीर्तिं आदिशति सूचयति इति आदिशन्,

अरिष्टसन्तापविरूपदर्शनास्तमोभिभूताः प्रतिकूलमारुताः ।
 अविप्रसन्नानि मुस्त्रानि भेजिरे दिशो विनाशोपनता इव क्षणम् ॥ २५ ॥
 अथ प्रकाशीभवदग्रतो दिशं क्षणाद्गदीचीमवभास्य दीप्तिभिः ।
 बलेन तेजः पुरुषाकृतिश्रिया विभक्तमुत्पातमनु व्यदृश्यत ॥ २६ ॥
 ततो दधानः श्रवणावसङ्गिनीं विशुष्कपङ्केरुहबीजमालिकाम् ।
 विनिद्रकोत्पलशङ्कया ततां विलोचनोपान्त इवालिसन्ततिम् २७

सूचयन्नित्यर्थः । पथि मार्गे विरोचनस्य सूर्यस्य संबंधीनि वैरोचनानि ।
 'तस्येदमित्यण्' एतादृशानि यानि रोचींषि तेजांसि । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे'
 इत्यमरः । तेषां संहति समुदायं प्रसह्य हठात् क्षिपन् तिरस्कुर्वन् क्षपायाः
 रात्र्याः विगमेपि नाशेपि, अभावेपीति यावत् । तमसः अंधकारस्य अयं तामसः
 एतादृशः यः प्रतानः विस्तारः । तनु विस्तारे भावे घञ् । दिशः काष्ठाः
 ततान विस्तारयामास व्यापेत्यर्थः । दिवैव अंधतमसं प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।
 अनुप्रासालंकारः ॥ २४ ॥

अरिष्टेति । अरिष्टः अशुभः संतापः तप्तता येषु एतादृशाः विरूपदर्शनाः
 मयंकरा इत्यर्थः । पक्षे अरिष्टः संतापः दुःखं येषां अतएव विरूपं दर्शनं अव-
 लोकनं येषाम् । तमसा अंधकारेण अभिभूताः पराभूताः व्याप्ताः, इति यावत् ।
 पक्षे तमसा अज्ञानेन अभिभूता व्याप्ताः, कर्तव्याकर्तव्यशून्या इत्यर्थः ।
 प्रतिकूलमारुताः विरुद्धवायवः झञ्झावाता इत्यर्थः । पक्षे प्रतिकूलतां प्राप्ताः ।
 देवाः क्षणं क्षणमात्रं विनाशाय प्रलयाय उपनताः प्राप्ताः । पक्षे विनाशं क्षयं
 उपनताः प्राप्ता इव दिशः काष्ठायाः । जात्यैकवचनं दिशामित्यर्थः । अविप्र-
 सन्नानि उद्विग्नतोत्पादनानि मुस्त्रानि भेजिरे सिषेविरे । तदानीं झञ्झावाताः
 अंधकारविशिष्टाः प्रवतुः देवाश्च निलिल्युः ॥ २५ ॥

अथेति । अथ उत्पातदर्शनानंतरं उत्पातमनु तमःप्रादुर्भावाद्युत्पातानंतरं
 'अनुर्लक्षणे' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'
 इति द्वितीया । अग्रतः अग्रभागे । आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः । क्षणात् क्षण-
 मात्रेण उदीचीं दिशं दीप्तिभिः कांतिभिः अवभास्य प्रकाश्य प्रकाशीभवत्
 प्रकटीभवत् । प्रकाशशब्दात् अभूततद्भावे च्विः । पुरुषस्य आकृतिः आकारः
 तस्याः श्रीः शोभा तथा विभक्तं पृथक्त्वेन दर्शितं पुरुषस्वरूपमित्यर्थः । तेजः
 कर्म बलेन सैन्येन कर्त्रा व्यदृश्यत विलोकितम् । विपूर्वात् दृशधातोः
 कर्मणि लुङ् ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिस्तं पुरुषं विशिनष्टि-तत इति । ततः पुरुषाकृतिदर्शनानंतरं
 विनिर्द्रं विकसितं यद्रकोत्पलं कोकनदं तस्य शंका आशंका तथा विलोच-
 नस्य नेत्रस्य उपति प्रांतभागे ततां व्याप्तां अलीनां भ्रमराणां संततिमिव
 भरपरामिव श्रवणयोः श्रोत्रयोः अवसंगः संबंधः सोऽस्यास्तीति 'अत

विशालवामांसतटावलंबिनीं समुद्रहन् द्वीपितनुं तनूदरः ।
परिज्वलंस्तीव्रतपोद्भुताशनस्फुलिङ्गपातैरिव बिन्दुचित्रिताम् २८
भुजेऽतिभीमे सशरं शरासनं निधाय वामे निधनावहं द्विषाम् ।
करेऽपरस्मिन् परदुर्गपारगं परं स बिभ्रत्परशुं परासुहा ॥ २९ ॥
तपोभिधानस्य सितेतराध्वनः शिखा इवादित्यमयूखपिङ्गलाः ।
जटा विधुन्वन् वलिताः समन्ततः समीरणैरातमरयेण सम्भृतैः ३०

इनिठनौ ' इति इनिः । तदंतात् ' कन्नेभ्यो डीप् ' इनि डीप् । विभुष्काणि
यानि पंकेरुहाणां कमलानां बीजानि तेषां मालिकां मालां दधानः धारकः ।
आरकनेत्रस्य दीर्घत्वात् कर्णातिकप्राप्तत्वेन कोकनदमिति मत्वा तत्रागतां
भ्रमरपंक्तिमिव कर्णे शुष्ककमलबीजमालां दधानमित्यर्थः । पञ्चमश्लो-
कस्थभृगूणां प्रभुः इत्यस्येमानि विशेषणानि स रामेण जगदे इति तत्रत्यक्रियया
संबधः । अतएवेदं कुलकम् । तदुक्तम्—' द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लो-
कैर्विशेषकम् ॥ कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ' इति ॥ २७ ॥

विशालोति । तनु रुशं उदरं यस्य एतादृशः सः पुरुषः परितः ज्वलन् दीप्यमानः
तीव्रं यत्तपः स एव द्रुताशनः अग्निः तस्य स्फुलिङ्गाः कणाः ' त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्नि-
कणः ' इत्यमरः । तेषां पातैरिव पतनैरिव बिन्दुभिः चित्रितां संजातचित्राम् ।
चित्रशब्दात्तारकादित्वादितचूप्रत्ययः । विशालं विस्तृतं यद्वामांसस्य तदं अवलं-
बते आश्रयते एतादृशीं द्वीपिनः व्याघ्रस्य ' शार्दूलद्वीपिनो व्याघ्रे ' इत्यमरः ।
तनुं देहं समुद्रहतीति समुद्रहन् ॥ २८ ॥

भुज इति । द्विषां शत्रूणां ' द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ' इत्यमरः ।
निधनस्य मग्नस्य आवहं प्रापकम् । आङ्पूर्वाद्वहतेः पचाद्यच् । शरेण बाणेन
सहितं सशरं अस्यंते क्षिप्यंते अनेनेति असनम् । असु क्षेपणे करणे ल्युट् ।
शराणां बाणानां असनं शरासनं, धनुरित्यर्थः । अतिभीमे अतिभयंकरे वामे
भुजे सव्ये भुजे निधाय अपरस्मिन् अन्यस्मिन् दक्षिणे करे हस्ते परं श्रेष्ठं परे
शत्रव एव वा दुर्गे दुर्गमस्थानं तस्य पारगं अंतगं अथवा परेषां शत्रूणां दुर्गे
तस्य पारगं एतादृशं परशुं विभर्ति इति बिभ्रत् । विभर्तेः शतरि रूपम् । अतएव
परेषां शत्रूणां असून् प्राणान् हंतीति परासुहा एतादृशः सः पुरुषः ॥ २९ ॥

तप इति । तप एव अभिधानं नाम यस्य सितात् इतरः सितेतरः रुष्णः ।
सुष्पुपेति समासः । सः अध्वा मार्गो यस्य तस्य अग्नेः ' वह्निः शुष्मा रुष्णवर्त्मा ' इत्यमरः ।
तपोरूपाग्नेरित्यर्थः । शिखा इव ज्वाला इव आदित्यस्य सूर्यस्य ये
मयूक्षाः किरणाः तद्वत् पिङ्गला पिशंगा आत्मनः स्वदेहस्य रयः वेगः तेन
संभृतैः उत्पन्नैः समीरणैः वायुभिः समन्ततः सर्वतः ' समन्ततस्तु परितः सर्वतः ' इत्यमरः ।
वलिताः वलीभूताः जटाः सटाः विधुन्वन् विपूर्वाद्विधुनोतेः शतृप्रत्ययः ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

प्रभुर्भृगूणां जगदे जगत्सृजः परोऽवतारो ज्वलनं वितन्वता ।
 हसेन धुन्वन्नथ तद्वलं बली प्ररुद्धथ रामेण रुषावृता गिरः ॥ ३१ ॥
 न राम रामं युधि जेतुमुद्यमो विधीयतामन्यमिव क्षितिक्षितम् ।
 सरित्तटीपाटनपाटवस्पृशं न गोपतिं प्राप्य विशीर्यते नगः ॥ ३२ ॥
 रघोरपत्ये जगतीपतिद्विषो वृथा तव स्यादिह विक्रमक्रमः ।
 अलं विसारिग्रसनस्थपाटवो न दन्दशूकप्रभवे विहङ्गमः ॥ ३३ ॥
 तव प्रयोगे धनुषोऽनुशांसितुः शरासने भूधरधन्वनः परम् ।
 इतः प्रवृत्तापि न नूनमागता विपत्त्वदीयश्रवणस्य गोचरम् ॥ ३४ ॥

प्रभुरिति । अथ जगत् सृजतीति जगत्सृष्ट तस्य जगत्सृजः विष्णोः परः श्रेष्ठः अवतारः ज्वलनं अभि वितनोतीति वितन्वन् तेन हसेन हास्येन । 'अथो हसः ॥ हासो हास्यं च' इत्यमरः ॥ हासस्य क्रोधजन्यत्वात् तीक्ष्णत्वमनेन व्यात्यते । तत् पूर्वोक्तं बलं सैन्यं धुन्वन् कम्पयन् अतएव बली भृगूणां प्रभुः परशुराम इत्यर्थः । रामेण दाशरथिना प्ररुध्य रुषा रोषेण वृताः युक्ता इत्यर्थः । गिरः वाणीः जगदे ऊचे । गदधातोः ब्रूअर्थत्वात् द्विकर्मकत्वेन गौणे कर्मणि लिट् । तदुक्तम्—गौणे कर्मणि दुस्सादेः प्रधानेनीहृकष्वहाम्' इति ॥ ३१ ॥

रामेण भृगूणां प्रभुः जगदे इत्युक्तं किं तत् इत्यपेक्षायामाह नेति । हे राम अन्यं इतरं क्षितिक्षितमिव राजानमिव 'नृपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः । रामं मामित्यर्थः । युधि युद्धे जेतुं उद्यमः न विधीयतां न क्रियताम् । तदेव द्रढयतिसरिदित्यादिना । सरितः नद्याः तटी तटं तस्य पाटनं विदारणं तत्र यत् पाटवं कौशलम् । 'इगंताच्च लघुपूर्वात्' इति भावे अण् । तत् स्पृशति इति स्पृक् एतादृशम् 'स्पृशोनुदके किन्' इति किन्प्रत्ययः । गवां वृषभाणां पतिः गोपतिः वृषभः तं प्राप्य । नगः पर्वतः 'नगोप्राणिष्वन्यतरस्याम्' इति निपातः । न विशीर्यते । विपूर्वात् 'शहिंसायां' इत्यस्मात् कर्मकर्तरि लट् ॥ ३२ ॥

रघोरिति । जगत्याः पृथ्व्याः पतयः स्वामिनः राजान इत्यर्थः । तान् द्वेष्टीति जगतीपतिद्विट् 'सत्सुद्विष—' इत्यादिना क्तिप् । एतादृशस्य तव परशुरामस्य रघोः अपत्ये इह मयि विक्रमस्य पराक्रमस्य क्रमः वृथा मुधा स्यादित्यर्थः । 'व्यर्थके तु वृथा मुधा' इत्यमरः । विसारी मत्स्यः 'विसारिणो मत्स्ये' इति निपातनात् साधुः । तस्य ग्रसनं भक्षणं तत्र तिष्ठतीति विसारीग्रसनस्थं सुपीति । योगविभागात् कप्रत्ययः । ग्रसनकारीति यावत् । एतादृशं पाटवं कौशलं यस्य एतादृशः विहायसा आकाशेन गच्छतीति विहंगमः 'विहायसो विह च' इति गमेः सञ् । विहायसो विहादेशश्च । पक्षी दंशूकानां सर्पाणां प्रभुः तस्मै महासर्पायेत्यर्थः । अलं 'न 'नमःस्वस्ति' इत्यादियोगे चतुर्थी ॥ ३३ ॥

त्वदीयं सामर्थ्यं मयि न प्रभवेत् इति प्रदुक्तं तत् स्वीयदृष्टतेन द्रढयति—तवेति । धनुषः प्रयोगे धनुर्विद्यायामित्यर्थः । तव परशुरामस्य अनुशास्ति

निशम्य तस्यैतदितरितं वचो जगाद शिष्यः स पुनः पिनाकिनः ।
परस्य वृद्धिं यशसो वितन्वतीं वृथा विधित्सन् धनुषो भिदामिदम् ३५
नवेदवर स्तब्धतरं धनुर्द्वयं विधाय बन्ध्येतरबाणपातनम् ।
विशामधीशो किल विश्वकर्मणा पुरन्दराख्याय पुरा व्यतीर्यत ॥ ३६ ॥
विसृज्य पूर्वं दनुजारये धनुस्तयोरथादायि रथाङ्गधारिणे ।
धनुस्तथैकं त्रिपुरं दिधक्षते त्रिलोचनाय त्रिदशाधिपेन तत् ॥ ३७ ॥

शिक्षयति इति अनुशासिता तस्य, गुरोरित्यर्थः । एतादृशस्य भूधरः पर्वतः
धनुर्यस्य स भूधरधन्वा शंकरः ' धनुषश्च ' ' वा संज्ञायां ' इत्यनङ् । तस्य
शरासने धनुषि परं प्रकृष्टं यथा स्यात्तथा । क्रियाविशेषणमिदम् । इतः
मत्तः प्रवृत्तातः उत्पन्नापि विपत् भंगरूपा विपत्तिः त्वदीयं यत् श्रवणं तस्य
गोचरं विषयं नूनं निश्चयेन नागता न प्राप्ता ? ॥ ३४ ॥

निशम्येति । तस्य रामचन्द्रस्य एतत् इति पूर्वोक्तप्रकारेण ईरितं उक्तं वचः
भाषणं निशम्य श्रुत्वा । परस्य शत्रोः रामस्य यशसः कीर्तेः । परस्य यशसः
इति वाऽन्यथः । वृद्धिं वितन्वतीं विस्तारयित्रीं धनुषः भिदां भेदं वृथा व्यर्थं
विदधानुमिच्छतीति विधित्सन् एतादृशः पिनाकः अजगद्वः अस्यास्तीति
पिनाकी तस्य ' अत इनिठनौ ' इति इनिप्रत्ययः । शंकरस्य शिष्यः ' एतिस्तु
शास्त्विति ' क्यप् । सः पूर्वोक्तः परशुरामः इदं वक्ष्यमाणं वचः पुनः जगाद ।
अनुप्रासालंकारः ॥ ३५ ॥

नवेश्वरोति । नवः नूतनः स ईश्वरः अधिपतिः तत्संबोधनं हे नवेश्वर
राम । पुरा पूर्वस्मिन् काले विश्वकर्मणा एतदाख्येन देवत्वग्रा । बन्ध्यं नि-
ष्फलं तस्मात् इतरत् अन्यत् । सफलमित्यर्थः । एतादृशं बाणपातनं बाणो-
त्सर्गो यस्य एतादृशं अतिशयेन स्तब्धं उपष्टब्धं इति स्तब्धतरं ' एभि प्रति-
बन्धे ' इत्यस्मात् क्तः । दृढमिति फलितार्थः । एतादृशं धनुषोः द्वितयं
द्विधाय कृत्वा पुरः शत्रुपुरः दारयतीति पुरंदरः इंद्रः पुरंदर इति आख्या
यस्य स पुरंदराख्यः तस्मै ' पूःसर्वयोर्दारिसहोः ' इति सच् ' सचि द्वस्वः ' इति द्वस्वः ।
' वाचं यमपुरंदरौ च ' इत्यमागमः । विशां मनुष्याणां ' द्वौ विशौ वैश्यम-
नुजौ ' इत्यमरः । मनुष्योपलक्षितत्रिभुवनस्थलोकानामित्यर्थः । अधीशो
अधिपतये । अधिपूर्वात् ईशधातोः क्तिन्तस्य चतुर्थ्यंतं रूपम् । व्यतीर्यत
किल अदायि इति प्रसिद्धिः । विपूर्वात् ' तृ प्लवनतरणयोः ' इत्यस्मात्
कर्मणि लुङ् ॥ ३६ ॥

विसृज्येति । अथ विश्वकर्मणा इंद्राय धनुर्दानानंतरं त्रिदशानां देवानां
अधिपः इंद्रः तेन तयोः पूर्वोक्तधनुषोर्मध्ये पूर्वं आदावित्यर्थः । क्रियाविशेषणमे-
तत् । एकं धनुः शरासनं दनुजानां दैत्यानां अरिः शत्रुः एतादृशाय रथांगं
चक्रं अभीक्ष्णं धरतीति रथांगधारो ' बहुलमाभीक्ष्ण्ये ' इति णिनिः । तस्मै विष्णवे

विवित्सया तद्रतजन्मतेजसो व्यधत्त यत्नेन तथा मरुत्पतिः ।
 यथाऽऽहवो हव्यवहोग्रतेजसोरज्यशक्त्योरजयोरजायत ॥ ३८ ॥
 चकार चक्रादि विहाय देवयोर्युगं महेश्वासयुगेन संयुगम् ।
 दिशो दशापि प्रतिरुध्य पत्रिभिः समाः सहस्राणि समेतसाहसम् ३९
 अथो विकृष्टं मृदुभूतमीश्वरः ससर्ज यच्चापमभेदि तत्त्वया ।
 अगादचीकाय वितीर्णमक्षतं क्रमेण हस्तं मम वैष्णवं धनुः ॥ ४० ॥

विसृज्य दत्त्वा तथा त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरं तत् दग्धुमिच्छतीति
 दिधक्षन् तस्मै । त्रिलोचनाय त्रीणि लोचनानि नेत्राणि यस्य तस्मै शि-
 वाय तत् पूर्वोक्तं एकं धनुः अदायि । 'डुदाञ् दाने' अस्मात् कर्मणि
 लुङ् चिण् ॥ ३७ ॥

ननु विश्वकर्मणा स्वयं निर्माय दत्तं धनुर्द्वयं इंद्रः किमर्थं विष्णुशिवाभ्यां
 प्रददौ अत आह-विवित्सयेति । मरुतां देवानां पतिः मरुत्पतिः इंद्रः । वह-
 तीति वहः हव्यस्य हविर्द्रव्यस्य वहः हव्यवहः अग्निः तद्वत् उग्रं तेजो ययोः ।
 अतएव जेतुं शक्या जय्या 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । न
 जय्या अजय्या शक्तिर्ययोस्तौ अजय्यशक्ती तयोः अजय्योः विष्णुशिवयोः
 आहवः युद्धं यथा अजायत अभवत् 'जनी प्रादुर्भावे' लङ् । तथा तौ विष्णु-
 शिवौ प्रति गतं प्राप्तं यत् जन्मस्य युद्धस्य तेजः सामर्थ्यं तस्य विवित्सया
 विचारणेच्छया । विद् विचारणे सन् विद् ज्ञाने इत्यस्माद्वा सन् । 'आगमशास्त्र-
 मानित्यम्' इति इडभावः । तदा जिज्ञासयेत्यर्थः । यत्नेन प्रयत्नेन व्यधत्त
 अकृत । विपूर्वाद्धघातेर्लङ् । तयोर्युद्धतेजोज्ञानार्थं ताभ्यां धनुर्द्वयं दत्तमित्यर्थः ।
 अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

चकारेति । देवयोः विष्णुशिवयोः युगं युगम् । चक्रं आदि यस्य तत् च-
 क्रादि नैर्जायुधवृन्दमित्यर्थः । विहाय त्यक्त्वा महत् यत् इष्वासयुगं धनुर्युगं
 तेन पत्रिभिः बाणैः दशापि दशसंख्याका अपि दिशः काष्ठाः प्रतिरुद्ध्य
 निरुद्ध्य सहस्राणि सहस्रसंख्याकानि समाः वर्षाणि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया ।
 समेतं प्राप्तं साहसं यस्मिन् एतादृशं सयुगं युद्धं चकार । अनुप्रासालं-
 कारः ॥ ३९ ॥

अथो इति । अथो विष्णुशिवयुद्धानंतरं ईश्वरः शिवः विकृष्टं आरुष्टं
 मृदुभूतं युद्धकर्मणा शैथिल्यं प्राप्तं एतादृशं यच्चापं मद्भनुः ससर्ज त्यक्तवान्
 तत् त्वया अभेदि द्वेधीकृतम् । भिदिर् विदारणे कर्मणि लुङ् । ऋचीकाय
 एतन्नामकमत्पूर्वजाय कस्मैचिदृष्ये वितीर्णं दत्तम् । विष्णुनेति शेषः । विष्णोः
 इदं वैष्णवं धनुः क्रमेण परंपराक्रमेण मम हस्तं अगात् ॥ ४० ॥

गुणाबुभावस्य तयोर्जगच्छ्रुतिं जहाति नैको दृढतेति विश्रुतः ।

असंशयं ज्योतिनिरूढिमागतः परो ममैव श्रवणान्तगोचरः ॥ ४१ ॥

अपाङ्गभागावधि चापपूरणं सुदुष्करं तिष्ठतु विष्णुगोचरम् ।

गुणं यदि प्रापयसीह जिह्मतां बलोपपन्नेषु ततस्त्वमग्रणीः ॥ ४२ ॥

निधाय बाणं धनुषीह पूरिते वधः स्वहस्तेन तवैष सत्क्रिया ।

इतीरयित्वा तनयस्य भूपतेर्मुमोच हस्ते सशरं शरासनम् ॥ ४३ ॥

ततः स शून्यामिव मुष्टिमानयन्नपाङ्गदेशं दशकण्ठसूदनः ।

बलादविज्ञातविकर्षणश्रमश्चकर्ष गुञ्जद्गुणबन्धनं धनुः ॥ ४४ ॥

गुणाविति । अस्य धनुषः दृढतेति ज्या इति च उभो गुणौ स्त इत्यर्थः । तयोर्गुणयोर्मध्ये दृढस्य भावो दृढता दाढ्यं इति विश्रुतः प्रसिद्धः एकः गुणः जगति श्रुतिः प्रसिद्धिः तां न जहाति न त्यजति । ज्या इति मौर्वीति असंशयं निःसंदेहं यथा स्यात्तथा निरूढिं प्रसिद्धिं आगतः प्राप्तः परः गुणः ममैव श्रवणस्य कर्णस्य अंतः समीपभागः तस्य गोचरः विषयः अस्तीत्यर्थः । इदं दृढमिति जगत्प्रसिद्धम् । एतस्य ज्याकर्षणं मयैव कर्तुं शक्यं नान्येन इति भावः ॥ श्लेषालंकारः ॥ ४१ ॥

अपाङ्गेति । विष्णुः गोचरो विषयो यस्य तद्विष्णुगोचरं विष्णुनेव कर्तुं योग्यमित्यर्थः । अतएव दुःस्तेन कर्तुं शक्यं दुष्करं सुतरां दुष्करं सुदुष्करम् । ‘ईषद्दुःखुषु’ इत्यादिना सल्ल प्रादिसमासश्च । अपाङ्गः नेत्रांतः ‘अपाङ्गौ नेत्रयोरंतौ’ इत्यमरः । तस्य भागः स अवाधिर्यस्य एतादृशं यत् चापस्य धनुषः पूरणं आकर्षणं तत् तिष्ठतु अस्तु इत्यर्थः । विष्णवेकसाध्यं तत् तव दुष्करत्वात् अस्तु परंतु इह धनुषि गुणं ज्यां यदि जिह्मस्य वक्रस्य भावः जिह्मता तां प्रापयसि नयसि ततः तर्हि बलेन उपपन्नाः युक्ताः तेषु बलाब्धेऽप्यित्यर्थः । त्वं रामचंद्रः अग्रणीः श्रेष्ठः असीति शेषः । ‘सत्सूद्विष-’ इत्यादिना किपि ‘अग्रग्रामाभ्याम्’ इति णत्वम् ॥ ४२ ॥

निधायेति । इह पूरिते सज्ये धनुषि चापे बाणं शरं निधाय संयोज्येत्यर्थः । स्वहस्तेन निजहस्तेन वधः ममेति शेषः । एषः वधः तव सती चासौ क्रिया च सत्क्रिया सत्कार इत्यर्थः । इति पूर्वप्रकारेण ईरयित्वा उक्त्वा भूपतेः दशरथस्य तनयस्य रामचंद्रस्य हस्ते करे शरेण बाणेन सहितं सशरं शरासनं धनुः मुमोच ददौ । मुञ्च मोक्षणे लिट् ॥ ४३ ॥

तत् इति । ततः परशुरामेण धनुर्दानानंतरं दश कंठा यस्य स दशकंठो रावणः तस्य सूदनः नाशकः । नद्यादित्वात् ल्युः । स रामचंद्रः शून्यामिव मुष्टिं अपाङ्गस्य नेत्रप्रांतस्य देशं आनयन् प्रापयन् अविज्ञातः न ज्ञातः विकर्षणस्य आकर्षणस्य श्रमो यस्य एतादृशः सन् गुंजत् शब्दायमानम् । गुजि अव्यक्ते शब्दे शतृप्रत्ययः । गुणबन्धनं रज्जुबन्धनं यस्य एतादृशं धनुः चकर्ष ॥ ४४ ॥

स तेन मुक्तः किल सायको दिवः पदं तपस्यवृषभस्य वाञ्छतः ।
 द्वितीयवर्णस्य निहन्तुरात्मनो विधाय नाशारमथ व्यतिष्ठत ४५
 रिपोरजय्यस्य जयेन मानवैः सभाज्यमानो बहुमानमन्त्रणैः ।
 मनोज्ञवासे पथि मैथिलीसखः सुखेन नीत्वा कतिचिद्दिनानि सः ४६
 व्यपावृतद्वारमुखेन सन्ततं बलेन भूम्ना विशता कृतध्वनिम् ।
 पुरीमुदन्वन्तमुदग्रनिस्वनं तद्धं पिबन्तीमिव कुम्भजन्मनः ॥ ४७ ॥
 नरेन्द्ररथ्योभयभागचारितप्रसारिकालागुरुधूपवासिताम् ।
 ततामनन्तरपरत्नतोरणं सपङ्कजाष्टापदकुम्भमण्डलैः ॥ ४८ ॥

स इति । अथ धनुःकर्षणानंतरं तेन रामेण मुक्तः उत्सृष्टः सः सायकः बाणः
 दिवः पदं स्वर्गस्य स्थानं वाञ्छतः इच्छतः द्वितीयवर्णस्य क्षत्रियवर्णस्य निहंतुः
 नाशयतुः तपस्यतां तपश्चरतां 'कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति वयङ् ।
 मध्ये वृषभस्य श्रेष्ठस्य आत्मनः नीशारं प्रावरणम् । 'नीशारः स्यात्प्रावरणे'
 इत्यमरः । विधाय कृत्वा व्यतिष्ठत । विपूर्वाचिष्ठतेर्लङ् । 'समवप्रविभ्यःस्थः'
 इत्यात्मनेपदम् ॥ ४५ ॥

रिपोरिति । जेतुं शक्यो जय्यः 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातः ।
 न जय्यः अजय्यः तस्य रिपोः परशुरामस्य जयेन हेतुना मानवैः मनुष्यैः
 बहुमानेन सत्कारेण यानि मंत्रणानि आमंत्रणानि तैः सभाज्यते सेव्यते इति
 सभाज्यमानः । सभाज प्रीतिदर्शनयोः, प्रीतिसेवनयोरित्येके चुरादिः । मैथिल्याः
 सखा मैथिलीसखः । 'राजाहःससिभ्यष्टच्' इति टच् । स रामचंद्रः मनोज्ञः
 मंजुलः अभीष्ट इत्यर्थः । वासः वसतिर्यस्मिन् एतादृशे पथि मार्गे कतिचिन्
 दिनानि नीत्वा सुखेन पुरीं विवेश इति क्रियायामन्वयः ॥ ४६ ॥

पुरीमेव वर्णयति-व्यपावृतेति पञ्चमिः । व्यपावृतं उद्घाटितं यद्द्वारं तदेव
 मुखं तेन संततं निरंतरं विशता प्रविशता भूम्ना प्रभूतेनेत्यर्थः । 'बहोर्लोपो
 भूचबहोः' इत्यनेन भ्वादेशः इमनिः इकारलोपश्च । बलेन सैन्येन हेतुना
 कृतः ध्वनिः शब्दो यया एतादृशीम् । उदग्रः महान् निस्वनः ध्वनिर्यस्य एता-
 दृशं उदंकानि संति यस्मिन् स उदन्वान् तम् । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपा-
 तनात्साधुः । पिबन्तीं कुम्भात् कलशात् जन्म यस्य स कुम्भजन्मा अगस्त्यः
 तस्य तनुमिव देहमिव पुरीं अयोध्यानगरीम् । विवेशेति पंचमेनान्वयः ॥ ४७ ॥

नरेन्द्रेति । नरेन्द्रस्य राज्ञः या रथ्या प्रतोली तस्याः उभयभागौ प्रांतभागा-
 वित्यर्थः । तत्र चारिताः संचारिताः ये प्रसारिकालागुरुधूपाः प्रसरणशीलका-
 लागुरुगन्धाः तैः वासितां सुगन्धितां रत्नतोरणस्य बहिर्द्वारस्य समीपं उपरत्न-
 तोरणं 'अव्ययं विभक्ती' त्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । रत्नबहिर्द्वारसमीप-
 मित्यर्थः । अनन्तैः अपरिमितैः संपंकजानि सकमलानि यानि अष्टापदस्य सुव-
 र्णस्य कुम्भानां कलशानां मंडलानि चक्रवालानि समूहा इति यावत् । तैः ततां
 विस्तृता व्याप्तमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

परिक्रणत्काञ्चनैकिङ्किणीगुणैः सुगन्धिना गन्धवहेन ताडितैः ।
 भ्रमत्पताकानिकरैरुदर्विषो वितन्वतीमुष्णघृणेः करच्छिदाम् ४९
 मधुव्रतव्रातविरावकिङ्किणीरुतेन रम्यं मणितोरणस्रजाम् ।
 चयं दधानामनिलस्य रंहसा धुतं पताकानुकृतानि बिभ्रतः ॥ ५० ॥
 विवेश तामञ्जलिबन्धसम्पदा मुहुर्मुखेन्दोरुदयेन सर्वतः ।
 नरेन्द्रसूनुर्मुकुलानि कल्पयन् जनस्य हस्तारुणपङ्कजानि सः ॥ ५१ ॥
 गुरूनष्टैव कुमारमीक्षितुं जवेन वातायनमीयुरङ्गनाः ।
 न ता न सत्यो न च मूढवृत्तयस्तथाहि वंशस्य रघोर्विनीतता ५२

परिक्रणदिति । परिक्रणतः सर्वतो ध्वनंतः कांचनस्य सुवर्णस्य किंकिणीनां
 क्षुद्रघंटानां गुणाः तंतवो येषु तैः 'किंकिणी क्षुद्रघंटिका' इत्यमरः । सुष्ठु गंधो
 यस्य स सुगंधिः 'गंधस्येदुत्पत्तिपुरभिभ्यः' इत्यादिना गंधस्येकारादेशः
 समासांतः । तेन । वहतीति वहः । पचायच् । गंधस्य वहः प्रापकः वायुरि-
 त्यर्थः । तेन ताडितैः । आहतैः भ्रमंत्यः इतस्ततश्चलंत्यः पताकाः केतनानि
 'पताका वैजयंती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियां' इत्यमरः । तेषां निकरैः
 समूहैः 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेन करणे तृतीया । उद्गतानि अर्चीषि
 यस्य स उदर्विः तस्य । उष्णाः तीक्ष्णाः घृणयः किरणाः यस्य स उष्णघृणिः
 सूर्यः तस्य करणां किरणानां छिदा छेदनम् । भिदादित्वात् भावे अङ्प्रत्ययः ।
 वितन्वतीं कुर्वतीम् । निविडपताकासंवलनैः सूर्यकिरणानां तापो नाभूदित्यर्थः ५९

मधुव्रतेति । मधुव्रताः भ्रमराः 'मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्समधुपालिनः' ।
 इत्यमरः । तेषां व्रातं समूहः तस्य यो विरावः गुंजितं तद्वत् यत् किंकिणीरुतं
 क्षुद्रघंटिकाशब्दः तेन रम्यं मनोहरं पताकानामनुरुक्तानि अनुकरणानि बिभ्रतः
 धारयतः । बिभ्रतेर्लटः शस्त्रादेशः नाभ्यस्तादिति नुमनिषेधः । एतादृशस्य अनि-
 लस्य वायोः रंहसा वेगेन धुतं कंपितं मणितोरणानां मण्यादिरचितबहिर्द्वाराणां
 संवाधिन्यः याः स्रजः मालाः तासां चयं समूहं धत्ते सा दधाना ताम् । दधाते-
 र्लटः शानजादेशः ॥ ५० ॥

विवेशेति । सः पूर्वोक्तः नरेन्द्रस्य दशरथस्य सूनुः पुत्रः रामचंद्रः मुहुः पुनः
 पुनः सर्वतः सर्वस्मिन्देशे अञ्जलीनां करपुटानां यो बंधः करणमित्यर्थः । सेव
 संपत् तथा जनस्य लोकस्य हस्ता एव अरुणपंकजानि आरक्तकमलानि तानि
 मुखमेव इंदुः चंद्रः तस्य स्वस्येति शेषः । उदयेन हेतुना मुकुलानि कुङ्कुलानि
 'कुङ्कुलो मुकुलो स्त्रियां' इत्यमरः । कल्पयन् तर्कयन् सन् तां अयोध्यापुरीं
 विवेश ॥ ५१ ॥

इदानीं अत्यौत्सुक्येन तन्मुखावलोकनार्थं स्वस्वव्यापारं परित्यज्य नगरवा-
 सिभिः स्त्रीभिरागतमित्याह—गुरूनिति । अंगनाः स्त्रियः कुमारं रामचंद्रं ईक्षितुं
 अवलोकितुं गुरून् श्वश्र्वादिगुरुजनान् अपृष्ट्वैव जवेन वेगेन वातायनं गवाक्षं
 'वातायनं गवाक्षोऽस्त्री' इत्यमरः । ईयुः प्रापुः । अपृष्ट्वागमनं उभयथा संभवाति

रराज वातायनसन्ततिर्वृता विलोलनेत्रैर्वनितामुखाभुजैः ।
 तता विनीलोत्पलपत्रसम्पदा सरोजिनी तिर्यगिव व्यवस्थिता ५३
 दधौ श्रुतिं जालगवाक्षसङ्गिनी नितम्बिनीनां चलदृष्टिसन्ततिः ।
 ततेव पङ्केरुहनालजालके परिस्फुरन्ती शफरीपरम्परा ॥ ५४ ॥
 पदं पुरंध्यामविशुष्कयावकं समर्पयन्त्यामविलम्बिविक्रमम् ।
 बभूव सोपानविमर्दसम्भवः स्वराग एवांग्रितलस्य यावकः ॥ ५५ ॥
 कयाचिदालोकपथं मुखाकुलं समेत्य घर्मस्रुतपत्रलेखया ।
 सखीकपोलाहितगण्डभागया कृतस्तदीयेऽपि मुखे विशेषकः ५६

असतीत्वेन मूढत्वाद्वा, तत् उभयमपि अत्र कारणं नेत्याह—नेति ताः स्त्रियः
 सत्यो नेति न, मूढा वृत्तिः यासां ता मूढवृत्तयः तादृश्योपि न च । किं तर्हि
 कारणं तत्राह—तथाहीति । रघोः एतन्नामकराज्ञः वंशस्य कुलस्य विनीतता
 विनीतस्य विनयान्वितस्य भावो विनीतता तथाहि तादृश्येव हि । रघुवंशस्य
 विनीतत्वं वर्तते अतः तदुद्भवस्य रामस्य विलोकनार्थं अपृष्ठागमने सतीत्वं
 न हीयते इति तात्पर्यम् ॥ ५२ ॥

रराजेति । विलोलानि चंचलानि नेत्राणि येषु एतादृशानि यानि वनिता-
 मुखाभुजानि स्त्रीमुखकमलानि तैः वृत्ता वेष्टिता वातायनानां गवाक्षानां संततिः
 परंपरा विनीलानि यानि उत्पलपत्राणि कमलपत्राणि तेषां संपत् शोभा तया
 तता व्यासा तिर्यक् व्यवस्थिता विद्यमाना सरोजिनीव कमलिनीव रराज
 शुशुभे ॥ उपमालंकारः ॥ ५३ ॥

दधाविति । जालस्य आनायस्य यो गवाक्षः तस्य यः संगः संबंधः सोऽस्याः
 अस्तीति जालगवाक्षसंगिनी एतादृशी । प्रशस्तः नितंबः अस्ति यासां ताः
 नितम्बिन्यः ' भूमनिदाप्रशंसायां ' इत्यादिना प्रशंसायामितिः । तासां स्त्रीणां
 चला चंचला या दृष्टिसंततिः दृष्टिपरंपरा पङ्केरुहाणां कमलानां नालाः तेषां
 जालके तता व्यासा अतएव परितः स्फुरन्ती शफरीणां मत्स्यीनां परंपरेव पंक्तीव
 श्रुतिं कांतिं दधौ दधार । दुधात्र धारणपोषणयोः लिट् । उपमालंकारः ॥ ५४ ॥

पदमिति । पुरंध्यां स्त्रियां अविशुष्कः आर्द्रः यावकः अलकको यस्य अवि-
 लंबी विक्रमः विक्षेपो यस्य एतादृशं पदं समर्पयन्त्यां स्त्रियां सोपानस्य
 आरोहणस्य यो विमर्दः संघर्षणं तस्मात् संभवो यस्य एतादृशः स्वरागः
 स्वस्य अंग्रितलस्य यो रागः रकिमा स एव अंग्रितलस्य चरणाधोभागस्य याव
 एव यावकः अलककः ' यावादिभ्यः कन् ' इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः । बभूव ।
 आर्द्रालक्तकपदस्य दिदृक्षात्वरया पुनः पुनः निक्षेपेण अलककापगमेऽपि संघ-
 र्षजन्यः सुकुमारपदस्य रकिमैव अलकको बभूव ॥ ५५ ॥

कयाचिदिति । मुखैः आकुलं व्याप्तं आलोकस्य अवलोकनस्य पंथाः
 मार्गः आलोकपथः ' ऋक्पूरब्धुः ' इत्यादिना अप्रत्ययः समासांतः । तं गवा-

प्रसाधनव्यापृतयाऽपि रामया प्रदेशिनीपर्वविकृष्टकर्णया ।
 उपायये वामकरस्थपत्रया रयेण वातायनजालमन्यया ॥ ५७ ॥
 द्रुतप्रयाणश्लथकेशबन्धना सधर्मवारिस्तुति विभ्रती मुखम् ।
 श्रमातुरोरुद्वयमन्धराऽपरा ययौ सपत्न्या परिशंकनीयताम् ॥ ५८ ॥
 नितान्तमेकीकृतगण्डभागयोर्मृशाल्पवातायनयातमन्ययोः ।
 सुभासुरं कुण्डलमेकमेव तन्मुखद्वयं मण्डयति स्म रामयोः ॥ ५९ ॥
 विधाय काचित् प्रथमं तु लज्जया प्रियोपभुक्ताधरमर्धलक्षितम् ।
 प्रयाति दूरं नृपतौ दिदृक्षया चकार वातायनबाह्यमाननम् ॥ ६० ॥

क्षमित्यर्थः । धर्मेण सुता प्रसृता-इत्यर्थः । पत्रलेखा यस्याः एतादृश्या कयाचित्
 स्त्रिया समेत्य-प्राप्य सख्याः । यौ कपोलौ तत्र आहितः गण्डभागः गण्डभागो
 यया एतादृश्या सत्या तस्याः सख्याः इदं तदीयं तस्मिन् 'त्यदादीनि च'
 इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । मुसेपि वक्त्रेपि विशेषकः
 तिलकः कृतः ॥ ५६ ॥

प्रसाधनेति । प्रसाधने अलंकरणे 'सिद्धौवेशे प्रसाधनं' इति मेदिनी ।
 व्यापृतयाऽपि तत्परयाऽपीत्यर्थः । अतएव प्रदेशिन्या यत् पर्वं तेन विकृष्टः आरुष्टः
 कर्णः श्रोत्रं यया वामः सव्यः यः करः तत्र तिष्ठतीति 'वामकरस्थम्' 'सुपी-
 ति कः' । एतादृशं पत्रं यस्याः एतादृश्या । अन्यया अपरया रामया स्त्रिया
 रयेण वेगेन वातायनजालं गवाक्षजालं उपायये । 'या-प्रापणे' कर्मणोऽविवाक्षित-
 त्वात् भावे लिट् ॥ तदुक्तम्—'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ॥ प्रसिद्धे-
 रविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिकां क्रिया' इति ॥ ५७ ॥

द्रुतप्रयाणेति । द्रुतं शीघ्रं यत् प्रयाणं तेन श्लथं शिथिलं केशबन्धनं यस्याः
 एतादृशी अतएव धर्मवारिणः स्तुतिः प्रस्रवणं तेन सहितं सधर्मवारिस्तुति
 एतादृशं मुखं विभ्रती धारयती श्रमेण त्वरितगतिश्रमेण आतुरं ग्लानं यत्
 ऊरुद्वयं सविधद्वयं तेन मन्धरा, मन्दगतिरित्यर्थः । एतादृशी अपरा स्त्री सपत्न्या
 समानः एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति पत्युर्ना-
 देशः ङीप् च । तस्याः परिशंकनीयतां आशंकनीयतां ययौ । श्लथकेश
 बन्धनस्य सधर्ममुखत्वस्य श्रमातुरोरुद्वयत्वस्य त्वरितगतिरतिभ्यां जन्यतया
 सपत्न्याः शंकास्पदमभूदित्यर्थः ॥ संदेहालंकारः ॥ ५८ ॥

नितान्तमिति । नितान्तं अत्यन्तं एकीकृतः गण्डभागः गण्डभागो ययोस्ते
 एकीकृतगण्डभागे तयोः अन्ययोः अपरयोः रामयोः स्त्रियोः भृशं अत्यन्तं अल्पं
 यत् वातायनं गवाक्षः तत् यातं प्राप्तं सुतरां भासुरं 'भञ्जभासमिदोऽधुरञ्च'
 इति पुरच्प्रत्ययः । एकमेव कुण्डलं तयोः मुखद्वयं तत् मण्डयति स्म भूषय-
 तिस्म । मडि भूषायां 'लट् स्मे' इति भूते लट् ॥ ५९ ॥

विधायेति । काचित् स्त्री तु प्रथमं पूर्वं लज्जया प्रपया प्रियेण उपभुक्ता
 संदष्टः अधरः अधरोष्ठो यस्य एतादृशं अननं मुखं अर्धं च तत् लक्षितं

अतिष्ठदेका कुचयुग्मसम्पदां निरुद्ध्य वातायनमुन्नतस्तनी ।
 सस्त्रीजनो यत्कृशमध्यभागतः पताकिनीमन्तरमाप वीक्षितुम् ॥ ६१ ॥
 निधाय काचित्तनयं तनूदरी प्रसह्य वातायनदेहलीतले ।
 अकारयत्पङ्कजकोशकोमलं महीभुजे बालकमञ्जलिं बलात् ॥ ६२ ॥
 नृपः सुमित्रातनयो वधूरिति प्रियाजने निर्दिशति स्वयं करैः ।
 तलप्रभापाटलभागभागिनो नखांशुजाला अपि चेरुस्मरे ॥ ६३ ॥
 अशक्रुवन् वधैर्यितुं नृपात्मजं वधूजनोऽधृष्टतया जयेन तम् ।
 पदं विधत्स्वाविधवाजनोचिते पथीति पत्न्यै चिरमाशिषं जगौ ॥ ६४ ॥

च अर्धलक्षितं विधाय कृत्वा अर्थं यथा जनैर्दृश्येत तथा बहिः कृत्वेत्यर्थः ।
 नृपतौ रामचन्द्रे दूरं यथा स्यात्तथा प्रयाति सति गच्छति सति दिदृक्षया
 द्रष्टुमिच्छया । दृग्धातोः सन्नतात् 'अमत्ययात्' इत्यनेन अमत्ययः ।
 वातायनात् बाह्यं वातायनचक्षुः चकार विदधौ ॥ ६० ॥

अतिष्ठदिति । उन्नतौ स्तनौ यस्याः सा उन्नतस्तनी 'स्वाङ्गाचोपसर्जनात्'
 इति ङीष् । एका स्त्री कुचयोर्युग्मं तस्य संमत् संपात्तिः तथा वातायनं गवाक्षं
 निरुद्ध्य अवरुद्ध्य अतिष्ठत् । सस्त्रीजनः यस्याः कृशो यो मध्यभागः तस्मात्
 पताकिनीं सेनां वीक्षितुं अवलोकयितुं अन्तरं अवकाशं आप प्राप । काचित्
 स्त्री महाकुचयुग्मेन गवाक्षं निरुद्ध्य स्थितापि तत्सस्त्रीजनः तस्याः कृशमध्यत्वात्
 तेनावकाशेनैव सेनां ददर्श इति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

निधायेति । काचित् तनु कृश उदरं यस्याः सा तनूदरी 'नासिकोदरोष्ठ-'
 इत्यादिना ङीष् । तनयं पुत्रं वातायनस्य या देहली महावग्रहणी तस्यास्तले
 प्रसह्य निधाय बलात् हठात् बालकं पङ्कजस्य कमलस्य यः कोशः कुञ्जलः
 सङ्घत् कोमलं एतादृशं अञ्जलिं महीभुजे रामाय अकारयत् । 'हृकोरन्यतरस्या'
 इत्यनेन अणिकर्तुर्बालकस्य णौ कर्मत्वम् ॥ ६२ ॥

नृप इति । नृपः रामचन्द्रः सुमित्रायाः तनयः पुत्रः लक्ष्मणः वधूः सीता
 इति प्रियाजने प्रियासमूहे स्वयं स्वतः करैः हस्तैः निर्दिशति सति निर्देशं
 कुर्वति सति तलानां प्रभा कातिः तेन पाटलः श्वेतरक्तः यो भागः तस्य
 भागिनः सेविनः तद्युक्ता इत्यर्थः । नखानां अंशवः किरणाः तेषां जालाः
 समूहाः जालशब्दस्य ध्रुवश्च चिन्त्यम् । तेषां अंबरे आकाशे चेरुः जग्मुः ।
 वभासिरे इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अशक्रुवन्निति । वधूजनः स्त्रीजनः अधृष्टतया अभागलभ्येन तं नृपात्मजं दृश-
 रथपुत्रं रामचन्द्रमित्यर्थः । जयेन वधैर्यितुं 'तव जयोऽस्तु' इत्यादिशब्दैः आशिषं
 दातुं इत्यर्थः । शक्रोतीति शक्रुवन् तन्वा न इति अशक्रुवन् सन् आविधवाजनः
 सौभाग्यवतीजनः तस्य उचितः योग्यः अभ्यस्तो वा 'अभ्यस्तेऽप्युचितं
 न्याये' इत्यमरः (१) तस्मिन् पाधि मार्गे पदं विधत्स्व स्थापय इति पत्न्यै
 सीतायै चिरं चिरकालं आशिषं आशीर्वाद् जगौ उच्चारयामास ॥ ६४ ॥

नरेन्द्रसेना विविशुः समुद्रगाः
 विवृद्धतोया इव यत्समन्ततः ।
 महार्णवस्येव न तस्यं तत्कृतो
 बभूव पूरश्च न चातिरिक्तता ॥ ६५ ॥
 द्विधागतं द्वारमुपेत्य तद्वलं
 नृपाङ्गनस्योभयभागसंश्रितम् ।
 निबध्यमानाञ्जलि शासिता भुवो
 दशाऽनुगृह्णन् स विवेश मन्दिरम् ॥ ६६ ॥
 देशं सुधाजिति जितं तनुजे तपोर्यीं
 विन्यस्य केकयपतिर्विपिनं विविशुः ।
 दूतेन तेन तनयं दुहितुर्दिदभुः
 कालस्य कस्यचिदथेन्द्रसखं ययाचे ॥ ६७ ॥

नरेन्द्रसेना इति । विवृद्धं तोयं उदकं यासां एतादृश्यः समुद्रं गच्छन्तीति समुद्रगाः नयः 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति इप्रत्ययः । ता इव नरेन्द्रस्य दशरथस्य सेनाः समन्ततः यद्विविशुः महार्णवासौ अर्णवश्च महार्णवः तस्येव तस्य पुरस्यं तत्कृतः सेनाप्रवेशरुतः पूरः न बभूव अतिरिक्तता आधिक्यं च न बभूव । महापूरपूर्णनदीभिः समुद्रस्य यथा पूरः अतिरिक्तता च न भवति तद्वत् सर्वत्र सेनाप्रवेशोपि तस्य नगरस्य पूरः अतिरिक्तता च नाभूत् । एतेन तस्याः पुर्यां अतिविशालत्वं ध्वनितम् ॥ ६५ ॥

द्विधागतमिति । द्वारं उपेत्य द्विधा द्विप्रकारेण गतं नृपस्य अंगनं अजिर तस्य उभयभागौ प्रति संश्रितं स्थितं 'रुद्रग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं' इत्यनेन संश्रितशब्देन उभयभागशब्दस्य द्वितीयातस्य 'द्वितीयाश्रिते' इत्यादिना समासः । निबध्यमानः रचितः अञ्जलिः करसंपुटो येन एतादृशं तद्वलं सेन्यं भुवः पृथ्व्याः शासिता स रामचन्द्रः दशा दृष्ट्या अनुगृह्णन् सन् मन्दिरं गृहं विवेश ॥ ६६ ॥

देशमिति । तप एव अर्थः प्रयोजनं स अस्यास्तीति तपोर्यीं एतादृशः केकयानां केकयदेशानां अधिपतिः सुधाजिति एतन्नामके तनुजे पुत्रे जितं देशं विन्यस्य स्थापयित्वा पुत्राधीनं कृत्वेत्यर्थः । विपिनं अरण्यं विविशुः विश्रवातोः सन्तानात् 'सनाशंसभिक्षुः' इत्यनेन उप्रत्ययः । अथ वनविश्रान्तं दुहितुस्तनयं भरतमित्यर्थः । दिदभुः सन् द्रष्टुमिच्छुः सन् कस्यचित् कालस्य कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थः । संबंधसामान्ये षष्ठी । दूतेन दूतीरुतेन तेन सुधाजिता इन्द्रस्य सखा इन्द्रसखः 'राजाहःससिभ्यश्च' इति टच्प्रत्ययः । तं दशरथं प्रति ययाचे । दयाचू याच्यायां कर्तरि लिट् । याचेर्द्विकर्मकत्वात् अत्र तनयं इति द्वितीयं कर्म ॥ वसंततिलकं वृत्तम् 'ज्ञेयं वसंततिलकं तमजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अथ स सुधाजिति स्वविषयं सति नीतवति
 प्रथितगुणे गुणप्रचयलाभरतं भरतम् ।
 इतरसुताहितप्रियशताहृतताद्विरह-
 प्रभवशुचोऽनयन्नयशुचिर्दिवसान् नृपतिः ॥ ६८ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
 प्रस्थानवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथेति । अथ केकयाधिपतियाचनपूर्वकभरतप्रेषणान्तरं नयेन नीत्या
 शुचिः पवित्रः सः नृपतिः दशरथः प्रथिताः गुणाः यस्य एतादृशे सुधाजिति
 एतन्नामककेकयाधिपतिपुत्रे गुणानां प्रचयः समूहः तस्य यो लाभः तत्र रतं
 तत्परं भरतं एतन्नामकं भागिनेयं स्वविषयं स्वदेशं प्रति नीतवति सति इतरे
 रामादयो ये सुताः तेषु आहितानि तेषांऽऽहितानि प्रापितानि यानि प्रियश-
 तानि तैः आहताः नाशिताः तद्विरहप्रभवशुचः भरतविरहोत्पन्नशुचः येषु
 एतादृशान् दिवसान् अनयत् प्रापयत् । अनुप्रासालंकारः ॥ नर्दटकं
 वृत्तम् । तदुक्तम्-“यदि भवतो न जौ भजजला गुरु नर्दटकम् इति ॥ ६८ ॥

इति श्री ६ युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्य-
 लंकृतपंडितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यो-
 तेषां सिना निगुडकरोपाभिधेन वासुदेवसुतनाराय-
 णशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजान-
 कीहरणकाव्यटीकायां नवमः सर्गः

समाप्तः ॥ ९ ॥

श्रीरुष्णार्पणमस्तु ।

दशमः सर्गः ।

ततो नयेन नयतो राज्यं राजीवचक्षुषः ।
तस्य शक्रसमानस्य समानामयुतं ययौ ॥ १ ॥
अथालक्ष्यत तद्देहे काठिन्यरहितत्वचि ।
पलितं विस्त्रसावल्लीपुष्पहास इव क्वचित् ॥ २ ॥
पलितच्छन्नना दोषा सर्वकालसमुन्नते ।
जरसा शिरसि स्पृष्टे न विषेहे महारथः ॥ ३ ॥
आरोप्यान्यतरेद्युः स्वमङ्गं नाथो भुवो बली ।
समासीनः समज्यायां ज्यायांसं सुतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

श्रीरुष्णाय नमः ॥ पूर्वसर्गे रावणवधरूपदेवकार्यस्य मुख्यसाधनीभूता सीता-
प्राप्तिरुक्ता । अथास्मिन्सर्गे श्रीरामचंद्रस्य अरण्यगमनं विना सीताहरणाभावात्
तद्भावे रावणवधरूपदेवकार्याभावात् तत्साधनीभूतश्रीरामचंद्रारण्यवासस्य
उपोद्घातमाह- ।

ततं इति । ततः रामचंद्रस्य अयोध्याप्रवेशानंतरं नयेन नीत्या राज्ञः कर्म
राज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् कर्मणि ष्यञ्प्रत्ययः । नयतः पालयत इत्यर्थः । राजीवे
इव कमले इव चक्षुषी यस्य सः शक्रेण इंद्रेण समानः तुल्यः तस्य दशरथस्य
समानां वर्षाणां अयुतं दशसहस्राणीत्यर्थः । ययौ व्यतिचक्राम । अनुप्रासार्ल-
कारः । अस्मिन्सर्गे एकाशीतिश्लोकपर्यन्तमनुष्टुब्बृत्तम् । तल्लक्षणं सामान्यत उ-
क्तम्- 'पंचमं लघु सर्वत्र समं द्विचतुर्थयोः ॥ षष्ठं गुरु विजानीयादेतत्पद्यस्य
लक्षणम्' इति ॥ १ ॥

अथेति । अथ अयुतसमातिक्रमणानंतरं काठिन्यं कठिनत्वं तेन रहिता
वर्जिता त्वग्यस्य एतादृशे तस्य दशरथस्य देहे विस्त्रसा जरा 'विस्त्रसा जरा'
इत्यमरः । सैव वल्ली लता तस्याः पुष्पाणां हास इव विकास इव क्वचित्
कुञ्चचिद्भागे केशादिष्वित्यर्थः । पलितं जरसा शौक्ल्यं अलक्ष्यत ।
रूपकोपमावलंकारौ ॥ २ ॥

पलितेति । महारथः सर्वकालं समुन्नतं सुप्तुपेति समासः । एतादृशि
शिरसि मस्तके जरसा जरया कर्ज्या पलितं शौक्ल्यं छन्न मिषं यस्य पलित-
व्याज्रेनेत्यर्थः । दोषा भुजेन करणेन 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । स्पृष्टे सति
रुतस्पर्शे सति न विषेहे । सर्वदोन्नतस्य निजमस्तकस्य जरारूपस्त्रिया पलित-
छयेन हस्तेन स्पर्शस्तस्य दुःसहो जात इत्यर्थः । षष्ठं मर्षणे लिट् । एत्वाभ्यास
लोपौ 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम् ॥ ३ ॥

आरोप्येति । अन्यतरेद्युः अन्यस्मिन्नहनि 'सद्यः परुत्परार्येषमः' इत्यादिनि-
पातनात् साधुः । बली बलाढ्यः समज्यायां सभायां 'समज्या परिब्रह्मेष्टी'

मामियं प्राणनिर्याणवैजयन्ती पुरःसरी ।
 रक्ताक्षचाहनादेशदूती संसेवते जरा ॥ ५ ॥
 जरसा तात नोऽङ्गानि स्पृहा कामेषु निर्विदा ।
 शैथिल्यमुपनीतानि तुल्यमेव शनैः शनैः ॥ ६ ॥
 कालेन शिरसि न्यस्तैः श्वेतकेशशितांकुशैः ।
 निर्वर्तन्ते हि कामेभ्यो भद्रा राघवदन्तिनः ॥ ७ ॥
 उभे वक्षसि वंश्यानां तिष्ठतो रक्तकर्कशे ।
 यौवने वनिता बलकसन्ततिवार्धके च नः ॥ ८ ॥

इत्यमरः । समासीनः उपविष्टः भुवः पृथिव्याः नाथः अधिपतिः दशरथ इत्यर्थः ।
 स्वं आत्मीयं अतिशयेन प्रशस्यः इति ज्यायान् 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च'
 इति ज्याआदेशः 'ज्यादादीयसः' इति ईयसः आदादेशश्च । तं श्रेष्ठमित्यर्थः ।
 सुतं पुत्रं अंकं उत्सर्गं 'उत्सर्गचिह्नयोरंकः' इत्यमरः । आरोप्य अबवीत् ।
 मूत्रो लङ्गे रूपम् ॥ अनुप्रासालंकारः ॥ ५ ॥

किमबवीत्तदाह-मामिति । प्राणानां असूनां यन्निर्याणं गमनं तस्य
 वैजयन्ती पताका । यथा प्रयाणसमये ध्वजः उन्नीयते तद्वत् प्राणनिर्याणस्य
 ध्वजभूता एतादृशी पुरः अग्रतः सरतीति पुरःसरी 'पुरोग्रतोषेषुसर्तैः'
 इति टः । रक्ते आरक्ते अक्षिणी यस्य स रक्ताक्षः । 'अच्' इति योगवि-
 भागात् समासांतोऽच् । एतादृशः महिषः बाहनं यस्य स यमः तस्य
 आदेशदूती आज्ञाकारी दूतीत्यर्थः । एतादृशी इयं समीपं प्राप्ता जरा मां
 दशरथं प्रति संसेवते ॥ ५ ॥

जरसेति । हे तात । तातेति कोमलामंत्रणे । जरसा जरया नः अस्माकं अंगानि
 अवयवाः निर्विदा वैराग्येण । निरपूर्वात् विदधातोः संपदादित्वात् भावे क्तिप् ।
 कामेषु भोग्यवस्तुषु इत्यर्थः । स्पृहा इच्छा इति उभयमित्यर्थः । शनैः शनैः तुल्यमेव
 सममेव शैथिल्यं शिथिलत्वं उपनीतानि प्रापितानि उपनीता च उपनीतानि च
 उपनीतानि इति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः । तेन निर्विदा कामेषु
 स्पृहा शैथिल्यमुपनीता । जरसा अंगानि शैथिल्यमुपनीतानाति फलितम् ॥ ६ ॥

कालेनेति । कालेन मृत्युनेत्यर्थः । शिरसि मस्तके न्यस्तैः क्षिप्तैः श्वेतकेशा
 एव शिताः तीक्ष्णा अंकुशाः तैः भद्राः राघवाः रघुकुलोत्पन्ना एव दन्तिनः
 हस्तिनः तैः कामेभ्यः विषयेभ्यः निर्वर्तन्ते हि ॥ रूपकालंकारः ॥ ७ ॥

उभे इति । वंशे भवाः वंश्याः तेषां नः अस्माकं वक्षसि रक्तेन कर्कशं काठिनं
 तस्मिन् यूनः भावः यौवनं तस्मिन् । 'हायनांतयुवादिभ्योऽण्' इति भावे अण्-
 प्रत्ययः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । तारुण्ये वनिता स्त्री च वार्धके वृद्धत्वे
 बलकानां बलकलानां संततिः परम्परा इति उभे तिष्ठतः यौवने स्त्रीभिर्विलासाः,
 वार्धके च बलकलपरिधानपूर्वकं अरण्ये वास इति उभयमस्माकं
 कुलव्रतामिति नात्पर्यम् ॥ ८ ॥

न जिष्णुः कृतशस्त्रो यो यश्चाग्नौ यज्ञनिस्पृहः ।
 कामी यश्च जरन्नेते क्षत्रवंशेषु कत्रयः ॥ ९ ॥
 पादशेषेऽपि वैराग्यं न यस्य पुरुषायुषे ।
 कीदृशी लक्ष्यते तस्य जनस्य हृदयालुता ॥ १० ॥
 नातिविस्त्रसया भिन्ने देहे ना तप्यते तपः ।
 इतरत्र चिरं जीर्णे तपस्यायां हता गतिः ॥ ११ ॥
 मन्दशक्तीन्द्रियश्च्योतल्लालाविच्छुरिताधरः ।
 अस्फुटस्मृतिचेष्टाभिर्षालव्रतमिवाचरन् ॥ १२ ॥
 मृणालवलयच्छेदतन्तुजालसमत्विषः ।
 यौवनोद्वाहभस्मेव दधानः पलितच्छटाः ॥ १३ ॥

नेति । यः कृतशस्त्रः अभ्यस्तशस्त्रास्त्र इत्यर्थः । जिष्णुः जयनशीलः 'ग्ला-
 जिस्थश्चास्तुः' इति ग्लुप्रत्ययः । न भवति यः आढ्यः धनी यज्ञेषु निस्पृहः
 निरिच्छः यश्च जरन् 'जीर्यतेरतृन्' इति अतृन्प्रत्ययः । कामी विषयलोलुपः
 एते क्षत्रवंशेषु क्षत्रियवंशेषु कुत्सितास्त्रयः कत्रयः 'त्रौ च' इत्यनेन कोः कदा
 देशः ॥ तुल्ययोगितालंकारः । तदुक्तम्—'वर्णानामितरेषां वा धर्मेभ्यं तुल्ययो-
 गिता' इति ॥ ९ ॥

पादेति । यस्य पुरुषस्य । पुरुषस्य आयुषं पुरुषायुषं तस्मिन् पुरुषायुषे
 'अचतुर-' इत्यादिना अचप्रत्ययः समासात् । पादेन चरणेन शेषं अवशिष्टं
 तस्मिन् सत्यपि विगतः रागो विषयप्रीतिर्यस्य स विरागः तस्य भावो वैराग्यं
 न लक्ष्यते न दृश्यते तस्य जनस्य हृदयालोः सुहृदयस्य भावो हृदयालुता
 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां' इति हृदयादालुच्प्रत्ययः । कीदृशी । भवेत्
 इति शेषः ॥ १० ॥

नातीति । देहे नातिविस्त्रसा नातिविस्त्रसा 'सुप्सुपेति' समासः । ईषज्जरयेत्यर्थः ।
 भिन्ने भेदं प्राप्ते सति ना पुरुषः तपःरुच्छादि कर्म तप्यते आचरतीत्यर्थः ।
 इतरत्र इतरथेत्यर्थः । चिरं चिरकालं जीर्णे देहे इति विशेष्यमत्र ज्ञेयम् ।
 तपस्यायां तपश्चर्यायां गतिः गमनं हता नष्टा, व्यर्थेति यावत् ॥ ११ ॥

वृद्धत्वमेव वर्णयति—मंदेति । मंदा शक्तिर्येषां तानि मंदशक्तीनि तथा इन्द्रि-
 याणि यस्य श्रियोतति क्षतीति श्रियोतंती या लाला तथा विच्छुरितः व्यासः
 अधरः अधरोष्ठो यस्य अस्फुटा अस्पष्टाः याः स्मृतिः चेष्टाश्च ताभिः बालस्य
 शिशोः व्रतं आचरन् कुर्वन् । बालो हि मंदशक्तीन्द्रियः क्षरलालाव्याप्ताधरोष्ठः
 अस्पष्टस्मृतिव्यापारश्च तद्द्वयं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मृणालानां विसानां यामि वलयानि तेषां ये च्छेदाः तेषां ये तंतवः तेषां
 यज्जालं समूहः तेन समा तुल्या त्विट् कान्तियांसां । विसतंतुवत् शुभा इत्वर्थः ।

जीविते जीर्णवयसः प्रत्याशा मे मुमूर्षतः ।
 तिर्यग्विकम्पितैर्मूर्ध्नो नास्तीति प्रथयन्निव ॥ १४ ॥
 दन्तकुन्तशतैरुर्मृत्योः सङ्कटमाननम् ।
 प्रवेष्टुमिव बिभ्राणः कायसङ्कोचखर्वताम् ॥ १५ ॥
 बिभ्रदातङ्कनिर्मासव्यक्तलक्ष्यसमुद्रमाः ।
 वीचीरिव जरानद्याः पशुकास्थिपरम्पराः ॥ १६ ॥
 निर्दन्तत्वादसंस्कारं महान्मुष्टिन्धयो यथा ।
 मिथोऽशंसितमस्पष्टं वदन्नम्रुकृतं वचः ॥ १७ ॥

पलितस्य जराशौक्यस्य छटाः सपूहान् यौवनस्य तारुण्यस्य उदाहः दहनं
 तत्संबंधि भस्मेव विभूतिरिव दधानः धारयन् ॥ उपमालंकारः ॥ १३ ॥

जीवित इति । जीर्ण वयो यस्य स जीर्णवयाः तस्य अतएव मुमूर्षतः
 मर्तुमिच्छोः । 'मृद् प्राणत्यागे' अस्मात्तानिः शतृप्रत्ययः । मे मम जीविते जीवने
 प्रत्याशा नास्ति इति मूर्ध्नः मस्तकस्य तिर्यक् वक्राणि यानि विकंपितानि
 कंपाः तैः प्रथयन्निव प्रख्यापयन्निव । 'प्रथ प्रख्याने' णिजंतात् शतृप्रत्ययः ॥
 उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १४ ॥

दंतोति । उभेः दंताः दशना एव कुंतास्तेषां शतानि तैः संकटं संबाधं
 मृत्योः आननं मुसं प्रवेष्टुमिव कायस्य देहस्य यः संकोचः संकुचितत्वं तेन
 सर्वतां ह्रस्वतां बिभ्राणः । बिभ्रः लटः शानच् । शपः श्लो द्वित्वं 'भृत्रामित्' ।
 इति इत्वम् । यथा कश्चित् विषमस्थले प्रवेष्टुं अंगसंकोचं करोति तद्वत्
 तीक्ष्णाग्रदंतसंकटे मृत्योर्मुखे प्रवेष्टुमिव अंगसंकोचं बिभ्राण इत्यर्थः ॥
 उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १५ ॥

बिभ्रदिति । आतंकाः रोगाः तैः निर्मासं मांसाभावः । अर्धभावेऽव्ययीभावः ।
 तेन व्यक्तः अतएव लक्ष्यः दृश्यः समुद्रमः आविर्भावो यासां एतादृशीः । जरेव
 नदी तस्याः वीचीरिव ऊर्मीरिव पशुकाश्चां पार्श्वस्थनाम् । पार्श्वस्थानि तु
 पशुकाः इत्यमरः । परंपराः पंकीरित्यर्थः । बिभ्रत् धारयन् । डुमृञ् धारण-
 पोषणयोः । लटः शप्तादेशः 'नाभ्यस्तस्य' इति तुमनिषेधः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः
 रूपकं च ॥ १६ ॥

निर्दन्तत्वादिति निर्गताः दंताः यस्य स निर्दन्तः तस्य भावो निर्दन्तत्वं तस्मात् ।
 दन्तराहित्यादित्यर्थः । असंस्कारं संस्कारः शिशोक्तदंतस्थानाद्युत्पत्तिसंस्कारः स
 नास्ति यस्य तत् मिथः अन्योन्यं अशंसितं अकथितमिव उक्तेषु वणिनीं तत्त-
 त्स्थानादनुत्पत्तेः । अनुत्पन्नप्रायं अथवा अशंसितं अस्तुतं अस्पष्टत्वात् निंदामि-
 त्यर्थः । शंसधातोः कप्रत्ययः । अतएव अस्पष्टं अब्रूतं सानिष्ठां एतादृशं वचः भाषणं
 महानपि मुष्टिं धयतीति मुष्टिं धयः 'नाडीमुष्टयोश्च' इत्यनेन सश 'स्वित्यन-
 ध्ययस्य' इति मुमागमः । स यथा तथा वदन् ॥ १७ ॥

भिन्नभ्रुवमुदस्तात्तां किञ्चित्कम्पितयस्तकाम् ।
 नम्रो गद्गदितालापामनुनेतुं जरामिव ॥ १८ ॥
 वार्धक्ये धर्मतो मूढः स्वदेहवहनेपि सः ।
 विधित्सन्नप्यशक्तिष्ठस्तपः कीदृग्विधास्यति ॥ १९ ॥
 अतो यातुस्तपस्यायामरण्ये वसतिं त्वया ।
 माजन्यश्रुप्रवर्षेण प्रत्यूहो मे विरागिणः ॥ २० ॥
 अनुशिष्टिः प्रकृत्यैव भद्रे भवति कीदृशी ।
 मनसः प्रीतये स्नेहकातरस्य निगद्यते ॥ २१ ॥
 औदासीन्यं यतः शत्रुवदासीनश्च मित्रताम् ।
 मित्रं भक्तौ दृढत्वं च यांति तद्वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

भिन्नेति । भिन्ना भ्रूः भृकुटिर्यस्याम् । पक्षे वक्रदृष्टिम् । उदस्तावि उत्क्षिप्ताञ्चि
 अस्त्राणि यस्याम् । पक्षे रुदतीम् । किञ्चित् कम्पितं वेपितं मस्तकं शिरो यस्याम् ।
 पक्षे ईर्ष्या उत्कम्पितशिरस्काम् । गद्गदितः आलापो भाषणं यस्याम् । पक्षे स
 एवार्थः । एतादृशीं जरां अनुनेतुमिव नम्रः नतः ! समाप्तोक्त्यलंकारः
 उत्प्रेक्षालंकारश्च ॥ १८ ॥

वार्धक्ये इति । वार्धक्ये स्थाविरे धर्मतः वर्णाश्रमधर्मेण स्वस्य देहः शरीरं
 तस्य वहनेऽपि धारणेऽपि मूढः सः वृद्धः विधित्सन् अपि विधानुमिच्छन्नापि
 विपूर्वाद्वाञ्छां सानि 'सनिमीमे'त्यादिना इसादेशोऽभ्यासलोपः अशक्तिस्थः शक्त्या
 तिष्ठतीति शक्तिस्थः । लुपीति कः । तथा न भवतीति तथा एतादृशः सन्
 कीदृक् तपः विधास्यति करिष्यति । विपूर्वाद्वाञ्छो लिट् ॥ १९ ॥

अत इति । अतः वृद्धत्वे तपस्यासंभवाद्विदोः अरण्ये तपस्यायां विषये
 वसतिं वासं यातुः गंतुः विरागिणः विरागः विषयेष्वनभिलाषः सोऽस्यास्तीति
 विरागी एतादृशस्य मे त्वया रामचंद्रेण अश्रूणां नेत्रोदकानां प्रवर्षेण वर्षणेन
 प्रत्यूहः विघ्नः 'विघ्नोतरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । माजानि माभूत् ।
 जनधातोः 'माडिलु इ' इति कर्तरि लुङ् ॥ २० ॥

सर्वज्ञत्वात्तव अनुशिष्टिर्व्यर्था तथापि स्नेहो मां भाषयतीत्याह—अनु-
 शिष्टिरिति । प्रकृत्यैव स्वभावेनैव भद्रे । उत्तमे इत्यर्थः । निर्दोषे इति यावत् ।
 भवति त्वयि अनुशिष्टिः अनुशासनं कीदृशी कथं भवेत् । व्यर्थेत्यर्थः । माभूत्तर्हि
 अनुशिष्टिरित्यत आह—मनस इति । स्नेहेन कातरः तस्य मनसः अंतःकरणस्य
 प्रीतये संतोषाय निगद्यते कथ्यते ॥ २१ ॥

श्रीरामचंद्रं प्रति उपदेष्टुमारभते—औदासीन्यमिति । यतः यस्माद्भाषणात्
 शत्रुः रिपुः उदासीनस्य भावः औदासीन्यं मित्रत्वशत्रुत्वरहितत्वं याति । उदा-
 सीनः मित्रत्वशत्रुत्वरहितः मित्रस्य सख्युः भावो मित्रता तां याति । मित्रं
 सुहृत् भक्तौ स्नेहे दृढत्वं च स्थैर्यमित्यर्थः । याति तत् तादृशं भाषणं
 वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

यो येन वाञ्छति त्व्याति लोकसंग्रहकामिना ।
 न तस्य निन्दनीयं तच्छुतामप्यनिच्छता ॥ २३ ॥
 वृत्तिः शुभकरी साम्नो नये स्वपररञ्जनी ।
 आयःशूलिकतेत्याहुर्न तां निष्णातबुद्ध्यः ॥ २४ ॥
 जिघांसुभिरपि प्राज्ञैः प्रयोक्तु साम साम्प्रतम् ।
 रञ्जयन्ति मृगान् गीतैर्बिभित्सन्तो मृगाविधः ॥ २५ ॥
 साम शाठ्यं जनो वेत्ति दानादत्यन्तवर्जितम् ।
 तत्सामौशनसं साधु युक्तं दानस्य मात्रया ॥ २६ ॥

य इति । यः पुरुषः येन कर्मणा ख्यातिं प्रसिद्धिं वाञ्छति इच्छति । लोकानां संग्रहः लोकरंजनमित्यर्थः । तत् कामयते स लोकसंग्रहकामी लोकसंग्रहेच्छु-
 रित्यर्थः । तेन शत्रुतां शत्रुत्वं अनिच्छता । राज्ञेति शेषः । तस्य तत् कर्म न निन्दनीयं न द्वेष्यम् । अपिः संभावनायाम् ॥ २३ ॥

इदानीं सामादिचतुष्टयं यथायथं प्रयोक्तव्यमित्याह-वृत्तिरिति । नये नीतौ साम्नः स्वं च परश्च स्वपरौ तयोः रंजनी, उभयानुकूलत्वार्थः । वृत्तिः शुभं करोति तच्छीला शुभकरी । अस्तीति शेषः । 'रुत्रो हेतुताच्छील्ये' ति टप्रत्ययः । अयःशूलं तीक्ष्णोपायः तेन अन्विच्छति अयःशूलिकः । 'अयःशूलदंडाजिनाभ्यां ठकूठञौ' इति ठक्प्रत्ययः । तस्य भावः आयःशूलिकता । तीक्ष्णोपाय इत्यर्थः । सा शुभकरी इति केचित् आहुः । निष्णाता कुशला बुद्धिः येषां ते निष्णातबुद्ध्यः 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम् । तां आयःशूलिकतां न शुभकरी नेति प्रादुरित्यर्थः । किंतु साम्नो वृत्तिरेव शुभकरीति प्राहुः ॥ २४ ॥

जिघांसुभिरिति । हंतुमिच्छवः जिघांसवः तैः जिघांसुभिरपि हननेच्छुभिरपि । हंतेः सन्नंतात् 'सनाशं सभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः । प्राज्ञैः विद्वद्भिः सामसात्वं प्रयोक्तुं सांप्रतं योग्यम् । ननु सात्वेन कथं हननं स्यात् अत आह-रंजयतीति । बिभित्सन्तः भेतुमिच्छन्तः । भिदेः सन्नंतात् शत्रुप्रत्ययः । एतादृशः मृगान् हरिणान् विद्वयंति ताडयन्ति इति मृगाविधः । मृगशब्दे उपपदे 'व्यधताडने' अस्मात् 'किप् च' इति किप् । ग्रहिष्येति संप्रसारणं 'नहिवृतिवृषिव्याधि—' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ मृगाविधः व्याधाः गीतैः गेयैः मृगान् तुरंगान् रंजयन्ति । अत्र 'रंजैर्मृगरमणे न लोपो वक्तव्यः' इति नलोपो न भवति । एतद्वाक्यस्य अनुवादत्वेन मृगरमणमावात् । अर्थात् रन्त्यासालंकारः ॥ २५ ॥

सामापि 'निरत्ययं साम न दानवर्जितम्' इत्युक्तेः दानवर्जं न कार्यक्षममित्याह-सामेति । दानात् विश्राणनात् अत्यंतं वर्जितं अत्यंतवर्जितं, अत्यंतदानरहितमित्यर्थः । एतादृशं साम जनः लोकः शाठ्यं इति वेत्ति इदानीं उत्तमसाम स्वयमेवाह-तदिति । यत् साम दानस्य मात्रया लेशेन युक्तं तत् औशनसं उशनसा प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तं' इत्यण् । साम साधु भवतीति शेषः ॥ २६ ॥

मा दा रहितसन्मानं त्यक्त्वा सत्कारसामनी ।
 वित्तं विश्राणितं नीतौ कृतिनो दूषितं विदुः ॥ २७ ॥
 शत्रुगृहेण दुर्धर्षं शत्रुं नेता निहन्ति हि ।
 घनेनेव स्फुलिङ्गाचिःप्रावृत्तं पिण्डमायसम् ॥ २८ ॥
 उपजापहतस्वामिहसीमि पराश्रयम् ।
 मौले वाञ्छति मेदिन्याः पत्युः पातो न संशयः ॥ २९ ॥
 इतरोपायदुःसाध्ये चण्डदण्डो महीपतिः ।
 अदुष्टायत्यसौ नीतेरश्नाति विपुलं फलम् ॥ ३० ॥
 अव्याहति न शक्यं गौर्विना दण्डेन रक्षितुम् ।
 इति प्रत्येति मुग्धोऽपि बह्वः किमु राजकम् ॥ ३१ ॥

इदानीं दानं विधत्ते-मा देति । रहितः विरहितः सन्मानः सत्कारः यस्मिन्
 तन् यथा स्यात्तथा मा दाः न देहीत्यर्थः । कुत इति चेत्तत्राह-त्यक्त्वेति ।
 सत्कारश्च साम च सत्कारसामनी ते त्यक्त्वा हित्वा विश्राणितं दत्तं वित्तं कृतिनः
 विद्वांसः नीतौ नये दूषितं दूषणं 'नपुंसके भावे कः' । विदुः जानेति । विदधा-
 तोः 'विदो लटो वा' इत्यनेन लट उसादेशः ॥ २७ ॥

इदानीं भेदमाह-शत्रुगृहेणेति । नेता नायकः राजेत्यर्थः । स्फुलिङ्गानां अ-
 मिकणानां अर्चीषि तैः प्रावृत्तम् । आयसं अयसः अयं आयसः तं लोहम् । पिण्डं
 गोलम् । घनेनेव लोहताडनसाधनेन लोहेन दंडविशेषेणैव दुःसेन धृष्यते इति
 दुर्धर्षः 'ईषद्दुःसुषु' इत्यादिना खल । तं शत्रुं रिपुं शत्रुगृहेण शत्रुपक्षीयेणेत्यर्थः ।
 'पदास्वैरिषास्यापक्षेषु च' इति क्यपि संप्रसारणम् । निहन्ति हि नाशयन्त्येव 'हि
 हेतावधारणे' इत्यमरः ॥ २८ ॥

उपजापेति । उपजापो भेदः 'भेदोपजातो' इत्यमरः । तेन हृता स्वामिनि
 स्नेहसीमा स्नेहपराकाष्ठा यस्य एतादृशे मौले आमसचिवरूपे 'मौलैरानायया-
 मासुर्भरते स्तेभिन्नाश्रुभिः' इत्यत्र आसैः सचिवैरिति मल्लिनाथेन तथा
 व्याख्यातत्वात् । परस्य इतरस्य आश्रयः तं वाञ्छति सति इच्छति सति
 मेदिन्याः पृथ्व्याः पत्युः पातः राज्यभ्रंश इत्यर्थः । न संशयः संशयो
 नास्त्यर्थः ॥ २९ ॥

इदानीं चतुर्थमुपायमाह-इतरोति । इतरे दंडेते ये उपायाः सामादयः तैः
 दुःसाध्ये साधनाशक्ये सति यः महीपतिः चंडः भयंकरः दंडो यस्य एतादृशो
 भवति असौ राजा अदुष्टा आयति । उत्तरकालो यस्य चिरस्थायीत्यर्थः । एता-
 दृशं नीतेः नयस्य विपुलं विशालं महदित्यर्थः । फलं अभ्राति भुंक्ते ॥ ३० ॥

अव्याहतेति । दंडेन विना गौः अव्याहति नास्ति व्याहतिर्यस्मिन् तद्यथा
 स्यात्तथा रक्षितुं न शक्यं इति मुग्धोऽपि बह्वः गोपः प्रत्येति जानाति ।

क्षोणीपतिः पतत्याशु जराक्रान्त इव ध्रुवम् ।
 त्यक्तदण्डः पदं वाञ्छन्नगृहीतजगत्करः ॥ ३२ ॥
 इत्थं युक्तिमुपायानां कुर्वाणस्य चतुष्टयीम् ।
 व्रजतीन्दुप्रभागौरं परैरक्षय्यतां यशः ॥ ३३ ॥
 शूरं पुरुषसारज्ञं नीतौ पटुमलम्पटम् ।
 सम्यक् संरक्षिताः कोशैर्वर्धयन्ति नृपं प्रजाः ॥ ३४ ॥
 नोच्चैः पदं लम्भनीयो गुणोऽप्यन्वयवर्जितः ।
 रत्नाढ्यमपि कुर्वीत मूर्ध्नि कः पादमण्डनम् ॥ ३५ ॥

राजकं राज्ञां समूहः 'गोत्रोक्षोद्गोभ्रराज' इत्यादिना समूहेर्धे 'बुञ्प्रत्ययः
 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । प्रतीयात् किमु वव्यक्तम् ॥ ३१ ॥

क्षोणीपतिरिति । त्यक्तः दण्डः चतुर्थोपायः—पक्षे लगुडश्च—येन । अगृहीतः-
 जगतः प्रजाभ्यः करः बलिः येन 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । पक्षे न
 गृहीतः अवलंबनार्थं जगतः करो-हस्तो येन एतादृशः पदं राज्यं पक्षे स्वस्थानं
 वाञ्छन् इच्छन् क्षोणीपतिः राजा जरया आक्रान्तः जराक्रान्त इव ध्रुवं
 निश्चयेन आशु शीघ्रं पतति ॥ श्लेषोपमालंकारौ ॥ ३२ ॥

इत्थमिति । इत्थं अनेन प्रकारेण 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः । 'एते तौ
 रथोः' इति इदादेशः । उपायानां सामाद्युपायानां चत्वारः अवयवाः यस्याः
 सा चतुष्टयी 'संख्यायां अवयवे तयप्' इति तयपि 'टिठेति' ङीप् । युक्तिं
 योगं कुर्वाणस्य इदोश्चंद्रस्य प्रमेव गौरं यशः कीर्तिः परैः शत्रुभिः क्षेतुं शक्यं
 क्षेयम् 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । तथा न भवतीति
 अक्षय्यं तस्य भावः अक्षय्यतां तां व्रजति । उपमालंकारः ॥ ३३ ॥

इत्थं उपायचतुष्टयं प्रदर्श्य सामान्यतो नीतिमाह शूरमिति । शूरं वीरम् । पुरु-
 षाणां सारः बलं पुरुषश्रेष्ठं वा जानातीति पुरुषसारज्ञः तम् । नीतौ नये पटुं
 निपुणम् । लंपटो न भवतीति अलंपटः तम् । एतादृशं नृपं राजानं सम्यक्
 संरक्षिताः पालिताः प्रजाः प्रकृतयः कोशैः अर्थैर्धैः वर्धयन्ति अतस्तथा भाव्य-
 मिति विधिध्वनितः ॥ ३४ ॥

नोच्चैरिति । प्रशस्ता गुणा यस्य स गुण्यः 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' इति
 सूत्रे 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति वार्तिकेन प्रशंसायां यप्प्रत्ययः । एतादृशोपि
 अन्वयेन वंशेन वर्जितः रहितः, अकुलीन इत्यर्थः । उच्चैः पदं महत्पदं न लम्भ-
 नीयः न प्रापणीयः, न नियोक्य इति यावत् । रत्नैराढ्यं युक्तं एतादृशमपि
 पादयोः मंडनं भूषणं मूर्ध्नि मस्तके कः कुर्वीत । अर्थोतरन्यासालंकारः ॥ ३५ ॥

मूर्खो वज्र्यः कुलीनोऽपि मातङ्ग इव भूभुजा ।
 गुणैः कैरप्यविख्यातो वंशेनैव विभावितः ॥ ३६ ॥
 तद्युक्तमुपधाशुद्धमन्वयेन गुणेन च ।
 साचिव्यं लम्भयन् मौलं न प्रमाद्यति भूपतिः ॥ ३७ ॥
 यस्मिन् कृत्यान्तरोधेन सौहृदं वितनोति यः ।
 स तं त्यजति कृत्यान्ते तीर्णतोय इव प्लवम् ॥ ३८ ॥
 यौ तु निष्कारणापुक्तस्नेहपाशौ सुहृत्तरौ ।
 मृत्युनैव तयोर्भेदो देहजीवितयोरिव ॥ ३९ ॥
 दण्डद्रविणदुर्गैकसङ्गी रक्षति भूपतिः ।
 आत्मानमेव सततं किमु रक्षत्यसौ जगत् ॥ ४० ॥

गुणवर्जितः कुलीनोऽपि न युक्त इत्याह—मूर्ख इति । भुवं भुंक्ते इति भूभुक् तेन भूभुजा । भूशब्दे उपपदे भुजधातोः क्तिप् । तेन राज्ञा वंशेनैव कुलेनैव विभावितः प्रसिद्धः तैरपि गुणैः अविख्यातः अप्रसिद्धः । अतएव मूर्खः बालिः । कुलीनोपि सद्दृश्योऽपि मातङ्ग इव चंडाल इव 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी । वज्र्यः परिहर्तव्यः ॥ उपमालंकारः ॥ ३६ ॥

तदिति । उपधा धर्मार्थकामाद्युपन्यासेन अमात्यपरीक्षणम् । यथा—'चिन्तावंतः कथां चक्रुरुपधाभेदभीरवः' इति भट्टिः । तथा शुद्धं अन्वयेन सद्दृशेन युक्तं च गुणेन गुणैः । जात्येकवचनम् । युक्तं मौलं आप्तसचिवं सचिवस्य भावः साचिव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । लम्भयन् प्रापयन् भूपतिः राजा न प्रमाद्यति । अवहितो भवतीत्यर्थः । मदधातोर्दिवादित्वात् श्यनि 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इति दीर्घः ॥ ३७ ॥

यस्मिन्निति । यः यस्मिन् पुरुषविषये रुत्यस्य अनुरोधेन आनुगुण्येन कार्यार्थमित्यर्थः । सौहृदं प्रेम वितनोति करोति । तीर्णं तोयं उदकं येन स तीर्णतोयः पुरुषः प्लवमिव उडुपमिव सः रुत्यस्य कार्यस्य अन्ते तं पुरुषं त्यजति ॥ उपमालंकारः ॥ ३८ ॥

उक्तवैधरीत्येनाह—याविति । निष्कारणः निर्निमित्तः आमुक्तः स्नेहपाशो याभ्यां एतादृशौ यौ तु सुहृत्तरौ । तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । देहश्च जीवितं च देहजीविते तयोरिव तयोः पूर्वोक्तसुहृदोः भेदः मृत्युनैव मरणेनैव ॥ उपमालंकारः ॥ ३९ ॥

दंडेति । दंडः चतुर्थोपायः द्रविणं द्रव्यं दुर्गं च एषां एकः मुख्यः संगः संबंधः सोऽस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । एतादृशो भूपतिः राजा सततं आत्मानमेव न रक्षति किमु किंतु इत्यर्थः । असौ राजा जगत् रक्षति । 'आत्मानमेव सततं' इत्यत्र 'नात्मानमेव सततं' इति पाठः ॥ ४० ॥

इति प्रकृतिवर्गादिनिर्णयेषु नयाश्रयः ।
 क्षपितान्तर्बहिःशत्रुः शाधि साधु वसुन्धराम् ॥ ४१ ॥
 इत्थंवादिनि राजेन्द्रे रामो मौनमधिश्चितः ।
 ववर्ष हृदयं बाष्पैः शोकेन हृदयाविधा ॥ ४२ ॥
 ततो वज्रासने भद्रं स निधाय निधिः श्रियः ।
 निर्भरीकृतसम्भारः प्राभिषिक्तो महीपतिः ॥ ४३ ॥
 रुरुधे पृष्ठसंविष्टग्रन्थिमन्थरया तया ।
 स्मारयित्वा वरौ वीरं राज्यं मन्थरया तया ॥ ४४ ॥
 आदिदेश ततो वस्तुं वनेषु वनजेक्षणम् ।
 चतुर्दश दशग्रीवशत्रुमिन्द्रसमः समाः ॥ ४५ ॥

अनुशिष्टि उपसंहरति—इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रकृतीनां प्रजानां वर्गाः समूहः आदिर्येषां तेषां निर्णयेषु । प्रजारक्षणादिनिर्णयेष्वित्यर्थः । नयः नीतिः आश्रयो यस्य क्षपिताः नाशिताः अंतःशत्रवः कामादयः बहिःशत्रवश्च येन एतादृशः सन् वसुंधरां पृथ्वीं साधु यंधां स्यात्तथा शाधि दुष्टनिग्रहं शिष्टानुग्रहपूर्वकं पालय । शासु अनुशिष्टौ लौट् ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । राजेन्द्रे दशरथे इत्थं अभीक्ष्णं वदतीति इत्थंवादी तस्मिन् सति मौनं अधिश्चितः आश्रितः रामः हृदयं विध्यति ताडयति इति हृदयावित् 'नहिवृतिवृषि-' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । तेन शोकेन हेतुना बाष्पैः नेत्रोदकैः हृदयं उरः ववर्ष सिषेच । सिच्धातोर्लिट् ॥ ४२ ॥

तत इति । ततः पूर्वोक्तभाषणानंतरं श्रियः लक्ष्म्याः निधिः शेवधिः निर्भरीकृताः एकत्रकृता इत्यर्थः । संभारा अभिषेकसंभारा येन एतादृशः । मद्याः पृथ्व्याः पतिः स दशरथः वज्राणां हीरकाणां आसनं वज्रासनं 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यमरः । भद्रं मंगलकारकं अथवा भद्रं रामेभद्रम् । भीमसेन इतिवत् निर्देशः । निधाय उपवेश्य प्राभिषिक्तः अभिषेकारं कृतवान् इत्यर्थः । 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' इति आदिकर्मणि क्तः । स च 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

रुरुध इति । पृष्ठे पृष्ठभागे संविष्टः संलग्नः यो ग्रन्थिः मांसग्रन्थिविशेषः तेन मन्थरं मंदं यातं गमनं यस्याः एतादृश्या तया प्रसिद्धया मन्थरया वीरं दशरथं प्रति वरौ निधिभूतौ स्मारयित्वा राज्यं रुरुधे । रामस्य राज्यप्राप्तिर्विघ्नितेत्यर्थः । अत्र रामराज्यविघ्नस्य कैकेय्याः कर्तृत्वेऽपि मन्थरया कैकेय्याः प्रवर्तितत्वात् मन्थरायाः कर्तृत्वं बोध्यं तेन रामायणेन न विरोधः ॥ ४४ ॥

आदिदेशेति । ततः मन्थराकर्तृकविघ्नानंतरं इंद्रेण मधवता समः तुल्यः दशरथः वनजे कमले इव ईक्षणे नेत्रे यस्य एतादृशं दश ग्रीवाः कंठा यस्य स दशग्रीवो रावणः तस्य शत्रुः रामः तम् । भाविवृत्ताताभिप्रायेणेदं दशग्रीवशत्रुत्वं पूर्वकल्पाभिप्रायेण वा । चतुर्दश समाः वर्षाणि 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । वनेषु अरण्येषु वस्तुं आदिदेश आज्ञापयामास ॥ ४५ ॥

अनिन्यजानिनाऽऽरूढो निर्जगाम रथः पुरः ।
 कृतप्रस्थानसौमित्रिः स्फुरत्केतुरथो पुरः ॥ ४६ ॥
 अश्रुभिर्हृदयं सीता निजमेव न केवलम् ।
 चकारार्द्रं जनस्यापि प्रेक्षितस्य वनाध्वनि ॥ ४७ ॥
 जगन्नेत्राभिरामस्य रामस्य रहितागसः ।
 शङ्कुस्य त्यागिनं देवं घृणयेवासवो जहुः ॥ ४८ ॥
 न्यवर्तत परित्यज्य क्षत्ताऽथ क्षत्रियत्रयम् ।
 ऊढाश्रु वलितग्रीवं चिरं तेनैव वीक्षितः ॥ ४९ ॥
 द्वित्राण्येव रथं त्यक्त्वा पदान्याधाय निस्सहा ।
 येयमन्यत्किञ्चिद्दूरमिति पप्रच्छ मैथिली ॥ ५० ॥

अनिन्येति । अथो दशरथाज्ञानंतरं अनिद्या जाया यस्य स अनिन्यजानिः
 रामचंद्रः 'जायाया निङ्' इति समासांतो निङादेशः । तेन । अनेन सीतायाः
 पतिव्रतत्वात् सीतापि रामेण साकं गता इति गम्यते । आरूढः अधिष्ठितः ।
 स्फुरतीति स्फुरन् एतादृशः केतुः ध्वजो यस्य । पुरः अग्रतः कृतं प्रस्थानं
 येन एतादृशः सौमित्रिः लक्ष्मणो यस्य । गुरुकुलवत् नित्यसापेक्षत्वात्
 समासः । एतादृशो रथः पुरः अयोध्यापुर्याः सकाशात् 'पूः स्त्री पुरी
 नगर्यौ वा' इत्यमरः । निर्जगाम ॥ ४६ ॥

अश्रुभिरिति । सीता जानकी वनस्य अरण्यस्य अध्वा मार्गः तस्मिन्
 अश्रुभिः नेत्रोदकैः केवलं निजमेव आत्मीयमेव हृदयं आर्द्रं न चकार किन्तु
 प्ररुष्टं ईक्षितं अवलोकनं यस्य स प्रेक्षितः तस्य प्रेक्षकस्येत्यर्थः । जनस्यापि
 हृदयं आर्द्रं चकार ॥ ४७ ॥

जगदिति । जगतः नेत्रयोः अभिरामः मनोहरः तस्य । रहितं अंगिः
 अपराधो यस्य । निरपराधस्येत्यर्थः । शङ्कुस्य प्रियंवदस्य 'शङ्कुः प्रियंवदे'
 इत्यमरः । एतादृशस्य रामस्य त्यागिनं 'संपृचे' त्यादिना । त्यज्धातोर्धनुष्-
 प्रत्ययः 'त्यजोः' इति धित्वात् कुत्वम् । देवं दशरथं असवः प्राणाः घृणयेव
 जुगुप्सयेव 'जुगुप्साकरुणे घृणे' इत्यमरः । जहुः तत्यजुः । ओहाक् त्यागे
 लिट् ॥ ४८ ॥

न्यवर्ततेति । अथ रामस्य अरण्यगमनानंतरं क्षत्ता सारथिः सुमित्रः
 क्षत्रियो च क्षत्रिया च क्षत्रियाः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । तेषां त्रयं
 त्रितयं परित्यज्य द्विवा ऊढानि अश्रूणि यस्मिन् वलिता वकीरुता ग्रीवा
 यस्मिन् तत् वलितग्रीवम् । वीक्षणक्रियाया विशेषणमिदम् । अश्रुदृष्ट्वा वक्र-
 ग्रीवया चेत्यर्थः । तेनैव क्षत्रियत्रयेणैव चिरं चिरकालं वीक्षितः सन् अवलोकितः ।
 सन् न्यवर्तत निवृत्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वित्राण्येवेति । मैथिली जानकी रथं त्यक्त्वा हित्वा द्वे वा त्रीणि वा
 द्वित्राणि एव 'संख्ययाव्ययासन्ना-' इति बहुव्रीहिः । पदानि आधाय स्थाप-

रामहस्तस्थशाखाग्रकलिपतातपवारणम् ।
 प्रस्थानमभवत्तस्यास्तदग्रेसरलक्ष्मणम् ॥ ५१ ॥
 इक्षुशाकटशालेयक्षेत्रालुत्तरकोशलान् ।
 ययुर्भागीरथीतीरं पश्यन्तः सोत्पलाम्भसः ॥ ५२ ॥
 अथानासाद्य कालिन्दीमुलङ्घ्य सरितं दिवः ।
 भारद्वाजाश्रमं पुण्यं चित्रकूटस्य चाध्वनः ॥ ५३ ॥
 चिह्नं नन्दनदीदेशैरुक्त्वा वृक्षक्षमाधरैः ।
 राजन्यभोगिने याते राघवोऽपि गुहे गृहम् ॥ ५४ ॥
 सपत्न्यौ सरितां पत्युः सुमित्रात्मजधीवरैः ।
 चित्रकूटमकूटज्ञः प्रीतः प्रोत्तारितो ययौ ॥ ५५ ॥

यित्वा निःसहा श्रमासहिष्णुः सती या इयं गता पृथ्वीत्यर्थः । अन्यत् कियत्
 किंप्रमाणं दूरं वर्तते इति पप्रच्छ । प्रच्छ ज्ञाप्यायां लिट् ॥ ५० ॥

रामेति । रामस्य हस्तः करः तत्र तिष्ठतीति रामहस्तस्थं एतादृशं यत्
 शास्त्राग्रं तेन कल्पितं रुतं आतपवारणं यस्मिन् । तस्याः सीताया अग्रेसरः
 'पुरोग्रतोऽग्रपुसर्तः' इति टप्रत्ययः । लक्ष्मणो यस्मिन् एतादृशं तस्याः सीतायाः
 प्रस्थानं गमनं अभवत् ॥ ५१ ॥

इक्ष्विति । इक्षूणां भवनं क्षेत्रं इक्षुशाकटं 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ'
 इति शाकटप्रत्ययः । शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयं इक्षुशाकटानि शालेयानि
 च क्षेत्राणि येषु एतादृशान् उत्पलैः कमलैः सहितानि सोत्पलानि तथा
 अंभांसि येषु एतादृशान् उत्तरकोशलान् पश्यन्तः अवलोकयन्तः भागीरथ्याः
 विष्णुपद्याः तीरं ययुः प्राप्ताः ॥ ५२ ॥

अथ विशेषकेनाह-अथेति । अथ भागीरथीतीरप्राप्त्यनन्तरं कालिन्दीं यमुनां
 अनासाद्य अप्राप्य 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । यमुनायां परतः सत्यां
 पूर्वमित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य सरितं भागीरथीं उलङ्घ्य पुण्यं भारद्वाजस्य ऋषेरा-
 श्रमम् । अत्रापि 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । उक्त्वा च चित्रकूट-
 पर्वतस्य अध्वनः मार्गस्य नदाश्च नद्यश्च देशाश्च नन्दनदीदेशाः तैः । वृक्षाः
 महीरुहाः क्षमाधराः पर्वताः तैश्च हेतुभिः चिह्नं लक्षणं 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणं'
 इति कोशः । यत्र नदाः नद्यः देशाः वृक्षाः पर्वताश्च वर्तन्ते सचित्रकूटाध्वा इत्येवं
 लक्षणमुक्त्वेत्यर्थः । राजन्यान् क्षत्रियान् भोजयन्ति पालयन्ति ते राजन्यभोजः ।
 राजन्यशब्दोपपदे भुजधातोः क्तिप् । राजन्यभोजां इनः प्रभुः तस्मिन् । क्षत्रिय-
 सत्कारकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठे इत्यर्थः । गुहे एतन्नाम्नि निषादाधिपतौ गृहं याते
 सति । कूटं कपटं जानातीति कूटज्ञः तथा न भवतीति अकूटज्ञः, ऋजुचित्त
 इत्यर्थः । राघवोऽपि रामचन्द्रोऽपि सरितां नदीनां पत्युः स्वामिनः समुद्रस्य
 सपत्न्यौ भागीरथीकालिन्दी इत्यर्थः । सुमित्रायाः आत्मजः लक्ष्मणः धीवराः
 दाशाः 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः । तैः प्रोत्तारितः अतएव प्रीतः सन् चित्र-
 कूटं एतन्नामकपर्वतं ययौ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ततः सीतामुखाम्भोजभ्रमरत्वे कृतस्पृहम् ।
 नष्टैकदृष्टिमस्त्रेण बलिपुष्टं चकार सः ॥ ५६ ॥
 ततः प्रतीकसङ्घाटो वीरः केकयवंशजः ।
 बिभ्रच्छ्लोकद्विगुणितं श्रमं रामाश्रमं ययौ ॥ ५७ ॥
 राजघो निर्घृणः कश्चित् सम्प्राप्त इति साधवे ।
 कथ्यतामिति तद्वाक्यं द्वारि शुश्राव राघवः ॥ ५८ ॥
 अनुज्ञातोऽनुजस्तेन पर्णशालामथाविशत् ।
 द्वारबन्धातिरिक्तेन किञ्चित्तिर्यङ्कृतोरसा ॥ ५९ ॥
 भरतः शोकसन्तप्तो राममादाय पादयोः ।
 आर्येत्युक्त्वा सकृद्दीनः पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ ६० ॥

तत इति । ततः चित्रकूटप्राप्त्यनन्तरं सः रामचन्द्रः सीतायाः मुखं वक्त्रं तदेव
 अभोजं कमलं तस्य भ्रमर इव सीतामुखाम्भोजभ्रमरः तस्य भावः तत्त्वं तस्मिन् कृता
 स्पृहा इच्छा येन तं कृतस्पृहम् । भ्रमरो यथा कमलस्य मकरंदं गृह्णाति एवं
 सीतामुखस्वादोलोलुपमित्यर्थः । बलिपुष्टं बलिना पुष्टः तं कार्कं अस्त्रेण नष्टा
 एकदृष्टिर्यस्य स नष्टैकदृष्टिः एतादृशं चकार ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः काकदृष्टिव्यधानन्तरं प्रतीकान् प्रतिकूलान् संहति इति
 प्रतीकसंघाटः 'कर्मणि समि च' इत्यनेन अण्प्रत्यये नकारस्य टादेशश्च ।
 अतएव वीरः शोकेन पितृवियोगशोकेन रामविवासशोकेन च द्विगुणितं श्रमं
 अध्वश्रमं बिभ्रत् धारयन् केकयवंशे अजनीति केकयवंशजः 'सप्तम्यां जनेर्ङः'
 इति डः । भरतः रामस्य आश्रमं रामाश्रमं ययौ ॥ ५७ ॥

राजघ इति । राजानं दशरथाख्यं हंतीति राजघः एतद्राज्यलाभनिमित्तं
 रामस्य विवासनात् दशरथमरणात् भरतस्य परंपरया दशरथमरणकारण-
 त्वात् भरतो राजघः । राघव इति पाठस्तु साधीयान् । कश्चित् निर्घृणः निर्दयः
 राघवः रघुकुलोत्पन्नः सम्प्राप्तः इति साधवे सत्पुरुषाय रामाय कथ्यतां इति एवं
 प्रकारेण तस्य भरतस्य वाक्यं राघवः रामचन्द्रः द्वारि शुश्राव । स्वस्य पापत्वात्
 निजनाम्ना अनिर्देशः पापी चेत् रामो न पश्येत् इति बुद्ध्या राघव इति
 प्रयुक्तम् । रघुकुलोत्पन्नत्वात् तत्संबन्धेन रामः पश्येदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अनुज्ञात इति । अथ भरतवाक्यश्रवणानन्तरं द्वारस्य यो बन्धः बन्धनं तस्मात्
 अतिरिक्तेन पृथग्भूतेन । विचिर् पृथग्भावे अतिपूर्वकात् विच्छातोः
 गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । अतएव किञ्चित् स्वल्पं तिर्यङ्कृतं उरो येन ।
 द्वारिस्थितो रामचन्द्रः तत्प्रवेशावकाशदानार्थं किञ्चित् अन्यत्र स्थित इत्यर्थः ।
 तेन रामचन्द्रेण अनुज्ञातः कृतानुज्ञः अनुजः भरतः पर्णशालां उट्जं 'पर्ण-
 शालोटजोऽस्त्रियां' इति कोशः । आविशत् ॥ ५९ ॥

भरत इति । शोकेन संतप्तः अतएव दीनः भरतः रामं पादयोः चरणयोः
 आदाय गृहीत्वा 'अये वृक्षः कपिसंयोगी' इतिवत् पादयोरिति सप्तमी । पादाव-

ततः श्रुत्वा गुरोरन्तं स दुःखेन हृदिस्पृशा ।
 साभिषेकमिवास्त्रेण चक्रे कर्मौर्ध्वदेहिकम् ॥ ६१ ॥
 शपमानामथ स्वस्मै कैकेयीं भूतिनिस्पृहाम् ।
 गर्हन्तं भरतं वक्तुं रामश्चापि प्रचक्रमे ॥ ६२ ॥
 न स्मरामि गुरोराज्ञां ज्ञात्वा जातु विलंघिताम् ॥
 न सदृशं हि नो हन्तुं तातस्य समयं यतः ॥ ६३ ॥
 समयश्रस्य गुरोरिन्द्रलोकस्थस्य विलंघने ।
 बुद्धिं च निर्विशङ्कैवं पुनर्माजनि तावकी ॥ ६४ ॥
 पूजनीया च ते देवी पत्युः संत्यानुपालिनी ।
 दूषयिष्यति पूज्येषु पूजावैमुख्यमायतिम् ॥ ६५ ॥

च्छेदेनेत्यर्थः । आर्य ! इति सकृत् उक्त्वा पुनः किञ्चन नोवाच । शोकेन कं-
 ठस्य अवरुद्धत्वात् पुनः किमपि वक्तुं न शशाकेत्यर्थः ॥ ६० ॥

तत इति । सः रामचन्द्रः ततः तस्मात् मूर्तेर्गुरोः दशरथस्य अंतं मरणं 'अंतो
 नाशो द्वयोर्मृत्युः' इत्यमरः । श्रुत्वा हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् तेन हृदिस्पृशा
 'स्पृशोऽनुदके किन्-' इति किन् । उपपदसमासः 'हृद्युभ्यांच' इति सप्तम्या
 अलुक् । दुःखेन हृदिस्पृशेति अस्त्रविशेषणं वा । अस्त्रेण अश्रुणा अभिषेकेण
 सहितं साभिषेकं एतादृशमिव और्ध्वदेहिकं कर्म चक्रे ॥ ६१ ॥

शपमानामिति । अथ स्वस्मै आत्मने शपतेऽसौ शपमाना तां भूतौ ऐश्वर्ये
 निस्पृहां निरिच्छां केकयस्य राज्ञः दुहिता कन्या कैकेयी 'जनपद' इति आग्नि
 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति इयादेशः । अञ्जतत्वात् डीन् । तां गर्हन्तं
 निदंतं भरतं वक्तुं रामोपि प्रचक्रमे । अपिर्वाक्यालंकारे ॥ ६२ ॥

रामः प्रोक्तुं प्रचक्रमे इत्युक्तं किं तत् इत्यपेक्षायामाह-नेति । समयस्येति च ।
 गुरोः आज्ञां ज्ञात्वा जातु कदाचित् विलंघितां उल्लंघितां न स्मरामि । यतः
 तातस्य दशरथस्य समयं प्रतिज्ञामित्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसं-
 विदः' इत्यमरः । हन्तुं नाशयितुं उल्लंघयितुमिति यावत् । नः अस्माकं सदृशं
 योग्यं न हि । अतः इन्द्रलोके स्वर्गे तिष्ठतीति इन्द्रलोकस्थः तस्य स्वर्गस्थस्य । गुरोः
 दशरथस्य समयस्य प्रतिज्ञायाः विलंघने उल्लंघने तव इयं तावकी 'तवकमम-
 काविकवचने' इत्यनेन अणि तवकादेशः अण्णंतत्वात् डीप् । निर्गता विशंका
 यस्याः सा निर्विशंका एतादृशी बुद्धिः एवं पुनः माजनि पुनः माभूत् । मदाग-
 मनार्थं आंग्रहं करोषि तेन तातप्रतिज्ञाया भंगः स्यात् अतः तत्प्रतिज्ञाभंगा-
 भावार्थं पुनर्मेवं बोध इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

कैकेयीमपि मानिंदीरित्याह—पूजनीयेति । ते त्वया पत्युः दशरथस्य सत्यं
 प्रतिज्ञासत्यत्वं अनुपालयति रक्षतीति सत्यानुपालिनी 'सुप्यजातौ' इति
 णिनिः । देवी कैकेयी पूजनीया च माननीया इत्यर्थः । एतन्निमित्तं रामवियोग

स्वयं कृतेन दोषेण येन यो लज्जते गुरुः ।
 तेन तत्सन्निधौ तद्वानन्योऽपि न च निन्द्यताम् ॥ ६६ ॥
 इति व्याहृत्य नम्राय ददौ दीनाय पादुके ।
 घर्मे मर्माविधि मरौ वारि वारीष्यते यथा ॥ ६७ ॥
 द्विधाकारमिव ज्यायान् भरतं हृदयं चिरम् ।
 दर्शयन्तं परिष्वङ्गप्राप्तसान्त्वं व्यसर्जयत् ॥ ६८ ॥
 ततस्तं त्यजता शैलं विराधो रावणारिणा ।
 दृष्टस्तनूनपादर्चिर्बभ्रुः पञ्चवटीपथे ॥ ६९ ॥

इति तां मा निरस्कार्षीरित्यर्थः । तदेव द्रढयति-दूषयिष्यतीति । पूज्येषु मान्येषु पूजायां वैमुख्यं विमुखत्वं आयति उत्तरकालं दूषयिष्यति । मान्यानां तिरस्कारे भाविकालः समीचीनो नायाति इति तात्पर्यम् ॥ ६५ ॥

सा साक्षात् नैव निन्दनीया पश्चात्तप्तत्वात् इति कैमुतिकन्यायेनाह-स्वयमिति । यः गुरुः मान्यः स्वयं कृतेन येन दोषेण लज्जते तेन दोषेण तत्सन्निधौ गुर्वादिमान्यसंनिधौ तद्वान् तादृशदोषकर्ता अन्योऽपि गुर्वादिभिन्नोपि न च निन्द्यताम् । तादृशदोषवतोऽन्यस्य निन्दाकरणेऽपि सन्निहितस्य तद्वोषवतो गुर्वादिमान्यस्य लज्जा भवति किमुत साक्षान्निन्दाकरण इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहृत्य उक्त्वा मर्म विद्वयति ताडयतीति मर्मावित् । मर्मशब्दोपपदे व्यधभातोः क्लिप् । संप्रसारणं 'नहि वृतिवृषिव्यधि-' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । घर्मे उष्णकाले मरौ मरुदेशे यथा 'वारि वारि उदकं उदकं' इति इष्यते दूयते च जनैरिति शेषः । 'वारि' इत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम् । तद्वत् दीनाय अतएव नम्राय नताय भरताय इति अर्थात् लभ्यते । पादुके ददौ ॥ अनुप्रासालंकारः ॥ ६७ ॥

द्विधाकारमिति । ज्यायान् ज्येष्ठः रामचंद्र इत्यर्थः । हृदयं द्विधाकारं इव द्विधाभूतमिवेत्यर्थः । हृदयं चिरं चिरकालं दर्शयन्तम् । रामवियोगात् हृदयं द्विधेव भवतीति चेष्टाभिः दर्शयन्तमित्यर्थः । भरतं परिष्वङ्गेन आलिङ्गनेन प्राप्तं लब्धं सान्त्वं येन एतादृशं व्यसर्जयत् । अयोध्यां प्रति गंतुमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत इति । ततः भरतप्रेषणानंतरं तं पूर्वोक्तं शैलं चित्रकूटं त्यजता त्यक्तवता रावणस्य अरिः शत्रुः रामः । भाविवृत्तांताभिप्रायेण विशेषणमिदम् । तेन रामेण पंचवट्याः पंथाः पंचवटीपथः 'ऋक्पूरुषुः पथामानक्षे' इत्यनेन समासांतः अप्रत्ययः । तस्मिन् तनूं देहं न पातयति इति तनूनपात् अग्निः । जठराग्निना हि देहो ध्रियते इति सुप्रसिद्धम् 'नआणनपात्' इत्यादिना साधुः । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः । तद्वत् अर्चिः कांतिर्यस्य अतएव बभ्रुः पिंगलवर्णः 'बभ्रु नकुलार्पिगलौ' इत्यभिधानात् । विराधः एतन्नामा राक्षसः दृष्टः अवलोकिताः ॥ ६९ ॥

हरन्तमथ वैदेहीं विनिहत्य निशाचरम् ।
 भविष्यादेव संक्षिप्य कथाया वस्त्वदर्शयत् ॥ ७० ॥
 पञ्चवट्याश्रमे रम्ये रङ्गत्सारङ्गशावकैः ।
 वृतेऽथ ववृते तस्य वासो वासववर्चसः ॥ ७१ ॥
 अथ रामं वृषस्यन्ती प्रपेदे नैकसीसुता ।
 इव चिन्ता दरिद्रस्य स्थूललक्ष्यं नरेश्वरम् ॥ ७२ ॥
 चकर्त्त नासिकां क्रुद्धः सीताविद्रवणादथ ।
 लक्ष्मणस्तन्मुखाभोजकणिकां रूपया समम् ॥ ७३ ॥
 भ्रातृद्वये तदाहूते क्षुरप्रप्रकरं बलम् ।
 शस्त्रैर्वर्षयति क्षिप्रमपावरिष्टराघवौ ॥ ७४ ॥

हरन्तमिति । अथ निशाचरदर्शनानन्तरं वैदेहीं जानकीं हरन्तं नयन्तं निशायां चरतीति निशाचरः राक्षसः तम् । 'चरेष्टः' इति अधिकरणे उपपदे टप्रत्ययः । विनिहत्य हत्वा भविष्यत् भावि कथायाः वस्तु संक्षिप्येव संक्षेपं कृत्वेव अदर्शयत् । सीतामपहरन्तं रावणं हनिष्यामि इति भाविनं विस्तीर्णं वृत्तान्तं तत्तुल्यं आचरितुरेतस्य राक्षसस्य वधेन संक्षेपेण प्रदर्शितवान् इत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७० ॥

पञ्चवट्याश्रम इति । अथ विराधवधानन्तरं रंगतः इतस्ततो ध्रुमन्तः ये सारंगशावकाः मृगशिशवः तैः वृते वेष्टिते अतएव रम्ये मनोहरे पञ्चवट्याः संबंधी यः आश्रमः तस्मिन् वासवः इंद्रः तद्वत् वर्चः तेजो यस्य एतादृशस्य तस्य रामस्य वासः वसतिः ववृते वर्ततेस्म ॥ अनुप्रासालंकारः ॥ ७१ ॥

अथेति । अथ पञ्चवटीवासानन्तरं दरिद्रस्य चिन्ता स्थूललक्ष्यं दानशोडं 'स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्यदानशोडाबहुप्रदे' इत्यमरः । नरेश्वरं राजानमिव वृषस्यन्ती मैथुनेच्छावती । रूढः शब्दोऽयं यद्यपि 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति उक्तं तथापि 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरात् अन्यत्रापि प्रयोगे बाधकाभावात् । नैकस्याः एतन्नामकराक्षस्याः सुता कन्या शूर्पणखा रामं प्रपेदे । पदं गतौ लिट् एत्वाभ्यासलोपो ॥ ७२ ॥

चकर्त्तेति । अथ शूर्पणखाया रामसंनिधिप्राप्त्यनन्तरं सीतायाः जानक्याः विद्रवणात् पलायनात् । भयंकरतद्रूपदर्शनेन सीतायाः पलायनमित्यर्थः । क्रुद्धः लक्ष्मणः सौमित्रिः तस्याः शूर्पणखायाः मुखमेव अभोजं कमलं तस्य कर्णिकां पद्मबीजकोशीं 'कर्णिका कर्णभूषणे ॥ करिहस्तेगुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिपुत्तरे' इत्यमरः । एतादृशीं नासिकां रूपया दयया समं चकर्त्त चिच्छेद ॥ रूपकसहो-
 क्त्यलंकारौ ॥ ७३ ॥

भ्रातृद्वये इति । तया शूर्पणखया आहूतं आकारितं एतादृशे भ्रात्रोः द्वयं तस्मिन् शस्त्रैः वर्षयति सति शस्त्रवर्षणं कुर्वति सतीत्यर्थः । क्षुरप्राणां क्षुरतु-

अदीधपत गृध्राणां व्रातमेकधनुर्धरः ।
 सत्यव्रतोऽसृजो धारां खरदूषणयोर्युधि ॥ ७५ ॥
 दम्भाजीविकमुत्तुङ्गजटामण्डितमस्तकम् ।
 काञ्चिन्मस्करिणं सीता ददर्शाश्रममागतम् ॥ ७६ ॥
 मृगव्याहृतराजन्यो वर्णलिङ्गी निशाचरः ।
 उग्ररूपो निजं घोरं रूपं प्रादुरवीभवत् ॥ ७७ ॥
 दशानामस्य शिरसापुग्रतेजस्कमाश्रयम् ।
 पश्यन्ती मैथिली भीत्या रूपधेयमकम्पत ॥ ७८ ॥
 प्रदीपमिव तं द्रष्टुं नात्यासन्नं शशाक सा ।
 असोढमरुतं तेजः परिष्कृतदशाननम् ॥ ७९ ॥

ल्यबाणानां प्रकरः समूहः यस्य अथवा क्षुरप्रान् प्रकरोति वर्षति तत् क्षुर-
 प्रकरं एतादृशं बलं राक्षससैन्यं कर्तुं । राघवौ रामलक्ष्मणौ कर्म । क्षिप्रं शीघ्रं
 अपावरिष्ट अववेष्टत् 'वृत्र वरणे' अस्मात् अपपूर्वकात् लुङ् ॥ ७४ ॥

अदीधपतेति । सत्यमेव व्रतं यस्य एतादृशः एकः अद्वितीयः स चासौ धनुर्ध-
 रश्च रामचंद्रः युधि संग्रामे खरदूषणयोः एतन्नामकराक्षसयोः असृजः रक्तस्य
 धारां गृध्राणां व्रातं समूहं अदीधपत अपीध्यत् । धेत् पाने गिजंतात् लुङ् ॥ ७५ ॥

दम्भेति । सीता जानकी दम्भः आजीविका जीवनसाधनं यस्य 'आजीवो
 जीविका वार्ता' इत्यमरः । उत्तुंगाः अत्युच्चाः या जटाः ताभिः मंडितं भूषितं
 मस्तकं यस्य एतादृशं आश्रमं आगतं प्राप्तं कंचित् मस्करिणं परित्राजकं 'मस्क-
 रमस्करिणौ वेणुपरित्राजकयोः' इति निपातनात् साधुः । ददर्श ॥ ७६ ॥

मृगेति । मृगेण मृगरूपीमारीचेन प्रयोज्यकर्त्रा व्याहृतौ भाषितौ राजन्यो
 रामलक्ष्मणौ येन । मृगनिमित्तं रामलक्ष्मणौ पर्णशालाया बहिर्गतौ तत्र प्रयो-
 जककर्ता रावण एवेति रामायणे प्रसिद्धम् । रावणाज्ञयैव मृगरूपं धृत्वा मारीचस्य
 तत्रागमनात् । वर्णः प्रशस्तिः अष्टविधमैधुनाभावः सोऽस्यास्तीति वर्णी
 संन्यासी 'अत इनिठनौ' इति इनिः । तस्य लिंगं चिह्नं तदस्यास्तीति वर्णिलिंगौ
 संन्यासीरूपधारी । उग्रं भयंकरं रूपं यस्य स उग्ररूपः एतादृशः निशाचरः
 रावणः । निजं आत्मीयं 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । घोरं भयंकरं
 रूपं स्वरूपं प्रादुरवीभवत् प्रकटीचकारेत्यर्थः । भूधातोर्गिजंतात् लुङ् ॥ ७७ ॥

दशानामिति । मैथिली सीता अस्य रावणस्य दशानां शिरसां आश्रयं आधा-
 रं अतएव उग्रं तेजो यस्य तत् उग्रतेजस्कं रूपं आकार एव रूपधेयं
 'रूपमाकारसौंदर्यमानकेष्वपि दृश्यते' इति त्रिकांडशेषः । 'भाररूपनामभ्यो
 बेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । तत् पश्यन्ती अवलोकयन्ती सती भीत्या भयेन
 अकंपत । कपि चलने लङ् ॥ ७८ ॥

प्रदीपमिवेति । सा सीता । असोढाः मरुतः देवा येन तम् । पक्षे असोढः
 मरुत् वायुर्येन एतादृशम् । तेजसा परिष्कृतानि भूषितानि दशसंख्याकानि

रामारत्नमसौ रामनामाक्रन्ददिदं वचः ।

जगाद् जगदीशस्य क्षेपदुष्टं क्षपाचरः ॥ ८० ॥

सारङ्गाक्षि शरस्तस्य केवलं तु खरे खरः ॥

दूषणे दूषणो भद्रे न त्रिलोक्या विभौ रणे ॥ ८१ ॥

लब्धाभया बलं निरीक्षणदौहदेन

द्वारे स्थिता निजपुरप्रवरस्य सिद्धाः ।

दृष्टा मया सुरपुरं व्रजता कटाक्षै-

रैरावणद्विपगतेन सहासगर्वम् ॥ ८२ ॥

आननानि मुस्त्रानि यस्य । पक्षे तेजसा ज्योतिषा परिष्कृतं शोभितं दशायाः
वर्तिकायाः आननं अग्रभागे यस्य एतादृशं प्रदीपमिव । नात्यासन्नं किञ्चिद्
सुप्नुपेति समासः । तं रावणं द्रष्टुं न शशाक । शक् शक्तौ लिट् ॥ ७९ ॥

रामेति । असौ क्षपाचरः राक्षसो रावण इत्यर्थः । जगतः ईशस्य अधि-
पस्य राम इति नाम रामनाम तत् आक्रन्दतीति आक्रन्दत् । उच्चैः स्वरेण
उच्चारयत् इत्यर्थः । एतादृशं रामासु रत्नं श्रेष्ठम् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः ।
सीतामित्यर्थः । क्षेपेण निन्दया दुष्टं एतादृशं इदं वक्ष्यमाणं वचः भाषणं जगाद् ।
अनुप्रासालंकारः ॥ ८० ॥

रावणः वचो जगादेत्युक्तं तदेव निजप्रौढिरूपं सीतालोभनार्थमाह—सारंगा
क्षीति । सारंगः हरिणः तद्वत् अक्षिणी यस्याः सा सारंगाक्षी 'बहुव्रीहौ
सकथ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच्' इति समासांतः षच्प्रत्ययः षित्वात् डीप् । हे सारं-
गाक्षि मृगनयने सीते । तस्य बुद्धिस्थस्य रामस्येत्यर्थः । शरः बाणः केवलं खरे
सरनाम्नि राक्षसे खरः तीक्ष्णः । हे भद्रे हे कल्याणि । चाटुक्तित्वात् पुनः
संबोधनम् । दूषणे दूषणनामके राक्षसे दूषणः शर इति संबध्यते रणे । त्रयाणां
लोकानां समाहारः त्रिलोकी 'अकारांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति
स्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति डीप् । त्रिलोक्याः त्रिभुवनस्य विभौ तु स्वामिनि मयि तु
न । खरोपि न दूषणोऽपि नेत्यर्थः । रामबाणेन सरदूषणयोर्वधेऽपि पराक्रमेण
त्रिभुवनवशीकर्तारो मयि किं कियेत इति तात्पर्यम् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८१ ॥

लब्धेति । बलस्य यन्निरीक्षणं अवलोकनं तस्य यद्वोहदं इच्छा 'अथ
दोहदम् ॥ इच्छा कांक्षा' इत्यमरः । तेन हेतुना निजं आत्मीयं यत् पुरप्रवरं
नगरश्रेष्ठं तस्य द्वारे स्थिताः लब्धं प्राप्तं अभयं वै । मत्त इति शेषः । एतादृशाः
सिद्धाः देवयोनिविशेषाः ऐरावणो नाम द्विपः हस्ती तं गतेन प्राप्तेन सुराणां
देवानां पुरं नगरं अमरावतीं व्रजता गच्छता मया रावणेन हासश्च गर्वश्च
हासगर्वौ ताभ्यां सहितं यथा स्यात्तथा कटाक्षैः अपांगदर्शनेः दृष्टाः अवलो-
किताः । देवा अपि तुच्छत्वेन मया विलोक्यन्ते इतरेषां तु का कथा इति भावः ।
वसंततिलकं वृत्तम् । 'ज्ञेयं वसंततिलकं तमजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

अन्यायितोऽहमहमप्यनुवृत्त्य सेवां
 निर्जीविको मम हृतं भवनं पिशाचैः ।
 इत्युन्नदन् सुरगणः सह लोकपालै
 राजाङ्गने भ्रमति मत्प्रतिहारमेत्य ॥ ८३ ॥
 स्पष्टोत्पिष्टवृद्धत्रिविष्टपबलं बाहुं बहुक्षोभित-
 क्षमापातालतलं तलेन दलितश्वेताचलेन्द्रं मम ।
 नो वाञ्छत्युपधानभूतमबले धन्या सुरस्त्रीषु का
 तल्पेऽनल्पपिकल्पजल्पमधुरक्रीडारसे सेवितुम् ॥ ८४ ॥

अन्यायित इति । हे राजाङ्गने रामचंद्राङ्गने सति ! लोकान् पालयंतीति लो-
 कपालाः 'कर्मण्यण्' इति अण् । इंद्रादिलोकपालैः सह सुराणां देवानां गणः
 समूहः कर्ता । मम प्रतिहारः द्वारं मत्प्रतिहारः मदीयगृहद्वारमित्यर्थः । 'द्वारिद्वा-
 स्थे प्रतीहारः' इत्यमरः । अहं अन्यायः अपराधः संजातोऽस्य अन्यायितः ।
 तारकादित्वात् इतच्प्रत्ययः । एतादृशः अस्मि इति शेषः । निर्गता जीविका
 जीवनसाधनं यस्य एतादृशः अहमपि सेवां भवदीयामित्यर्थः । अनुवृत्त्य तिष्ठा-
 मीति शेषः । मम भवनं गृहं पिशाचैः भूतैः हृतं अपहृतं इति उन्नदति वदति
 इति उन्नदन् उच्चैर्भाषमाणः सन् भ्रमति । सलोकपाला देवा अपि दैन्यं
 प्रकटयंतः संतः मद्द्वारि भ्रमंतीति तात्पर्यम् । एतेन स्वस्य सर्वेशितृत्वं सूचितम् ।
 वसंततिलकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

स्पष्टोत्पिष्टेति । हे अबले सति अनल्पः बहुः विकल्पः यस्मिन् एतादृशो
 यो जल्पः भाषणं । विविधप्रकारं भाषणमित्यर्थः । तेन मधुरः क्रीडारसो यस्मिन् ।
 तल्पविशेषणमिदम् । अथवा अनल्पजल्पमधुरो यः क्रीडारसः तस्मिन् तल्पे
 शय्यायाम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । स्पष्टं यथा स्यात्तथा उत्पिष्टं
 मर्दितं बृहत् महत् त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्थलोकस्य बलं सामर्थ्यं येन । त्रिविष्टप-
 शब्दे 'मंचाः क्रोशंति' इतिवत् तत्स्थलक्षणा । क्षोभः संजातोऽस्य तत् क्षोभितं
 बहु क्षोभितं क्षमापातालतलं येन । भूपातालस्थलोकमर्दिनमित्यर्थः । तलेन
 दलितः शीर्णकृतः श्वेतः शुभ्रवर्णः अचलेंद्रः पर्वतः कैलासो येन एतादृशं
 मम रावणस्य बाहुं भुजं उपधानभूतं उपबर्हभूतम् । 'उपधानं तूपबर्हः' इत्य-
 मरः । सुरस्त्रीषु देवस्त्रीषु मध्ये का धन्या सेवितुं नो वाञ्छति नेच्छति ।
 एतेन त्रिभुवनमर्दनशीलत्वात् महाबलत्वं सर्वातिशयितत्वं च सूचितम् ।
 अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उक्तं च—'सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ
 सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इति ॥ ८४ ॥

१ क्षमा (पृथ्वी) च पातालं च तयोस्तलमित्यर्थः । 'क्षमा च पातालतलं च
 क्षमापातालतले बहुक्षोभः संजातोऽनयोस्ते बहुक्षोभिते क्षमापातालतले येन तम्' इति वा
 समासः ।

उर्वश्या परिवीजनेषु मधुरं नृत्यं यथा लीलया
 तन्वन्त्या जितशारदेन्दुकिरणच्छायोल्लसद्वापरम् ।
 आसज्य स्वयमङ्गदस्य शिखरे निर्मोकयन्त्या पुनः
 स्नेहस्विन्नविवेपमानकरया सौऽयं भुजः स्पृश्यते ॥ ८५ ॥
 एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्ग्य निद्रालया-
 मुन्निद्रं शयितेन मञ्चरणयोः संवाहनव्यापृता ।
 पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीडिता
 हर्षावेशसमर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो मुञ्चति ॥ ८६ ॥
 अक्षान् दीव्यति दानवेन्द्रसुतया सार्धं स्मरते मयि
 क्रीडायत्नपरिश्रमः पण इति श्रुत्वा गतासह्यताम् ।
 मत्तो मन्मथवस्तुसंहितविधौ वृद्धौ विवृद्धस्पृष्ट
 द्यूतं कारयति प्रयोगचतुरा रम्भोरु रम्भाऽऽह्वया ॥ ८७ ॥

उर्वश्येति । मधुरं मनोहरं नृत्यं नर्तनं यथा यथावत् लीलया क्रीडया तनो-
 तीति तन्वन्ती तथा । पुनः नृत्यसमाप्त्यनंतरं इत्यर्थः । परिवीजनेषु वीजनकर्मसु
 जिता शारदेदोः शरत्कालसंबन्धीदोः किरणानां छाया कातिर्येन एतादृशं
 यत् उल्लसत् चामरं प्रकीर्णकम् । 'चामरं तु प्रकीर्णकं' इत्यमरः । अंगदस्य
 केयूरस्य 'केयूरमगदं तुल्ये' इत्यमरः । शिखरे उपरिभागे स्वयं स्वतः आसज्य
 संबध्य तत्र निधायेत्यर्थः । निर्मोकयन्त्या मोचयन्त्या 'निर्मोको मोचने व्योम्नि
 सन्नाहे सर्पकंचुके' इति मेदिनी । वल्लकोशात् बहिर्निष्कासयत्येत्यर्थः । स्नेहेन
 प्रेम्णा आंतरेण केनचित् सात्विकभावेन स्विन्नः संजातधर्मः अतएव विवेपमानः
 विशेषेण कंपमानः करो यस्याः एतादृश्या उर्वश्या सः सुरस्त्रीभिः वाञ्छयमाना
 अयं भुजः बाहुः स्पृश्यते ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ८५ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां निद्राया लयो यस्याः सा निद्रा-
 लया तां गाढनिद्रामित्यर्थः । एतादृशीं मयस्य एतन्नामकदैत्यस्य सुतां मंदो-
 दरीं मत्स्त्रियमित्यर्थः । आलिङ्ग्य आश्लिष्य उद्धता निद्रा यस्मात् तदुन्निद्रं
 यथा स्यात्तथा । निद्रारहितं यथा स्यादित्यर्थः । शयितेन 'शीङ् स्वप्ने'
 इत्यस्मात् गत्यर्थेति सूत्रेण कर्तरि कः । 'निष्ठा शीङ्स्वादि मिदि श्विदि
 धृषः' इत्यनेन कित्वनिषेधात् गुणः । मया रावणेन मम चरणे मञ्चरणे
 तयोः मत्पादयोः संवाहने संमर्दने व्यापृता कृतव्यापारा । नियुकेति यावत् ।
 तिलोत्तमा एतन्नाम्नी देवांगना पादस्य चरणस्य अग्रेण स्तनतटे
 स्तनप्रांतभागे सस्नेहं सप्रेमं यथा स्यात्तथा आपीडिता सती मर्दिता
 सती हर्षस्य यः आवेशः भरः तेन समर्पितानि दत्तानि पुलकानि रोमांचान्
 अद्यापि नो मुञ्चति न त्यजति । देवप्राथर्याया अपि तिलोत्तमायाः मत्पादाभ्यां
 कृतं स्तनमर्दने हर्षं जनयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अक्षानिति । रंभेव ऊरू यस्याः सा रंभोरुः तत्संबुद्धौ हे रंभोरु सीते ।

सर्वस्वर्गवराङ्गनाधृतिहृति प्रेमप्रधानं मयि
 त्रैलोक्याधिपतौ निधाय हृदयं याया जगत्पूज्यताम् ।
 नारीमाश्रयसंपदेव नयति श्रेयस्करीमुन्नतिं
 मान्या मानिनि कस्य धूर्जटिजटाजुष्टा न जह्मोः सुता ॥८८॥
 हस्तौ पल्लवकोमलौ करयुगेनादाय वासः शनै-
 रन्येन व्यपनीय पाणियुगलेनामृश्य काञ्च्यास्पदम् ।
 मय्यालिङ्गति बाहुभिः सुबहुभिः शेषैर्वलक्षस्मित-
 ज्योत्स्नासेकमनोहराधरपुटं वक्त्रं स्वयं दास्यसि ॥ ८९॥

दानवैद्रस्य मयासुरस्य सुता मंदोदरी तथा सार्धं स्मरेण मदनेन आर्तः
 तस्मिन् मयि रावणे अक्षान् पाशान् दीव्यति साति क्रीडाति साति ' दिवः
 कर्म च ' इति साधकतमस्य कर्मसंज्ञा । मन्मथस्य मदनस्य संबंधीनि
 यानि वस्तूनि आलिंगनचुंबनादीनि तेषां यत् संहितं संधानं स एव विधिः
 विधानं यस्यां एतादृशी या वृद्धिः उत्कर्षः तस्यां दृढालिंगनचुंबनादि-
 लाभरूपोत्कर्षे इत्यर्थः । क्रीडायां देवने यत्नेन यः परिश्रमः स पणः ग्लहः यां
 क्रीडायां निपुणतरा मां जयेत् सा दृढालिंगनचुंबनादिलाभरूपोत्कर्षं लभेत्
 इति यावत् । इति मत्तः श्रुत्वा विवृद्धा स्पृहा इच्छा यस्याः सा मया सह
 रताविति शेषः । असह्यतां असोढतां गता प्राप्ता क्रीडानैपुण्ये सर्वेषां असोढा
 प्रयोगे क्रीडाप्रयोगे चतुरा निपुणा एतादृशी आह्वया नाम्ना रंभा देवांगना
 दानवैद्रसुतया प्रयोज्यकर्त्र्या द्यूतं कारयति । तत्र तत्र तां शिक्षयित्वा तथा
 द्यूतं कारयतीत्यर्थः । स्वतस्तु न कृतं राक्ष्या मंदोदर्या विरोधापातात् । तत्र
 तत्र तस्याः सूचने तु न तथा विरोधः । स्वस्याः द्यूतप्राविण्यं च सूचितं भवति
 इति भावः । अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

सर्वेति । सर्वाः याः स्वर्गसंबन्धिन्यो वरांगनाः तासां या धृतिः धैर्यम् ।
 ' धृतिर्धारणधैर्ययोः ' इत्यमरः । तत् हरतीति सर्वस्वर्गवरांगनाधृतिहृत् तस्मिन् ।
 हृधातोः ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । एतादृशे त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य अधिपतौ
 अधीश्वरे मयि रावणे प्रेम प्रधानं यस्मिन् तत् प्रेमप्रधानं सप्रेमेत्यर्थः ।
 हृदयं अंतःकरणं निधाय स्थापयित्वा जगतः पूज्या जगत्पूज्या तस्या
 भावः जगत्पूज्यता तां यायाः । याधातोर्विधो लिङ् । तदेव द्रढयति-नारी-
 मिति । नारीं स्त्रियं आश्रयस्य संपत् आश्रयसंपत् एव उत्कृष्टआश्रय एवे-
 त्यर्थः । श्रेयस्करीं उन्नतिं नयति प्रापयति । हे मानिनि साति ! धूर्जटेः शंकरस्य
 या जटा तथा जुष्टा सेविता जह्मोः एतन्नाम्नो राजर्षेः सुता भागीरथी कस्य
 पुरुषस्य मान्या न भवति । अतस्त्वमपि मदाश्रयेण गंगेव सर्वेषां मान्या भवेति
 भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

हस्ताविति । पल्लवो किसलयो ताविव कोमलो मृदुलो एतादृशौ हस्तौ करयोः
 हस्तयोः युगं युगं तेन आदाय गृहीत्वा अन्येन अपरेण पाण्योः करयोः

इत्युक्त्वाऽऽदाय रक्षःपतिरवनिमुतामुत्प्लुतो मीनजालै-
 श्चित्रं व्योमाप्सुराशिं घनपवनरयास्फालगुञ्जद्वनोर्मिम् ।
 पोतेनेव प्रकम्पध्वनिनिवहमसौ बिभ्रता पुष्पकेण
 स्फूर्जत्सीतेन यात्रामनुपहतजवव्यापिनीमाललम्बे ॥ ९० ॥

इति जानकीहरणे दशमः सर्गः १० ।

युगलेन शनैः मंदं वासो वस्त्रं व्यपनीय दूरीकृत्य काञ्च्याः मेखलायाः आस्पदं
 स्थानं आमृश्य ईषन् स्पर्शं कृत्वा सुतरां अत्यंतं बहुभिः शेषैः उक्तचतुष्टया-
 दन्यैः षोडशभिरित्यर्थः । बाहुभिः भुजैः मयि रावणे आलिंगति आश्लिषति
 सति बलक्षं धवलं यत् स्मितं हास्यं सैव ज्योत्स्ना चंद्रिका तस्या आसेकः
 सेचनं । पतनमिति यावत् । तेन मनोहरं रमणीयं अधरपुटं अधरोष्ठभागो यस्य
 एतादृशं वक्त्रं मुखं स्वयं स्वतः दास्यति ! दाधातोर्लट् ॥ रूपकालंकारः ।
 शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

इत्युक्त्वेति । रक्षसां राक्षसानां पतिः रावणः इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त्वा अव ।
 नैः पृथ्व्याः सुतां कन्यां सीतां आदाय गृहीत्वा मीनानां मत्स्यानां जालानि
 समूहाः तैः चित्रम् पक्षे । मीनः राशिविशेषः तदुपलक्षितानि ज्योतींषि तेषां जालैः
 समूहैः चित्रं घनः निबिडः यः पवनः तस्य रयो वेगः तस्य आस्फालनं आघा-
 तः तेन गुञ्जत्यः शब्दं कुर्वत्यः घनाः निबिडाः ऊर्मयः तरंगाः यस्मिन् । पक्षे
 घनः यः पवनस्तस्य यो रयः तस्य आस्फालनं ताडनं तेन गुञ्जनः शब्दाय-
 मानाः घनाः मेघा एव ऊर्मयो यस्मिन् एतादृशं व्योम एव अंबुराशिः तं उत्प्लुतः
 सन् असौ प्रकंपेन ध्वनयः शब्दाः तेषां निवहं समूहं बिभ्रता धारयता पोतेनेव
 उडुपेनेव प्रकम्पध्वनिनिवहं बिभ्रता स्फूर्जती शोभायमाना सीता जानकी यस्मिन्
 एतादृशेन पुष्पकेन एतन्नामकविमानेन अनुपहतः अप्रतिहतो यो जवो वेगः
 तेन व्यापिनीं उत्तरोत्तरदेशव्यापिनीमित्यर्थः । यात्रां गमनं आललम्बे स्वीच-
 कार । जगामेत्यर्थः । रूपकश्लेषोपमालंकाराः ॥ स्रग्धरावृत्तम् 'स्रग्धर्यानां
 त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् इति शम् ॥ ९० ॥

इति श्री ६ युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृतपं-
 डितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाचार्यातिवासिना निगुड-
 करोपाभिधेन वासुदेवसुतनारायणशर्मणा विरचितायां महोत्सा-
 हाख्य जानकीहरणकाव्यटीकायां दशमः

सर्गः समाप्तः ॥ १० ॥

॥ श्रीराधारमणार्पणमस्तु ॥

TRANSLATION

OF

JANKIHARANA.

1. Then (the sage entered the penance grove) covered with knots of trees nurtured and watered by the daughters of the hermits and in which incessantly danced peacocks who were prompted (to do so) by the prolonged notes of the numerous Sāma songs (chanted) by sages,

2. which had vessels filled with water placed under the trees for birds to drink, and in which the tops of trees were bent down under the weight of the sacred bark-garments spread over them to dry

3. where the caverns of the mountain were resorted to by reddish-faced monkeys who took away in the hollows of their soft hands their own portions from the *Neevara* grain placed in different heaps

4. where old sages sat motionless although their bodies were stiffened on account of their sitting (in the same posture) for a long time, in order to avoid disturbing the sleep of the young ones of the deer who having got into their (sages') laps were sleeping comfortably

5. which was enveloped in the grey smoke arising from the sacred oblations and spreading itself all round the fire sanctuaries and where guests were made to sit or lie at ease under a fruit-bearing tree covered with the filaments of long creepers

6. where infants were crying in consequence of being left to themselves after having been fondled and licked by female deer, while the wives of the ascetics (mothers of those infants) were making the offerings of oblations to the sacred fire

7. where the interior of the fire sanctuary was being cleaned by the ascetics with a handful of *Kusha* grass, slowly and carefully, for fear of killing the small insects which had come to take away the fried grain scattered about during the offering of the oblations, and then collected

8. where cages in the form of nests were prepared and made soft with the tips of (cotton) of the *Ishika* grass by the

children of the ascetics in order that the young ones of birds dropped down from the trees may lie comfortably (in the nests)

9. where in one place grain was forming on the tips (of stalks of corn) growing in ditches full of water and earth and where the *Ingudi* fruits (spread out for) drying were scattered about by the frisking of the delighted young ones of the deer, were gathered together in heaps.

10. *Kaushika*, the abode of religious austerities entered in company of the two princes, the penance grove which resounded with the sounds of over-joyed peacocks wafted about by breezes, and sanctified with the fragrance of the sacrificial offerings.

11. Then the venerable (sages) desirous of performing the (*Ishti*) sacrifice intended for the gods directed the vigilant son of the king, who had come there for the task of guarding, to undertake the duty.

12. The son of the monarch, who had his bow ready while patrolling round the sage who was kindling the fire of the sacrifice, to protect him from the enemy, being attracted by the beauty of the forest, spoke to his younger brother.

13. This penance grove of the ascetics is always full of *Neevara*, has the beauty of a lotus-lake, contains a natural lake, a trough of water and stalks of grain which (grows) wild and always bears excellent fruit.

14. Here, penance was practised with certain objects of the world in view, by that ancient man, the eternal reality, whom ascetics well-versed in the Vedas and the Vedangas comprehend with great difficulty.

15. Here, the primeval man worshipped fire—one of the forms of the three-eyed God, with oblations: it was fanned by the wings of his bird (Garuda) and fuel cut by the *Sudarshana* was brought for it.

16. When its master, who was the destroyer of his enemies, practised penance, the restrained *Nandaka* became intent solely on cutting sacrificial sticks and *Kusha* grass, and could not take delight in the wine in the form of the blood of the breasts of demons.

17. Then the *Gadâ* (mace) did not go to the dreadful battle-field in which drums were sounding, to smash the heads

of the enemies and devour the marrow in them—the helmets of which heads were crushed and which spread horror.

18. The *Pāñchajanya* (conch) which favoured the new forests of trees with the stream of water brought in its hollow, did not, with its sounds dreadful like dry thundering, now create awe in the (minds of the) people on the battle-field.

19. Then *Padmâ* gracefully sitting on her throne of the lotus having an erect stem, and touching the crests of the moving waves with her foot hanging forward, did not sing sweetly.

20. Then, the lord of birds did not sit on the eastern mountain, to spread his huge wings in front of the sun in order to dry them when wetted by the waters of the ocean, at the time of picking up serpents from it.

21. From this place did the greatly enraged *Hari* go forth to subdue *Bali*, leaving off roaming in the forest—which supplied him with necessities—as also his bark-garment, after softening his matted hair.

22. Since that time, this comfortable and peaceful abode of the ascetics is inhabited by a number of beasts who have forsaken their harmfulness on account of their being strongly imbued with (*Sattva*) the quality of *Hiranya-garbha*.

23. Look here at the tiger in your front, whom the boys of the ascetics have, through rashness, caught by its tail to count the spots which are black as if painted with ink on its body.

24. This lion and this frog, who have cast away their fierceness and shyness respectively, are seeking (the one) the space underneath an elephant whose temples are flowing with ichor, and (the other) the umbrella of the hood of a serpent, as they are (both) extremely scorched by the sun's rays.

25. As he was uttering these words, the army of the enemies shaking the forest by the winds set by its speed and spreading over the whole heaven and the earth, became visible with its banners marked with (pictures of) crows.

26. Having transferred (lit. implanted) the reflected images of the enraged demons, in the blade of his sword, which was brilliant like the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like *Yama*.

27. The innumerable soldiers, who were there, said that the world which was thickly crowded with lines of goblins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Sattva (goblins). Rajas (dust) and Tamas (darkness).

28. The first (Ramchandra), who was supreme in valour and fought on foot, made the army of enemies, moving in heaven, his mark. His younger brother fought with (*lit.* destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses.

29. In the fight, the elephants who were pierced by the arrow of Râma and whose drivers with great haste left hold of their necks, hurt their own warriors as they fell down on the earth from heavens dragging the clouds with them.

30. The line of his arrows could not be seen by others either on the bow or in their course or in piercing the mark: the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31. The arrows, discharged from the bow of this warrior, flew with (*lit.* assumed) such excessive speed, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow-strings.

32. A number of weapons, which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark, swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows.

33. The enemies of the gods were struck forcibly by their own arrows, which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them.

34. That army struck by the arrows of the prince and falling from the (sky) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the polluted earth.

35. The elephants of the enemies, whose heads were shaken by the pricking of the sharp goad, as it were through fear, solicited, with their trunks raised to their temples, (the mercy) of him who was striking them in war.

36. A haughty elephant, beholding the tusks of another elephant near him, thrown off by its roots being cut, regretted having come to the fight and for a moment changed his mind.

37. Another elephant at once contracted its trunk which it had thrown up to strike its adversary, and when it (the trunk) was pierced and nailed down into a circle by an arrow, could not uncurl it.

38. Some one who was nailed down to his horse, being pierced in the thighs by the swift arrow of Rama, did not stir from his seat, though his horse maddened by fear committed a fault (bolted)•

39. A certain firm-seated demon, though his feet were lopped off at the knees, by a pair of crescent-shaped arrows of the enemy, did not fall down from his galloping horse.

40. Another demon running against his enemy to kill him, had his head severed by the arrow of his foe; though his life left him, he went a few steps on account of his original inertia.

41. Falling furiously on the temple (of an elephant) a certain warrior) caused in a moment an elephant—appearing like a fleeting cloud, and gifted with ear-*Chauries* in the form of white clouds divided into two—to rapidly move in heaven.

42. In the battle, another one brought down to the ground his horse, who on account of his great velocity scattered about on all sides, the intestine which had issued from the wound in its belly, that was inflicted by an arrow, and which (intestine) had been cut to pieces by the dashing of the tips of his hoofs.

43. A demon whose arm was suddenly lopped off by the discus of the son of Sumitra and was discoloured, furiously used it as a weapon, shaking the whole place by his roar and hurled it at the son of the monarch.

44. A discus hurled by another one, stuck by its half on the top of the enemy's club; the roaring enemy now used the club (with the half discus at its extremity) as a battle-axe and struck him (the son of Dasharatha) on the head.

45. The son of the ruler after throwing down the weapon from the machine in his hand a whole host of the enemies of the gods now for battle, drew out his sword from its sheath like a cobra from its hole.

*The commentary seems to have made an effort to interpret some reading "कुरंगम."

46. The lion-among-men, pinned the two sides of his adversary's body which had been cut into two, by the sword of Saumitri, made it into one. May be through anger or through sport.

47. The son of the monarch, struck at an elephant which was running for battle with its trunk lifted up by coming in contact with the sword which was meant to cut it into pieces, but the trunk was wound up instead.

48. The lower half of a rider cut by the sword, did not fall down (as it remained in position), on account of the firm grip of the thighs, while the upper half dangled in front on account of the clenched fist being seized by the reins of the horse.

49. When the sword of the enemy dashed on the head of one of the demons, he fell down with his body prostrate on his back, as if because he was unwilling to show his back in battle to his enemy, even after the loss of his life and his haughtiness.

50. The bodies of the demons were wetted by the blood trickling from their abdomen pierced by a sword, but they were again dried up by the blowing of their breaths in vigorously dealing blows to one another.

51. Then the first among princes having his garments reddened with the sprinkling of the scattered blood of his foe and bent upon securing (marrying) the glory consequent upon victory, made the vultures (Brahmins) satiated by eating and drinking as much as they liked, for a long time.

52. Then that leader who jostled and burnt the bodies of Marich and Subahu, by the wind and fire missiles drove to the farthest end, the vast powerful army which had become quite effeminate through fear.

53. That archer whose heart was full of compassion bent his bow with ease and slowly discharged his arrows on the loins of the enemies' elephants who had turned away their fronts (from his sharp arrows).

54. The army of the exceedingly powerful enemy, could not stand the attacks of Râma who was aided by his brother's prowess and who was terrible like the fall of dry lightning and who was endowed with the radiance of the sun at the time of final destruction.

55. These arrows standing on the strong bow-string, receiving a sudden discharge and possessing tips of well-adjusted blades, gave advice to the soldiers of the enemy to go to the assembly in heaven (death) [and in doing so they were] like the Buddhist ascetics who, living in extraordinary goodness instantly obtained complete emancipation, the brightness of whose races indicated the fruitfulness of the proper adoption of judicious method and who gave advice how to go to the assembly of the gods.

56. When the lord had made sacrificial offerings in the shape of enemies to the fire *viz*: death and was espousing a brave maiden in the form of the goddess of Victory, there danced under the sound of the kettle-drum, headless bodies covered with abundance of bright vermilion in the form of coagulated blood.

57. The foreparts of the bodies of goblins after falling on the ground, stood erect and thereby spread horror, as if they were demons half-sprung out of the ground for the purpose of fighting, being cut, since the Rakshasas had turned away their faces from the battle.

58. The clouds, having a red colour on account of their repeatedly coming in contact with streams of blood of demons wounded by the weapons of Rama, brought about in the sky an untimely evening devoid of the existence of the bustle of Shankara's salutation.

59. At the dispersing of the masses of clouds in the forms of elephants, horses and moving chariots, the sky having become, clear of continuous showers of arrows and of lightning in the form of flashes of swords, acquired the autumnal splendour, in which the sun distinctly comes to view.

60. A collection of crows who cawed gently and who had filled the cavities of their bellies with the fat of the demons and who sat on the forehead of the elephants, struck down by the arrows of Kakutstha, cleaned their beaks besmeared with blood, on their tusks.

61. The two princes, adored by the offering of the shedding of joyous tears on the part of the youths of the hermitage and having been welcomed by the flocks of deer went to the huts and placed the pair of heads (that of Subhahu and Mārīcha) cut away by their shafts, at the feet of their preceptor.

CANTO VI.

1. Then the Creator of a portion of the universe started [on a journey] to confer favours on the Lord of Mithilâ who was the first among house-holders and who had just commenced [the performance of] a sacrifice.

2-5 The ascetic—bearing [on his head] the matted hair, the brightness of which was heightened by the bathings connected with the Sandhyâ ceremony, which were of a golden brown colour like that of the tips of the awn of paddy, and which were like the flames of the fire of asceticism: [who himself was] dazzling with the radiance of his penance and [was] attractive (cooling) through the quality of tenderness [being] thus comparable to the ocean which simultaneously displays the rise of the Sun and the Moon; who by the rosary of the Rudrâksha fruits hanging down his head, made his matted-hair-creepers [look] as if laden with fruit in consequence of being watered by the sprinklings of holy water; who was offered auspicious presents by sylvan nymphs—issued forth from the sacrificial precincts as the blazing Sun [bursts out] from a dark cloud.

6-8. Having with difficulty stopped the herd of deer that had been personally reared by him from accompanying him, he led the two sons of the lord of the earth, who were anxious to behold the bow [of Shankara], whose eyes were filled with tears [of joy], who during the act of saluting just at the mention of departure were touched on the head by great sages with their hands made fragrant by the smoke of sacrificial offerings, and who had pronounced benedictions on the young damsels of hermits on receiving the Arghya proffered by them.

9. Then the self-subdued-one entered the long-deserted abode,—which was situated on the road,—of Gautama the dispeller of darkness and the possessor of lustre like that of fire.

10-13. In the uneven lands of the court-yards of [which] cottage elephants were engaged in making mouthfuls of the Darbha grass grown in clusters; in some parts of which cottage] were worn-out bark-garments eaten into by white-ants, in others there were scattered about black-antelope-skins nibbled and cut up by wild rats: elsewhere

were the roots of trees as if wetted by the water [from the body] of the snake come out of the mouth of an old water-pot placed on the ground (hard by): while in another place the snakes encircling the statue of Vishnu were pulled out by ichneumons from the opening in the cavity of the abdomen [of the statue] as if they [its] were entrails.

14. There Râma asked the cause of the curse to the brilliant female form who was made to give up its petrified body by the touch of his foot.

15. "Formerly Indra" saying this much she, who hung down her head through shame, gave expression about her indiscretion during youth even without uttering [a word more].

16. Then Râma went to that country (where sprang into being) where was the origin of the violent Maruts from the shreds of the embryo mangled by Puruhîta.

17. Those [three] who journeyed over the road with confidence on account of a clear knowledge of it and on account of being guided by the radiance of the jewels of the triumphal arches thus spoke to Râma words which were pleasing to the mind.

18. The trees on the out-skirts of which having the barks of their trunks bruised and peeled off by the halter-ropes of infuriated elephants declare, as it were, its invincibility.

19. Where the maker of night (the Moon) whose orb is situated in the middle of the sky becomes a (covering) lid to the circle of the rampart touching clusters of clouds.

20. The moat of which [city], ornamented with large white lotuses interspersed with blue ones and displaying the beauty of swarms of bees alighted in the middle, (*i.e.* acts the ocean) resembles the ocean.

21. Whose close collection of houses—being engirt all round by the heap of earth from the moat like a rampart, resembling the body of the Ajagara serpent (or containing Ajagaras)—looks huddled up, as it were, through terror.

22. The horses of the moon exhausted by their speed drink the oozings from the moon-stones suspended on the extreme points of the dovecots on the gates of the city.

23. The collection of houses in which of with its 'body' resembling in form the thousand rayed sun by means of the numerous dovecots shows itself like Bhârgava who with his Parashu had the build of Kârtavîrya.

24. Where the disc of the sun, though on the meridian *lit.* in the middle of the sky, looks like the morning-sun in consequence of being struck by the radiance of the red-stones the situated on the pinnacles of its temples.

25. Where the rays of the precious stones on the tops of mansions dispelling all darkness confuses knowledge [discrimination] among the inhabitants about the two halves of the months *viz.* the bright and the dark one.

26. Where the face-moons of the royal courtezans seated in the windows make the young men who walk about the streets to stumble at every step.

27. Where the serpent-strappings of the horses of the sun become loose on their hearing the cries of the royal peacocks [perched] on the terraces of palaces.

28. Where even at night despondency does not overcome the Chakravâkas of the ponds seen by the light of the jewels which are fixed in the stone-steps and by which portions of darkness are dispersed.

29. Where the horses of the sun having come near the mansions (of the city) slacken their speed in consequence of their minds being attracted by the concert of music to the accompaniment of the Vâin.

30. This splendid city-the home of the King of Mithilâ be-littles the city of Indra by the splendour of the enjoyments of its inhabitants.

31. While thus talking (along the road) the two sons of the leader [of monarchs] were conducted by him to the highly flourishing City of that mighty performer of sacrifices.

32. That hermit after having received water to wash his feet accepted with tears of joy the throne of the ruler of the earth covered with a lion-skin.

33. He spoke words of praise encouraging the sacrificer in the sacrificial session: the praise bestowed by one who is indifferent to worldly ties even before a king is certainly glorious.

34. 'That line of religious observances which had been adopted by Sagara and others by means of sacrifices has been kept up by thee who art a suzerain monarch.'

35. 'In spite of thy being in the decline of years the grandeur of the preperation of sacrificial session declares, as it were, the glory of thy valour to be on the increase.'

36. 'Thy fame which has gone beyond the sea-shore and occupied the whole of the vault of the sky with rapidity still goes on with ardour, and is [hence] like the *Abhisarika* who has been over-due at an appointmet, who has hastily tucked up her garment and who makes long strides through eagerness.

37. 'May be, this celestial sacrifice is for thy own benefit, or I hope it only manifests a liberality towards the needy without a desire of fruit.'

38. 'I hope after taking taxes from the rich thou showerest them on the poor just like a cloud which drinks in water from rivers and showers it on dry lands.'

39. 'Having during youth led thy servants to gain kingdom I hope thou takest care of them with kindness at the time when they have reached old age and are emaciated.'

40. 'I hope thou protectest in an appropriate manner like thy own kindred the wives of thy enemies who have been made widows by thy valour and who are [now] solicitious about the lives of their children.'

41. 'Of the three (objects of life) Dharma at first [rightly] kept pace with the other two for a long time: now, however, I hope the same Dharma gains predominance in thee along with old age.'

42. On the cessation of these enquiries of the sage the king of the Videhâs discovered that Râma and Laxmana were desirous of seeing his bow.

43. The momentary raising of one eye-brow-bow of the Lord of the Earth became an inciter to the attendants for the bringing out of the bow.

44-47. A powerful planet eager to make a mouthful of the radiance of the face-moon-orb of the bridegroom, a second obstructing latch to the happiness of a marriage-union with Sitâ, one which in consequence of excess of poignant grief

rom its being deserted by Shiva had lain for a long time without any noise in an iron-case, which was not pliable but firm and unbendable even by the string, which was shown a partiality to by Shiva and which was incapable of being managed like a low rogue: such a bow, which was the price for the gaining of Sitâ—did the son of Dasharatha, who had made the lustre of his nail-tips as an ornament to his ear, lift up and make into a circle.

48. Then spread out in all directions a terrific sound arisen from the breaking of the bow, and which was a drum announcing the fame of Râma.'

49. The whole city—the seat of virtue having Sitâ in it and surrounded by ramparts, and prolific in yield—forthwith began to tremble.

50. The ruler of the earth, shedding by the flow of tears the joy arisen in his mind under 'the excuse of horripilation, addressed the sage (thus):—

51. 'Even in [my] old age the ardour for penance has been necessarily interrupted by the important debt *viz*: wealth in the form of a female which was to be paid on the breaking of the bow.'

52. 'That [debt] has now gone into the service of Râma having been gained over by the barter of prowess: Know, then, oh sage! that on his second [brother] is even bestowed my Urmilâ.'

53. He who was practising penance extracted by means of an infallible process the core-seated seton known as 'anxiety' which originated from the delay in the marriage of Sitâ.

54. Now a chariot—the vehicle of the minds of both the kings, and one setting at rest the desire of a host of (other) princes (for Sita)—was occupied by message-bearers and started for Ayodhyâ.

55. Though vanquished by the beauty of Râma there was no absence of energy in Madana resulting from the pain of disgrace: [this was because] by Shiva with the force of the flame of the eye on the forehead was conferred bodilessness to the mind-born-one for his own welfare.

56. Muscular shoulders [and] broad sloping ches this certainly must be painful to the delicate middle of the body of the prince: thus thinking to himself the body [of this prince] was firmly supported by the Creator by means, as it were, of two pillars in the form of long arms.

57. Having, by means of the extremities of his eyes, the lower lip and the sprout-like hands, surpassed the peculiar lustre of full-blown red-lotuses smeared over by the red-powder in the form of the rays of the sun; he, as it were, puts that lustre under the soles of his feet.

58. Knowledge and the sense of sight—these two are known to be his eyes possessing a clear movement, right quality and natural aptitude: one of them has almost reached very near to the range of his shruti (physical ear) while the other has traversed to the other side of the Shrutis (Vedas).

59. While the people were thus narrating episodes regarding the bride-groom, Sitâ, with a line on her cheek which was the seat of the perspiration resulting from heat, stood with down-cast face having sprout-like lips covered with lunar refulgence in the form of radiant lustre issuing from her white teeth which resembled the moon [herself].

CANTO VII.

1. Then that daughter of the Earth attended upon by warders and chamberlains proceeded to pay her respects to the ascetic on receiving the important and inviolable instruction for her parent.

2. She, who was [already] bent under [weight of] heavy breasts resembling the temples of an elephant, easily fell at the feet of the great sage: (but) she rose up erect with an effort having got to bear that very weight [of the breasts] again.

3. That her choice system of casting glances indicating ardent love (displaying redness in the eyes) was certainly fire itself (was black-trailed); for, by it she burnt the fuel of

firmness saturated with the oil of love, of the Lord who resembled the God of wealth.

4. The royal tent of her heart where golden pitchers in the form of full breasts were placed, was sprinkled over with the water of perspiration at the first entrance in her [heart] of the mind-born-one; still it did not lay down the dust (the *Rajas* quality).

5. Was it that the God of Love was satisfied by the breaking of Shiva's bow whose power was [hitherto] unimpaired; or, was it that the Mind-born-one impelled by the large-eyed damsel rendered powerless the enemy of Subâhu by embracing him.

6. That firm-minded virtuous one having carefully observed with half a glance that form which was even gazed at by those among whom Brahmâ was foremost repeatedly pictured it to himself by his mind.

7. "Be merciful! Let not thy moon-face vanquish the entire-disked ruler of the stars". With this, the cluster of stars under the guise of (her) dazzling nail-tips fell, as it were, at the feet of [my] beloved.

8. Having tightened the already slender middle (waist) circumference [of her], the Creator reflecting that her heavy hips may not sever it assunder supported them with a golden pair of pillars, as it were, in the form of her thighs.

9. Let alone (the fact that) the pair of breasts naturally hard and warm belonging to the unimpeachably-conducted one heighten the heat in me; but that this triple-fold situated in the middle should consume me is a (matter of) surprise.

10. Is it that the breasts of (this) one, who has a fine set of teeth, are no more than the reflected images of pitchers on the entire expanse of the chest? or, are they the plump flesh-balls of youth kept aside as (being) superfluous from the body.

11. The line of new hair of the slender-limbed-one which is the streak of smoke from the fire of (the burning of) the body-born-one (*i. e.* Madana) looks as if it were a boundary line put by the Creator in the middle between the two orbs of the breasts (which are) encroaching upon each other.

12. Even this bracelet with heightened brilliancy acquires the power of exciting passion by being placed there (*i. e.* on the arm of the damsel); for, such is the power of the two arms having pretty wrists in infusing passion.

13. The moon with the object of imitating the charm of her moon-face passed through all the digits in succession, and though (it became) full it was devoid of the peculiar similarity: hence, out of despondency it goes, as it were, into oblivion.

14. Is it that the eyes of the does and the blue lotuses were first created by the experimenting Creator, and then were formed the pair of the eyes of this large-eyed damsel.

15. The two pieces of the bow-stock of the god of love, which was broken in twain in anger by Shiva, imitate in beauty the pair of the charming long bent lines of the eyebrows of this damsel.

16. Has it been that her eye-brows have come to the roots of her ears, which have gained beauty from the extremities of the falling hair, to complain of the unsteadiness of the eyes? or, is it that these two eyes have come to speak of the archedness of the eyebrows.

17. The alien-fostered-one (*i. e.* the cuckoo)—whose eyes have been red through vexation in consequence of being surpassed by excellence in the sweetness of voice of this slender-hipped one—wears through despondency a black coat which is the result of excessive mental anxiety.

18. Let the flower-armed god on beholding the jewel in the form of Sitâ direct the strokes of weapons on himself. That is no wonder; but that the sharp discharge of the arms of the self-born one should be on me is a matter of surprise.

19. While his mind was occupied with such deep reflections the lord of men said to the sage that 'your daughter-in-law after falling at your feet which are in no way inferior to a sacred watering-place, will enter the female-apartments of the palace.'

20. The prince was even the third cause of the slowness of the gait of this [damsel] whose walk was [already] slow on account of (1) the heaviness of her hips as well as (2) the weight of the pair of her breasts.

21. Talking something to the crowd of attendants who followed her, she with her slightly turned and 'half-opened' face resembling the disc of the moon, for a fact, smote Râma by [her] half-stolen glances.

22. No sooner she was gone than the Lord of the earth led the sage accompanied by the two sons of Raghu from that place to see the full splendour of the prosperity of the continuous sacrificial session which had been kept on by Bramhans.

23. Though at a distance by his physical body and afraid lest the mental uneasiness resulting from the fire of separation should burst forth, Râma who was making every effort to keep it down, did not leave her heart.

24. When Râma, the delight of her eyes, was gone what was the use of gazing at the vacant quarters? With this idea, as it were, tears obscured the sight of her who had expanded eyes like lotuses.

25. Although the hand of this young damsel has been held by me, still she has transferred her feeling of affection elsewhere: with this [reflection] the bracelet of that slender limbed-one left the forepart of her arm through vexation.

26. The fire of vexation infused by the God of Love in the heart of her who had gracefully stooping limbs was observed by [her] companions as if it were a line of flame sent out by both of her eyes red with grief.

27. Is it that she has become thin on account of having remained for a long time on his heart heated by the fire of love; or, is it that she has been worn out by the exertion of having to bear in her own heart him who had already entered it?

28. Though Râma is at a distance still by the force of will-power he is seen here [in my heart]: or, is it that he appears to me to be at a distance through my own sin in spite of his being near me: such were her various reflections.

29. That slender-limbed damsel did not get any peace of mind although in a bed of tender sprouts on a stone-slab; since she was, as it were, in Cupid's bed made of arrows dripping with blood.

30. Her eyes (comparable to day-lotuses) did not close even at the rise of the moon: was it because of the practice of looking continuously at the moon in the form of her face, or through anxiety about her beloved.

31. The piece of the dripping inner part of the plantain-stalk which resembled a broken marble-piece in whiteness and which was placed on the bosom of the damsel, acquired the beauty of a bandage put on the wound inflicted by a shaft of the flowery-arrowed-god.

32. Is it that her indifference towards me, who am so devoted to the service of her feet, is on account of her having seen some one else: with this reflection the pair of her pretty anklets evinced great looseness.

33. That tormented daughter of Vaideha, though in the company of her friends, was dejected and as such passed her days with difficulty under the influence of pain caused by the radiance of the moon.

34-35. Now while the lord of the sacrifice—the ruler of the earth—had his sins washed out by the drinking of the sacred Soma juice in company of Brahmins and had attained eminence without any impediment in the present sacrifice, was like unto the other king who was almost equal to Indra, who was master of all the Shaktees, and who had Sumantra for his charioteer: and he took with him his other two sons and arrived at the city of Janaka.

36. He who had caused to be borne off all the warriors of the enemies, and who was familiar with all rites and ceremonies, on hearing the declaration by the family priest of the appropriate constellation for marriage being free from evil influence, had the [marriage] ceremony performed.

37. While the king's palace had the purifying holy water sprinkled over on all sides without omitting any portion by means of a line of jars placed on the shoulders of intoxicated powerful elephants on which rode Brâhmans who had their baths—

38. While the fragrant smoke issuing from the burning of the essence of camphor and black aloes intermixed with the sweet smell of the lotuses in the golden jars

placed 'on both the extremities of the street obscured the sky—

39. While the announcement of the success of the prince was being made by the utterances issuing from the mouths of panygerists, and while on this auspicious occasion trumpets with their sounds prolonged by the blowing of the conches were sending out blasts—

40. While a confused body of servants was going forward continuously calling out with an incessantly repeated hasty demand for 'fried-grain, water, Darbha' by bawling out to servants who were already bringing them—

41. While the crowd of the attendants of the king—enjoined to ascertain the turnings of the water-vessel which indicated the hour,—was repeatedly running backwards and forwards, and by their hasty going and coming threw down, by the dashing of their breasts, those way-farers who were on the road—

42. While the elders of the two families were boldly hastening the intrepid Râma to 'promptly take [his bath] saying to him the auspicious moment is drawing near, why do you stand indifferent—

43. While the sounds, of large drums accompanied by clearly-uttered auspicious prayers, by which the whole space was filled, were rising above other sounds of a high pitch simultaneously mixed with other continuous sharp notes—

44. And while the holder of the office of warder was sending away by his mace and the utterance of sharp threatening word those spectators who were not wanted—

45. And while with feelings of anger indicated by words of threat and with side movement of the finger of the hand to keep off the noisy crowd of people those officers who ordered silence walked about in the palace;

46. Those who were conversant with the prescribed forms casting aside their mind (*i. e.* forgetting themselves) performed by a change of name the marriage of the daughter of the King at once, although it is laid down that the worship of Shachi is the first ceremony in a marriage ceremony.

47. Some skilful servants carried the prescribed rites through, after snatching away the several things suited for the marriage ceremony from unskilful individuals who had busied themselves in arranging the rites.

48. The young bride smitten, as she was, by Cupid, went to the side of the alter which had been properly arranged by those who understood the Vedas, after she had her bath and after she had adorned herself with a garment rendered bright by jewel ornaments.

49. Then that delicate-limbed-one overcome with coyness and decorated by ladies other than widows (*lit*: ladies whose husbands were alive) was brought near the prince of the valiant monarch by the son of the lady-love of the great Indra, who was proficient in politics.

50. That prince whose equanimity was disturbed by an excess of delight and whose wrist was heavy like the body of a hooded serpent took the right hand having extremely delicate joints of that beautiful-eyed lady.

51. Then by that extraordinarily wise prince—who shunned all evil deeds, whose power was like that of the Creator himself, and who looked upon right conduct as his prime wealth—were put sacrificial offerings according to fixed rules in the fire which was fed with good fuel.

52. Then that slender damsel having a faultless character, under the direction of one who was conversant with the Vedas, in company of Râghava, went round the fire on the alter which was made a witness to the marriage, and respectfully saluted it.

53. A drop of perspiration decorated the cheek of the daughter of the earth: was it formed by the heat of the fire of love in her heart or by the heat of the actual fire [on the alter]?

54. When her hand was gently pressed by her husband with the palm of his hand having the disc mark, Sitâ, with her long eyes contracted, uttered a hissing sound as if on account of the touch of fire.

55. Then that moon-faced young girl, who was ignorant of passions, being directed by that Brâmhana who had reached the other end of learning, offered Lâjâs into the fire.

56. When the joy of the delicate damsel resulting from the touch of the hand of her husband was noticed by her companions her tears which owed their rise to the issuing of the smoke from the customary sacrifice contributed to its concealment.

57. Under the directions of the best of Bramhanas, Rama, with his wife, first saluted the ruler of the Earth [and then] fell at the feet of Janaka while a bard prostrated at his [Râmâ's] feet.

58. The king stood with his steady large eyes and with the eyelashes washed by the flow of tears [of joy] beholding his son possessed of the splendour of the noose-bearing-god and of the god who firmly held the hand of Ganges.

59. Then the principal citizens who had displayed their affection by tears of joy came up to the king's daughter who was seated on a jewelled throne and to her husband to whom was given the white umbrella—both of whom were in the inner apartment, and saluted them.

60. Having passed some days in the pleasures arising from the festivities of marriage Râma was (found himself) suddenly pierced in the heart by the God of Love who was proud of his own vigilance about the right moment.

61. He who resembled Shiva in splendour held by the hand that (damsel) who had thighs resembling the fore-arm and who was respected like Gauri for her conduct, and entered the mansion which was richly decorated and in which a portion was set apart for a bedstead.

62. Raghupati embraced with his arms and brought on the bed prepared on the ground that young damsel whose eyes were pouring forth tears and who had held fast the jewel-studded pillar in the hall while her heart had been seized with fear on beholding that bed ready prepared on the ground in her front.

CANTO VIII.

1. Now, he used [gentle] force towards the dams- and she behaved in opposition to her husband; both of them though thus acting against each other at once produced reciprocal delight.

2. The young girl—though made to sit after an exertion by the ardent (husband)—the restless one through fear repeatedly wished to get up from [her lover's] lap.

3. When embraced from behind by the descendant of Raghu and spoken to longingly of his desire she, who had a charming smile and who hung down her lotus-face through shame, kept on steadily smiling.

4. While Râghava, holding her fingers was scratching her bosom with his tickling nails, the proud girl turning her fingers with a smile disengaged her own hand with force.

5. Desirous of finding out what the irritated girl would say she was held tightly and solicited the pleasure of enjoyment by the ardent lover (when) she cast ~~askance~~ frown of resentment.

6. During his restraint of patience which had been snapped assunder by the flower-bannered God she who held the fringe of her garment in her hand detain her female friends who were preparing to depart [from the room] to give them both a free scope.

7. At the time of separation from the prince that love-smitten girl—being greatly confused by the influence of the mind-born God and being much perplexed with coyness in his presence—did not brook separation from him nor did she yearn for his company.

8. That meek damsel having hardly any power to keep off his (i. e. her lover's) hand which was resting on the string of her girdle, indicated her aversion to physical enjoyment by tears flowing down her tremulous eyes.

9. There, while he (Râma) was conducting himself with violence, the lower lip of the princess whose eyes were-

filled with tears, apprehending the approaching bite trembled much like a frightened individual.

10. Being relentlessly held fast by both of your hands I will not touch thy girdle-strings: so spoke the prince; and she who was the beseecher accorded him a confused embrace.

11. That fair-limbed one—who was covered by the skirts of the garment which he (Râghava) wore—by embracing from behind, checked him who had made haste in removing her under-garment and was now moving away.

12. Anxious to take care of her silk-garment during the night, she, who held the knot of her lower dress by both her hands, slept in the bed without an interruption by any intentional act [on the part of her husband], with her face turned away.

13. When that which was protected [by Sitâ] by tight-knotting of the garment was touched by the husband on ascertaining the moment of sleep, she cried, as if she had been robbed, with a prolonged voice on the reappearance of consciousness.

14. He experienced the pleasurable feeling from the face of the daughter of Mithilâ which was accessible with effort, but was not satisfied like a royal swan enjoying a lotus-bud opened by striking it with its bill.

15. He who had a tender heart [by] slowly drinking (the nectar of) her sprout-like lower lip which was hurt by a bite sharpened on account of the ardour of love assuaged all pain in a moment.

16. That proud lady—who had been made to suck his lower lip by various exhortations and gestures by the son of the greatest of monarchs—abruptly let it go without an ardent kiss or without a bite with her teeth.

17. As the lover was gazing in secret at her hip from which the garment had been removed the eager damsel offered of her own accord her lip the colour of which had been heightened by ardour.

18. She whose actions were confusedly mixed on account of infatuation, love, coyness and fear reached that condition wherein the sports were easily practised but could not be described.

19. The pequant and agreeable talk which that excitable damsel longed for thereby to avoid intercourse only served to increase the excitement of the girl.

20. The love-stricken girl declared, not by words through modesty but by tears, to her husband her fatigue due to enjoyment and her delight by horripilation just like a newly trained woman versed in the manifestation of emotions by gesticulation in dancing.

21. Everything that was done with force and (consequently) created a feeling of aversion for enjoyment in the girl tended to remove her sense of exhaustion when it was done over again with gentleness by the loving husband.

22. Then the daughter of Mithilâ who engaged herself in tying her hair which had been loosened during the amorous sports hung down her head through bashfulness with a smile on finding the eyes of her lover rivetted on her arm-pits.

23. When her heart was thus pierced by the shafts of the bodiless-one as some days passed on (i. e. in course of time) the firm-rooted sense of modesty of the daughter of the monarch began to decrease.

24. The king's daughter whose sense of bashfulness had diminished during a succession of nights having been decidedly overcome by sleep did not violently throw aside the hand of her lover which after passing beyond the tie-knot of her garment rested on it.

25. As she was sleeping she was overcome with an exciting fear, by the sight of a terrible dream and placing her pitcher-like breasts in close contact with the broad chest of Râghav tightly embraced him.

26. When her doting lover who was excited with passion began to undo the knot [of her garment] she who had (by this time) realized the pleasure of amorous sport folded

her hands apparently in fear and thereby removed them from her silken garment.

27. Although recognised by the world to be endowed with a retentive faculty she who longed for a frequent repetition of the instructions from Râghava) while he was explaining to her the art of amorous sporting, pleaded forgetfulness on account of the multiplicity of instructions.

28. That daughter of the king the tip of whose nose was covered with drops of perspiration, whose hands were like trembling creepers, who breathed pleasantly and who had enjoyed the pleasures of amorous sporting did not satiate Râghava.

29. While the king's son was driving her into acquiring proficiency in the arts of a young woman in private she whose feeling of bashfulness had been removed by the body-born-one (i. e. Cupid) now assumed the position of an active agent (in amorous sporting).

30. While all that was said by her who was smitten with an amorous feeling was being mimicked with a tinge of ridicule by the ardent lover she who was overcome with shame and looked charming with her turned body indistinctly repeated the same with a smile. ;

31. When the parrot, in the cage near the bed-stead inlaid with precious jewels, who had kept in mind the conversation of the two at the time of their enjoyment began to repeat 'I am helpless, pray release me' she who was overcome with shame struck the cage (of the parrot).

32. When her female friends laughed on beholding the saffron paste washed off in patches from her breast by the drops of perspiration that trickled down Râma's face, she went aside with a smile from their presence.

33. Now the God of Love excited to action as if by envy, completely dispelled from the mind of the daughter of the king of Mithilâ all sense of bashfulness since it came in the way of actions that were to be [performed] according to his own conduct.

34 Once upon a time in the pleasure-garden both of them, who had lost their decorations of flowers on account of their having been washed away by the waves of water of the artificial pond, enjoyed a bath supporting each other and indulging in pleasant chat.

35 He whose only object was to do nothing but what was pleaseing put the red dye, though similar in colour, on both the lotus-like feet of the lady which had the brightness of tender sprouts.

36 Both hands, of him who was himself anointing the toes of both feet [of the damsel] with the saffron-paste resembling the morning sun in brightness, began to go up with an increased quivering [on the upper part of her body].

37 With the idea that the string of the jewelled girdle was unsupported (by anything) and was therefore difficult to be fixed, he placed the girdle on her hips and (in doing so) repeatedly put his hands there.

38 While eagerly performing the work of anointing [the bosom] with a horripilated hand he again and again touched her breasts although the sandal-paste had been uniformly laid on.

39 He who drew figures [on her face], touched her creeper-like ears with the tip of his forefinger slightly bent; and [thus] had the [pleasure of an] experience of [the touch of] her face which was full of fragrance and the eyes in which were previously half-closed.

40 Thereafter he who was eager to suck her lower lip took it in over and over again with delight, and in doing so removed the dye which sometime ago had been put on by himself on the lips of the young lady.

41 The sprout of the Ashoka in the ear of her whose eyes were half-closed resumed its own (natural) colour, when the husband had kissed her eye to which he had himself applied collyrium.

42 Verily she did not wish to get a mirror while the prince was decorating her to his taste with select flowers and jewels; for, the adornment of woman which results in

the satisfaction of their husbands is by itself their adornment.

43 Râghava having tightly clasped her who was making pretty gestures through love was unable to simultaneously kiss her and to gaze at her; and hence he was, as it were, repeatedly agitated.

44 Certain things she did not do even though solicited, others she did of her own accord; that lady enjoyed to her full desire him whom she had secured by the giving away of her own heart.

45 He got from the lady each of those things by which he had charmed her; for, a good turn done to the virtuous is at once crowned with fruit.

46 She threw her own body on his breast when she noticed his eyes rivetted on the portion of her body about her girdle during that performance in which she pelleted her husband's chest with drops of perspiration trickling down her lotus-like face.

47 While her husband was forcing her to speak by threatening her with the punishment of biting her lower lip she who remained silent through love did not utter any words on account of a desire to secure that kind of punishment for a long time.

48 He who, during propitiation, was desirous of securing her teeth and her lotus-like face after the breasts had been placed on his chest by her, displayed his anger over and over again even without any fault [of hers].

49 The couple became cross [with each other] through the feigned anger of lovers even at trifling faults: genuine love when highly developed becomes susceptible to the wound of easily excitable wrath.

50 The dart of her glance reddened by the fire of her anger (aroused) by ardent love was hurled at him [with the result that it] broke down his firm courage.

51 She, who was angry and without [her husband's] company for a long time approached him who was fast asleep and apprehensive of awakening [him] held her moving ear-

rings with her hands and having her wrath suspended, gently kissed him.

52 In their love-quarrels she feigned sleep, and when he, being full of fear, was removing her garment he was mirthfully called a thief and was boldly bit on the nether lip by her.

53 Out of pride they gave up each others company and walked about; in doing so both of them with their eyes directed anywhere they dashed against each other with their breasts and heightened their love-quarrels.

54. Once upon a time he, who was the destroyer of his foes and who resembled Shiva with the half-moon on his forehead, ascended the mansion in company of his beloved to have a look at the sky which had a clear brightness but was free from heat.

55. At the close of the day Râghava addressed the following words to Jânaki who was seated on the terrace of the palace and whose fragrant tresses of hair were gently waved by the breezes of wind.

56. Though this red sun with all his rays collected together has set out for some place but resting on the peak of the setting mountain he is as it were gazing eagerly for a moment at the world.

57. Darkness continuously following the bright sunshine which is moving away from the quarters and has lost its brightness appears as if dragged by the sun having bound it together by his (strings in the form of) rays.

58. At the time of the destruction of the Universe when the Creator makes room for darkness the earth comes to the centre of the ocean and sinks down: in like manner the radiance of the sun spreads over the middle of the ocean and once more disappears in the disc of the sun.

59. The shroud of darkness surrounds on all sides the sun whose orb is in the ocean just as a swarm of bees surrounds a full-blown lotus whose stalk is concealed by the waters [of the lake].

60. When the full moon is rising up the disc of the sun resting on the western mountain appears like the single

wheel of an aereal car having its felly covered with the mud of metallic ore.

61. As the orb [of the sun] goes on increasing in size by the contraction of the rays it gradually sinks in the water of the ocean as if on account of weight.

62. The upturned rays of the sun, the splendour of whose disc is concealed by the ocean, appear like the flames of the submarine fire which have burst out after overcoming the [pressure of the waters of the sea].

63. At the close of the day the thick volume of darkness held back on the front by the twilight appears like the waters of the ocean separated on one side from the waters of the rivers.

64. Mark! the very forest which has the collection of its leaves reddened by the twilight and is thickly filled up with tender sprouts, acquires the beauty of ripeness when darkness slowly creeps over it.

65. The trenches of the directions—whose scope is obstructed on all sides by thick darkness which is dirty [and repulsive] like a black serpent and moving about everywhere—are certainly narrowed down.

66. The sky spotted like the neck of an excited peacock and enveloped in a mass of darkness appears as if covered with thick soot gathered together from the flame of the lamp in the form of the sun.

67. Behold in front this brightness risen up in the sky which resembles a black serpent and which looks like a hole illumined by the rays of the distant sun who has gone down at a distance.

68. The red stars in the western sky appear like scintillations of fire, flying from the summit of mount Meru struck by the iron wheels of the swift chariot of the sun.

69. The stars, which have become invisible through the fear of the sun (but) which appear red on being struck by beams of rays, come out on all sides from a keen desire to adorn the face of the quarters at the disappearance of the rays of the sun.

70. The moon displaying his digits one after another on the surface of the eastern ocean suddenly obtains to-day his full development which is of easy gradation in one fortnight.

71. Mark the darkness having a black lustre like that of a swarm of bees come out suddenly from the east and is flying away to the west on account of being, as it were, struck on the bottom by the moon with his (hand) ray.

72. The moon, whose refulgence is like the lustre of a necklace, being buoyed up by the rising mass of waters of the ocean gradually gets above the eastern mountain.

73. The circle of the quarters leaves at a great distance the mass of heavy darkness which is being dispersed with a view, as it were, to afford space to the moon's rays spreading on all sides.

74. The moon, whose body is slender at his coming up and has his rays scattered on all sides melts away, as it were, on account of being enveloped by the brilliant radiance of the progressing sun.

75. This moon, risen up with a redness on its orb (*also comes up excitedly*) in abandoning the eastern direction, gradually becomes ematiated like one afflicted with sorrow and has his body covered with a waxen pallor.

76. The whole collection of darkness which is as black as a swarm of bees being, as it were, taken in by the moon appears out in the shape of a hare through his body which is transparent.

77. Certainly this moon fills up his own disc after it has wanned during the dark fortnight by means of the brightness collected together from the lotus-like faces of the women suffering separation [of their lovers].

78. On the orb of moon who has broken up the dense mass of darkness with his rays, there appears, as it were, the dust-heap made up of darkness which resembles the form of a hare which has stumbled in the agitation of a flight.

79. The maker of the night, the crest ornament of the eastern mountain wishing as it were to collect together the darkness which has a bee-like hue and which is spread over

thickets, puts forth his hands (rays) through the interstices between the branches of trees.

80. The mass of darkness though scattered away by the rays of the moon appears to have a residue left in the form of sleeping cuckoos and of bees collected together by the fragrance of the night-lotuses.

81. The beams of rays sent out by the moon through the numerous interstices of the net-work of leaves appears, as it were, sprinkled (on the ground) under the trees and unstintedly poured on the pedestals of alters.

82. The bees during the opening of the lotuses come down from all sides like beads of darkness from the expanse of the sky the darkness of which has been dispelled by the moon.

83. The stars bright like the broken piece of a block of silver appear as if they were Lâjâs strewn on all sides by the 'quarter-maidens' on the path of the lord of planets about to rise up from the eastern mountain.

84. The artificial ponds after having long lamented the disappearance of the sun look to be in a swoon inasmuch as their eyes in the form of the day-lotuses are closed and the cackling of the swans silenced after they had continued it (for a time) at a high pitch.

85. The female-swan, frightened at not beholding her mate which was like a mass of moon-light (in colour) on the sandy bank enveloped in the refulgence of the moon-beams plaintively cries out with choked sobs.

86. The lotus-pond on the separation from the sun closes (her) its eyes in the form of blue-lotus-flowers at the approach of night as if not to see the world enveloped in the refulgence of the moon.

87. The collection of day lotuses standing without much space between each other comes close together to make room, as it were, to the beauty of the bed of night-lotuses the collection of whose leaves are spread out and trembling.

88. The moon bearing the mark in the form of a deer whose lustre is like that of a blue-lotus appears like a silver-

mirror with its central portion covered with the beauty of the reflections of the faces of brunettes.

89. The moon has been surpassed by thy face which has a bright splendour resulting from youth, and hence, along with its beams it lies shrouded, as it were, through shame, in a bank of dark clouds.

90. The moon bearing the figure of a hare slowly issues out of the interior of a dark cloud bearing a piece of black cloud as if stuck to its central portion.

91. This moon appearing as if marked with a black deer seems, my dear, to have its splendour scooped out from its middle by the Creator to form this row of your teeth white like jasmine flowers.

92. This arch of moon-stones is, at it were, dropping down (water of) tears of grief on seeing the (dark) spot on him who has the brilliance of nectar (i. e. the moon) and the beauty of whose disc is eclipsed by thy face.

93. Having spoken this out rapidly the best-of-donors having a slow gait and walking lazily through passion reached the stone-slab-couch which was cleansed by the rays of the moon.

94. Now, when the sacrifice-enjoyment wherein pride which was the oblation was consumed in the fire in the form of the God of love, was finished than he, whose best friend was his lady-love, brought the Soma juice to her mouth whose reflection danced in the wine in the goblet.

95. The desire of the princess for a vessel to be enjoyed along with her dear husband's mouth-brought a golden shell to her lotus-like hand setting aside the jeweled goblet which had a circle round it and shot forth numerous rays.

96. The red colour fearing that the sharp edges of the teeth of the youthful pair excited by the passion of the God of love would certainly fall on the sprout-like lips, left them and got to their eyes while both of them were drinking wine.

97. The drinker of honey with his thirst increased did not cease while repeatedly drinking that favourite fragrant

beverage: since what was the face of the youthful lady was in reality the lotus.

98 The prince unmistakably displaying the contraction of eyebrows on account of the smarting of the wound on his lip from the dropping of the wine longed through ardent love for its being poured directly from the mouth of his beloved into his own.

99 Thus did they, who wore flower-wreaths in their hair which were dishevelled by their being pulled during love-sports with only the thread remaining (in the hair) after the flowers had fallen away, spend the night.

100 Then did women wake him up in the morning with a variety of auspicious songs accompanied by agreeable sounds which were made an object of the Shadja note divided into two parts in consonance with the excessively soft sonorous notes.

101. The best of ladies—who had the saffron-paste on her breast removed by tight embraces at the bosom, who had the jewel-like lips bit by the teeth (of the lover) during enjoyment and whose eyes were dull and reddened by continuous wakefulness—got out of bed after her lord.

CANTO IX.

1. After the lapse of several days on the part of the prince in the enjoyment of pleasure, the king, with his other three sons, the women and attendants started for his city.

2. The daughter of the earth (Sitâ) ready to start in company with her husband approached with steps, which were slow, in consequence of his intensity of grief and on account of the heaviness of her hips, and covered his feet with drops of water from her eyes.

3. Then her father with a mind partial to merits gave to his daughter, in whom virtue was a prominent trait, an important advice, in a splendid speech which concerned the appropriate conduct of virtuous women.

4. (In thee) there is pre-eminent excellence of the formation of the body, prominence of virtue, a king for a father, and adolescent youth—with these, oh proud girl! do not become elated; know for certain that women (rise into) prominence by nothing else but keeping their husbands pleased.

5. Women do not contribute to the elevation of men; these (men) alone [on the contrary] are the source of their glory and prosperity: a cloud spreads in the sky (even) in the absence of lightening but flashes of lightening do not appear except (in the presence of) a cloud.

6. Oh child! though thou be highly incensed with thy husband do not use a language full of smarting meaning towards him: for, they (people or the world) look upon silence the most powerful weapon of virtuous women for reproving their husbands.

7. A woman devoted to her husband who himself desires virtue in her makes him devoted to her by her upright conduct, but a woman lost to virtuous conduct gets a poignant slight from her husband who expects a meritorious conduct (in her).

8. Enough of prolixity of speech in thy case. Do that which reaching my ears would not shatter my heart already weakened by old age into thousand pieces.

9. Let me hope that this wish of mine regarding yourself will not hereafter prove fruitless through destiny: such were the words that came out of (the mouth of) the aged speaker which choked his throat with grief.

10. Now the pair (Râma and Sitâ) bathed the feet of Janaka with the radiance of the crest-jewel which had a great lustre and with the garland which was pricked by the diadem on the ornamented braid of hair (of Sita), and having received a blessing (from the king) came out of the palace.

11. The rise of grief due to separation and the satisfaction from having gained a good husband (for his daughter) created, as it were, a momentary quarrel as regards their staying in the mind of the ruler.

12. Then a very loud sound of the kettle-drums beaten vigorously and mixed with that of trumpets and which was deep and awful like that of the ocean announced far and wide the departure of him whose majesty was like that of Balarâma.

13. The loud noise of the bells of the magnificent elephants gradually prolonged by the roaring of the female elephants, conveying fear to the birds in their abodes and being spread on all sides, went through all quarters.

14. Then that great warrior along with the princess ascended the car having golden pictures just as the sun with his own lustre ascends the reddish-brown sky which has gained the twilight to be seen at the commencement of day.

15. Women carrying on their heads closed boxes, and bearing lutes, silk-garments, cages etc. under the guidance of elderly warders having wands of office in their hands, followed the chariot with delight.

16. His army as if it was a river noisy by the obstruction from the mountain formed of the number of elephants blinded with rut surging with graceful courvetts of the (cavalry) horses, preceded him who had the brilliance of Indra.

17. The path before them was not seen by the troops of elephants showering rut during their motion until the dust raised by the cars blinded their sight had not been wafted off by the wind from the foreparts of their ears.

18. When the chariot had gone over some part of the road the pollen of the lotuses waving to and fro in the artificial pond situated on the out-skirts of the city, settled upon that sportive lady's cheeks which were brilliant with beams of rays.

19. On the road even in the presence of the army that pretty-limbed one clung to her dear lord in consequence of the joltings to the wheel of the war-chariot struck by the points of pieces of stones.

20. Sitâ who was in the heart of the forest beheld a herd of wild cows gladdened by the noise of the chariot with

their tails uplifted, looking upwards, and having the ears erect and running on one side.

21. The rivers on the boundary of her own country having lotuses blooming by the gentle breezes and spreading inarticulate sounds of the female swans, on being crossed produced great grief in the heart of the bride.

22. The mountains of her native country, seen by turning back on account of passing over the tract of land and slowly going down, as it were, into the surface of the earth repeatedly covered the cheeks of the princess.

23. There, on the road, the breeze on the outskirts of the forest impregnated with the pungent odour of the wild Sallaki being struck by the tusks of magnificent elephants and slowly shaking the tendril-like ends of the hair, touched the faces of ladies.

24. Now a volume of darkness imparting great fear to the king and even after the disappearance of night forcibly casting aside the sun's rays, spread in all directions along the road.

25. The quarters, having terrible appearance on account of the inauspicious heat, enveloped in darkness and having conflicting winds assumed for a time extremely vexed looks like individuals on the brink of destruction.*

26. Following up that portentous (darkness) there rose up distinct to view a certain halo in the splendour of a man's form and with manly power appearing in front and instantly illuminating the northern quarter with its radiance.

27. Thereafter, [the lord of the Bhṛigus]—having a garland of dry lotus-seeds hanging down his ears like a row of bees stretched up to the corner of his eyes in the expectation of (their being) blooming red-lotuses.

28.—having a thin belly, and burning with rage and carrying a leopard's skin which was variegated with spots, as if with the marks of the sparks of the burning fire of his

*Note the double meaning of the adjectives and mark how they are applied to विनाशोपनताः जनाः

rigorous asceticism hung on the slope of his broad left shoulder,

29.—he, the destroyer of the life of his enemies, bore on his exceedingly terrible left arm a bow with an arrow which carried death to his enemies and bore in his other hand a superior axe capable of penetrating the hill-forts of his adversaries,

30.—who waved about by the winds produced by his vehemence on all sides his braided matted hair, which were reddish like the sun's rays and which were as if they were the flames of the fire of his ascetism,

31.—this powerful Lord of the Bhrigus—another incarnation of the Creator of the world, who was shaking his forces with laughter, and spreading fire, was accosted by Râma and addressed to with anger in the following words:—

32. "Oh Parashurâma ! do not make an effort to overcome Râma in battle as if he was an ordinary king: a mountain does not crumble down to pieces on coming in contact with a bull the leader of a group of kine who is endowed with the skill in breaking the banks of rivers."

33. "The vigorous undertaking of thine, who art the enemy of the rulers of the earth, would be fruitless here in the case of the scion of the Raghus. A bird whose cleverness is restricted to swallowing fish is not equal to [harm] the lord of serpents."

34. "Has indeed the accident, though deliberately done by me to the bow of him who holds the mountain-bow and who is your tutor in taking you through the practice in archery, come to your ears?"

35. Hearing the words thus spoken by him, the pupil of the trident-bearing god, wishing to make light of the breaking of the bow which [incident] was heightening the renown of the other now said this:—

36. "Formerly, Oh new king ! it is said that the architect of the gods prepared a pair of very strong bows, displaying an efficacious descent of arrows, and handed it over to the lord of the gods known by the name Purandara."

37. Then the lord of the gods gave the first of these bows to the enemy of Danus, the wielder of the discus; and the other to the three-eyed god who wished to burn the three cities.

38. With the desire to ascertain [and test] its inherent power the lord of Maruts did that with an effort which brought about a war between the receiver of oblations (Vishnu) and the possessor of terrible energy (Shiva), both of whom were endowed with invincible prowess and were undefeated.

39. The two deities leaving aside the discus and other weapons, and obstructing even the ten quarters with arrows (discharged) by two mighty bows waged a war full of adventures for thousands of years.

40. Then the god Shiva threw aside that bow which had become soft and which you bent and broke; and that unimpaired bow which belonged to Vishnu passed on to Richika, and in course of time came to my hand.

41. This bow of Vishnu has two "Gunas"—one of them well-known as stiffness does not leave the ear of the world; but the other known as string comes only within the range of my ear.

42. Let the [difficult task of] drawing the bow up to the corner of the eye remain within the power of Vishnu. If you only bend the string of this bow then you will be the first among those gifted with strength.

43. If after putting an arrow to this bow it be fully drawn by you, you will get the honour of killing [me] by your hands; saying this he put the bow with an arrow into the hand of the king's son.

44. Then that destroyer of the ten-necked demon raising up, as it were an empty fist to the corner of his eye, without feeling any effort in vigorously drawing the stretched bow whose string made a twanging sound.

45. Then the arrow let fly by him, became a screen to the foremost of ascetics, who was anxious to secure a place in heaven and who wanted to kill him who belonged to the second order, and stood aside.

46. The lord of the daughter of the king of Mithila congratulated by the people with numerous addresses of honour upon his victory over an unconquerable foe, spent some days in ease on the road where it was agreeable to stay.

47. (He entered the city)—which was full of noise on account of the numerous troops that were continuously entering through the open gates, as if it were the body of the pitcher-born (sage Agastya) which drank up the furiously roaring ocean—

48. —which was perfumed by the spreading black Agaru-incense which having been wafted on both sides of the king's high-road was gathered together against the jewelled arches, that had [near them] numerous golden jars having lotuses in them.

49.—which shortened the rays of the scorching sun by the innumerable fluttering flags waved by the fragrant incense-wafting breeze and had strings full of resounding golden-bells.

50.—which had a collection of garlands on the arches unlaidd with precious-stones, and was fascinating on account of the sound of bells consisting of the buzzing of collections of bees bearing the resemblance of flags waved to and fro by the force of the wind.

51. That prince entered the city making buds of red-lotuses on all sides out of the hands of the citizens by the rise of his moon-face which had for a time acquired a splendour by the folding of hands.

52. The ladies without asking the permission of their elders went with all haste to the windows to have a look at the prince; it is not that they were not virtuous, nor that they were silly; for such was the modesty of the race of Raghu.

53. The line of windows, full of the lotus-like faces of the ladies having unsteady eyes, shone like a bed of lotuses laid down horizontally, impressed with an exuberance of dark lotus-leaves.

54. The line of the swimming eyes of the ladies, fixed in the lattice-windows, had the beauty of a row of fish moving quickly and crowding near the net of lotus-stalks.

55. When the lady took some hasty steps on (the soles of which) the lac-dye had not dried up, her own complexion produced by the pressure on the stair-case became the lac to the soles of her feet.

56. A certain lady approached the window, already crowded with faces, and, with one side of her face placed on her friend's cheek imprinted the picture of Visheshaka on her

face with the ornamental lines trickling down through perspiration.

57. Another lady, though engaged in her toilet, snatched away her ear from the grip of the fingers and ran to the lattice of the window with the leaf in her left hand.

58. Another lady had the knot of her hair loosened by her rapid walking, had a face dripping with the water of perspiration and walked slowly as her thighs were weakened by exertion and therefore [she] became an object of suspicion to her rival.

59. Only one single ear-ring which was dazzlingly bright decorated the pair of faces of two other charming ladies who had one side of the face of each (so closely pressed against the other) as to be made into one on account of their being at a very small-sized window.

60. A certain lady first partially concealed her face through shame as its nether lip had been bit by her loving husband, and when the king had proceeded forward, she wholly put it forward out of the window with a desire to see him.

61. One lady having a very prominent bosom stood obstructing the window with her beautiful pair of breasts: her friends obtained room through the space between the slenderer parts of the body to have a look of the army.

62. A certain lady who had a very thin belly, placed her infant son on the surface of the sill of the roomy window and compelled him to fold his hands, which were tender like the interior of the lotus-cusp, to the king.

63. While the dear ladies were pointing with their own hands 'this the king', 'that the son of Sumitrâ', 'here the daughter-in-law,' the beams of rays issuing from the nails partaking of the redness of the lustre of the palms moved in space.

64. The young women [of the city] unable through modesty to [directly] bless the prince with victory gave expression to a blessing for his wife saying 'mayest thou tread in the path of ladies with husbands.'

65. The armies of the king entered the city from all sides like rivers with swollen water rushing to the sea; but just like the ocean the city did not become full nor was it over-crowded by this rush (of the armies).

66. The ruler of the earth inspected his army, which had divided itself into two portions, and which had lined the

two sides of the royal court-yard and the soldiers of which (stood) with folded hands, and then entered the palace.

67. On a certain occasion the ruler of the Kekayas desirous of entering a forest to practise asceticism handed over the conquered country to his son Sudhàjit and anxious after some time to see the son of his daughter (Bharata) requested the friend of Indra (Dasharatha) through him as his messenger [to grant him that favour].

58. When the meritorious Sudhàjit had taken away to his own country Bharata who was intent upon the acquisition of merits, king Dashartha, who was straight in politics, spent some days in which the sorrow of separation had been nullified by numerous pleasing acts done by his other sons.

CANTO X.

1. Then thousands of years rolled on while the lotus-eyed king who was like Indra himself conducted the affair of his kingdom according to (right) policy.

2. In course of time grey hair were seen in some places [on his body] the skin on which was destitute of firmness, as if it were the blossoming of flowers of the creeper of old age.

3. The valiant hero did not brook (the insult) of being touched, by old age by the hand in the form of grey hair, that head of his which was exalted at all times.

4. [Once upon a time] seated in the audience-hall that lord of the earth who had done everything [worth doing in this world] took his eldest son on his lap and said (to him).

5. This old age—the harbinger to the banner of parting vital airs, and an obedient maid-servant of the god of death who has a red-eyed buffalo for his vehicle—[now] diligently waits upon me.

6. Oh child! by old age, by extreme disgust for worldly objects and by an ardent attachment for objects of love, have our (several) limbs been gradually made loose in equal proportion.

7. The majestic elephants in the form of the descendants of the Raghus most assuredly withdraw from all mundane objects in course of time when they are pricked by sharp goads of hair laid on the head.

8. In the hearts of the persons belonging to our race two things [alone] find a place—they are [respectively] amatory and rough—a wife in youth and a heap of bark-garments in old age.

9. [Although] accoutered with weapons one is not eager of [achieving] conquest; though possessed of wealth one is indifferent to [the performance of] sacrifices; though advanced in years one is full of amatory feelings—in the race of the Kshatriyas these are the three things to be deprecated.

10. What kind of sympathy is to be found in the heart of the man who even in the forth [and last remaining] stage of the whole span of life does not acquire the feeling of a renunciation of the world.

11. A man [can] practise religious austerities when his physical frame is not shattered by extreme old age. In other condition it being worn out for a long time the course of austerity is completely checked. (in consequence of)

12.—possessing organs of scanty strength, with the lower lip covered with dropping saliva and acting as it were the part of a little child by actions with unsteady memory,—

13.—wearing the streaks of grey hair possessing the brilliance resembling that of the network of the pieces of the circlets of the fibres of lotus-stalks which appear as if they were the ashes of burnt down youth;

14.—having no hope of life for me who am worn down in age and who am on the point of death which is as it were proclaimed by the side-nodding of the head;

15.—displaying smallness of size by the contraction of the body, as if with a view to enter into the mouth of the god of death terrible on account of the sharp hundreds of spears in the form of his teeth;

16.—bearing the rows of rib-bones whose prominence rising up is distinctly visible owing to restlessness from disease, as if they were the waves of the river of old age;

17. having no teeth, speaking to himself through infatuation, and resembling a baby sucking its fist, and lisping out indistinct words, along with dropping saliva, without being interrogated;

18.—making a salutation as if to persuade old age, giving out stammering words, holding a trembling head and having tears dropping down from wrinkled eyebrows;

19.—being naturally confused in old age, incapacitated to carry about his own body, how can he practise asceticism though anxiously desiring to do so.

20. Do not, therefore, Oh Child ! raise any obstruction with your flow of tears to me who am devoid of passion and about to depart and live in a forest to practise asceticism.

21. What teachings can there be in the case of thee who art good by nature ? I (only) express them for the satisfaction of my own mind which is troubled by affection.

22. I trust you will tell me that (course) which makes (one's) enemies indifferent, makes those who are indifferent to become friends and makes those who are friendly to be staunch and devoted.

23. That action of him who desires the conciliation of mankind without enmity and wherewith he desires to gain fame does not deserve to be censured.

24. In politics the course of peace-making which pleases an individual as well as his opponent is beneficial: violent measures are said by some to be good but astute politicians do not say so.

25. The use of the principle of peace-making even by those who wish to kill is opportune. Hunters wishing to pierce (and kill animals) allure them by singing.

26. People look upon the policy of peace-making which is totally unsupported by any gifts to be deceit; that peace-making which carries with it even a small quantity of reward and which is upheld by Ushanasa is considered proper by all.

27. Do not bestow anything without any grace. In politics the wise look upon even a great present given without (any manifestation) of honour and conciliation, to be (full of) blemish.

28. A leader destroys an enemy who is difficult to be overcome with the help of his (enemy's) partisans like a ball of iron enveloped in bright sparks of fire by means of a heavy hammer.

29. A hereditary minister who has reached the height of the friendship [*i.e.*] confidence of his lord master by whispering into his ears but wishes to secure the protection of [his] enemy is the downfall of that king; there is no doubt in this.

30. A king who metes out an unrelenting punishment on the failure of all the other (three) expedients enjoys, as

the result of his policy, an ample fruit which is peaceful in the future.

31. Even a simple cow-boy knows full well that it is not possible to tend kine without any interruption unless with a staff: how much more so with a host of feudatory princes?

32. A sovereign lord who has given up the Danda remedy, has not imposed taxes on people, and yet wishes [to retain his] kingdom undoubtedly meets at once with a fall like an individual overcome by [the decrepitude of] old age when he gives up his supporting-staff and does not hold any one's hand [to help him].

33. The same white like moon-light of him who thus employs the four-fold scheme of [political] expedients attains a position unassailable by enemies.

34. Properly protected subjects impart prosperity by means of riches to a king who is brave, who is well-acquainted with the power of men, who is conversant with politics and who is not given to sensual enjoyments.

35. An individual though endowed with merits but without a heredity does not deserve an exalted position. Who would place on one's own head a foot-ornament (though it be richly inlaid with jewels).

36. A fool though belonging to a noble family and recognisable only by his lineage but without a reputation for any other merits—should be discarded like a '*cha'nda'la*' by a king.

37. Therefore, a king who has secured the hereditary ministership, who [of an individual who] having an unimpeachable rectitude, is gifted with virtues, and has a noble lineage, does not go wrong.

38. He who forms a friendship [of an individual] in proportion to the importance of the purpose [to be gained] and forsakes him after the object is secured is like one who abandons a boat after he has crossed the waters.

39. The dissolution of friendship between those excellent friends who have not abandoned the tie of friendship without any definite motive, can come about only by [their] death just like the separation of the corporeal frame and vitality.

40. A king who has the special possession of an army, and [commands ample] treasures and [numerous] forts is able to always protect himself. Can he protect the whole earth?

41. In order, therefore, to determine the various classes of subjects etc. you having gained a thorough insight into the laws of politics and having overcome the internal as well as external foes should righteously rule over this earth.

42. On the paramount monarch having said this, Rāma who had till now held silence poured out his heart by means of tears brought out by anguish which had been paining his heart.

43-44. Then that king (Dasharatha) who was the possessor of treasures, who had made grand preparations and had placed his son on the jewelled throne was about to invest him with regal power, (when) he was abruptly stopped by her (Kaikayi) who had been instigated by that Mantharā who walked slowly on account of the hump on her back by reminding the hero (Dasharatha) of the two boons which he had promised her.

45. At this the king who equalled Indra in prowess ordered his lotus-eyed son—the enemy of the ten-necked demon—to dwell for fourteen years in a forest.

46. (At this command of the father) a chariot, the front portion of which was occupied by Sumitra's son for a journey, which had a fluttering banner and which was mounted on by him who had a faultless wife, started from the city.

47. Sitā not only wetted her own heart with tears but also that of the people who saw her on the road through the forest.

48. The vital breathings through compassion, as it were, abandoned the monarch at the renouncement of his innocent Rāma who had an appearance delightful to the eyes of the world and who had (always) a pleasing speech.

49. Then the charioteer returned leaving the triad of the Kshatriyas by whom he was seen with their necks turned round and their eyes shedding tears.

50. Leaving the chariot and going forward only two or three steps that feeble daughter of the king of Mithila enquired "at what distance is the place that is to be reached?"

51. That journey of her was [marked] by Laxman being the leader and by a parasol of tender leaves of branches [of trees] held by Rama in his hand.

52. They reached the banks of the Bhāgīrathī observing on the route the sites of northern Kosala having ponds

of water full of lotuses and abounding in fields of sugar-cane and of paddy of the Shali-rice.

53-55. After Guha had returned home without having gone up the Yamunâ but only crossing the Ganges and seeing the sacred hermitage of the sage Bhâradvâja and after he had detailed the marks on the road to Chitrakûta by describing the rivers and countries abounding with streams and by (mentioning) the trees and mountains (on the route) [prince] Râma who was satisfied that he had a correct guiding information of the route and that he had been brought safe across the two rivers [*lit.*: across the two co-wives of the lord of streams] by the son of Sumitrâ and fishermen, proceeded on to Chitrakûta with the son of Sumitrâ.

56. Then Rama made the crow one-eyed by his arrow as he evinced a longing to acquire the condition of the bee for the lotus-face of Sitâ.

57. Then the warrior—the descendant of the Kaikeya race (*viz.* Bharata) whose fatigue of the journey was doubled by the grief [consequent upon the death of the father] gathered round him a body of persons once hostile [to him] and went to the hermitage of Râma.

58. Râghava heard the following words spoken at the door "please inform the good (host) that some one who is a regicide and is hard-hearted is come", [to see you].

59. Permitted by Râma his younger brother entered the hut with his chest slightly turned sidewise in consequence of its exceeding the breadth of the door.

60. Overcome by grief as he was, Bharata seized the feet of Râma and uttered only once "Oh [my] brother!" and being again attacked by sorrow he could not (*lit.*: he did not) say any thing more.

61. Then hearing of the death of his father with heart-piercing grief he performed the obsequial rites with a heart-piercing grief by sprinkling water by means of [his] tears.

62. Then Râma began to speak to Bharata who was blaming Kaikeyi who had herself become hopeless of prosperity and hence was censuring her own self.

63. Having come to know the desire of my father (*lit.*: of my elder) I do not remember to have ever transgressed it: since, it is not at all proper for us to violate the behest of our father.

64. Let there be no indifference on your part and inclination to transgress the wish of our father who is [at present] the dweller of Indra-loka.

65. The queen who upholds the veracity of her lord is entitled to thy homage. Neglect in adoring the respectful will bring misfortune in the end.

66. That fault by the doing of which an elderly person feels ashamed should not be brought forward in his presence as a rebuke to another person who might have committed the same.

67. Admonishing in this manner he gave a pair of his wooden sandals to his distressed brother who had bowed down to him just as water is solicited and given in Mārvāda during its hot season which scorches the vital parts [of animals.]

68. The elder brother Rāma sent back Bharata who was for a long while showing as if his heart had been broken in twain [at the separation] and who now had obtained consolation from [his brother's] embrace.

69. There after Virādha who was tawny like the flames of fire was seen by the enemy of Rāvana as he was leaving the mountain.

70. Now he killed the demon (*lit*: night wanderer) as he was carrying away Vaidehi and [thus] indicated briefly the plot of future narration.

71. Then there came to be the residence of him whose energy was like that of Indra in a charming hermitage surrounded by sprightly fawns of spotted-deer.

72. Then (*i. e.* after the demon Virādha was killed) the libidinous daughter of Naikasi fled to Rāma just as the anxiety of a needy person (turns itself) to a munificent monarch [for help].

73. Then Laxmana who was incensed at the frightening away of Sitā [by her] out of compassion [only] cut off her nose which was the pericarp of her lotus-face.

74. While the two brothers summoned by her were showering a volley of razor-pointed arrows the army instantly closed upon the two scions of Raghu.

75. That unparalleled archer whose vow was truthfulness made a collection of vultures to drink in the flow of the gore of Khara and Dūshana in battle.

76. Sitâ beheld a monk whose means of livelihood was mere hollow display and who had a high tope of matted hair on his head come to the hermitage.

77. A terrific demon disguised as a twice-born who had lured the King to a hunting expedition [now] presented his own frightful form [to Sita].

78. Maithili began to tremble with fright at beholding the terror-inspiring outward form of the ten-headed demon.

79. She could not at a close distance look at him who was enveloped in a halo of lustre round his ten heads and who could not endure the supremacy of the gods just like a bright flame of a light, whose wick is enveloped in brightness and which does not stand a current of breeze, cannot be endured at a small distance.

80. That night-wanderer addressed this speech, which was wicked in consequence of its being abusive to the ruler of the earth, to that jewel of women who was invoking Râma [for succour] by loud cries.

81. Oh fawn-eyed one! in battle his arrow is sharp only to Khara and hurtful to Dushana; but oh fortunate one! in the case of the master of the three worlds it is neither sharp nor hurtful.

82. The Siddhas secure in their position and out of an eagerness to observe my strength were standing in the doorways near the coverings of their houses: they were seen with sidelooks and derisive pride by me who was going to the city of the gods on the back of the Airavana elephant.

83. "I have been unjustly treated"; "I too am without the means of subsistence even though following servitude"; "my house has been plundered by demons"; the crowd of the gods crying in this manner, oh wife of a king! come to my gate and stroll about along with the guardians of the quarters.

84. Oh woman! what fortunate one among celestial damsels does not yearn, on a couch where the sweet [pleasure] of the amusement of gossip goes on uninterruptedly, for an enjoyment of the pillow of my arm which with the palm [of its hand] has pounded to dust the armies of the gods which has stirred up the surface of the earth and of the nether world and which has broken to pieces the snow-capped lord of the mountains?

85. By Urvashi who in [her] task of fanning sportively performs a charming dance as she waves the Chavari which out-does the brilliance of the rays of the moon with a throbbing hand perspiring through love and which she places on the armlet and again snatches it away.

86. Tillottamâ does not yet give up the horripilation created in her by the flush of delight at my having pressed the orbs of her breasts by the tips of the fingers of my feet, while she was engaged in shampooing them as I lay awake embracing the sleeping daughter of Mâyâ in one bed.

87. Oh thou having thighs resembling plantain-stalks! while I who was tortured by Cupid was playing at dice with Mandodari, that celestial damsel called Rambhâ, who was proficient in playing, on hearing from me the wager *viz.* ardent contests in the enjoyment of sports, could not tolerate it and being spurred with an emulation in gathering together amatory requisites made her (Mandodari) play [at dice].

88. Gain the position of respect in the whole world by setting thy ardently passionate heart on me who am the master of the three worlds and who have thoroughly shaken the firmness of all the beautiful damsels of heaven: it is the superiority of the support that raises a woman to a happy elevation. Oh proud lady! to whom is the daughter of Janhu not an object of respect [in consequence of her] being taken care of by the matted hair of Shiva.

89. Holding thy sprout-like hands with one pair of my hands, with the other pair slowly removing your skirt and touching that [part of the body] where lies the girdle, and with the remaining several hands, when I embrace you [I am sure you will yourself offer your mouth having charming lips radiating pure sparkling smiles.

90. Having spoken this much, (Râvana) the king of the demons seized the daughter of the earth and soaring up on high undertook—by means of the areoplane Pushpaka containing the beautiful Sita—a career which was unimpeded in its swiftness through the “aerial ocean” full of constellations having cloud-waves, making a rumbling sound by the force of violent winds, and full of commingled agitated noise; just as by means of a boat through the ocean full of marine animals, whose waves roar to the striking of violent currents of winds and is full of a variety of sounds.

NOTES.

CANTO V.

- St 1. All the adjectives in the stanzas one to ten qualify तपोवनं in the tenth stanza. तापस—मण्डलैः With groups of trees watered and brought up by the daughters of the hermits. It was a favourite past-time of the girls in hermitages to water the trees which they loved very tenderly. cf. Shak. I; Ku. V. 14; Raghu. II. 36. सहस्रशः—ताण्डवम्. 'Where the incessant dancing of the peacocks was caused by the sounds of Sa'ma texts chanted by thousands.' शिखण्डिन् a peacock, from शिखण्ड a peacock's tail. The peacocks mistook this sound for thundering and therefore began to dance. The metre of the whole Canto excepting the last seven stanzas is वंशस्थ.
- St 2. विहंगपानाय—(विहायसा गच्छतीति विहंगः For the insertion of the nasal see Raghu. I. 51) for being drunk by birds. The hermits through kindness kept pots filled with water, under the trees for the thirsty birds in the forest. विशोषणा...मस्तकम्.—Where the tops of the trees were bent down by numerous sacred bark-garments spread out for drying. नक्षीकृत is a च्वि formation. See Kale p. 210.
- St 3. नीवारविभागवृत्तिषु—The divisions of wild-rice. नीवार was the chief food of the hermits and it grew without cultivation. When the corn was divided, the hermits did not forget to assign a portion to the monkeys in the forest. cf. Shak. I, 14; Raghu. V, 9. मृदु etc.—गुट or संगुट is often used with हस्त or अञ्जलि in the sense of 'cavity' 'hollow.' झुवंगमैः By the monkeys; from झु to leap, to jump. सेवितं where the caves in the mountains were inhabited by.
- St 4. परिष्वपत्कुरंगं—afraid lest the fawns that were sleeping might be (disturbed and) awakened; see *commen.* for परिष्वपत्. चिरोप—Adj. to विग्रहे (body), aching or pained on account of being made to sit (in the same posture) for a long time. सुनिश्चलं In which the old sages were sitting perfectly motionless. This shows the great kindness of the hermits. The word जरत् is always placed first in a *Karam.* compound.

- St 5. **हिरण्यरेतःशरणानि** *acc. pl.* the fire-places, fire-sanctuaries. Mark the use of the *acc.* with सर्वतः on all sides. See IV. 62 *supra.* and Apte §33. धूसर—dusky, of a dusty colour. The smoke of the sacred offerings thrown in fire spread everywhere and caused this colour. बृहस्पता० *gen. sing.* Adj. to (फलेग्रहेः) तरोः having great clusters of creepers (entwined about it). फलेग्रहेः—फलानि गृह्णाति इति फलेग्रहिः, तस्य *vide* Pa'ni. III. ii. 26; 'Bearing fruit in season, fruitful (tree).' The guests were sitting or sleeping under the trees. Another reading is आशित० which would mean that the guests were given food first and then slept.
- St. 6. **प्रकृतां**—commenced, undertaken. बलिक्रियाम् worship, offering oblations. विनोदित—छिद्य where their children were first diverted (amused) but afterwards cried on account of being abandoned (by the female deer). विनोदितत्याजिता अत एव रोदिनस्तासां शिशवः यस्मिन्. The children who were placed aside by their mothers busy in worshipping, were licked by the deer and hence felt amused, but when the deer stopped licking them and left them, they began to cry.
- St. 7. **बलिक्रिया०**—In (the action of) removing the parched grain scattered about in offering oblations. The insects were removing the grain to their abodes for food. समेतकीट०. Afraid of killing the insects gathered together (for removing the grains). The hermits were extremely kind-hearted and hence took the greatest possible care not to kill the insects at the time of sweeping. कुशस्य मुष्टया—with a handful of Kusha grass (used as a broom). Kusha is a kind of sacred grass. The singular denotes the class. अनल०. The inside of the fire-house—the sanctuary of the sacrificial fires गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण. For a reading that would be preferable see *commen.*
- St. 8. **महीरुहव्रष्ट०**—In order that the young ones of the birds, fallen from the trees, should not be hurt the kind-hearted lads in the hermitage took this step. पोतिकाः the young ones. इषीकतूलेन—इषीकाणां तूलेन; the word तूल usually means 'the tips or points of reads.' The *commen.* takes तूल in the sense of 'cotton.' The boys collected some wild cotton and made a soft bed out of it. The words इष्टका, इषीका and माळा shorten their final आ when followed in a compound by चित्त, तूल and भारिन् respectively, hence इषीकतूलम्. See

commen. कृचिद् etc. Having in some places cage-like nests made ready. नीह means 'a nest.'

- St. 9. सवारिमृत्स्ना—मृत्स्ना from मृद् and जा showing 'excellence—good clay. खातक means a moat or a ditch. 'In which the seeds were putting forth sprouts in the ditches full of clay or earth having water.' प्रहृष्टसारंगं—वल्गित—(वल्गु to jump, leap) skipping about. Where the Ingudi fruits, which were scattered by the fawns jumping about in joy, were collected in a heap and were drying. इंगुदी is the name of a tree or a fruit of that tree. (Marathi हिंगणवेट.) See Mon. Williams Shak. I, 14, where he says—necklaces were made of the fruit, of a prolific efficacy and that it was used by hermits for pressing oil for their lamps, as also to be of use as an ointment.
- St. 10. आहुतिगंधपावनैः Holy with the fragrance of the offerings. cf. Raghu. I, 53. वितानितोद्दामं spreading everywhere the loud sound of the peacocks. अधिश्रयः a receptacle, abode.
- St. 11. अतन्द्रितं Vigilant, alert. तन्दा means sluggishness, dullness and the affix इत (च्) shows 'possession, obtaining.' वैदुषलौकिकीम्. Adj. to इष्टि in the first line. Pertaining to the Gods. प्रकृताय कर्मणे *vis.* the protection of the sacrifice from evil spirits. तद्रक्षणरूप्यम्. The affix रूप्य is used with a word in the sense of 'Proceeding from, originating with' (तस्मादागतः). Who had come for the sake of the protection (of the sacrifice). See *commen.* for this interpretation. आदृतः with respect.
- St. 12. इन्धन्तम् (*pr. p.* of इन्ध्) kindling. Adj. to तं *i.e.* to Vishvāmitra. अधिकृतु *Avya.* compound. 'In the sacrifice' परितः भ्रमन् परितः governs the *acc.* क्षमाभुजः *geni. sing.* = of the ruler of the Earth *i.e.* Dasharatha. सज्यशरासनः With his bow (शराणां असनं) ready with its string. हतः attracted, captivated. Construe with वनश्रिया.
- St. 13. बिभर्ति Predicate, तपोवनम् being the subject. तपोवृषां construe with तपोवनम् (The penance-forest) of the ascetics. अखातं A natural lake, a pool. आहावं a reservoir of water, pond. अत्रिभ्रमं, परं and सदाफलं are all adjectives to शस्यं. अत्रिभ्रमं means growing without sowing the seed, without cultivation. The word is formed from the root वृप् with the addition of the कृत् affix त्रिम्. अखातं, आहावं and शस्यं are all objects to बिभर्ति—The particle च, expressing copulation, is to be understood.

St. 14. सवेदेदाङ्गविदः *nom. pl.* Adj. to तपस्विनः who know the Vedás as well as the Vedāngas. Vedānga is the name of certain classes of works considered as auxiliary to the Vedás and facilitating the pronounciation and interpretation of the text and the correct employment of the Mantras. The Vedāngas are six in number *viz.* 'शिक्षा The science of proper articulation and pronounciation. 2 छंदस् The science of prosody. 3 व्याकरण Grammer. 4 कल्प ritual or ceremonial. 5 निरुक्त Etymological explanation. and 6 ज्योतिष Astronomy.' अव्ययं (Adj. to पदम्) unchangeable, eternal. See *commen.* पदं Reality; true nature of things. पुरातनः पुमान्. The primeval Being, the ancient person—the soul of the universe. *cf.* स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार Ku. I, 57.

St. 15. सुदर्शन० Adj. to हव्यवाहनम् in the last line. Having fuel which was cut by the Sudarshan (Vishnu's disc) and brought. द्विजेन By Garuda. The fire was fanned (वीजित) by Garuda with his wings. त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरम् fire is one of the eight forms of Siva—the three-eyed God. The eight forms of Siva are the five elements, the sun, the moon and the sacrificing priest. Sanskrit literature is full of references to these forms of the Gods. *cf.* Shaku. I, 1. Ku. I, 57. Fire is one of these forms. अन्या मूर्तिः मूर्त्यन्तरम्. आदिपूरुषः God Vishnu is referred to.

St. 16. तपस्यति स्वामिनि *Loc. abs.* शत्रुघातने The destroyer of enemies. घातन from the causal of शद् in the sense of 'to cut.' समित्कुश० Adj. to नन्दकः. As its master was worshipping, it was used only to cut sacrificial sticks and Kusha grass. सुसंयतः Restrained. सुरारिवक्षःक्षतजं The blood from the chests of the foes of the Gods—which it used to get when its master was fighting. नन्दक The sword of Vishnu.

St. 17. Having described the state of the Sudarshna and Nandaka, the poet next speaks about Vishnu's mace, Kaumodaki. रणहुंभुभि *Nom. sing.* Adj. to रणम् in which drums were beaten, or sounding. वितन्वति *Loc. sing.* of the *pr. pt.* of तन् with वि adj. to शिरसि. Which spread terror (everywhere) अपध्वस्त० The helmets on which were smashed down. The sing. शिरसि denotes the class. The *commen.* says 'the enemies themselves doffed their helmets through fearlessness.' See *commen.* मजा The

marrow, one of the seven or as some think ten essential ingredients of the body (धातु *cf.* रसामृद्मांसमेदोऽस्थिमज्जा शुक्राणि धातवः जघास *Perf.* 3rd *sing.* of घृष् which is optionally substituted for अद् in the Perfect.

St. 18. स्वकोशाहत० With the stream of water brought in its hollow. पाण्डवजन्येन By the conch of Vishnu. विशृङ्गाशनिरैरवैः Adj. to रवैः Fierce or dreadful like the sounds of dry thundering. The figure is अनुप्रास.

St. 19. उष्णहसरोजविष्टरे (sitting on the seat of the lotus with its excellent (erect) stem. अवलंबिना Hanging down. अगायि *Pass Aor.* 3rd *sing.* of गे to sing. कलं sweetly Adv. to अगायि. Lakshmi (Padma) did not sing because she was a प्रोषितभर्तृका See *commen.*

St. 20. वारिधि० Wetted by the flow of the ocean, (in the act of taking out serpents). The *commen.* takes this as *Loc. absol.* and not *acc. dual* of सिक्त; see *commen.* उदयाचलस्थितः Garuda goes to the eastern mountain and spreads his wings to their fullest extent to dry them in the sun. आयतं Adv. to वितत्य. As now Garuda came with his lord to the forest, his wings were not wetted at all in the sea and hence he had no occasion to dry them.

St. 21. विहारं sport *i. e.* the practising of penance, which was just a thing of pleasure to him; (2) garden, park. वल्केन समं with the bark-garment. वितृस्तयन्—तृस्तं means 'matted hair.' He made his hair soft as he left off penance (तृस्तं विहंति इति) क्रोधपराहतः filled with rage, greatly enraged. बलिबन्धसिद्धये To accomplish the captivity or capture of Bali. For the anecdote of Bali see notes *supra*—on Vāmana incarnation. किल is used in the sense of a 'tradition' (ऐतिह्य)

St. 22. प्रहृत्येव *Inst. sing.* of प्रहृति and इव, or प्रहृत्य and इव; for, if we take it as *inst. sing.* we expect संपदः instead of संपदा. See *commen.* which defends it. 'As if by seizing upon.' The reading प्रभृत्येव would have been preferable. हिरण्यगर्भस्य गुणस्य of the quality of Vishnu *i. e.* Satva. हिरण्यगर्भं though often used as an epithet of Brahman, as born from the golden egg, sometimes denotes Vishnu also as here. Satva is the predominant quality of Vishnu. It denotes purity and kindness. विधूताहंसया Adj. to आपदसंपदा—The wealth consisting of a number of beasts. आपद See *commen.* for the formation of the word. पदं This place—residence of

the ascetics. The beasts in the forests had left off their natural antipathy and cruelty and all lived together in harmony. For a similar idea see Raghu. II, 14, Ku.V, 17.

St. 23. मसीपयःसेककृतानिव *Adj.* to यदंगविंदन् As if made by sprinkling ink. मसी means 'Lamp-black or soot' मसीपयः Ink. The colour of the tigers was so deep that the spots looked like marks of ink. यदंगविंदन् The spots on whose body (the boys are counting). चापलात्(चपलस्य भावः) on account of rashness, imprudence.

St. 24. हरी *dual* The lion and the frog. The word हरि means both a lion and a frog and hence the dual is thus interpreted. The lion left off its anger and the frog its fear (शंकित) and the first wanted to sit below the belly of an elephant for shade and the second below the hood of a serpent. They forgot their natural enmity. सुतगण्डसंपदः *Gen. sing.* Whose ichor or rut was flowing.

St. 25. व्याहरता *Inst. sing.* subject to उपालक्ष्यत. रोदसी object of वितत्य. विधूनयत् *Nom. sing.* of the *pr. pt.* of धू 10 U. to shake. *Adj.* to दिवद्वलं. काकलाञ्छनैः *Adj.* to ध्वजैः The flags bore the pictures of crows on them.

St. 26. सरोपरध्वः (subject to शुशुभे.) the enraged demon. प्रतिविम्ब-विग्रहं (समास्थाप्य) the reflection of his body—*lit.* his body in the form of its reflection. कृपाणपत्र means the blade of the sword. विगृहतां *gen. pl.* of those who fought.

St. 27. असंख्यगृह्याः Innumerable. For the comp. see *commen.* निरन्तरम् (filled closely) leaving no space. *Adj.* to जगत् in the last line. सत्वरजस्तमोमयम् (1) Constituted by the three qualities of Satva, Rajas and Tamas. (2) Full of evil spirits, dust, and darkness. The charm of the stanza lies in the double meaning of the words सत्त्व, रजस् and तमस्. सत्त्व means 'an evil spirit or a goblin also.' For the explanation of the three qualities see notes on canto I. The dust was raised by the wheels of the chariots which (dust) caused darkness (तमस्).

St. 28. प्रथमः First-born—Rámachandra. बलौत्तरः Foremost in strength, valour. पदिकः पादाभ्यां चरतीति=going on foot. अतिदन्तयद्विभुम् *Adj.* to तर्ति. It seems the word as it is can not be interpreted, properly, except by taking दन्तयत् as *pr. pt.* of the denom. from दन्तिन् in the sense of 'containing or having elephants in it and dissolving as अतिद-

न्तयती च विभुश्च. Change of the य to व is therefore suggested by the *commen.* Then too the meaning is not comfortably obtained. दन्तवत् like दन्तिन् is to be understood to mean 'an elephant.' No dictionary however gives such a word. The meaning then would be 'extensive with its number of elephants.' This is all, however, an attempt to bring out some sense any how, and any better interpretation is to be welcomed.

- St. 29. कृतस्वरा०—Whose drivers quickly loosened the hold of their necks. The drivers, when they saw the elephants pierced by the arrows of Rama, separated themselves from the elephants at once for fear of falling down with them. यतः *acc. pl.* of the *pr. pt.* of इ to go qualifies स्वसैनिकान् in the last line. अहुकृष्टवारिर्दं *Adv.* to modify पतन्तः They fell down in a manner as to drag the clouds along with them. The *commen.* however takes अहुकृष्ट as meaning 'resembling' and not dragging which is more to the point. Stanza 28 tells us that Rama was fighting with the army in the sky and hence the falling down on earth of the elephants.
- St. 30. The three *Locatives* describe the three stages of shooting an arrow and in neither of these could Rama's arrows be marked on account of his dexterous and swift action; hence the breasts of the demons seem to be pierced without any (apparent) instrument. प्रघने In the battle—*cf.* Raghu. VII, 57 and IX. 60.
- St. 31. For the correct significance of the words यथा—तथा see IV, *supra* 'in a manner—as to;' 'so, such—that; the idea is that the arrows were shot with such a speed that the sound made by the twanging of the string (at the time of discharging them) was simultaneously accompanied by the sound made by the falling of the enemy struck by them. विशेषं Increase.
- St. 32. छरारि०—The weapons dropping from the hands of the demons (who were killed while aiming.) तच्छर० obstructed (or scattered about) by the gust of wind (excited) by the volley of his arrows. The gust was so violent that it scattered the weapons like dry leaves.
- St. 33. आहितपक्षतिध्वनि *Adv.* modifying प्रसर्पताम्. With (*i. e.* making) a sound (resembling that) of the wings

or roots of wings. The arrows were making a great sound while flying. ऋषुद्विषः—ऋषु denotes the gods, and their enemies are the demons. प्रतिशोमम् The words समान् and शोमन् when preceded by प्रति, अतु or अव take the suffix अ before which, the final vowel with the following consonant if any is dropped. 'In an inverse manner,' 'in an opposite way.' The arrows of the demons instead of reaching were counteracted on the way and struck the dischargers themselves. निजघ्निते Pass. perf. 3rd pl. of हन् with नि to strike.

St. 34. पृषत्क an arrow. पतत्रिणां पथः (Falling) from the path of birds i. e. the sky. Construe the third line अशिवे भुवत्सखे निपातखेदात् (भियेव) =(As if through fear) of the distress of falling down on the unholy (contaminated) surface of the earth. The Earth was unholy because it contained corpses of the demons that were killed. See quotation in the *commen.* The vital airs, as if to avoid contagion of the unholy earth, left the bodies of the demons in the middle (i. e. before they reached the ground, being pierced by the arrows of Rama.)

St. 35. शिताकुशः—shaking their heads owing to the strokes of the sharp (piercing) goads. विनिविष्टबाहवाः—बाहु of course means their trunks. अयाचन्त (Through fear) begged for protection. The idea is that the elephants shaking their heads and lifting their trunks in the air as it were bowed down to him like a man who with his hands placed near his trembling head solicits protection from another. यथा has the force of 'as if.'

St. 36. करीरियुगं Adj. to द्विषं. With its tusks shattered on account of being cut at the root. करीरी means 'the root of an elephant's tusk. मृषावतारव्यथितेन, Adj. to दन्तिना, pained or grieved for having come to the battle. This is in contrast to समदेन. Though the elephant was proud at first, it became grieved at the sight of the other elephant with its shattered tusks and left off its pride. विचक्रे Pass. Perf. 3rd. sing. of कृ with वि Intrans. 'to alter, to change.' Its mind, where there was pride at first, was altered i. e. sorrow took the place of pride.

St. 37. उदग्रविग्रहः Having a lofty—majestic body. प्रतिहत्य (after being collected (in a circle). निकीलिते Adj. to मण्डले Loc.

sing. (Pierced by the arrow and) pinned or nailed down, as the elephant lifted its trunk to strike, it (the trunk) was pinned down into a circle by an arrow and the elephant was unable to unfold it.

St. 38. कृतेऽपि दोषे—The दोष is the offence, the act of nailing or pinning down or perhaps the unrulyness of the horse. The warrior (कश्चित्) did not move from his place, because he too was pinned down like his horse. भयमुद० Adj. to ह्येन. The horse could not stir and the warrior too did not leave his seat.

St. 39. अपूर्णेदुसुखेन Adj. to पत्रियुगेन. (a pair of arrows) resembling the crescent moon. Such an arrow, having a horse-shoe-shaped head is called a क्षुरप्र. अधिजातु modifies निकृतयोः out at the knees. यतः *abl. sing.* of the *pr. pt.* of ह् to go: qualifying वाजिनः.

St. 40. अभिशङ्ग *Avya.* compound. Towards his enemy. कृतच्युत-मस्तकः with his head lopped off and (hence) falling or dropped down. आदिकृतेन Adj. to वेगेन. On account of the impetus he had got, he went a few steps even after death.

St. 41. जवना०—Like a fast sailing cloud. कुम्भे on the forehead *i.e.* temples of an elephant. द्विधा गतैः Divided into two (by the temples). The white clouds on either side served as a chowrie on the ears (which probably were flapping every now and then and thus waved the cloud-chowries.) वाहयति From the *causal* of वह् meaning to drive, to impel. *vide.* Pani. I. vi. 52 and the Vartika thereon.

St. 42. पृषत्कभिन्न०—coming out of the stomach, pierced by an arrow. This is an adj. to अन्त्रं (entrails). सरासपातनैः The entrails of the horse which came out of its belly were falling down in the quarters, on account of being drawn out by the hoofs which necessarily struck them while running. वेगधारया With a continuous speed. The warrior did not care for the wound of his horse but made it run fast on the earth.

St. 43. निकृत्य from कृत् to cut. Construe with अपवर्णितम्. The *commen.* says—The reading 'अपवर्णितम्' is probably an error of the scribe—it does not give a good sense, and it suggests अपवर्जितं; but अपवर्णितं also, would do as well or better. The sense would be that the arm which was cut,

became dark-coloured and therefore was used as a weapon by the demon who naturally mistook it to be a sword. आशुधिकृत्य a च्चि formation—'having transformed into (i.e. used as) a weapon.' The demon used his own hand, which was lopped off by the sharp edge of the *Ohakra* (रथांग a disc, a circular weapon) of Lakshman, as a weapon to strike the son of Sumitra.

St. 44. उपदण्डमस्तकम् An *Avya.* compound. Near the head (upper extremity) of the staff or cudgel (in the enemy's hand). Construe ईरितं with परेण. परशुं A battle-axe. The idea is rather hard to grasp at once. One warrior hurled a Chakra towards his enemy, who cut it into two halves. One half fell to the ground and the other half stuck to the upper end of his (the enemy's) cudgel thus forming a battle-axe which was used by him to strike off the head of the opponent. सस्वनः making a loud sound (अरातिः).

St. 45. स्वपाणिः—Destroyed by the weapons thrown (showered) from the machine or contrivance (of throwing or shooting weapons) in the form of his hands. यन्त्र is any sort of contrivance or machine e. g. in कूपयन्त्र; and the word is used here to show that his hands were never weary and were very quick as if they were a machine. ईरितुः सतः The son of the Ruler i. e. Dasharatha, hence either Rama or Laxmana. Having killed the majority of the demons by the other weapons, he now took out his sword from its sheath, to kill the few that were left.

St. 46. सौमित्रिकृपाणः—Having a body which was being split into two, being rent by the sword of Laxmana. नृहरिः—ना हरि-रिव—Ramchandra. समघातां The body of the foe was being split or divided into two by the sword of Laxmana, but in the meanwhile the arrow, discharged by Rama in the side of the foe, pinned it—joined it together, again making it one whole. The नृ shows उत्प्रेक्षा. Was it through anger? or was it in sport?

St. 47. घावति द्विपे Loc. abs. संपिण्डितः (1) made one (2) contracted. Apparent contradiction arises when the first sense is taken—as how instead of cutting the trunk to pieces the sword made it—left in one whole, but the contradiction disappears when the second sense is taken. The elephant contracted its trunk into a circle when the sword came in contact with it.

St. 48. हृदोरुयन्त्रितं (The lower half) Held fast by the firm thighs. As the thighs of the rider had firmly clasped the horse, the lower half stuck there and did not fall. सादिनः *gen. sing.* सादिन् a horse-man. तुरंगवल्गा° The closed palm—first of which was forcibly drawn by the reins of the horse. लंबितं *Past. pass. pt.* (It) was suspended. The upper half also did not fall on the ground but hung in the front—the head of the horse.

St. 49. उत्तानविसृष्टविग्रहः—उत्तान means lying supinely or on the back—with the face upwards. When he was wounded by the sword, the demon fell on his back and died. The poet says he did so because he did not wish to show his back to his enemy in the battle—even after the loss of his pride and life. To turn the back—which is necessarily a sign of flying away—is a disgrace to a warrior and hence the demon's unwillingness to show his back.

St. 50. परिक्षर° *Adj.* to सुरद्विषः Whose bodies were wetted with the blood that flowed. Supply अभवन्. निमग्नखड्गे जठरे is a *Loc. abs.* समुच्छ्वस°—By the wind excited at the time of striking each other—their bodies wet with blood were made dry.

St. 51. ततामृक्कस्रव°—Whose garment was made red with the blood flowing everywhere. यथेप्सपाना° *acc. pl.* *Adj.* to द्विजान्. Whose hearts were contented with food and drink to their heart's fill (*i. e.* with a plentiful supply of blood and flesh). द्विजान् The birds and secondly Brahmins. At the time of marriage Brahmins must be given a feast and hence in this marriage of Rama with Victory this feast was given to the twice-born. A bird is called a द्विज 'twice-born' because it is born once as an egg and again in its own form. The figure is श्लेष.

St. 52. मरुत्पावक° Who first shook and then burnt the bodies of Máricha and Subáhu by means of the missiles of Wind and Fire (respectively). Máricha and Subáhu are the names of two powerful demons, killed by Rama. अबलीकृतं Transformed into women *i. e.* as powerless through fear—*द्वि* formation from the word अबला.

St. 53. दयाहृतं moved with compassion. The figure is Alliteration.

- St. 54. आद्युगप्रतान० Fierce with the dry fall of lightning in the form of his shower of arrows. For the propriety of the word शुष्क see *commen.* युगान्त०—Having lustre resembling that of the sun at the time of the end of the Yuga—the time of the annihilation of the world. A युग is an age of the world and युगान्त means generally प्रलय the total destruction of the world. At this time the elements rage wildly. बलीयसः adj. to द्विपः *gen. sing.* to be construed with बलं the army.
- St. 55. The adjectives must be construed with शाक्याः as well as विशिखः—गुणे (1) Good qualities like सत्त्व etc. which lead to final release. (2) The bow-string. तत्क्षणलब्धमोक्षाः (1) (The Shākyaś) who got final beatitude at once (as the result of their merits). (2) which were discharged at the moment (they were placed on the bow-string). सुष्ठिष्ट० (1) सुष्ठिष्ट—well-adopted. युक्ति Practices. सफल Fruitful, useful. (2) सुष्ठिष्ट careful, close. युक्ति joining, attaching. फल The point or head of an arrow. आनन The tip, forepart. शाक्याः These are Buddhist mendicants—the followers of Shākyaśimha or Buddha—the enlightened, the founder of the Buddhist faith. The Shākyaś could be absolved from worldly existence by their perfect knowledge of truth and they revealed to the world the method of obtaining the Nirvāna or final emancipation, hence the adj. सुष्ठिष्ट० etc. त्रिविष्टपसभा० (1) The celestial assembly—by name Sudharma where the meritorious dead went. (2) Heaven where one goes after death in war. The arrows made the demons go to heaven i. e. killed them. The figure is श्लेषादुप्राणिता उपमा, and the metre वसंततिलका.
- St. 56. द्रुतधुजि etc. The fire of death. समरपटङ्गयोषे When the battle-drums were sounded (to correspond to the beating of drums in marriages). The reading कोषे instead of योषे seems to be incorrect. कबन्ध The headless trunk (especially, when it retains life). बहलरुधिर० anointed with the shining red lead in the form of the copious thick blood. In a marriage too there are dancers, in various sorts of dresses. The metre is मालिनी. See *commen.*
- St. 57. मध्येनिकृत्त० The fore-parts of the bodies of the demons who were cut in the middle i. e. the lower part of whose body was separated from the upper one. कायस्य पूर्व—पूर्व-

कायः The words पूर्व, अपर etc. are compounded with nouns in the *gen.* expressive of the whole, and are placed first. Construe the second line.—छेदैः भुवि निपत्य स्थिताः भयं वितेतुः standing there after falling on the earth on account of their wounds or (the foreparts) being cut inspired terror. अर्धोत्थिताः—Springing up half (from below the earth). The foreparts of the bodies of the demons who were severed in the middle i. e. at the waist fell on the earth and remained there in a vertical position, and the poet says, these were, as it were, other demons rising from the earth; as the demons who were fighting left the battle. The foreparts of demons who were killed are apprehended poetically to be new demons breaking out from the earth for fighting; hence, the figure is उत्प्रेक्षा. The metre is वसंततिलका.

St. 58 रामायुधं—See the *comment.* for the compound. गौरीपति-प्रणतिं Devoid of the existence of the bustle of the (worshipping) obeisance to Shiva. अकालघटितां Brought about at the improper time. In the evening there is the bustle of worshipping Shankara, hence this was an untimely evening without the bustle. *Vide* Megh. 34 and 36. The metre is वसंततिलका.

St. 59. संक्रीड्रथं—On the passing away of the clouds (in the form) of elephants, horses, and chariots hurrying here and there. Mark the dissolution of the compound. रथतुरगद्विपद्मं is a समाहारद्वंद्व as the words denote parts of an army. विरतपुष्पत्कं—पुष्पत्क means 'an arrow' and secondly 'a drop.' निखिंशस्फुरितं Free from the flashes of lightening (in the form) of the glittering of the swords. निखिंश is derived curiously as त्रिंशज्जः अंगुलिभ्यः निर्गतः ' more than thirty fingers (in length).' व्यक्तार्कशुति this and the preceding adjectives in the stanza, qualify नभः 'manifesting or discovering the lustre of the sun.' नभः *acc. sing.* object to आप the subject being श्रीः The metre is प्रहर्षिणी.

St. 60. रक्षोवसां—वसा marrow, पिशित flesh, कुक्षि belly. काकुत्स्थः The descendant of ककुत्स्थ, an epithet of पुरंजय a king of the solar race and a descendant of Ikshva'ku. Mythology relates, that when the Gods were worsted in their war with the demons they, headed by Indra, went to implore the aid of Puranjaya who consented to aid them on condition that Indra should carry him on his shoulders.

Indra then assumed the form of a bull and carried Puranjaya on the hump (ककुद्); Puranjaya defeated the demons and thenceforth was known as ककुस्थ cf. Raghu. VI. 71. मृदुमणादः Adj. to वायसगणः. The crows did not crow loudly as their bellies were over-filled. See *commen.* तुण्डानि The beaks. रदने on the tooth of the elephant. The stanza shows that many elephants and Rākshasas were killed. The metre is वसंततिलका.

- St. 61. मुनिमुताश्रुभिः आहिताप्यौ worshipped with the tears of the (grateful) hermit-youths. सुबाहो The dual stands for Subāhu and Mārīcha—the latter being implied by the constant association of the two. आवर्जिते cut off (by their number of arrows). adj. to शिरसी. They laid the heads of the demons, at the feet of Vishvāmītra. The metre is वसंततिलका.

Canto VI.

The sixth Canto gives a description of the visit of Vishvāmītra to Mithilā with Rāma and Laxmana after the killing of the two demons Mārīcha and Subāhu.

- St. 1. ततः—Then, thereafter *i. e.* after the killing of the two demons. A pronominal adverb derived from तद् with the affix तस् according to *Pāṇi* V. iii. 7. This suffix is added in the ablative and locative senses. जगदंसस्य सृष्टा—The creator of a part of the universe *i. e.* Vishvāmītra. Mythology says that this great sage created a new world for king Trishanku. This king though pious and just had an inordinate love for his corporeal body and to such a degree that he desired to perform a sacrifice by whose virtue he could enter heaven in his mortal body. The sage Vasiṣṭha who was the family-priest of the king declined to officiate at such a sacrifice. The hundred sons of the sage also declined the task whereupon they were reproached in harsh language by the king. They cursed him and he fell into degradation as a Chāṇḍāla. While wandering in this degraded condition he came across Vishvāmītra. He consented to perform the desired sacrifice. By virtue of the power of his austerities the sage asked the king to ascend to heaven in his body.

The King did so and he was hurled back by Indra and the other gods. This so enraged the sage that he arrested the fall of the King and made preparations to create a new universe for him where at least his will could not be counteracted. The gods and Vishwámitra came to a compromise; the creation of the new universe was abandoned; and King Trishanku was fixed as a constellation in the sky. See Rámá. *Bálaka*. गृहिणां—see *commen.* of those who are in the second of the four stages of life. see Raghu. V. 10. अग्र्यं—see *commen.* and Jána. II. 35, and Buddha I. 50. आदितक्रतुम्—आदित performed; for the other uses or the word see Raghu. II. 73 and VI. 71. मैथिलं—the ruler of the Mithilas—a people who lived in Videha or N. Berar between the Gandaki and Kasi rivers. अनुग्रहीतुम्—To do a favour.

The first four stanzas form one idea and therefore are together a Kalāpaka; vide *commen.*

- St. 2. सन्ध्यां...रुचः—संध्या is primarily the twilight between the day and night अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्येनक्षत्रवर्जितः and the विधि to be performed at that time is the adoration of the sun. See *commen.* शालिं...पिंगलाः—शालि is a rice blade; शक the forepart of the blade; the thin wirelike part at the upper extremity of the blade.
- St. 3. तपसः तेजसा—By the lustre of rigid austerities. करुणागुणात्—करुणायाः (कृपादयालुकम्पा स्यात्कारुण्यं करुणाघृणा Amara. tenderness, kindness) गुणः, तस्मात्—स्निग्धः amiable, agreeable. cf. प्रायः सर्वो भवति करुणादृष्टिरादान्तरात्मा Megha. 93; प्रीतिः स्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः Megha. 16. समं—Simultaneously, equally; that is one and the same ocean showing the rise of both the sun and the moon. See Jána III. 65; V. 21 for a similar use of the word.
- St. 4. शिरः...लम्बिन्या—see *commen.* रुद्राक्षमालया—रुद्राक्षणां (The Rudraksha is the *Elaeocarpus Ganitrus* of the botanists. Mythologically it is supposed to have been formed from the tear-drops of Shiva.) माला (a rosary) तया, तीर्थोद्भिः सेकपुष्ट्या—तीर्थानां उद्भिः (the water of holy places or rather, the spots on holy streams of water where ablutions are taken तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे क्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु योनौ जलावनारे च Halayudha. See Raghu I. 85), तस्य सेकः, तेन पुष्टिः, तया फलिताः—come to fruit.

- St. 5. अरण्यदेवताभिः—By sylvan deities. In every country almost we have these deities; many a tree, many a stream has a sylvan nymph as the presiding deity. In India it is very common. प्रयुक्त...गलाः—प्रयुक्तानि (offered) बलेः (of oblations, offering) मंगलानि यस्मै सः व्रती—an ascetic. See commen. सत्रात्—सत्रं=सीदन्त्यत्र इति may be said to be a sacrificial session; a ceremony in which priests sit down continuously for a specified time. The period of a satra varies from one year to even a thousand years.
- St. 6. सह प्रस्थितं हरिणव्रतम्—The collection of deer started with the sage. बाष्पा०...लोचनौ—agrees with तौ in Stanza 8. See commen.
- St. 7. गम०...प्रणामेयु—see commen.; व्याहृत past p. of हृ with वि and आ 1st Conj. Paras. to speak. महर्षिभिः—महान्तश्च ते ऋषयश्च, तैः by great sages. The touching the head of him on whom a blessing is to be conferred is noteworthy.
- St. 8. वैला०...शिषौ—see commen. वैखानस = an anchorite,—one who has entered the 3rd stage of human life; see Raghu V. 10. दृष्टकामौ—see commen.; the Present participle or the Infinitive of purpose of a root loses its final nasal when followed by काम or मनस् according to the Vārtika on Pani. VI. iii. 109; see Raghu. V. 19. धनुः—This is the particular bow belonging to Shankara which was in the possession of Janaka. Sitā used it like a toy, at which her father decided that he who should be able to wield that bow was to be the husband of his daughter. मेदिन्या—मेदोऽस्यास्तीति मेदिनी see Raghu. VIII. 3. ईश्वरस्य—ईशितुं शीलं अस्य, तस्य. The two sons here referred to are Rāma and Laxmana. Stanzas 6, 7 and 8 narrate one idea and, therefore, form a विशेषक. See Stanza 1 supra.
- St. 9. चिरपरित्यक्तं—see commen. गौतम a great sage and husband of अहल्या. तमोतुदः—see comm. and Raghu. III. 33; तमस् is darkness, and also ignorance. विश्वधाम्नः—धाम् is lustre; power 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' Vishvakosha, धाम is also abode, residence; see commen. वशी—one who has his sense under control; see Kira'. I. 13. वर्त्मवशात्—happening to go by the road. The idea is that they had no intention of going to the hermitage of Gautama but came upon it on their way and chancing to pass by it just entered it; the word वशात् has a peculiar sense here.

- St. 10. स्थपुटासु-स्थपुट=uneven; probably on account of not being used but deserted. कुटीरस्य-कुटीर is a small hut; the suffix र imparting to it the sense of 'smallness' something like the English suffix 'ock' in hillock. निक०...भूमिषु-अङ्गणानां भूमयः the court-yards. For the word अंगण see our note on Bhartri. Niti 56.
- St. 11. क्वचित्—see Raghu. I. 41. उद्देहिका white ant; उद्गतः देहः यस्याः सा. अन्यतः—The suffix तस्, though generally imparting the sense of ablative as in Raghu. V. 17, is here used in the locative sense as in Raghu. III. 42. तुटुम-see commen. and Jāna. IV. 55. शीर्ण-Scattered about.
- St. 12. तलस्थित-Standing at the foot (of a tree). आवर्जितपय-स्तिम्यदृक्षमूलम्—आवर्जित=poured out, overflowed. तिम्यत्=wetted, moistened. In which the trunk of the tree was made wet by the water that dripped. The idea seems to be that a serpent entered the jar which was full of water; as a consequence some water overflowed and wetted the trunk.
- St. 13. विष्णुप्रतिछन्द—an image of Vishnu; कुक्षिस्थ-कुक्षेः स्थित situated in the side. नकुलैः—by ichneumons. There is a natural antipathy between a serpent and an ichneumon. The poet has a reference to this in Canto IV St. 58 of this poem. सरीसृप्—a serpent.
- St. 14. निज०...विग्रहम्—see commen. The *Geni.* sing. of ग्रावन् a stone, a piece of rock is ग्रावणः and not ग्रावणः as appearing in the commen. स्त्रीमयं—स्त्रीः एव रूपं=स्त्रीमयं see commen. तेजः—lustre, beauty. संभवम्=cause, origin, source; see Raghu. III. 21, 42.
- St. 15. सुनासीरं—सुनासीर or गुनासीर or गुनाशीर is an epithet of Indra. सुष्ठु नासीरं सेनामुखं or नासीरा (the front or van of an army) यस्य सः; सु (an *ind.* good) नासीरः the front of an army गुनासीरः. यौवनाविनयं—immodest conduct through youth. Ahalyā the wife of the sage Gautama misbehaved with Indra, and mythology says that she was cursed by the sage and was thereby transformed into a stone. Indra too was cursed and had a thousand holes in his body which were subsequently changed into so many eyes; hence Indra came to be called सहस्राक्ष. Ahalyā was doomed to remain as a stone-image until she was touched by the foot of

·Rāma; it is to this account that the preceding Stanza has a reference.

St. 16. अथ—Now, hereafter. वेगिनाम्-वेगिन्=impetuous, violent.

११ पुरुद्वत...देभ्यः—For पुरुद्वत is one of the epithets of Indra. पुरुभिः बहुभिः द्वयते यज्ञेषु अस्य or पुरुणि द्वतानि नामानि अस्य. भ्रूण=an embryo. The account given in the commentary explains the allusion.

St. 17. प्रतीत्या—by the knowledge, of the road obtained by the light thrown out by the jewels on the postal arches.

St. 18. मत...त्वचः—Compare Raghu. 75, 76 with the idea of this stanza. संदानदाम=a halter-rope. पर्यन्तभूरुहः=the trees on the outskirts (of the city).

St. 19. तारावजस्पृशः—The interpolation of the word तमस् in the commentary is evidently an inappropriate interpolation. पिधानत्वं—see commen. पिधान is a 'covering,' 'a lid.' प्राकार-चक्रस्य—see commen. प्राकार=rampart. नभो...दलः—मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थं, नभसि मध्यस्थं नभोमध्यस्थं, नभोमध्यस्थं मण्डलं यस्य सः.

St. 20. यत्वातः—Whose moat. The commen. should be carefully perused for the double interpretation of the compound. कुवलय...भूषणः which agrees with खातः. सागरायते—a denominative verb from सागर.

St. 21. वप्राजगरभोगेन—This can be interpreted in two ways—(1) as in commen. (2) वप्रः (the heap of earth from the excavation of the moat) एव अजगरः (अर्जं गिरति भक्षयति इति a serpent of enormous size, the *boa constrictor*, supposed to swallow a whole goat); तस्य or तेषां भोगः, तेन. वेष्टमान see commen. समन्ततः all round. The idea is this:—the houses in the city were so thickly crowded that the poet *figura*: says that they were so in consequence of the mounds of earth which he compares to the monster-serpent encircling them and their gathering together out of sheer fright as it were.

St. 22. नोपुर=town-gate; cf. Malati IX. I. विटंक=dove-cot, see Jāna. I. 4. चन्द्रकान्त is supposed to be a stone which sends forth drops of water on the rising of the moon just as the sun-stone or सूर्यकांत begins to emit heat on the appearance of the sun. स्पदभ्रान्ताः—स्पदेन (by extreme speed, rapidity); भ्रान्ताः (fatigued, tired), शीतदीपिति=हिमांशु the sun 'भातुः करो मरिचिः क्षीपुंसयोर्दीपितिः क्षियाम्' Amara.

- St. 23. विटंक०...मूर्तिना—See commen. Another interpretation has been put upon the stanza by Mr. Nandargikar
 “विटंकभुजसंप्राप्ता सहस्रकरमूर्तिः सूर्यसादृश्यं यस्मिन् तथा भूतेन विग्रहेण शरीरेण यदावाससन्तानः यद्गृहवर्गः भार्गवायते शुक्र इव प्रकाशते । यद्वा । विटंकरूपैः भुजैः संप्राप्ता संस्पृष्टा सहस्रकरमूर्तिः भानुमूर्तिः येन सूर्यचिह्न-पर्यन्तोन्नतेन विग्रहेण शरीरेणोपलक्षितः यदावाससन्तानः यद्गृहप्रतानः भार्गवायते परशुरामः इवाभाति ।
- St. 24. यदेव०...हतम्—देवगृह=a temple. आहतम्=struck, hence, touched, covered; see commen. बालायते—a denomi. verb according to Pani. III. 1. 13. The idea is that the sun though on the meridian looks like the morning sun on account of the red rays of the Padmarāga stones covering its disc. For an almost similar idea see Jāna. I. 2.
- St. 25. निर्युतध्वान्तः—See commen. ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः Amara. मणित्विचः—Subject to the verb रुचन्ति. ज्योत्स्नः—ज्योत्स्नायां भवः ज्योत्स्नः.
- St. 26. पदे पदे—at each step; this repetition or वीप्सा is a common idiom of classical Sanskrit, and will be found used in various senses e. g. मन्दं मन्दं, दिने दिने etc. वारसुख्याः need not be ‘royal courtezans’ but merely, ‘celebrated, well-known courtezans’.
- St. 27. विमानशिखिनिस्वनम्—विमान is a seven-storied mansion ‘विमानो व्योमयां च सप्तभूमिगृहेऽपि च’ compare Megha. II. 5; now see commen. The idea is really fanciful. The natural antipathy between the serpent and the peacock furnishes the material to the poet. The girths and straps of the harness of the sun’s horses consisted of serpents. On hearing the cries of the peacocks their enemies—the serpents were so frightened that they lost all nerve and on account of the resulting relaxation the harness of the sun’s horses became loose.
- St. 28. सोपान०.....च्छेदेन सह (विद्यमानः) उप (उपरि) आनः गमनमनेन इति सोपानं; now see commen. तेषां. रत्नानि i. e. the precious stones with which the railing and probably sides were in-laid. We do not agree with the commen. in regard to the interpretation of छेद. न ग्लायन्ति—Do not become despondent. The reason for not becoming so is given by the commen. The Chakravāka birds, whose pair is viewed upon as the type of constancy and mutual devotion by

. poets, have been doomed to constant nocturnal separation, by the curse of a saint; see Raghu. VIII. 56.

St. 29. संगीत....चेतसः—This reading makes an intelligible meaning by taking संगीतविष्णु to be connected with each other by संबंधी षष्ठी. आवर्जित=attracted. तिग्मदीपितिः=one who has hot rays i. e. the sun.

St. 30. पौरसंदोहभोगस्य—agrees with धाम; but this is a laboured construction. The commentary has however fully explained it. परं=Excellent; cf. द्रष्टव्यानां परं Shaku. II. अथो विधत्ते—Be littles; puts into a lower position.

St. 31. व्याहरता—see St. 7 *supra*; agrees with तेन विश्वामित्रेण महीयसः ऋतुपतेः of the great master of sacrifices. नेतुः आत्मजौ=The two sons of the leader i. e. of Dasharatha. It would be better to read पुरं for परं. आत्मजौ and स्थानं are two objects, one direct and another indirect; see commen.

St. 32. कृतपायः—one to whom water for washing the feet was given. पादाय इदं पायं; कृतं पायं यस्य सः व्रती—see stanza 5 *supra*. प्रमदाश्रुभिः—by means of tears of joy. सिंहं...च्छदं—सिंहस्य चर्म; उत्तरश्चासौ छदश्च; सिंहं चर्म उत्तरच्छदः (upper covering) यस्य सः; तं. परिजग्राह—mark the similarity with the English 'took his seat.'

St. 33. आसृतिवलम्—to a sacrificing priest who extracts the soma juice; according to Pāṇi. V. ii. 112 quoted in the commentary the affix वलच् is added to the words रजस्, कृषि, आसृति and परिषद् in the sense of मतुप् 'possession', and the lengthening of the vowel in कृषि and आसृति is by Pāṇi. VI. iii. 118; to Janaka the sacrificer. सत्रे—See Stanza 5. *supra*. हि=For, necessarily. आजते—looks appropriate. The word may also be आजतः Geni: Sing; of the p. p. of आज् agreeing with प्रभाः. निस्पृहेण—निर्गता स्पृहा (desire) यस्य तेन.

St. 34. सप्ततन्तुभिः—by means of sacrifices. See commen: The instrumental is करणार्थे in the sense of an agent or means.' समरादिभिः—गरेण विषेण सहितः समरः who was a king of the solar race, son of Bāhuka, and ancestor of Rāma; see Bhāgavata 9th Skanda quoted in the commen. सम्राजा—see commen. an emperor who has performed the राजसूय sacrifice is a सम्राट्. तन्तुः line, thread (of religious observances), the unbroken continuity.

- St. 35. सत्र०...संपदः—सत्राणां सम्भाराः preparations; compare अभि-
वेकसंभार Raghu. XII. 4, पूजासंभार Malati. अविस्स्तां—
Undecayed, undiminished.
- St. 36. There is a play upon words in this stanza and a double
meaning seems to run through each adjectival phrase
which applies to 'the king's fame' and to 'an अभिसारिका'
as is lucidly explained in the commen. आशया—as applied
to 'fame' the word means 'by the bounding limits or
quarters'; in the case of अभिसारिका it conveys the sense
of 'eagerness, ardour.'
- St. 37. कश्चित्—an *ind.* used in asking a question mixed with hope.
See Apte's Guide§ 263 and Raghu. V. 5, Budha. I. 69.
विना governs, as does पृथक्, the accus.; mark the difference
between the senses of कश्चित् in both places in the stanza.
निःस्वं—See commen. वदान्यता—see Raghu. V. 24.
- St. 38. आग्नेभ्यः—from the rich; आध्यायतीति आदयाः compare Bha.
Gita XVI.15. स्थलेषु—on dry tracts of land: स्थल as opposed
to जल. घनाघन—is the nimbus or rain-giving cloud. सिन्धुभ्यः
from the seas; सिन्धु may also be taken in the sense of
'river' as in Kumar III. 6. or Megha. 46.
- St. 39. प्रविधाय—engaging, enjoining. अक्षमे समये as opposed to
नवे वयसि.
- St. 41. आदौ—At first, in the prior part of (your) life. The त्रिवर्गं
is धर्म, अर्थ and काम. साम्यं=equality; no preponderance of
धर्म over अर्थ and काम.
- St. 42. प्रभावकाश is here 'the interrogator' as the commen. says.
Mr. Nandargikar's explanation does not seem to be happy
for various reasons especially as विराम is possible only in
the case of प्रश्न and not in that of an interval between two
questions. वैदेहः—the king of the Videhas. द्रष्टुकामौ—see
Stanza 8 supra. झुनेः abla. singular. For the explanation
of the sense of the ablative see commen.
- St. 43. उद्वेचितं—participial adj. from उद्विच् to raise. क्षणं—only
for a moment. हेतुः cause 'हेतुर्नाकारणं बीजं' Amara.
- St. 44. गृध्रः—From गृध् (4th conj. Paras. to long for, to desire)—
greedy, eager गृध्रस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलः। पुकस्तृष्णकसमौ लोडप-
लोडभौ Amara. The verbs व्रम्, गृध्, घृष् and क्षिप्, take the
suffix क्तु in the sense of 'desirous of, eager to do.' परं—

powerful. ग्रह—a planet; here specially Ráhu. अगलान्तरम्—a second bar.

St. 45. इव—used here in the sense of 'as it were' or indicative of उत्प्रेक्षा. लोहसमुद्रक—see Jāna. in infra. निःशब्द—निर्गतिः शब्दः यस्मात्.

St. 46. There is a double meaning running throughout the Stanza where each adjectival phrase is to be applied to धनुः and नीचजन. अमर्दवं—(1) hard, inflexible. (2) Badly trained; ill-mannered. अतिस्तर्ध (1) Excessively firm, stiff; (2) Very impudent. न नामितं—(1) not bent (even by the गुण string); (2) not made humble by virtues. ईशेन दर्शितस्नेहं—(1) Shown favour by Shiva; (2) taken into favour by the King. अग्रहं—(1) Incapable of holding. (2) Impossible to be brought to a right path.

St. 47. सीताक्रयधनं—सीतायाः क्रयः (purchase, acquisition) तस्य धनं (money-value; price).

St. 48. त्रासकरः—One that is painful; see commen. दिशः ससर्प—Spread through all the quarters.

St. 49 क्षेत्रभूमिः—Site, seat; *prima*. expanse of culturable land. अखिला=fallow, unploughed but, its usual sense—whole, entire—when applied to पुरि.

St. 50 रोमो...देशेन—see commen. The idea is something like this the joy in the heart sprouted out in the form, as it were, of horripilation and the same was poured out in the form of tears.

St. 51. प्रौढे वयसि—In old age; प्रायः mainly, chiefly. प्रार्णम्—प्रकृष्टं कर्णं The chief debt. The word is formed according to the Vártika 'प्रवत्सतरकंबलवसनार्णदशानामृणे' on Páni. VI. i. 89 whereby कर्ण takes वृद्धि when it follows प्र, वत्सतर, कंबल वसन. अस्य refers to Ráma.

St. 52. तत् refers to प्रार्ण. नृस्वद्वितीये—On the second, the junior. मे in the sense of मया see commen.

St. 53. अस्य refers to Janaka. शोकारुच्यं—known by the name 'sorrow.' विवाह परिलंबजं—विवाहस्य परिलंबं (delay) तस्मात् जातं हृच्छल्यम्—see commen. शल्य—वा पुंसि शल्यशंकुनी—is a blade or splinter which being lodged in the body gives great pain until it is extracted; see Shaku. VI, 7 and Budha. IV, 103. अस्तुकारेण—see commen. =by 'be it so.'

- St. 54. राजन्यप्रीतिप्रशमनः—राज्ञां अपत्यानि राजन्याः तेषां प्रीतिः see commen. राज०.....रथः—note the etymology of the word मनोरथ and its applicability here.
- St. 55. वैलक्ष्यक्षतकृतसम्मदावसादः—see commen. वैलक्ष्य shame, disgrace. सम्मद=Joy. अवसाद=defeat. शिवाय—for good शिवं भद्रं कल्याणं शुभं. नैरात्म्यं—the condition of being without body. See commen. 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि' Dharani.
- St. 56. उरस्तटः—The expanse of the chest generally. क्षामं—Thin, slender, weak; compare मध्ये क्षामा चाकितहरिणी Megha. 43. अनुचित्य—Reflecting; compare धातुर्विधुत्वमनुचित्य वपुश्चतस्या Shaku. I. यंत्रितः propped up, supported.
- St. 57. उज्ज्युतिकर—The sun; प्रभाविशेषः peculiar beauty. अधस्तात् an *inde.*—underneath; down, below. आहितः put down.
- St. 58. ज्ञानं—Knowledge, विलोचनं—physical eye. विमलवृत्तिगुणस्वभावे-विमला चासौ वृत्तिश्च तस्याः गुणः now see commen. एकं refers to the physical eye. श्रुतिपथस्य See commen. समीपमात्रं a Mayura-vyansakādi compound. प्रपन्नं—reached; gone.
- St. 59. घर्मसलिलास्पदगण्डलेखा—घर्मात् सलिलं would probably be better than that in the compound. आस्पद see Raghu. VI, 29. गण्डलेखा see Raghu. VII, 27. निषिक्त rendered wet. दशनच्छद—दशनाः छाद्यते अनेन इति *i. e.* the lip. नष्ट्रेण मुखेन—The instrumental is in the sense of 'accompaniment.'

Canto VII.

- St. 1. ततः Then; after the breaking of the bow. See VI, 1. धरित्रीतनया—The daughter of the earth, so called on account of having been got while Janaka was ploughing a plot of ground reserved for sacrificial purposes. She is generally known by the name Sitā and is a model of chastity and devotion. गरीयः—The *compa.* of गुरु. शासन—order, command. गुरोः of the father—Janaka. see IX. 3 *infra*. स्थपत्यशुद्धान्तजनैः—स्थपत्य or स्थपति is a chamberlain, स्थपतिः कंडुकिन्यपि *Medini*. शुद्धान्तः—शुद्धा उपधाशुद्धा अन्ते अस्य इति is the portion of the house set apart for women, a harem "स्थगार भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनं शुद्धान्तश्चावरोधश्च ॥" शुद्धान्तजन—he who has his passions under control. The distinction between स्थपत्य and शुद्धान्तजन is that the

former is higher in rank while the latter is merely 'a warder' or attendant, a servant belonging to the seraglio. स्थपत्याश्च शुद्धान्तजनाश्च तैः. व्रतिनः see VI, 5. नमस्या—worship, adoration पूजा नमस्यापचितिः Amara.

- St. 2. Mark the accuracy of description explained by the commen. Sita could bend down सुखेन i.e. easily, but the weight of her breasts compelled her to exert an effort यत्न to get up. भूयः—Excessive, great; note the explanation in the commen.
- St. 3. यत्—Since; because. प्रविभाव्यरागः—प्रकर्षेण in a high degree विभाव्यः (perceptible) प्रविभाव्यः; रागः redness. Now see commen: दृष्टिप्रवेकः—दृष्टेः प्रवेकः select, choice, ardent. कृष्णवर्त्मा-कृष्णः धूमः वर्त्मा अस्य इति कृष्णवर्त्मान् (fire. see commen.), it may be taken to refer to the glances of Sitā by taking कृष्ण in the sense of 'black.' स्नेहेरितं—स्नेहेन (by love, by oil) ईरितं (inflamed). धनदोषमस्य—See commen. धैर्येन्धनं—धैर्य एव इन्धनं (fuel) इन्धनं त्वेव इध्मः Amara.
- St. 4. विन्य०...कुंभा—See commen. The comparison of breasts with golden jars is very common; see Raghu. II. 36 Jāna. IV. 61. तद्दयोपकार्या—See commen. उपकार्या is a royal tent; see Raghu. V. 41. रजः नो शशाम There is a double meaning in the word रजस् (1) the dust on the ground of the tent, (2) the रजोगुण in the heart of Sitā.
- St. 5. तुष्टोदु—Is it that he was pleased लुपुच्छायां विकल्पे च. सुबाहु शत्रुम्—to the enemy of the demon सुबाहु viz. Rama. See previous canto. विहस्तं. चक्रे made him confused, nerveless. विगतः हस्तः यस्य तादृशं.
- St. 6. विघातृमुख्यैः see commen. दृश्यरूपं—See commen. The affix रूप is added to words at the end to convey an idea of 'excellence, or praise' according to Pāni. V. iii. 36 quoted by commen. अर्धनिरीक्षितेन this can be either an एकदेशी or कर्मधारय compound; see commen. गुण्यः see commen. one possessing pre-eminent qualities. भूना—in a variety of ways, ardently; compare Māl. Mā. I. 4. मनस्वी—see commen: According to Pāni. V. ii. 121 quoted by commen. the affix विन् comes after a stem ending in अर् and माया, मेधा and सज् in the sense of मतुप् i.e. possessive of fixes indicating greatness, deprecation, praise etc. which are enumerated in Siddhanta Kau. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽति

शायने । संबंधेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मनुवादयः. The student would do well to learn this Kārika as it will occur so frequently.

St 7. मा परिभूत्—The Aorist is used with the prohibitive particle मा or मास्म with the temporal augment अ cut off and has then the sense of the Imperative. वदनामृतांशुः—The mythological accounts about the moon are so very various that it will be impossible to give them here. Among them the rays of the moon are said to be dropping nectar. प्रियायाः of the beloved (Jānaki). ताराततिः=cluster of stars. दीप्तं...छलेन—छल guise, semblance.

St. 8. कृशवृत्तिमध्यं—कृशा वृत्तिः (small circumference, वृत्तं वृत्तौ वृद्धे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृत्ते Haima.) मध्यः (the middle part of the body, waist) यस्य तं see commen. शातकुम्भस्तम्भं—Mr. Nandargikar has rightly found fault with this reading; शातकौम्भं being a more correct reading according to Pani. IV. iii. 53. He moreover gives “अनुशतकादीनां च” Pani. VII. iii. 20 which lays down that the वृद्धि is substituted before the first vowel of both members of the compounds अनुशतिक etc. before a तद्धित affix having an indicative अ्, ण् or क् and therefore it must be शतकुम्भे भवं शातकौम्भं. मास्म—See note on मा in stanza 7 supra.

St. 9. The meaning of वृत्ति here is different from that in the previous stanza. Here it signifies ‘condition,’ conduct. प्रकृत्या—by formation; hence, ‘by nature.’ मध्यस्थ has a double meaning—(1) existing in the middle; (2) neutral, having no partiality for any one particularly.

St. 10. सुदत्याः—Mark the difference between सुदती and सुदन्ती, the first has reference to age signifying ‘one who has a complete set of teeth’ hence, a young woman; while सुदन्ती will only mean having good teeth whether a whole set or not; compare Jāna. III. 19, 44. अतिरिक्तवन्तौ overflowing. वक्षस्तट—annotators have endeavoured to establish the propriety of the word तट in a variety of ways; वक्षस्तटः the entire space, others say—the slope, but it does not appear to mean anything special; we may, however, in this particular place take it to signify ‘the whole expanse.’

St. 11. Compare with this Kumra I. 38.40. स्तनमण्डलं—स्तनयोः मण्डलं (orb.). अन्योन्यबाधि—अन्यस्य अन्यः अन्योन्यः A pronoun is always doubled and compounded in many cases to

express interchange of action by the rules कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये and समासवच्च बहुलं Vārtika on Pāṇi. VII. i. 12. But a compound is not allowed in the case of अन्य and पर therefore, again by the Vārtika असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सर्वेकव्यः when uncompounded the case termination (here the Visarga) is changed to स् and by the rules of Sandhi we have अन्यः अन्यः अन्योन्यः. शरीरजन्मानलधूमरेखा— This refers to the mythological account of Cupid having been burnt by Shankara. See Kumār. III.

- St. 12. अंगदः—अंगं दयते (दै 1st A. to protect) or दायति (दै 1st P. to purify, to cleanse) इति अंगदः (This word is usually neuter). अनंगदत्वं—न अंगदः अनंगदः, तस्य भावः. The two suffixes त्व and तद् are added to nominal bases to convey the sense of भाव=प्रकृतिजन्यप्रकार 'condition, state' according to तस्य भावस्त्वतलौ Pāṇi. V. i. 119. There is a double sense in the word अनंगदत्वं a condition arousing the sentiment of love and (2) Absence of an armlet. प्रक्षोष्ठ=fore arm.
- St. 13. कलान्तराणि—अन्याः कलाः कलान्तराणि. कला is one of the sixteen digits of the moon. Various mythological accounts are given about this; see Devipurāṇa. साधर्म्यं—see comment. साधर्म्यं is common property; a peculiar quality which is common both to the उपमान and the उपमेय. i. e. the object of comparison and one with which it is compared. क्रमेण gradually; in course of time; see Raghu. II. 24. प्रतिपद्य—having gained; acquired. वक्त्रेन्दुलीलां—वक्त्रं एव इन्दुः तस्य लीला (appearance, semblance, beauty, grace; see Raghu VI. 1. 72.)
- St. 14. कृतप्रयोगेण—by one who had (first) done an experiment. विधाना—by Brahmā who is recognised as the creator in Hindu mythology. तु is here used in an interrogative sense expressive of a shade of doubt.
- St. 15. नम्रलेखम्—The word लेखा is used here in its correct sense—a line, a streak; नम्रं=bent, arched. कृत—cut into pieces. The cutting of the bow and the burning of Cupid by Shiva have been made the subject of Kumār. III and IV by Kalidāsa extracting the theme from Shivapurāṇa.
- St. 16. आप०...मूलम्—See comment. श्रुतिमूलम् the root of the ear. तरलत्वम्—तरलस्य भावः तरलत्वम् by 'तस्य भावस्त्वतलौ see note on Stanza 12 *supra*.
- St. 17. तन्व्याः—तन्वी one having slender limbs; hence delicate-bodied. Slender limbs, as is well-known, add an amount

- of beauty and grace to a woman. रो०...क्षः—The word अक्षिन् becomes अक्ष in particular cases, especially in a Bahuvrihi compound. दृष्टी—*nom. du.* the two eyes. प्रसक्तचिन्ताहितम्—प्रसक्ता (excessive) चासौ चिन्ता च, तया आहितम् (brought on) agrees with कार्ण्यम्—blackness; see *commen.* अन्यपुष्टः—The popular belief that the cuckoo is nursed and brought up by the crow has been the source of almost all the names of that bird; see Raghu. VIII. 59. इति मन्ये—I think, I believe.
- St. 18. पुष्पायुधः—see *commen.* स्वात्मानि—on his own body. आत्मयोनेः—of the mind-born-one. Mark the different meanings in which the word आत्मा is used. व्याघ्रतिः operation, action.
- St. 19. स्म—Mark the senses in which the particle is taken by the *commen.* see our note Raghu. IV. 65. प्रतर्क thought, reflection. गुह्यन्तं—see note in St. 1 *supra*. अननौ—not less, not inferior. भवतः may, as the *commen.* says, go with स्तुषा or with पादौ. स्तुषा a daughter-in-law; “समाः स्तुषाजनीवध्वः” Amara. Compare with this the Marathi मून. King Janaka calls Sita the daughter-in-law of the sage Vishvamisra out of the great affection and regard evinced by him for Rama.
- St. 20. स्थान्ना—स्थामन् Strength, stamina; अश्वस्येवास्य “यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम्। अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाना भविष्यति ॥” Māhābhā. मन्थ०...मायाः—The word विक्रम here means stepping, walking. मन्थर slowness, dalliance मन्दगामी तु मन्थरः Amara. राजपुत्रः the son of Dasharatha *i. e.* Rāma. तृतीयहेतुः—the third cause, the other two being कलत्रभार and कुचद्वयस्थामन्.
- St. 21. परिवारवर्गम्—also परिवार see Ratna. I. 25. for the compound see *commen.* प्रत्याहरन्ती—conversing. अर्ध०...क्षितेन—By means of half-stolen glances.
- St. 22. तस्यां गतायां—The loca. absolute here is according to यस्य च भावेन भावलक्षणम् Pani. II. iii. 37 *i. e.* when the happening of one action indicates that of the second the locative absolute is used. राघवाभ्यां—The two Raghus *i. e.* Rama and Laxmana are meant here. ऋदिसारम्—the essence of prosperity ‘सारी बले स्थिरांशे च मज्जि गुंति जले धने’ Medini.
- St. 23. वियोगवन्देः—Of the fire in the form of separation. प्रवार्धिताधिः—He whose mental agony had been more inflamed.

स्फुटति—will break assunder. The future tense is indicated by 'वर्तमानसमीपे भविष्यतीति लट्.' रामो न...सुमोच—Rama did not give up the possession of her mind; that is her mind was so very deeply engrossed in thinking about Rama that nothing whatsoever could induce her to give up thinking about him. Just as if हृदय is a thing which can be taken hold of by the hand.

St. 24. याते च...भिरामे—Locative absolute employed to convey the idea more forcibly. अभिराम—attractive, charming. शून्याः= vacant, empty. The idea is that the absence of Rama had made the directions vacant for the sight. There was no object for the eyes to rest their gaze upon anything. पद्मा...लोचनायाः—She whose eyes were like a lotus with its petals fully expanded. Even the tears thought it will be to no good for the eyes to see anything except Rama and therefore they impeded the vision of the eyes by their springing out in them and filling them.

St. 25. पाणिग्रहणे—In the acceptance of the hand. This is used here in a double sense. One idea is that of marriage and the other that the bracelet is supposed to have taken possession of the hand on which it is worn; and hence it is irritated at the idea that the hand tries to seek another person in spite of its having taken possession of it. परा...वृत्तिः She who has devoted her attentions to quite a different person. कृशाङ्गया—She who had grown emaciated.

St. 26 सन्नताङ्गी—One of graceful appearance. Really one who on account of the full development of limbs is bent down; hence; beautiful. कामाहितः—Generated or caused by a sentiment of love. सन्तापवह्निः—Emotional fire. Wrathful excitement. खेद...तेन—Ruddy on account of dejection. बहिः...वलिः—The flames of which had burst out. संविदिदे—Was made out, was understood. The idea is that the fact of her being love-sick was surmised by her female friends in consequence of her ruddy eyes emitting flames of love-fire.

St. 27. तान्वम्—Slenderness, thinness. अङ्गजाग्रितते—Hot on account of the fire of love; the separation from Sita was intolerable to Rama and his mind was therefore undergoing agonies on account of which it was extremely hot. तद्दये—In the mind of Rama. उत्—or. स्वकीये=In one's own i. e. in Sita's (mind). उद्वा—Bearing, carrying. अमजं—arising

from labour. Sita was grown extremely thin either on account of her (image) constantly dwelling in Rama's mind which was very hot owing to his separation from her or from her bearing him in her mind. She had to suffer a good deal of trouble which had brought upon her great weakness.

St. 28. परिकल्पयत्या—On account of her fixing her mind constantly upon him. स्थितेऽपि—even when he is standing near. प्रवासः—one travelling. विविधः—of various kinds. विकल्पः—a hazy notion. Sita' was greatly puzzled; she once thought that she could see Ra'ma owing to her constantly thinking about him; at other times she thought that even though he was near she could not see him owing to her own sins.

St. 29. मृ०...णे—On a bed formed of tender sprouts. तन्वी—See Stanza 17 supra. शिलातले—On a slab of stone. धृति—Satisfaction, ease of mind, see Ratna. I. अमृ०...द्धे Wet owing to the splattered blood. अमृक्=blood. शर०...ध्ये—On a couch formed of arrows. पुष्पकेतोः—Of the God of love. One who has a banner of flowers. Sita even though lying on a slab or on a bed of tender sprouts resembling a couch of arrows of the flower-bannered God in a field wet with blood did not get peace of mind. In short she was extremely agitated in mind owing to her love for Râma.

St. 30. तुषाररश्मेः—Of the cool-rayed-one viz. of the moon. तुषार—cool. मुकुलीवभूव—Did become buds. Sita's eyes did not assume the appearance of buds even after the rise of the moon. The reasons assigned are two. मुख०...नि—The Mouth having the semblance of (the moon.) अभ्यासतः= practising; *lit.* through constant association. Sita's eyes had to experience the contact of Rama's face which is likened to the moon; and hence, being accustomed to such a moon her eyes did not undergo any special change, or owing to her constant and unremitted anxiety about her beloved.

St. 31. सशीकरम्—With sprays of water. गर्भदलम्—The innermost portion. भिन्न०...दातम्—White like a broken bead of *spatika*. पुष्पे०...शोभाम्—The beauty of the strip of wound caused by the shafts of the flower-arrowed god. बन्ध—Produced. Sita is supposed to have a wound caused by the arrows of the god of Love and its beauty was heightened

by the bandages in the form of the innermost portions plantain-stalk being laid on her bosom.

- St. 32. यद्विरागः—That absence of love-sentiment. स्वपा०...ते—Even though paying full attention to one's own feet. शैथि०...निम्—Dispirited, low in spirit. युग्मेन—By the pair. सन्तुपुरयोः—of her pair of good anklets. अमन्दम्—Slow, sluggish. Her anklets thought to themselves that she must have grown less attentive to them owing to her seeing some one else even though they were serving her faithfully. Through this anxiety they had grown very weak.
- St. 33. सखी०...पेऽपि—Even though in the vicinity of her female companions. सखे०...तिः—One who was melancholy in feeling. चन्द्रातपैः—Even from the rays of the moon. अनु०...जा—Experiencing dejection. वैदे०...सुता—The daughter of the king of Videha. दीना—Pitiable. One fit to be taken compassion upon. Sita appeared so helpless that anyone who would see her was sure to feel compassion for her. कतिचित्—some infinite number. कथंचित्—Some how or other, with great difficulty. Even though in the company of her female companions and even though receiving the rays of the moon she did not feel in any way cool in her mind. Her mind was undergoing heavy pangs of separation.
- St. 34. सार्धम्—In company of, along with. पाव०—ग्मनि—In him whose sins were washed off by the drinking of the purifying soma-juice. Soma is a kind of plant whose juice is drunk at the time of a sacrifice. सत्रनाथ—The master of a sacrifice=He under whose auspices a sacrifice is conducted. कोटि—Beauty. त्रितिक्षिताम्—of the kings; of those who rule the earth. For compound see commentary. ईयुषि—Having obtained or gained. वीतविघ्नम्—That from which dangers have been warded off or destroyed.
- St. 35. पुरुहूतकल्पः—Almost equalling Indra. Somewhat inferior to Indra by कल्पपदेश्यदेशीयवरः Pa'ni. The dissolution of the compound is noteworthy. समग्रशक्तिः—In whom were centred all powers; who possessed all sorts of powers. सुतयुग्मम्—Pair of sons. अन्यत्—another (pair) i. e. other than Rama and Laxmana; viz. Bharata and Shatrughna. सुमन्त्रस्तुः—He who had Sumantra for his charioteer. He was both a charioteer and counsellor to king Dasharatha. प्रपेदे—arrived. When it is mentioned that Dasharatha came to Janaka's town with another pair of his sons it is

not to be understood that only they accompanied him, but they being chief figures their names are mentioned, though his retinue had been with him.

St. 36. क्षत्रस्य—Of that which was fit for a warrior see Canto I. अदोषदुष्टम्—Void of any crooked or unpleasant result. दोषैः (with bad consequences) दुष्टम् (disagreeable, crooked) न भवतीति. वैवाहिकम्—Pertaining to marriages. वाहित शत्रुवीरः—Who had expelled heroes working as enemies i. e. one who had destroyed heroic enemies. पुरोहितेनाभिहितम्—As given or pronounced by the family priest; अभिहितम्—Fit, proper. विधिम्—Ceremony. विधिज्ञः—Well acquainted with all the ceremonies.

St. 37. स्नात०...पङ्क्या—By rows of golden jars placed on the shoulders of intoxicated elephants on whom had mounted Brahmins who had taken their baths. धिष्ण्ये—At the place. मस०..वत् The continuity of which had not been lost around; which was to be seen in a continuous line. पावन०...तोये—Purifying holy water. The purifying water was poured everywhere without leaving even a small spot uncovered by it. The idea is that water was carried on the shoulders of elephants on whose backs were seated Brahmins who had taken their baths.

St. 38. रन्धो०...विदे—In which the scent of lotuses standing in golden jars placed at the two extremities of roads had penetrated. शतकुम्भ—gold. तिरोदधाने (concealed obscured) कर्पूर०...धूये—In the smoke of Krishnagaru and Karpura. The smell of lotuses placed in golden jars was mixed up with the smoke of scented wood.

St. 39. बन्धा०...धु—Coming or issuing out of the mouth of heralds or panegyrists. नरेन्दसूतोः—of Ramchandra. प्रध्मा०...तेषु—Which was increased by the couches blown. बृंहित—Deep rumbling sound, blowing. त्र्येषु—In kettle-drums. मंगलाय—Indicating auspiciousness.

St. 40. लाजा—Fried grain. The propriety of the singular of the three nouns even though in large quantities is made clear in the comm. प्रसक्तम्—Constantly. आवि०...दे—In which there is the hasty repetition of the same saying. सम्पादयतः—Even though bringing. प्रत्यु०...वर्गे—Even though the multitude of servants was excitedly busy. The idea is that though the servants were eagerly busy

in discharging their duty yet they were repeatedly ordered to do the same thing.

- St. 41. **सुहृ०...उस्य**—Water-pot indicating time. This is a copper-pot in which a large vessel is filled with water. On the surface of the water a smaller vessel, with a fine hole at its bottom, is floated; through the hole water flows in; after a certain time the vessel sinks down; and the period of time taken up is measured at every sinking of the vessel. This system is still in practice particularly during marriage and thread ceremonies, even though it is not very accurate. **प्रयुक्ते**—Appointed in. **उरोया०...के**—Causing persons on the road to fall down by the concussion of their chests with each other. This indicates in what great haste they were. **वाता०...म्**—Coming as well as going.
- St. 42. **आसनभूतः**—Which had arrived near. **महितः**—Auspicious, important. **प्रगल्भम्**—Gravely. **वंश०...यस्य**—Persons from both families—from that of Janaka and that of Dasharatha. **सद्यः**—Immediately. **स्वरयत्सु**—Causing him to hasten.
- St. 43. **उच्चैर्भूतः**—Intermingled with itself. **अन्यस्वरम्**—Sound of something else. **समम्**—Simultaneously. **समा०...पु**—In those which had thundered out benedictions. **आपु०...लेषु**—Filling up to the brim all the quarters. **पटुप्रसक्तम्**—Sweet-mingling. **पटुध्वनेषु**—In the noise of the drums.
- St. 44. **वेत्र०...रे**—In the office of staff-holders. **अनु०...न्ति**—Which were of no use; agrees with **वृन्दानि** crowds of people who were uninvited. **दिद०...नि**—Collections of persons eagerly desirous to see. **निरस्यमाने**—Driving away. **हुंकारकृता**—Uttering a humming sound expressive of menace. **नितान्तम्**—Severely, deeply. The staff-holders were menacing the spectators both with their sticks as also with their words.
- St. 45. **हुंका०...तैः**—Who had expressed their anger by their hummings only. **तिर्य०...ग्रस्य**—of the finger which had been slightly bent. **विक०...न**—by the movements. **मुखरम्**—Talkative. **माशाब्दिकः**—Those who order out silence, those who ask others not to speak; see comm. **वेश्मनि**—In the palace.
- St. 48. **शच्याः**—Of Shachi. **विधानम्**—Ceremony; Rite. **आशम्**—Chief, first. **पर्यस्य**—Making up their minds. They had been shaky in their minds as to whether it would be

proper or otherwise to worship Sitā placing aside Shachi; but afterwards they made up their minds and worshipped Sitā in stead of Shachi. It is a fixed system that Shachi is to be worshipped first but, in the present instance that system was violated by worshipping Sita first. The worshippers who were well-versed in the rite made up their minds to do so. Here ends the कुलक descriptive of the surroundings of the sacrifice.

- St. 47. विधातुम्—To perform. विधिम् Rite or ceremony of worship. दक्षाः—Well-versed; proficient or attentive. कुश०भ्यः—From others who were other than कुशल. आच्छिद्य-Snatching away. वैवा०...नि—Materials proper to a nuptial ceremony. विदधुः—performed. विधानम्—Ceremony.
- St. 48. रत्ना०...न—With jewel-ornaments. आकल्पम्—Dressing garments. दीप्तम्—Dazzlingly bright. विधिवत्—Suitable to the ceremony. वेदविदा कृताथेवेयाः उपान्तम्—Near the altar by the side of which all materials were kept ready by the priest versed in the Vedas. विधुरा—Pierced; love-sick.
- St. 49. उपमिन्ये—Took near. नयकोविदेन—By him who was proficient or well-versed in the rules of conduct and morality. महेन्द्र०...जेन—By the son of the female friend of Indra, viz. Shatānanda who was the family priest of Janaka. लज्जावधेया—One overcome by shyness. विधवेतराभिः—By others than widows. It is a universal notion that widows should have no hand in any auspicious ceremony. विभुनन्दनाय—To Rama who was the son of a sovereign.
- St. 50. समाददे—Accepted, received. सम्मदभिन्नधैर्यः—who had lost courage through joy. कर्णी०...प्रकोष्ठ—Whose fore-arm was as heavy as the body of Vāsuki. कर्णीद is the king of the Nagas; प्रकोष्ठ that portion of the hand from the elbow to the end of the wrist. Monier Williams makes the point clear in his notes on Shakuntala while Sanskrit lexicographers such as the authors of Haima, Yadava, Medini, Vaijayanti slightly differ from each other. Kalidasa however seems to take it to mean the portion from the elbow to the end of the middle finger. सुकु०...न्विम्—Of graceful joints, of well turned joints. वामेतरम्—Other than the left viz. right. वामविलोचनायाः—Of her who had attractive or winning eyes.
- St. 51. प्राज्ञतरेण—By him who was exceedingly clever. For the propriety of the comparative suffix see comm. हव्यम्—

Oblation. वर्जितदुष्कृतेन—By him who was free from sins. विधातृधाना—Who had lustre like that of the Creator. विधिवत्—According to prescribed rites. सदिन्धने—In the holy fire. शीलधनेन—By him who had 'good name' as his sole wealth. He who valued good name as above all.

St. 52. वेयाम्—To the raised seat or altar. वेदी is a raised platform on which holy fire is lit up. अन०...वृत्तिः—Of an unimpeachable character, who was of extremely good behaviour. Compare "अनवद्यावनिता" Dasha. वेदविदा—By him who knew the Vedic lore. प्रदक्षिणीकृत्य—After taking a round or after going round. विवाहसाक्षीकृतम्—Him [i. e. fire] who was made witness of their matrimonial union; just as if the fire bore witness to their marriage. अनंसीत्—Bowed; saluted.

St. 53. गण्डस्य विम्बम्—The orb of cheeks. धरित्र्याः दुहितुः Of the daughter of earth. Sitá was found in a chest buried in the ground while the earth was being ploughed. Such is the mythological account. घर्मभिसाम्—Of the water of perspiration. अलंकृतम्—Adorned. चेत०...तुना—By the fire of love in her mind decorated. The idea is that the drops of perspiration are supposed to be the result of the intense heat of love entertained by her towards Rama or to परमार्थवन्देः i. e. fire really existing before her on the altar.

St. 54. चक्रांकतलेन—By the palm which had the mark of a discus on it. This mark is indicative of good luck. अभि०...माने—Being grasped. सीत्कारम्—A slight murmuring sound. The idea is that when first touched by the hand of her husband, she, who was totally unaccustomed to such a touch, felt a peculiar sensation and gave expression to a soft murmur, which was indicative of love cherished by her. आकु०...दृष्टिः—She who had contracted her eyes. This was due to amatory feelings.

St. 55. व्यापारिता—Sent, discharged. वाङ्म०-गेण—By him who was skilled in the various branches of language or speech. द्विजेन—viz. by Shatánanda. द्विजराजवक्त्रा—By her who had a face like the moon. कृशगात्रयष्टिः—She who had a slim form and slender limbs. भावानभिज्ञाः—Who was a stranger to love or to heart-affairs. भाव is used here particularly in the sense of love.

- St. 56. कर०...ते—Caused by the touch of a hand. प्रविभाव्यमाने—Being seen, being noticed. आचा०...न्मानि—Those which had for their source the rising of the smoke of sacrificial offerings. संवृतये—For concealing. The idea is this, she, who was exceedingly rejoiced at the touch of her husband's hand, was noticed by her female companions; but at the same time her eyes were filled with tears by the smoke rising from the sacrificial fires, and it served to conceal her joyous expression and thus gave them no ground for jests.
- St. 57. नमस्याम्—A bow; a salutation. अनुपूर्वम्—After performing the first duty or in regular order. This Avyayi comp. can be interpreted in another way also—after saluting Dasharatha Ra'ma first saluted Janaka in regular order. For first meaning see comm. उक्तः—Instructed. विप्रवरेण—By the best of Brahmanas viz. Shatánanda. समेतजानिः—One who had one's wife in company. It is an irregular compound for the dissolution of which see comm. बन्दि see 39 supra. अङ्गत्रियुगम्—A pair of feet. Rama first bowed to Dasharatha and then Janaka but the bards and panygerists bowed at Rama's feet.
- St. 58. पाशभृतः—Of Varuna *i. e.* noose bearing god. गंगा०...स्य Of him whose hand was locked in that of Gangá. Just as Rama's hand was fast in the hand of Sita so the hand of the sea-god is said to have been in that of Gangá. स्तब्ध०...ष्टिः—He whose large eyes were quite motionless; he who was staring hard. अश्रु०...रेखः—whose eye-lashes had been washed clean by the flow of tears. Tears of joy rose in his eyes and he stood silent, while they flowed down his eyelashes washing them out clean.
- St. 59. रत्ना०...स्थाम्—To her who was seated on a jewelled throne viz. to Sita. पौरमुख्याः—Leading citizens; the foremost of citizens. बाष्प०...याः—who had manifested their sincerity mixed with joy by means of tears. कक्ष्यान्तरे—In the inner apartment; कक्ष is really the apartment adjoining the one in which visitors are first introduced on entering a house. दत्त०...त्रम्—To whom the white umbrella the insignia of royalty had been handed over. To whom royal power was given.
- St. 60. नीत्वा—After passing; after spending. विवा०...तेन—I full of festivity on account of marriage. सम्भृत—full of. कति-

चित्—Some, a few. The suffix चित् gives the sense of uncertainty. समं-तेन—By him who had the pride of being conscious of the proper occasion. The god of Love had a pride that despite of its being busy with too much work he did not miss to hit the proper time in connection with every person. मन्मथेन—By the god of Love.

St. 61. आचारगुणेन—By virtue of her meritorious demeanour. गुर्वीम्—She was of an exalted position. गृहीत्वा—Having taken hold of. करं...रुम्—Whose thighs were (fleshy) like the exterior side of the hand. करम्—the outer side of the hand from elbow to palm. सतं...गम्—That part of ground which had a bed on it. अनल्पशोभाम्—whose beauty was by no way small. भवप्रभावः—Whose splendour or prowess was like Shiva. Since Sita is compared with Gauri Rama can naturally be done so to Shiva.

St. 62. According to the definition of a Mahakavya every canto should end in a metre other than the one which is used all through it. विरचितम्—Arranged, placed, adjusted साश्रुं...ताम्—She who was standing with tears in her eyes. नृपं...भम्—To the jewelled post of the palace of king Janaka. उपगुह्य Embracing. भुमिशय्याम्—To the couch or bed on the ground. The metre is Málini for the definition and scanning of which see appendix.

Canto VIII.

- St. 1. योषितः—Towards the wife. The sense of the ablative here is that of the locative. दृढम्—Force, compulsion. वामचरिता—One of a perverse conduct. सपादि—at once. सम्मर्द—joy, delight, pleasure.
- St. 2. ससुपगुह्य—embracing. वाञ्छतिस्म—The particle स्म imparts the sense of the past tense. साध्वसेन—through fear. अंकतः—From the lap. The suffix तस् added to substantives imparts to them the sense of the ablative.
- St. 3. पृष्ठतः—From behind; compare अंकतः in St. 2 *supra*. मनोरथे निगदिते—Having communicated [his own] desire. चारुहासिनी—one who had a smiling face. धीरम्—an *adv.* gravely, with serenity.
- St. 4. विवर्णिताङ्गुलिः—(She) who had turned away her fingers. रागिभिः नखैः—With eager nails *i. e.* with ardour; also with red-tinged nails. मानिनी—मानो अस्या भस्ति इति a woman full of pride. सस्मितं—*adv.* with a smile. बलात् उदास—forcibly disengaged; lifted away.
- St. 5. नु is used in the sense of वितर्के. सविग्रहं—‘by seizing,’ or it may be taken ‘by the body’ from ‘विग्रहः समरे काये.’ अभि०...कटु—अभितः (entirely thoroughly) कोपेन, जिह्मितं (crooked) अभिकोपजिह्मितं; अभि०...क्षितं च तत् प्रेरितं च; अभि०...प्रेरितं च तत् ईक्षणं च, now see *commen.* This is an adverbial clause qualifying व्यलोकयत्.
- St. 6. पुष्प०...चन्धनं—See *commen.* पुष्पकेतु=Cupid; the God of Love is according to Hindu mythology armed with a bow of which the string is made of bees and the arrows of flowers. Probably this is an allegorical description, since flowers are exoitants of love. सावकाशं—the commentator interprets it in two ways which may be noted. अवकाश=free scope, अवकाशं कुर्वतीः सखीः is the object to the verb संहरेय, and सा is the subject. वस०...गिनीः—those holding the skirts of the garments.
- St. 7. भृङ्—an adverb, ‘Excessively.’ विप्रयोगसमये—at the time of separation. नृपसुतस्य—Refers to Rāma. इच्छति स्म—see Stanza 2 *supra*.
- St. 8. ह्यपोहितुं—to remove, to throw aside. अरतिं—अरति is disinclination. मन्दशक्तिः—weak; *lit.* having very little power.
- St. 9. बलाक्रियाम्—Violence. उदि०...म्भतः—An *adjec.* compound qualifying राजदुहितुः—Of she who had tears in her eyes. आगमिष्यत्—approaching—an *adj.* to खण्डनं=bite.

- St. 10. रशनागुणं—The string of the girdle. निर्दयं—*Lit.* mercilessly, *fig.* closely, tightly. नृपसुतुः—Rāma. अर्थिनी—she who had a desire or a request in her mind. तत्तान—From out of its various senses the one *viz.* 'gave' will suit here better. परिरम्भ—Embrace. अस्फुटम्—slackened.
- St. 11. कृतत्वरं—He who was speedy. अपयान्तं—going hastily. अंगना—*lit.* a woman having a well-formed body. Sitā तत्प०...क्षिता—She who had covered her body by the skirts of her garments. संरुध—Obstructed, stopped.
- St. 12. रक्षणाकुला—She who was extremely anxious to protect. हस्त०...न्धना—She who had held fast in both of her hands the knot that tied and held the garment on her body. अप्रमादकृतिः—She who did not miss to carry out her resolution (of protecting her garments). Mr. Nandargikar translates it in another way which is not very clear. विघ्नं—Obstacle. अंतरा—Without. स्वापं—Sleep. शयने—On a bed. पराङ्मुखी—with her face turned away from.
- St. 13. दृढ०...नैः—By the firm knottings of her garments. स्वाप-कालं—Her time of sleep. तत्प्र०...ति—On his having touched it. सङ्गतस्मृतिः—She whose powers of recollection had been all collected together. मुपितेव—Just as if robbed. सस्वरम्—with a pitiful cry.
- St. 14. यत्नगम्यं—Obtained with efforts, *i. e.* not voluntarily offered. परिच्य—after striking (with his bill to cause it to bloom out). बोधितं—Caused to bloom out. पद्म०...लम्—The bud of a lotus.
- St. 15. प्रेम०...तं—Injured by a bite forcible through arduous love. अधरोष्टपल्लवम्—Sprout-like lower lip. ओष्ठ with अधर is a tautology since अधर by itself is the lower lip. क्षणेन—In a moment. शनैः an *inde.* slowly, gradually. वेदनाम्—Agonies resulting from pain.
- St. 16. गहितं—Caused to accept. नृप०...नुना—By the son of the best or lord of kings. Mark the use of the word शक्र in place of the usual इन्द्र. We generally find नृपतीन्द्र, नृपेन्द्र &c. विवि०...तैः—Py various caressing and persuasive methods. पानवर्जितं—Abandoned without drinking. अद०...तं—Unhurt by the teeth. मनिनी,—Proud lady, ambitious lady.
- St. 17. अप०...कं—The garment whereof was removed. अपवाहितं literally means 'blown away.' रहसि—Secretly. प्रिये—Her beloved husband. पल्ल०...धरं—Her lower lip delicate in colour like new foliage.

- St. 18. मदेन—By intoxication. साध्वसेन—Through fear. विमिश्रचे-
ष्टिता—She who practised many diversified sportive
gestures. शक्य०...मा—The fond movements in which cannot
be described.
- St. 19. पटु०...तम्—The sensible and mirthful words. समजायत—
Enhanced; increased.
- St. 20. सुरतखेदं—Fatigue owing to enjoyment. सम्मदं—Joy.
“प्रमोदामोदसम्मदः” पुलकेन—By horripilation. लज्जया—through
bashfulness, modesty, or coyness. नय०...ला—One who has
newly become skilful in dancing. भर्तरि—To her husband.
The use of the Locative with व्याजहार is noteworthy.
- St. 21. तर०...तं—That which was practised owing to excite-
ment. खेदवृत्तये—To produce feelings of fatigue. साधितं—
Made, performed. कामिना—By loving Rāma.
- St. 22. केशपाशम्—Collection of hair. विरथम्—That had been
dishevelled. बाहु०...ने—Having the eyes fixed on the arm-
pit. अवनमतिस्म—Hung down; see note on स्म in VII. 19.
- St. 23. अनङ्गशिखिना—By the arrows of the God of Love. निवि-
ष्टया—which had taken her possession. तानवं—Thinness,
slenderness. गलितेषु—After the lapse of गलित=गत.
- St. 24. विर०...पा—whose modesty or coyness had been made
very small. नीविबन्धनं—The tying knot of her garment.
अतीत्य—Having gone beyond. अपाहरत्—Removed.
- St. 25. प्रतिभयं—At [every] fear. प्रपद्य having gained. भया०...
तं—Produced by the sight of any fearful dream. सन्नि-
धाय—Placing. दृढम्—an *inde.* tightly, firmly. परिपस्वजे—
perfect of स्वज् with परि ‘to clasp,’ ‘to embrace.’
- St. 26. ज्ञात०...सा—Who had become acquainted with the pangs
of love. मदातुरे—He who had been excited by love. करयुग्मं—
Her pair of hands. अंजलिं—The folding of hands.
- St. 27. सम्मता—She who was acknowledged or admitted.
मेधया—By or in intellect. Mark the construction भुवनस्य
मेधया सम्मता. व्याजहार—Expressed. गुणितस्य—of the mul-
tiplicity, of the great number. तदु०...या—By the desire of
-receiving the same advice or instructions.
- St. 28. स्वेद०...का—She whose nose was covered with drops of
perspiration. धृत०...का—She whose creeper-like-hands
were trembling. सशीत्कृतिः—She who was making a peculi-
arly pleasing sound. सोद०...सा—She who had flavoured
patiently the taste of love. तृप्तये—For gratification. Mark
the idiomatic use of the dative.

- St. 29. चोदयति—*loca.* of the *pre. par.* Impelling, driving. युवतिकृत्यनेपुणम्—proficiency in the skill of the (luring) arts of women. देह०...पा—She whose fear was dispelled by the arrow of the God of Love (*lit.* one whose birth was in body.) कर्मकर्तृताम्—From the position of object (in an action) to the agency of the same.
- St. 30. सहा०...सम्—Jocularly, jestingly, humouredly. वलि०...नि—She whose beautiful body had been set to advantage by her slight turn. अस्फुटं—Indistinctly.
- St. 31. रत्न०...ते—That which was near the bed bedecked with jewels. हृदि निधाय—Keeping in mind; storing in his memory (*lit.* heart) *cf.* निधाय हृदि विशेषं *Tarka.* निःसहास्मि—I am unable to bear. व्रीडिता—Put to shame; abashed.
- St. 32. राम०...तैः—Dropped down from the mouth of Rāma, छिद्रेतं—Washed off. हसिते—Laughed at. सम्मुखात्—From the presence of. व्यपजगाम—Went away.
- St. 33. स्वातु०...न्ध्यं Not in keeping with its own occupation, चोदि०...त—Roused to action after compulsion. मनोभवः—God of Love. निरवशेषम्—An adj. to लजितम् (the sense of shame or modesty). Or it may be taken in an adverbial sense—‘without any remnant’, hence, ‘completely’.
- St. 34. दीर्घि०...नौ—They (two) whose decorations of flowers had been abandoned on account of their being washed off by the waves of the water in the artificial wells. The मयद् suffix in पुष्पमय signifies as if the ornaments had been formed out of. चतुरस्यम्—Charming love-talks. इतरेतरश्रयाः—They two who supported themselves on each other. प्रमदकानने—In the pleasure-garden. मृजः—Water-sports.
- St. 35. चातु०...जनः—He who was bent on doing such things as would excite tender feelings. तुल्यरागम्—Having a similar colour (as the feet). चरण०...ये—On the pair of the lotus like feet. यावकं—Red dye. ‘यावोल्लोदुमामयः’ *Amara.* तह०...भे—They two which had a lustre like tender tendrils.
- St. 36. अङ्घ्रि०...तः—Of him who was applying (red-dye) to the pair of feet. तह०...पा—Having a brilliance or colour like the fresh rising sun. परि०...धु—‘With its tremor increasing’; agrees with करयुग्मम्.
- St. 37. अवि०...स्त्रं—Over the hips. अर्पयन्—Placing. अनुपाश्रितं—Unsupported. दुर्नहः—Difficult to fasten. मणि०...णः—The string of the jewelled zone.

- St. 38. विले०...यां—The act of painting (or applying sandal paste.) आचरन्—Practising. पुलकितेन—Horripilated. सममपि स्थिते सति—In spite of its being in its proper place.
- St. 39. पत्रं—Picture, painting. आन०...शिरः—He who had bent the tip of his first finger. स्पृ०...कहः—He who had touched her tender ears. अर्धमु०...णम्—She who had half closed her eyes. सुरभिगर्भम्—whose interior had a fragrant smell.
- St. 40. कृतं—here means 'applied'. युव०...सि—On the lip of the young lady. दन्तवासम् is *lit.* the cover on the teeth; hence 'the lip'. उज्जहार—Removed. झुदितः—Rejoiced.
- St. 41. विलोचनं—Eyes. उपा०...नम्—To which collyrium was applied. रागं—Colour. अवि०...षः—of the unopened eye. कर्णर्गं—Placed on the ear. The sprout of Asoka first appeared blue owing to the collyrium in her eyes but that being removed it resumed its own colour.
- St. 42. पुष्प०...वैः—By the splendour of flowers and jewels. यथेप्सितं—To one's taste. ननु Surely, certainly. स्वामि०...लम्—The result in the form of the joy of their lords. मण्डनम्—Decoration. The meaning expressed in the commentary is different from that given by Mr. Nandargikar.
- St. 43. अन०...मां—She who was manifesting love-gestures. निर्देयं—See St. 41 *supra*. अप्रभुः—न प्रभुः अप्रभुः—He who was unable. व्याकुलः—Confused (as it were).
- St. 44. कानिचित्—The addition of चित् to an interrogative 'pronoun imparts the sense of indefiniteness. अन्वभूत् Enjoyed. हृद०...तं—कीर्तं purchased, bought. He who was bought by selling the jewel (in the form) of her heart.
- St. 45. ह्रतिस्म—Pleased (her). See St. 2 *supra* for स्म. आप—*lit.* obtained; (fig.) 'was charmed or amused'. शुभं—A good thing. फलवन्धि—Bearing fruit. 'सज्ज०...जायते'—an expression which can well be called a proverb.
- St. 46. स्वमु०...क्षसि—The drops of perspiration falling on her husband's chest from her lotus-like face. उपकांति—an Avya. compound. [Wandering] near (the region of) her girdle. मुमोच—Threw herself.
- St. 47. प्रण०...ता—She who was silent owing to affection. अध०...हैः—By the prevention caused by the biting of the lower lip. अवा०...या—With a desire to obtain (the same for a long time.) नो चकार वचनानि—Did not utter a single word.
- St. 48. दन्त०...लं—Teeth and lotus-like face. प्रसादने—With the desire of pleasing. दोषतः विना—*lit.* 'being free from any

fault;' 'without any fault'. Note the addition of the suffix तम् to the word दोष. आविरकरोत्—Expressed, manifested.

- St. 49. अल्प०...ये—Being in fault at committing small mistakes. जंपती—In classical literature this word is always found in the *dual*. It is derived as जाया च पतिश्च जायापती or दम्पती, or जंपती and is an irregular word coming under the राजदन्तादि group; see *Pāṇi* II. ii 31. प्रण०...ताम्—Being cross tempered owing to anger arising from intense love. स्नेहजातिः—True love. सुल०...णा—Such as can be hurt by anger at trifles.
- St. 50. प्रण०...ना—By the fire in the form of anger resulting from the intensity of love. लोहितत्वं—Redness. तत्कटा०...खः—The dart of her glance. निपातितः—Discharged.
- St. 51. कोपिता—Roused to anger, provoked. चिरनिवृत्तसंगतिः—see commen. निवृत्ता *lit*: left without; hence, not having gained. परित्रोषशंकिनी—She who was apprehensive of his being aroused. हस्त०...ला—She who had stopped the moving to and fro of her ear-rings. Compare चलकुण्डल-चुम्बिताननाभिः *Budha: Cha* : V. 41. धृत०...तिः—She who had held her breath. शनकैः—an *inde*. 'slowly', 'carefully.'
- St. 52. कैतवेन—Feigningly, purposely, deliberately. कलह here does not mean simply 'quarrel' but 'love-quarrel.'
- * आत०...सः—He who felt fear. Compare आतसाध्वसरसा गौरी नवेसंगमे—*Ratnā*. I. 2. उदि०...मं—In which sportive laughter was produced. सप्रगल्भं—Boldly. खण्डितः—Bitten.
- St. 53 चारिणौ—Wandering (by means of their eyes.) मनमेत्य—Going to pride *i. e.* being proud. वितेनतुः—continued; carried on. अन्य०...नौ—They two whose sight was fixed on a third substance. कुदचित्=कुत्रचित् Somewhere.
- St. 54. अरिकदनः One who had destroyed his enemies. See commen. इदुरुचि—That whose lustre was increased; an adj. to अम्बर. सौधं—Terrace. परि०...पम् Free from heat or that which had no sun *viz.* at night. अर्थ०...भः—Like one who has a crescent of the moon on his head. The comparison is noteworthy; since शिव is usually described always accompanied by पार्वती in his roamings.
- St. 55. त्रिगमे—At the end. मन्द०...लाम्—She whose fragrant curls of hair were made to dance slowly. सौध०...पीं—She who was sitting on the terrace. Note the idiomatic use of the accusative; see commen.

- St. 56. सन्निगृह्य—Having withdrawn, having retracted. कर-
सन्तति—The collection of rays. प्रस्थितः—Gone. रागवान्—
One having a red colour. अस्तमस्तकं *i.e.* अस्तस्य अस्ताचलस्य
of the mountain of setting *i.e.* where the sun sets.
Resting on the top of the setting-mountain. Greatly' eager.
- St. 57. दिग्मुखात्—From various quarters. अपसरन्तं—Going away.
नष्टं...सं—That which has lost its lustre. रश्मिभिः सम-
वबध्य—Being tied by the rays. कृष्यमाणम्—Being drawn
away along with. सुहुः—abruptly, suddenly.
- St. 58. अन्तराणि—Space, room. स्रष्टरि—loc. of मृच्छ the creator.
This whole is a Locative absolute. युगक्षये—At the time of
universal destruction. रुचिः—Lustre. लीयते—Sinks,
disappears. जलं...नी—Existing in the middle of the
ocean. This is an adj. to रुचिः
- St. 59. ध्वान्तं...रुम्—The collection of darkness. सर्वतः—On all
sides. पिहिं...ण्डम्—Whose stalk is placed or concealed.
आयतं—Large. फुल्लं...जम्—A fully bloomed lotus.
- St. 60. नभःस्पन्दनस्य—Of the sky-chariot. अस्तगम्—Which had
gone to the setting-mountain. See Stanza 56 *supra*.
उत्पतति—(Loc. abso.) while rising. अविकले—Full, without
any कला. Complete, entire. घातुं...म्—Whose disc was
covered with fine metallic powder. The word मण्डल
here has another sense too *viz.* 'circumference', 'tire.'
- St. 61. संह्रं...णं—That which has contracted all its rays. वृद्धि-
मुद्बहति—Increases in magnitude. गौरवात्—Through heaviness.
The word is formed from गुरु=heavy.
- St. 62. उन्मुखाः—With faces turned up; shooting up from below.
सागं...यः—That which has its splendour deprived by
the ocean. अभिभूय—Defeating, over-coming. वाडवस्य—Of
the submarine fire. 'वाडवो वडवानलः' Amara. शिखिनः—Of the
fire. शिखा—Flame. 'वर्चिर्हेतिः शिखाल्लियाम्' Amara.
- St. 63. सन्ध्यया—By the twilight. परिरुद्धम्—Obstructed. सिन्धुं...
नम्—Divided by the waters of rivers. प्राट्षि—Loc. sing.
of प्राट् In the monsoon. 'क्षुत्प्राट् च शरच्चैव' Amara. एकतः—
Here the suffix तसिद् is used in the locative sense.
पयोनिधेः—पयांसि निधीयन्ते अत्र or पयसां निधिः पयोनिधिः, तस्य.
- St. 64. अरुं...यं—The collection of leaves wherein has been
reddened. म्लक्ष्णं...रं—Densely covered with tender
sprouts. परि...दम्—Brightness of ripeness. तमसि सर्पति—
Loc. absolute; while darkness is gaining ground.
- St. 65. अन्धं...रेण—By the collection of darkness. कृष्णं...न—

By one having a dull hue like that of a serpent; an adj. to अन्धकारनिकरेण. सर्पता—Gradually spreading all round. रुध्यं...याः—The regions of which were blocked up. संकुचन्ति—become contracted. परिखा—Low grounds.

St. 66. मत्तं...रं—Variegated in colour like the throat of an intoxicated peacock. ध्वान्तं...दम्—Covered everywhere by the collection of darkness. अर्कं...सम्—प्राद=deep, thick. By the thick soot given out by the heat (flame) of the lamp in the form of the sun.

St. 67. दीप्तरुचि—That which has a dazzling lustre. असितो...पः—Having a splendour like that of a black serpent. विष्णुवर्त्मनः—Of the sky, *lit.* of the path of Vishnu. *cf.* विष्णुपदं=A sky. दूरं...रम्—Shining on account of the rays of the sun which has set at a distance; पूर्वसुदृतं—first arisen, formed at first. भासुरं—brilliant.

St. 68. पश्चिमे—In the western part. नभस्—*is* sky and therefore the word पश्चिमे must be taken to indicate 'a portion.' लोहिताः—Red. लोहं...कात्—From the top of the Meru mountain struck by the iron wheels. हुताशं...पः—विद्युपः—sparks of fire, scintillations; *lit.* the word signifies 'drops' पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विद्युपः । अयः Amara.

St. 69. मीलिताः—Which had closed their eyes; *lit.* which had faded. रश्मिं...ताः—Red on account of being struck with the brilliance of the sun's rays. उन्मिषन्ति—Open up their eyes; *lit.* rise into sight, become visible. दिनं...ये—At the destruction or disappearance of the rays of the maker-of-day *viz.* the sun. दिङ्मुखं...नाः—Being bent upon shining in the directions. Mark the use of एक with रचना.

St. 70. पूर्वं...तः—From behind the waters of the Eastern ocean. हिमरुचिः—see commen. The moon. कलान्तरम्—Every digit (of his). एकं...माम्—Which can be easily achieved gradually in one fortnight. वृद्धिम्—Development.

St. 71. भृङ्गं...भं—Having a lustre black like the swarm of bees. पूर्वतः—from the eastern quarter. Mark the *abl.* use of तस् as distinguished from that in St. 63 *supra*. सपदि—At once; 'सद्यः सपदितत्क्षणम्' Amara. करेण—This word is used to signify a double sense and brings out the comparison more vividly. Likewise the word पश्चिम has two senses (1) the west and (2) going back, withdrawing. जघने—On the hip. तुशमान—Struck.

St. 72. क्षीर—Milk; or it may be taken in the sense of 'Sweet'

but the propriety of neither of the senses is perceptible. विवर्धता—Rising up. प्लाव्यं...त्—As if made to float. Adj. to निशाकरः. उदयतः—From the rising mountain; हारं...यः—That which had a collection of rays white like a necklace.

St. 73. क्षिप्यं...रम्—An adj. comp. to दिशम्—The collection (उत्करं) of thick darkness being dispelled away. उत्सरति—Recedes, goes away. अन्तरं—Space. प्रसरति—Stretching. The use of the Infinitive of purpose with the genitive deserves notice.

St. 74. क्षीयमाणवपुः—Having a slender body. The perfect par. suffix माण seems here to have no propriety. उद्गमे—At the rise. As a fact the वपु is not क्षीयमाण but only appears to be so in consequence of its not having spread its lustre in all directions. वर्धमानं...णः—One whose rays were increasing. अर्कं...ना—Belonging to the passing off of the hot sun. विलीयते—Fades. परितः—on all sides; hence surrounded.

St. 75. बद्धं...तः—Delighted owing to its own reddish lustre. बद्धरागं—an adverbial compound. बलिद्विषः—Of the enemy of Bali viz. of Indra. The eastern direction. शोकदिग्धः—Scorched with sorrow. पाण्डुं...वा—With pale lustre. काश्यं—Thinness, slenderness. वपुषा—'in body.' The 'instrumental' use here is idiomatic.

St. 76. अलिं...कं—Black like a collection of bees; 'श्यामल मेचकाः. Amar. हिमत्विषः—of the moon, lit. of one having a cool lustre. स्वच्छविं...या—Owing to its clear form. 'विग्रहः समरे काये' Haima. शशां...ना—By the disguise of a hare. The word छत्र is a very peculiar one; it has literally the sense is 'disguise' but is used in several places in the sense of 'semblance', 'appearance.' बहिः—Externally.

St. 77. विप्रं...न—By the mass of the splendour picked up from the lotus-like faces of the women under separation. आत्ममण्डलं—One's own disc. Note the use of मण्डल as different from that in St. 73 *supra*. अस्तिं...म्—Fading in the dark half (of a month).

St. 78. अन्धं...रं Collection of darkness. 'समूहो निकरव्यूहवारिसंघातसंचयाः' Amar. धूलिपुञ्जः—Heap of dust. क्षोभं...तः—Fallen owing to the velocity caused by excitement. शशाकृतिः—The form of a hare. The popular notion of the dark spot on the disc of the moon being an impression of the hoof of a Nala's horse, of its being the form of a hare are

all flights of imagination as the latest modern discoveries in astronomy have shown.

- St. 79. गुल्मं...रं—(Diversified in colour. कर्तुर=lit. in patches or spots of white and black; also 'grey.' "चित्रं किर्मी-रकल्माशशबैलाश्च कर्तुरैः" Amara.) like the swarm of bees lying in thickets. कण्टकामः—Desirous of crossing over. पर्वरीकरः—Maker of night. विटो...कैः—By the interstices between the collection of branches. उदो...रः—One at the top of the rising mountain.
- St. 80. चन्द्रो...तः—Though dispelled by the rays of the moon. दृप्तो...लेन—By the swarm of sleeping cuckoos. उल्लो...तैः—Gathered together by the fragrance of blooming lotuses. सावशेषः—Remnant, residual.
- St. 81. सामिसिक्तः—Au Avya. compound by Pani. II. i. 27. सामि सिक्तः wetted here and there, bedewed. स्थण्डिले—On a raised ground or platform. निरवशेषम्—Without any interval, completely. श्रुतः—discharged. पत्रो...तः—Piercing through the hundreds of holes of the net of leaves.
- St. 82. उल्लसत्सु—While blooming. परितः—Round about; everywhere. भियो...सः—An adj. to नभस्तलात्—that from which darkness has been quelled. विच्युताः—Discharged. तमिो...वः—Specks of darkness.
- St. 83. रजो...राः—Brilliant or resplendent like pieces of silver. लाजकाः—Fried paddy. लाजा—called in Maráthi लाह्या; these are looked upon as an auspicious offering. तानिताः—Scattered. दिग्बधूभिः—By the guardian deities of the quarters. उदयात्—From the mountain where the sun is seen rising. ग्रहपतेः—Of the Lord of planets. समन्ततः—Everywhere.
- St. 84. मित्रो...ताः—Those that were bewailing the separation from the sun. A play on the two meanings 'the sun'; 'friend', of the word मित्र, may be meant here. सुप्तपयो...प्तो—Those having their eyes (in the form of lotuses) closed on account of the closing of lotuses. दृढो...ताः—Those in which the swans cackled loudly first and slowly afterwards.
- St. 85. शशिो...ने—lit. smeared over with moon-light. Having a covering of moon-beams. An adjectival clause qualifying रोधसि. रोधसि—Loc. of रोधम् bank. इन्दु...भम्—Like the heat of moon-rays. असमीक्ष्य—Not seeing. कातरा—Frightened, uneasy. सगद्गदम्—Hoarsely; with the throat choked. हंसवनिता—Female swan.

- St. 86. तिग्मं...हे—At the separation from him who had hot rays. इन्दुं...म्—Covered by the rays of the moon. अवगुण्ठन—Covering. क्षपागमे—At the commencement of night. असिं...णम्—Eyes in the form of blue lotuses.
- St. 87. जृम्भं...तैः—To the collection of expanding and tremulous leaves. जृम्भमाण—Blooming or expanding. कुमु...दः—The beauty of the collection of night-lotuses. षण्ड—A collection; cf. 'कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम्' *Sishu*. XI. 15. पद्मसन्ततिः—The collection of day-lotuses. अनतिदूरवर्तिनी—Not remaining or situated at a great distance.
- St. 88. असिं...भम्—The lustre or beauty of blue-lotuses. लक्षणम्—Mark. मृगमयम्—Formed like a deer. The मयद् suffix here indicates 'similarity.' इयामं...भिः—By the beauty of the faces of dark complexioned ladies. बद्धमध्यः—With its middle engirt. रूप्यं...णः—Silver like a glittering mirror.
- St. 89. यौवं...ना—By the brilliant lustre brought on by the adolescence of youth. The word पाण्डु does not mean here 'pale' but 'shining.' विजितः—Vanquished; thrown in the back-ground. घनं...तैः—In the collection of dense clouds. रुद्धं...हः—He who has his rays obstructed.
- St. 90. शशमयेन—Of a hare. For मयद् suffix see St. 88 *supra*. कृष्णं...लम्—A piece of dark cloud. मध्यलग्नम्—(An *Aavya* comp.) attached in the middle. उद्बहन्—Slowly rising up. असिं...त्—From the middle of a black cloud.
- St. 91. उद्धुं...तिः—One deprived of its lustre. कुन्दं...लीम्—The row of teeth white like Kunda buds. रचयितुम्—To form.
- St. 92. त्वन्मु...यः—He whose disc-splendour has been surpassed by thy face. अवजित—vanquished. अमृ...तेः—Of him having a nectar-like beauty. शीतं...णः—The arch of precious moon-stones. शीतकरः *lit.* one having cool rays *i. e.* the moon.
- St. 93. According to the definition of a *Mahākāvya* the metre of every Canto must be changed at the concluding portion, and hence the change commences from here. The metre here is *पुष्पिताया* for the definition of which see appendix. वदो...र्य—Eminent of donors. Note the meaning in the compound. त्रयं...लम्—A couch of a stony slab. इन्दुं...तम्—Swept by the moon-rays. अलं...गतिः—One of a slower (than Sita's) gait. मदं...रः—Slow in movement owing to passion.

- St. 94. सुर०...खे—In the sacrifice in the form of enjoyment. मद०...व्ये—In which oblations were burnt up in the fire of love. चप०...नि—In the wine in a wine-glass; for चपक see III. 73. स०...म्बम्—The image in which was seen. दयितासखः—Who had his wife for his friend. See Notes on Raghu. सचिवसखः IV. 87. or महिपीसखः I. 48.
- St. 95. उन्मयूखम्—The beams from which were shooting out. मणि०...कम्—A goblet inlaid or encrusted with jewels. परिमण्डलम्—Well-rounded. प्रियमु०...च्छा—With the desire for a goblet from which (wine) was drunk by her beloved husband. हेमशुक्तिम्—A golden shell.
- St. 96. दन्तधाराः—The sharp edges of teeth. मद०...योः—Of them two who had been excited by the intoxication of wine. युनोः—Of the young couple. रागः—Red hue.
- St. 97. मधुतः—On account of wine. It may also mean 'on account of honey' in reference to flowers, mark the use of the suffix तम्. विट्०...ष्णः—with the thirst increased. हृद्यम्—One dear to the heart. सरसिरुहम्—an अलुक् Compound—A lotus. परमार्थतः—Really.
- St. 98. अचकमत—Desired for; longed for. प्रियामुखेन—from the mouth of the beloved. वितीर्णम्—Offered, imparted. इत-वत्तः—Obtained. स्फुट०...दिः—One who had distinctly contracted his eyebrows. मधु०...ण—By the pouring of wine.
- St. 99. अतीयतुः—Spent. प्रवि०...पम्—भक्ति=Part. The only remaining part after the falling off of flowers was the string. रो०...ण—By taking hold of the hair in love-quarrels. विलु०...तम्—Placed on the constantly waving hair.
- St. 100. हृद०...मैः—By those in consonance with the heart-attracting sound of the flute. अनुग०...तः—By the slow and sweet sounds or notes in harmony with the notes of the Veená (वीणा). उपसि—Early in the morning. भिन्न०...वै—By pleasing sounds which were made the object of the various sections of षड्ज. विवि०...दैः—By various auspicious songs.
- St. 101. हृद०...या—By her who had the saffron paste removed from her breasts by the embrace (of her husband). दवानया—By her who was holding. दन्त०...तम्—Bit by the teeth. ओष्ठमणिम्—Lips which were very jewels. चिर०...या—By her whose eyes being reddened on account of keeping up late were unsteady. प्रियमनु—(An Avyayi. comp.)—after her husband. प्रमो...या—By the best of ladies.

Canto IX.

St. I इति—in this manner, as described in the previous canto. प्रवृत्तस्य—engaged, occupied. केषुचित् —The use of चित् particularly with interrogative pronouns imparts a sense of indefiniteness; see Raghu. II. 37. The student will meet with this use in several places in classic literature. सुखेन—mark the use of the *instru.* which corresponds with the Lat: *abla. modi*. The *instru.* especially with the root वर्त् conveys the sense of 'manner.' The *commen.* takes it as सुखेन यातेषु which also makes a good sense. वनि०...महैः—A Dvandva compound; see *commen.* समस्य=having duly collected; arranged. We do not see how Mr. Nandargikar brings out the meaning 'having taken collectively in marriage' and what he means by the phrase. We would rather prefer the usual meaning. The ladies and friends and retainers who had gathered together for the festive occasion must have been dispersed about and it was quite natural for the '*pater familias*' to see that every one was brought together and the whole party arranged in travelling order. Besides a poet who gives elaborate descriptions and accounts would not have disposed of the marriages of three brothers in such a passing fashion.

St. 2 पत्यासह—The *prepo.* सह in the sense of 'accompaniment' or companionship governs the *instru.* by सह युक्तेऽप्रधाने *Pani.* II. iii. 19. If critically examined the *instru.* by itself conveys the sense of the English *prepo.* 'with' in all its meanings, and hence सह is hardly needed with an *instru.* in the sense of accompaniment, but Sanskrit usage has rendered it an almost necessary adjunct; see Raghu. VIII. 38. शोकसंपदा—see *commen.* संपत् *f.* Excess, intensity; mark the difference in the senses of the *instrumental* here; as also in कलत्रभारेण where it is हेत्वर्थी indicating 'cause' by *Pani.* II. iii. 23, while in the case of पत्या it is सहार्थी. उदबिन्दुभिः—See *commen.* which quotes *Pani.* VI.iii. 60 for the optional change of उदक् to उद् before the words मन्थ, ओदन, सक्नु, बिन्दु etc. ततान—from तन् 8th *conj.* Ubhaya. to shine. The falling of the tears [on the feet must have imparted to them a brightness]. The *instru.* here is करणार्थी *i. e.* showing 'instrument' or 'means' according to *Pani.* II. iii. 18. It may be observed that the *instru.* case has so many logical conceptions and its

relative frequency is one of the most striking features of modern compared to ancient Sanskrit.

- St. 3. असौ गुरुः—The father of Sita, Janaka. The word गुरु has a variety of meanings and as a noun it has the general sense of 'a person who has a claim to reverence' 'पुमान्निपेकादि करे पित्रादौ सुरमन्त्रिणी' *Medi.* see Raghu. III.33. IV. 1. गुणः... तिनी—see *commen.* पक्ष=adherent, partisan. 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृंदे बले सखिसहाययोः । छुट्टीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिङ्गजरपार्श्वयोः' *Medi.* पुरस्कृतम्—See Raghu. VIII. 9 furnished with, hence possessing; also polished, perfected. गरीयसी—*an. accus.* of the irregular base in the comparative degree from गुरु by the addition of the suffix ईयस्. गिरं—see Raghu. V. 74. VI. 29.
- St. 4. परः—highest, pre-eminent. Here, in the text, it is used separately. प्रकर्षः—superiority, excellence. This word usually comes in as a latter member of a compound e. g. वपुः प्रकर्षेण विडंबितेश्वरः Raghu. III. 52. Compare Raghu. II. 47, III. 34. समुन्नतिः—शोभना उन्नतिः a splendid rise or development. इति—the sense here is different from that in St. 1 *supra*; it is either हेत्वर्थी or प्रकारार्थी and is equal to 'hence,' 'because it is so, therefore' or it may also be taken to mean 'being in this manner.' मा स्म आगमः see *commen.* and Ap. Guide. 255 (a) also Raghu. IV. 65 for स्म and V. 24 for मा. हि—This expletive is used with an assertive sense when a general statement is made e. g. एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवांकः Ku. I. 3 and Raghu. I. 83; IV. 86.
- St. 5. पुंसां *geni.* plu. of the irregu. word पुंस्. उदयस्य—of exaltation, rise, hence 'of the state of being esteemed' see Raghu. VIII. 84; साधनम्—means, expedient. cf. Raghu. I. 19. एव—'Alone,' 'only.' तद्वाम०...वः—see *commen.* प्रजृम्भते—Spreads out, manifests, appears; compare with this शशिना सह याति कौस्तुभे सह 'मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि Kumár. IV. 33.
- St. 6. भर्त्रे—The use of the dative is in reference to क्रोध 'anger' by the rule that verbs implying anger, jealousy etc. govern this case. पर०...दीपनीः—see *commen.* भर्तृजन—भर्ता एव जनः भर्तृजनः The word जन has no special meaning here. कुलत्रियः—कुलपालिकाः त्रियः see *Pani.* II. 1. 60 and the *Vārtika* शाकपार्थीवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्, by which the second member in a compound is dropped.

The compound may also be dissolved as in the *commen.* मौनं—घुनेर्भावः मौनं. परम्—see notes St. 4 *supra.* हि—see St. 4 *supra.* साधनम्—see St. 5 *supra.*

- St. 7. पतिव्रता—see *commen.* गुणस्पृहम्—गुणेषु स्पृहा यस्य सः, तम् or गुणान् स्पृहयति (इच्छति) तच्छीलः गुणस्पृहः वश्यम्—वशं गतः वश्यः, तम् according to *Pāṇi.* IV. 4. 86, the affix यत् comes in the sense of 'gone' after the word वञ्च in the *accus.*
- St. 8. अलम्—see *commen.* and note on *Raghu.* II. 34. व्याहृतविस्तर-
रेण—see *commen.* For the formation of विस्तर see *Pāṇi* III. iii. 33 by which the affix घञ् comes after the root स्तृ 'to cover' when the preposition वि is in composition with it; when the sense is of extension it is विस्तार but when it refers to 'spreading' it is विस्तर. दास्येत्—The potential form is used in various senses as has been explained in *Apte's Guide.* Here it has both 'command' and 'hope.'
- St. 9. त्वदेकप्रवणः—प्रवन्ते अनेन अत्र वा प्रवणः devotedness, predilection. एकश्चासौ प्रवणश्च, त्वयि एव एक प्रवणः. मनोरथः—मन एव रथः अत्र or मनः रथ इव *lit.* the mind-car, or mind like a car, because the mind becomes a vehicle for the desire of anything and its accomplishment. See *Buddha.* II. 2. अपिनाम—अपि is used in the senses गर्हा सद्युचय प्रश्न शंका सम्भावना and नाम is added to it in the sense of 'hope,' 'expectation.'
- St. 10. शिखामणेः—शिखायाः मणिः तस्य. धम्मिलकिरीटदद्या—The reading सक्तया instead of दद्या is to be preferred as observed by the *commen.* क्षयात्—from the house; see *commen.* and note *Pāṇi.* VI. i. 201. जंपती—जाया च पतिश्च दंपती or जंपती or जायापती as the compound belongs to the राजदन्तादि class. The *Nāmaprapancha* says पत्न्यां च जंदमलिंगत्वे.
- St. 11. अवम्...तम्—अवस्थानस्य निमित्तम्, अवस्था is staying, remaining, and निमित्तं cause. The student is referred to our notes on *Raghu.* I. 87; V. 7 for the senses of निमित्त.
- St. 12. सकाहलः—see *commen.* काहल is a war trumpet. पयोधि०...
भैरवः—पयांसि धीयन्ते अत्र पयोधिः, now see *comm.* हलायुधाभः see *commen.* हलं आयुधं यस्य सः Haláyudha is one of the names of Balaráma who was the elder brother of Krishna and who carried a plough-share for his weapon. प्रग०...सम्भवः—
प्रगल्भ—vigorously, with great force. It has also the sense of 'bold confidence' in regard to a statement. *cf.* *Raghu.* II. 41; VI. 20.

St. 13. गजेन्द्रो...दिता—गजानां इन्द्राः The best of elephants; the most powerful and handsome elephants; see Raghu. V. 36; now see *commen.* करो...वृद्धित—वृद्धित is the peculiar sound made by an elephant; see Jāna. I. 74 and the second वृद्धित is in the sense of 'prolonged,' see *commen.*

St. 14. महारथः—A warrior who goes to battle in a car. See *commen.* for the characteristics of this warrior and note on Raghu. IX. 1. सहेमचित्रम्—inlaid with golden ornamentation. राजकन्या is Sita. सह—see note St. 2 *supra*. सन्ध्या is lit. अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः; here it being दिनादिसन्धिः it is morning twilight. पिशंगितां—पिशंगित is a denominative past participle. The sun coming up on the horizon in the morning with the reddish light is compared to Rāma with his newly married spouse. दिवाकरः—दिवा दिनं करोतीति the sun who is the maker of the day just as the moon निशाकर is the maker of the night.

St. 15. शिरः...पंजरादयः—the whole may be taken as one compound, or शिरः...पेटिकाः as one and गृही...दयः as another, both qualifying जियः. सखुद्र=having a lid or cover. अउ-स्यन्दनं—an Avya. compound. अत्यगुः—Followed. अधिष्ठिताः guarded, protected (by aged warders).

St. 16. संकट—Obstruction, impediment. The word may be formed according to संग्रोदश्च कटच् Pani. V. ii. 29 whereby the affix कट comes after सं, प्र, उद् and वि. बलो...निम्नगा see *commen.* बलकायरूपा निम्नगा (निम्नं गच्छत्यसौ One that flows along a declivity, one that always goes to the lowest level श्रोत्रवती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा Amara.) a river formed of the army. A figurative description. वल्युतुरंगरंगितैः—तुरंगाणां रंगितानि, (रंगित—dancing, prancing, graceful movement). वल्युनि (वल्यु charming, pleasing cf. Nágá. I. 1.) तुरंगरंगितानि; तैः पुरः Abla. sing. of पुर. पुरुषततेजसः refers to Janaka.

St. 17. स्वो...रोधि agrees with रजः. The dust raised by the wheels of the chariot was scattered away..by the breezes produced by the flapping of the ears of the elephants and thus cleared the path.

St. 18. लसो...जालयोः—The compound may be dissolved as in the *commen.* or लसत् 'bright' may be taken with अंशवः and dissolved thus:—लसंतश्च ते अंशवश्च तेषां जालानि (collections, beams.) ययोः. पुरगृह्यदीर्घिका—पुरगृह्या चासौ दीर्घिका च, पुरगृह्या=Situated outside the city; according to पदात्वेरि बाह्यपक्षेयु च Pāni. III. i. 119. The root ग्रह takes the affix

क्यप् when it means a पद 'a word,' an अस्वैरी a dependent, one not free to do what he likes, बाह्य outside, and पक्ष्य a partisan. e. g. पक्ष्यगृह्णा दीर्घिका is an artificial pond whose sides are built up. It is generally square or oblong in form cf. Jāna. III. 32. see Raghu. IX. 37.

- St. 19. वरांगना—प्रशस्तानि अंगानि यस्याः सा अंगाना; वराचासौ अंगना च वरांगना which refers to Sitā. प्रस्तरभेदकोटिभिः—प्रस्तृणाति आच्छादयति इति प्रस्तरः 'पाषाणप्रस्तरप्रावो पलाशमानः शिला दृषत् *Amara*. now see *commen.* प्रस्तराणां भेदाः प्रस्तरभेदाः (broken pieces of stone), तेषां कोटयः (points कोटिः श्री धनुषोऽग्रेऽथौ संख्याभेदप्रकर्षयोः *Medini.*) वरूथिनः वरूथः or वरूथं (a piece of plank perhaps something like the modern splash-board attached to a chariot to protect it against collision. The word वरूथ also means 'a shield' or 'armour' and the suffix इन् conveys the sense of 'possession.' See Raghu. IX. 11.
- St. 20. वनान्त—'The forest.' The word अन्त has no special meaning or it may, at the most, be taken to signify प्रदेशः see Raghu. II. 58. संमद—joy, delight; see St. 11 *supra.* गवां *geni. plu.* of the *irre.* word गो. ससुत्पुच्छायमानं—see *commen.* एकतः—In one place, on one side. The suffix तस् is added in the locative sense to indicate 'a place.' see Jāna. II. 41.
- St. 21. विनिद्रपद्माः—विगता निद्रा येषां तानि; विनिद्राणि पद्मानि यासु ताः विसारयन्त्यः—spreading, wafting. वधू has two senses here; वधूर्जायास्तनुपा च either a wife or daughter-in-law; here it is used in the former sense; see Raghu. VII. 4. It is used as a generic term for 'any woman' e. g. पौरवधूमुखेभ्यः Raghu. VII. 16. शुचं—see St. 11 *supra.*
- St. 22. विवृत्तदृष्टा—See *comm.* 'seen by turning back.' विषयव्यतिक्रमात्—by passing over the tract—विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च प्रबन्धायस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान् *Medi.* शनैः an *ind.* slowly, gradually. नृपात्मजा—आत्मनः (देहात्) जाता by Pāni. III. ii. 98; नृपस्य आत्मजा. अजस्रं—continuously an *ind.* —नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः *Ama.* By Pāni. III. ii. 167 the words नम्र, स्मेर, अजस्र etc. are formed from the verbs by the addition of र. आतेतुः see St. 2 note on ततान.
- St. 23. गजे...गन्धिः see *commen.* शल्लकी a kind of aromatic plant. The word गन्ध takes इ only when the smell referred to is either inseparably connected with or at least seems to be so in regard to the object denoted by the other member of the compound; see note on Raghu. I. 38. अल...वल्लरी—The word वल्लरी a tendril is derived in

various ways but by the Vartika वल्लेः संपादित्वात् किप् on Pāṇi. III. iii. 108 seems to be the most preferable where वल्ल means संवरण. The Amarkosha has the word with a short इ but it is used by poets with a long ई e. g. "व्यवृथुत वेष्टितबाहुवल्लरीकाः" Magha, वनान्तमारुतः see note St. 20 supra.

St. 24. तामसः—Made up of darkness, full of darkness. प्रतानः a mass; a heap. भीमं भयं an awe-inspiring fright i. e. an overwhelming terror. संहति—A collection; a heap "समुदायः समवायश्चयो गणः त्रियां तु संहतिर्द्वेन्दं निकुरंबं कदम्बकम्" Amara. प्रसन्न—*an inde.* forcibly, violently cf. Jāna. I. 71.

St. 25. अरि०...दर्शनाः—अरिष्टः (misfortune, symptom of approaching calamity,) चासौ संतापश्च, अरिष्टसंतापेन विरूपं अ०...रूपं; अ०... रूपं दर्शनं यासां ताः दिशः the compound may be applied to मारुताः तमोभिःभृताः—See *commen.* for the various interpretations अविप्रसन्नानि—विशेषेण प्रसन्नानि, न विप्रसन्नानि विनाशोपनताः see *commen.*

St. 26. उत्पातं अनु—उत्पात is a calamitous natural phenomenon. The prepo. अनु is used idiomatically with the accus. of the noun in the sense either of 'following,' 'imitating.' Prepositions used by themselves and governing a noun are called कर्मप्रवचनीय; see *commen.* उदीचीं—To the North; उत्तरादिशुदीचिः स्यात् Amara. प्रकाशीभवत्—see *commen.* for अभृततद्भाव. Compare with the idea Raghu. XI. 63.

St. 27. From this Stanza to 31 is a Kalāpaka as defined in the *commen.* ततां—*pa. p.* of तन् stretched. श्रव०...गिनीं—श्रवणयोः अवसंगिनीं—touching the ears. पङ्केरुहः—पङ्के रोहतीति an *aluk* compound i. e. one in which the intermediate case ending is retained according to तत्पुरुषे कृतिबहुलम् Pāṇi. VI. iii. 14.

St. 28. द्वीपितवुं—द्वीपिनः (द्वौ वर्णौ ईयते or द्वीपाकाररेखावत्त्वात् द्वीपं चर्म अस्ति अस्य इति according to Pāṇi. V. ii. 115 of a tiger) तवुः, तां.

St. 29. सशरं शरासनं—cf. Raghu. III. 52. निधनावहं—निधनस्य (of death अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽत्रियां Amara.) आवहः, तम्. परदुर्गपारगं—पारे गच्छतीति पारगं now see *commen.*

St. 30. सितध्वराध्वनः—सितात् शुभ्रादितरः अध्वा यस्य, तस्य. शिखा a flame; cf. Jāna. IV. 72. आत्मरयेण—आत्मनः रयः (speed, vehemence, power) तेन संभृतैः produced; see Budha. II. 43 and Jāna. IV. 32.

St. 31. भृगुणां प्रभुः—The founder of race of Bhargavas. Brigu was one of the Prajapatis and is regarded as the founder

of the race of Bhrigus in which was born Jamadagni and Parashurāma; for a further account see Mahabharata and Padmpurāna. जगत्सृजः of the creator of the Universe. वितन्वता agrees with रामेण. तद्वलं—That army, or तस्य रामस्य बलं (बलं गंधरसे रूपे स्थामानि स्थौल्यसैन्ययोः Medi.) बली—The powerful, the valiant one. रुपावृता—रूपया आवृता or as in the commen. जगदे—passive of the perfect of गृह् verb which takes two objects; here they are प्रभु and गिरि; the subject being रामेण.

St. 32. राम—Oh Rama ! The Rama addressed to here is Parashurāma. उद्यमः—Efforts. क्षितिक्षितम्—One who rules the earth. The word can be derived in various ways क्षिति-क्षियति (निवसति इति) or क्षितौक्षयति इष्टे. In both these derivations the root belongs to the 6th conj. Paras. but in क्षिति क्षयति the verb is of the 1st conj. Paras. सरि०... स्पृशम्—One possessing skill to break the banks of rivers. The text wrongly reads व्पावटस्पृशम् it is—पाटवस्पृशम्. गोपतिम्—see commen. विशीर्यते—Is smashed to pieces.

St. 33. जग०...पः—Of him who hates (the race of) kings; जगती-पतिः=a king. विक्र०...मः—The actions of bravery or heroism. न अलं—is not enough. विसा०...वः—One well accustomed to devour fishes. दन्द०...वे—In regard to the lord of serpents; mark the use of the Dative explained in the commen. विहंगमः—A bird.

St. 34. प्रयोगे—In performing or in putting into practice, as opposed to शास्त्र; or more correctly it would mean 'practically' as opposed to 'theoretically.' अनुशासितुः—Of he who instructs. शरासने—In connection with the bow. भूध०... नः—Of him who has a mountain for his bow. इतः प्रवृत्ता—Resulting from here i. e. from me. विपत्—ill-fate, adversity. गोचरम्—The condition of being within the reach of.

St. 35. निशम्य—Hearing. ईरितम्—Spoken; talked. पिनाकिनः—Of Shiva *lit.* of one bearing the Pināka bow. परस्य—of the enemy viz. of Rāma. दृष्ट्वा विधित्सन्—Trying to make light of it; desiring to sink it in value. भिदाम्—Breaking.

St. 36. नवेष्वर—Oh you who are recently become a king i. e. you who are not of a long standing and hence inexperienced. स्तब्धतरम्—Extremely strong. वन्ध्ये०...नम्—The discharge of arrows from which will not be futile or turn out in vain. विशाम्—Of Gods. विश्वकर्मणा—By the architect

- of the Gods, पुरं...य—To one who is called Purandara.
 व्यतीयत—Handed over.
- St. 37. विमृज्य—Handing (it) over. पूर्वम्—The former or one of them. दनुजारये—To the enemy of Danus viz. to Vishnu. रथां...णे—To one who bears a disc. त्रिपुरम्—The three cities. दिग्धते—To one desiring to burn. त्रिलोचनाय—To one who has three eyes. त्रिदशधिपेन—Of he who is the lord of Gods.
- St. 38. विवत्सया—With a desire to know. तद्रं...सः—Of the power produced by it. व्यधत्—Managed to bring about. मरुत्पतिः—The lord of gods. द्व्यं...सोः—Between the two who had energy like fire. There seems to be no propriety in taking the compound as applicable to the two separately viz. to Vishnu and to Shiva as done by Mr. Nandargikar. अजं...क्तयोः—Of the two who had invincible courage or power. अजयोः—Of those two who cannot be conquered.
- St. 39. देवयोः युगम्—The pair of the Gods. महे...गेन—By the pair of big bows. इथासः (a bow), इषवः अस्यन्ते अनेन इति. संयुगम्—a battle; cf. संयुगे सायुगीनम्. Ku. II. प्रतिरुध्य—Obstructing, filling up. समाः—years; a word always used in the plural. समे...सम्—Full of exploits.
- St. 40. अथो—After the battle between Vishnu and Shiva. विकृष्टम्—Drawn. स्रुद्धतम्—Loosened or impaired (by long use in battle). ईश्वरः—Shiva. अगात्—Came, descended or reached. ऋचीकाय—To Richika, a descendant of भृगु the son of ऊर्व and father of Jamadagni. वितीर्णम्—Given, handed over. अक्षतम्—That which is not impaired. वैष्णवम्—That belonging to Vishnu.
- St. 41. गुणौ—Two merits or qualities; or one string and one merit. जगच्छ्रुतिं—The ear of the people. दृढता—Firmness. विश्रुतः—Known, heard of; this is an adj. to एकः. निरुदिम्—Fame, celebration, renown, proficiency. cf. नृप विद्यासु निरुदिमागतः Kirát. II. 6. श्रवं...रः—Come within the range of (my) hearing. Parashurāma means to say that the first quality viz. firmness was known to all while the second with regard to a string was known to his ear only, because the bow-string is usually stretched to one's ear.
- St. 42. अपां...धि—Up to the limit of the corner of the eye; 'कटाक्षोऽपाङ्ग दर्शने' Amar. अपाङ्गभागः अवधिः यस्य तत् चापं...णम्—

Stretching the bow. विष्णु०...रम्—Within the power of Vishnu only. The idea is that the bow can be fully stretched by Vishnu only, and not by any one else. जिह्वतां प्रापयसि—Givest (it) a little bending. जिह्वता a condition of a curve. बलो०...षु—Among those who are endowed with power. अग्रणीः—Leader or foremost.

St. 43. पूरिते—On one which is stretched. सत्क्रिया—Honour, respect. ईरयित्वा—Speaking. भूपतेः—Of the king, viz. of Dasharatha. शरासनम्—Bow. अस्यन्ते अनेन इति आसनम्, शराणां आसनम् शरासनम्.

St. 44. शन्यां इव मुष्टिम्—As if the hollow clenching of the fist. The idea is:—when Rāma held the string of the bow after clenching his fist and stretched it to his ear it appeared as if he had nothing in his hand, i. e. he felt not the least strain in pulling the string but did it with such an exquisite ease and grace that it looked as if he had nothing in his fist. अपा०...शम्—The region of the corner of the eye. दश०...नः—The killer of Rāvana, lit. one who had ten necks. Instead of ten necks Rāvana seems to have had ten heads. How he is called ten-necked is a little curious. अवि०...मः—One who does not know or is not aware of the trouble of stretching. चक्रर्षे—Stretched. गुञ्ज०...नम्—One having a twanging string.

St. 45. दिवः पदम्—A place in heaven. तप०...स्य—Of him who was the best of those who were practising religious austerities. द्विती०...स्य—Of him who belonged to the second order, the first being ब्राह्मण. निहन्तुः—of the killer. द्वितीयवर्णस्य निहन्तुः This represents Parshurāma who had taken a vow to extirpate the race of the Kshatriyas. नीशारम्—A protection or covering, a shelter.

St. 46. अजय्यस्य—Of him who was unconquerable. सभाज्यमानः—He who was congratulated. बहु०...जैः—By those called by honorific terms. मनोश्वासे—In a charming abode. मैथि०...हः—Rāma, the husband of Sitā.

St. 47. व्यपा०...न—By the entrance through the door which was opened. बलेन—Forcibly, rushing. भूना—Innumera- bly. कृतध्वनिम्—making a deep noise or rumbling sound. उदन्वन्तम्—To the ocean, for the *deriva.* see commen. उद०... नम्—Having a deep noise. कुम्भजन्मनः—Of Agastya or of the sage born from an earthen jar. It is a mythological account that Agasti was born out of an earthen vessel.

- St. 48. नरे०...ताम्—This long adjectival compound qualifies the 'town' which has been fully described. It means (the town) which was scented by the spreading perfume of (black aloe-wood) the Agarū and which was wafted on both the sides of the high road of the king. कालागुरु is called अगुरु by Amarsinha. तताम्—Stretched. उप०...गम्—Near the jewelled porticoes. सप०...तैः—With pitchers of gold having lotuses in them. अष्टापद is gold; cf. आवर्जिताष्टपदकुम्भतोयैः—Kumara, VII. 10 also Ki. III. 28.
- St. 49. परि०...णैः—With strings having tinkling golden bells. गन्धवहेन—By wind; 'गन्धवहो गन्धवाहानिलाश्रुगाः' Amra. अम०...रैः—With collections of fluttering flags. उर्द्वचिषः—Of the up-shooting-rayed. उष्णवृणैः—Of the hot-rayed viz. of the sun; 'गभस्तिवृणिरश्मयः' Amar. करच्छिदाम्—One that intercepts the rays. This is an adjective to पुरी in the preceding verse.
- St. 50. मधु०...तेन—By the humming of the collection of bees like the tinkling of bells. 'मधुव्रतो मधुकरो मधुलिङ्' Amar. मणि०...जाम्—Having garlands on the jewelled arches. चयम्—Collection. रंहसा—By the swift (wind). धुतम्—Shaken. पताकाउकृतानि—Those resembling flags.
- St. 51. अञ्ज०...दाम्—That one having a beauty or charming attraction of folded hands. The folded hands of the people are compared to buds. They are turned into buds by the rise of the moon like the face of Rāma. कल्पयन्—Supposing. हस्ता०...नि—Red lotuses in the form of hands.
- St. 52. गुरुन्—To the elders. cf. 'शुश्रूपस्व गुरुन्' Sha. IV. कुमारम्—To prince Rama. जवेन—Hastily. वातायनम्—To the window, 'वातायनं गवाक्षः' Amar. सत्यः—Nominative plu. of सती f. a chaste woman. मूढ०...यः—Silly, insensate. विनीतता—Modesty.
- St. 53. वाता०...न्तिः—The row of windows. विलो०...त्रैः—By eyes constantly moving. वनि०...जैः—By the faces of women resembling lotuses. तता—Covered over. विनी०...दा—By the splendour of the leaves of blue-lotuses. तिर्यग्—Horizontally.
- St. 54. जाल०...नी—Belonging to the net-like lattice windows. नित०...नाम्—Of women. चल०...न्तिः—Row of moving eyes. पङ्के०...के—Entertained by the stalks of lotuses. शफ०...रा—Line of fishes.
- St. 55. पुण्ड्र्याम्—Of the ladies. 'पुण्ड्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता' Amara. अवि०...कम्—That on which the red dye was

*not dry. अवि०...मम्—With hurried steps. सोपा०...वः—Produced by coming in contact with the staircase. अंग्रि०...स्य—Of the sole of the feet.

St. 56. कयाचित्—By some lady. The suffix चित् imparts the sense of uncertainty. आलो०...यम्—To a place from where (anything) could be seen. सुखाकुलम्—Blocked up with faces. घर्म०...या—By one whose ornamental paintings had been washed off by perspiration. सखी०...या—By one who had placed her cheek on the cheek of her female friend. कृतः—Imprinted. विशेषकः—Red dye.

St. 57. प्रसा०...या—By one engaged in washing and beautifying herself. रामया—By a lady. प्रदेशिनी—The fore-finger. पर्व०...या—By one who had snatched the joint. पर्वन् a joint; cf. कर्कशांगुलिपर्वया Raghu. XII. 41. उपायये—Was gone by. वाता०...लम्—To the lattices of windows.

St. 58. हृत०...ना—She whose tie of hair had been loosened by her swift walking. सघ०...ति—One having a trickling of perspiration. श्रमा०...रा—One having the thighs quaking on account of fatigue. सपत्न्याः—Of the co-wife. परि०...ताम्—To the condition of suspicion.

St. 59. निता०...योः—Of the two who had their cheeks closely adhered together. भृशा०...तम्—Gone to an extremely small window. सुभासरम्—Highly brilliant. कुण्डलम्—earring. सुखद्वयम्—Pair of faces.

St. 60. प्रियो०...तम्—Half of the lower lip which was enjoyed by her beloved being observed. प्रयाति नृपतौ—On the king's going away. वाता०...नम्—The face outside the window.

St. 61. कुच०...दा—One having an exuberance of breasts. निरुद्धय—Obstructing. उन्न०...नी—Highly protruding breasts. यत्कु०...तः—From the low region of her two breasts. पताकिनीम्—To the army. अन्तरम्—Space. वीक्षितुम्—To look at.

St. 62. तन्द्री—One having a slender waist *lit.* a thin stomach. वाता०...ले—On the sill of the window. अकारयत्—Caused it to do. पङ्क०...लम्—Tender like the bud of a lotus. महीधुजे—महीं धुंके इति महीधुक् तस्मिन्—In honor of the king. अब्जलिम्—A dove-like formation of the hands. बलात्—Through force.

St. 63. प्रियाजने—To their respective beloveds. तल०...नः—Those sharing the red portion of the lustre of the palms. नखा०...लाः—The rays shooting forth from the nails. चेहः—Moved here and there. वधूः—The daughter-in-law.

- St. 64. जयेन वर्धयितुम्—To bless, to pronounce a 'well-say'; *lit*: to increase in fame by victory. वयूजनः—A collection of women; for जन meaning 'a collection' cf. 'सखीजनस्ते किमु-रुदसौहृदाम्' Shākunta. अयष्टतया—Through modesty. पदै विधत्स्व—May you tread the path; may you go by the path. अवि०...ते—Fit for ladies with husbands. आशिषम्—A blessing.
- St. 65. From here the metre of the verses changes in keeping with the definition of a Mahākāvya. समुद्रगाः—Those going to an ocean. विष्ट...याः—Having waters increasing. तस्य—Of the town. तत्कृतः—Done by it, *viz.* the entering of troops. पूरः—A flood. अतिरिक्ता—Overflowing. Just as the waters of an ocean are never overflowing nor is it ever in flood, in the same way the army did not flood nor overflow.
- St. 66. द्विधागतम्—Formed into two parts. उपेत्य—Approaching. नृपा०...तम्—Standing at the two sides of the royal quadrangle. निव०...लि—That which had joined its hands. शासिता भुवः—The ruler of the earth. अनुगृह्णन्—Favouring, bestowing a favouring (glance). मन्दिरम्—Royal palace.
- St. 67. सुभाजिति—To Sudhajit, a king of the name. तपोर्थी—One desiring to practise penance. तपः एव अर्थः यस्य सः. किन्यस्य—After handing over. केक०...तिः—The lord of Kekayas. विपिनं विविधुः—Desirous of entering a forest (life). दूतेन—Through a messenger. The use of the Instru. in such cases is noteworthy. दुहितुः तनयम्—The son of the daughter, *viz.* Bharata. कस्यचित् कालस्य—On a certain occasion. इन्द्रसखम्—To the friend of Indra, *viz.* Dasharatha. The metre of this verse is Vasantatilakā for which see appendix.
- St. 68. स्वविषयम्—To one's own country. सति नीतवति—On his taking away. प्रथि०...णे—Having a merit. This is an adj. to Sudhajit. गुण०...तम्—Extremely fond of acquiring many good qualities. इत०...चः—One whose powerful grief at separation was removed by various pleasing things done by other sons (such as Rāma etc.). Bharata being taken away the king felt grief at a separation from him but it was lessened by the agreeable actions of Rāma and others. शुचि—Soon. नृपतिः—King Dasharatha. The metre of the verse is नर्दटक् for which see appendix or commen.

Canto X.

After describing Rama's marriage with Sita the poet proceeds to describe his exile into the forest.

- St. 1. नयेन—according to moralitic principles. राजी०...वः—Of the lotus-eyed one. 'राजीव पुष्कराम्भोरुहाणि च' Amar. शक्र०...स्य—Of him who was equal to Indra. He who was as highly respectable as Indra. समानाम्—Of years. समः—a year. This word is generally used in the plural. अयुतम्—a thousand.
- St. 2. क्वाठि०...चि—On the skin which had no tensity or firmness. Owing to old age the skin had begun to wrinkle and hence had lost its firmness. पलितम्—Greyness of hair brought on by old age; cf. कैकेयी शंकयेवाह पलितछयना जरा Rag. XII. 2. विस्र०...सः—The blossoming of the flower of the creeper of old age. Here old age is compared to a creeper and grey hair are compared to the flowers of the creeper.
- St. 3. पलि०...ना—Under the pretext or guise of grey hair owing to old age. दोषा—By the hand. Instr. sing. of दोषन्. सर्व०...ते—Erect at all times. He being a mighty ruler it was quite natural that his head should be unbent. विषेहे—Could not endure, could not brook. महारथः—A great warrior.
- St. 4. आरोप्य—After making (him) sit. अन्यतरेषुः—On a certain day; at a certain period. स्वमङ्कम्—On his (own) lap. बली—Powerful. समासीनः—Seated. समज्यायाम्—In an audience hall. In a meeting. ज्यायांसम्—Elder.
- St. 5. प्राण०...न्ती—The harbinger of the departing vital breath. निर्याण—Going away, departing. वैजयन्ती—A banner, cf. स्तनपरिणाहविलासवैजयन्ती Mal. Madha. III. 15. पुरःसरी—A forerunner, a harbinger. रक्ता०...ती—An obedient female messenger of one who has for his vehicle one with red eyes. रक्त—Red. आदेशदूती—A bearer of commands, a message-bearer. संसेवते—Enjoys.
- St. 6. तात—Oh child! this is a tender way of addressing. अङ्गानि—Limbs. कामेषु स्पृहा—A desire for enjoyment. निर्विदा—Owing to supreme disgust. शैथिल्यम्—Looseness, laxity. तुल्यम्—Equally; simultaneously.
- St. 7. श्वेत०...त्रैः—By sharp goads in the form of white hair. शित—Sharp, pricking. अङ्कुशः—Goads; cf 'हस्तिः स्पृलतनुः

सचाङ्कुशवशः' निवर्तन्ते—Retire, withdraw. कामेभ्यः—from sensual objects; from sensual enjoyments. भद्राः—mighty, celebrated. राघो...नः—Raghu dynasty-elephants.

St. 8. वंदयानाम्=Of those belonging to (our) family. रक्तकर्कशे—Passionately devoted and hard to wear, or stiff to put on. रक्त seems to have been formed from रम्. कर्कशे=Rough, coarse. The former of the two in the comp. is to go with यौवन and the latter with वार्यक. वल्क०...तिः—a collection of bark garments.

St. 9. जिघ्र्युः—जेतुं इच्छुः One desirous of conquests. कृतशस्त्रः—कृतं (गृहीतं) शस्त्रं येन सः—One who wields weapons. आढ्यः—Wealthy, possessing riches; cf. आढ्याऽभिजनवानस्मि Bhag. Gita. यज्ञो...हः—Indifferent of performing sacrifices. कामी—Fond of sensual enjoyments. क्षत्रवंशेषु—In warrior races. कत्त्रयः—Despicable ones. For the compound see commen.

St. 10. पादशेषे—Even in a fraction of a quarter. पाद=A quarter. वैराग्यम्—Freedom from passions. पुरुषायुषे—In a man's life. हृदयालुता—Tenderness of heart; kind feelings of heart.

St. 11. अति०...या—By extreme old age. 'विस्रसाजरा' Amara. भिन्ने—Shattered, splintered. ना—Nom. singular of नृ=a man. इतरत्र—When it is otherwise. जीर्णे—Being worn out. हता—Lost, gone, stopped. तपस्यायाम्—In the way of practising penance.

St. 12. मन्दो...यः—One whose senses are slackened in their power. च्यो०...रः—He whose lower lip is smeared over with spittle. च्योत=Oozing out, exuding out. विच्छुरितः—Covered; cf. विच्छुरितः शशांकः Jánaki. I. 2. अस्कु०...भिः—By actions resulting from loss of memory or indistinct memory. बालव्रतम्—The conduct of a child.

St. 13. मृणा०...षः—One having a lustre or beauty like that of a net of the pieces of fibres of the collection of lotuses. The knotted hair are here compared to the lotus-stalk-fibres. The whole is a Bahu. comp. यौव०...स्म—The ashes caused by the burning of Youth. पालि०...दाः—Bearing greyish tint. Here the word पलित is an adjective.

St. 14. जीर्णो...सः—Of him whose life is worn out i. e. whose period of existence is exhausted. प्रत्याशा—Great hope. मृमृषतः—Of him who desires to die. तिर्यक्—slightly slanting or oblique. मूर्ध्नौ—On the part of the head. प्रथयन्निव—As if declaring or proclaiming.

- St. 15. दन्त०...तै—By hundreds of spears in the form of teeth. कुन्त—A spear. मृत्योः—Of the God of death. सङ्कटम्—Fearful, terrifying. विघ्नाण—Bearing or possessing. काय०...ताम् Shortness or dwarfishness on account of the contraction of limbs. खर्वता—Shortness.
- St. 16. आत०...माः—Those whose existence is distinctly perceptible on account of loss of flesh by diseases. आतङ्क—A disease. जराणयाः—Of the river of old age. पशु०...राः—The line of bones of the side ribs.
- St. 17. निर्दन्तत्वात्—Owing to loss of teeth. असंस्कारम्—Having no propriety, not in keeping with the rules of etymology or of syntax. मुष्टिन्धयः—One sucking fists; just as स्तनंधयः—One sucking the breast. मिथः—Privately, to himself. अशंसितम्—Without being questioned or asked. अम्बुकृतम्—Indistinct; 'अम्बुकृतं सनिषीव' Amar.
- St. 18. भिन्नभुवम्—With wrinkled eyebrows; having crooked sights. उदस्तासाम्—Having given rise to tears; in which tears are arisen. कम्पि०...काम्—With the head quaking; with shaking head. गद्ग०...पाम्—One having stammering speech or words. अदुनेतुम्—To persuade; to lead away.
- St. 19. धर्मेतः—As a natural consequence, naturally. मूढः—Silly, one having lost his senses. स्वदे०...ने—In carrying his own body. विधित्सन्—Desirous to perform. अशक्तिः—Having no power or strength. किदृक्—How can be.
- St. 20. यातुः—Of one desirous to go. तपस्यायाम्—For practising penance. मा अजनि—Do not create. अश्रुप्रवर्षेण—By a flow of tears. प्रत्यहः—Obstacle. विरागिणः—One who is dispassionate.
- St. 21. अनुगितिः—Instructions. प्रकृत्या—By nature. भद्रे—Loc. sing. of भद्र Being good. प्रीतये—For satisfaction. स्नेहकातरः—Extremely tender of heart. निगद्यते—What is to be spoken.
- St. 22. यतः—By means of which. औदासिन्यम्—Indifference. उदासीनः—An indifferent one. दृढत्वं भक्तौ—Firmness in devotion. तत्—That something (by means of which) वक्तुं अर्हसि—you can say or tell.
- St. 23. ख्यातिम्—Fame, reputation. लोक०...नाम्—Of those who desire to have a communication with the people. तस्य निंदनीयम्—It is proper for him to despise. The use of the Gen. is noteworthy. तच्छत्रुताम्—Their enmity. अनिच्छता—By him who is not desiring.

- St. 24. शुभकरी—Beneficial; that which does good. सान्नः—Of peace making, of being on good terms. नये—In politics. स्वप्नो...नी—That which gives pleasure to himself and to others. आयः...ता—Violent proceedings. निष्णा...यः—Keen of intellect, intellectually strong.
- St. 25. जिघांसुः—One desirous of killing. प्रयोक्तृ—*Imper. Poten.* of युञ् with प्र; should be employed. साम—Peace making. गीतैः—By songs. विभित्सन्तः—Wishing to kill. मृगाविधः—Hunters; those who kill deer.
- St. 26. शाठ्यम्—Dishonesty; corruption. अत्यन्तम्—Totally excluded. दानात्—From giving. औशनसम्—Belonging to Ushanasa; as said by Ushanasa. दानस्य मात्रया—By a small quantity of presents.
- St. 27. रहिन्—Void of the sense of honor. सत्का...नी—Peace-making accompanied with honour. विश्राणितम्—Given, imparted. नीतौ—In connection with principles of morality. कृतिनः—Learned men, wise men.
- St. 28. ऋषु...ण—By siding with the enemy; by taking him on one's own side. निहन्ति—Destroy. घनेन—By a hammer. स्फुलि...तम्—Enveloped in sparks of flames. आयसम्—Iron.
- St. 29. उप...न्नि—The final limit of the affection of one's lord won over by secret whisperings. उपजाप—Secret talkings. पराश्रयम्—Having a support from his enemy. मौले—मौल as the commentary has explained, is an old hereditary minister as in Raghu. XII. 12. पातः—Fall, destruction.
- St. 30. इतन्...ध्ये—When other remedies are such that they cannot accomplish the object. चण्डदण्डः—One giving a hard punishment. अदृष्टायति—The closing period of which or the result of which is unattended by evil. अश्नाति—Enjoys. विपुलम्—Fully developed.
- St. 31. अव्याहति—Without any obstruction or interruption. दण्डेन विना रक्षितुम्—To protect without a rod: गौः—A cow, the singular stands for the whole class. प्रत्येति—Knows. मुग्धः—Silly; having no sense. बल्लवः—A cowherd, one who tends cattle. राजकम्—A collection of princes. राज्ञः समूहः राजकम्.
- St. 32. क्षीणीपतिः—A king, the ruler of the earth. पतति—falls down, sinks in value. जराक्रांतः—Overcome with old age, bent down with old age. त्यक्तदण्डः—One who has abandoned his staff; one who has given up his insignia of royalty. पदं वांछन्—Desirous of obtaining the (same) title of a su-

preme ruler. अगृ०...रः—One who has not collected taxes;
i. e. one who has not manifested his royal authority.

St. 33. इत्थम्—In this way, in a way suggested above. उपाया-
नाम्—Of devices, of stratagems. चतुष्टयीम्—Fourfold,
having four, a collection of four. इन्दु०...रम्—White like
the splendour of the moon. परैः—By enemies. अक्षय्यताम्—
The condition of not decreasing.

St. 34. पुरु०...ज्ञम्—Well acquainted with the feelings of men;
well aware with the courage of men. 'सारो बले स्थिरांगो च'
Amara. अलम्पटम्—Indissolute, unlibertine. कोत्रैः—With
treasures. वर्धयन्ति—Give a prosperous condition.

St. 35. उच्चैः—High, exalted; this is an adverb. लम्बनीयः—To
be given, to be endowed; should be given. गुण्यः—One
who has merits. अन्व०...तः—Having no lineage. Having
no dynasty; 'वंशोऽन्वयायः सन्तानः' Amar. रत्नाव्यम्—Decorated
with jewels, adorned with gems. मूर्ध्नि कुर्वित—Should place
on the head. पादमण्डनम्—That which adorns the foot, that
which is an ornament.

St. 36. वर्ज्यैः—That which is worthy of being abandoned.
कुलीनः—One of a noble family, one of a high family.
मातः—A chândāla, a low person. कैः—By whomsoever.
अविख्यातः—Unknown, uncelebrated.—This is to go with
वंशेन. विभावितः—Adorned, decorated, beautified.

St. 37. उपधाशुद्धम्—Pure as regards morality, one who has with-
stood his trial of honesty. उपधा—Trial of honesty; cf.
धर्मोपधाभिर्विप्रांश्च सर्वाभिः सच्चिवान् पुनः. Kalika Puran. साचिव्यम्—
To the post of a सचिव i. e. a minister. मौलम्—At the head.
प्रमाद्यति—Goes astray, goes by a wrong way.

St. 38. यस्मिन्—That in which. This tells us about a thing
or action which is to be achieved. कृत्यानुरोधेन—In con-
sonance with an object to be gained; as will suit our
gaining the point. वितनोति—Performs. कृत्यान्ते—At the
end of the action; after gaining one's object. तीर्णतोयः—
One who has crossed a stream or river. श्वम्—A boat.

St. 39. निष्का०...शौ—Those two who have not lost friendship
without any (special) cause. सु०...रौ—Good friends. भेदः—
Separation. देह०...योः—of physical body and vital soul.

St. 40. दण्ड...ङ्गी—One having at one and the same time
power, wealth and fortresses; one possessing all these.

- St. 41. प्रक०...तु—In the determination of the classes of the subjects. नयाभयः—Taking resort of moral principles. क्षयि०...तुः—One who has abandoned inward and external enemies; six internal enemies काम क्रोध, etc. and other external ones. शाधि—*Impura*. Rule.
- St. 42. वादिनि राजेन्द्रे—While the king had spoken so. अधिभितः—One who had resorted to. ववर्ष—Manifested (by means of tears.) नाप्यैः—By tears. हृदयाविध्या—Pierced in the heart.
- St. 43, 44. These two verses combined together express one whole idea वज्रासने—On the firm throne. भद्रम्—Charming, righteous. श्रियः—Of lustre or wealth. निर्धे०...रः—Who had collected together the materials. प्राभिषिक्त—Installed or created a king. पृष्ठ०...या—By her who had been slow by the ball or bump of flesh on the back. स्मारयित्वा—After reminding. वरौ—Two boons; for the mythological account the student should refer to the Rāmāyana. मन्थ-रया—By Mantharā, the maid in attendance of Kaikeyi.
- St. 45. वस्तुम्—To dwell. वनजेश्वरम्—Having lotus like eyes. वनज= a lotus. दश०...तुम्—The enemy of the ten necked one viz. of Rāvana. समाः—Years.
- St. 46. अनि०...नाः—By one who had a pure and chaste wife, a wife who was irreproachable in every way. कृत०...त्रिः—That in which Laxmana, son of Sumitrā, had started. स्फुर०...धः—The chariot which had fluttering flags.
- St. 47. आर्द्रचकार—Made wet. प्रेक्षितस्य—Of the beholding. वना-ध्वनि—On the way to the forest.
- St. 48. जग०...स्य—Of him who was charming in appearance to the eyes of the world. अभिरामः—Charming to look at. रहि०...सः—Of him who had not committed any fault. आगः—a fault. 'आगोऽपराधो' Amara. शक्रस्य—of him who speaks pleasingly. देवम्—King Dasharatha. घृणया—Through cruelty.
- St. 49. क्षत्ता—A chariot. क्षत्रि०...यम्—The triad of Kshatriyas. उदाश्रु—One shedding tears. वलि०...वम्—That (triad) which had its faces (*lit.* necks) turned to the other side. वीक्षितः—Seen.
- St. 50. त्यक्त्वा—Abandoning. This is to go with रथम्. आयाय—Placing, taking (steps). निस्तदा—She who could not bear any trouble. अन्यत् येयम्—Another distance to be passed over. येयम्—a station from या to go.

- St. 51. अयेसरलक्ष्मणं—अये सरतीति अयेसरः; now see commen. आत-
पवारणं आतपस्य वारणं that which protects one from the
heat—an umbrella. In South Canara and Malabar we
find sun-protector of leaves in use even to this day.
- St. 52. इष्टु...क्षेत्रान्-शाकट a field, a plantation; शालेय is a field of
शाली rice; and क्षेत्र may be any open land. Mr. Nandargikar
applies क्षेत्र to both इष्टुशाकट and शालेय but the two words
themselves include the idea of tracts under cultivation.
Mr. Nandargikar too quotes Panini. V. ii. 29 and V. ii. 2
and explains शाकट as 'a field where इष्टु is grown' and
that 'the affix टक्' comes in the sense of 'a place of grow-
ing' when it is a field after the words व्रीहि and शालि, and
yet takes क्षेत्र to go with the preceding words. उत्तरकोश-
लान्—The northern Koshalas. This kingdom according to
the Ramayana was situated on the banks of the Sarayu
of the modern Gogra. See Raghu. IV. 2 and Anandram's
Geography of Ancient India p. 48.
- St. 53. Stanzas 53, 54 & 55 form a विशेषक or a complete idea
in three stanzas. "द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम्."
The subject राववः is in stanza 54 and the predicate
ययो in stanza 55. अथ—Now; after this. कालिन्दी—An-
other name of Yamuná river; कलिन्दस्य इयं कालिन्दी—one
sprung from the mountain कलिन्द. दिवः सरिते—This is the
river Ganges; *lit.* the river of the heavens. This river is
said to take its rise from the toe of Vishnu and to have
been brought down on the earth and carried to the nether
world by Sagara. भारद्वाजाश्रमम्—Bharadvāja was a great
sage said to have been the son of Brihaspati and father
of Drona. His hermitage was situated near Prayāga
where he received Rama and his wife. चित्रकूट—A moun-
tain peak near the river Pishuni south-east of Bánda in
Bundelkhanda. It was the seat of the hermitage of
Válmiki.
- St. 54. राज्ञो...भोगिने—The reading proposed by the commen.
is decidedly preferable. गुहे—Guha is the name of a Chán-
dála or Bhilla King of Shringavera and friendly dis-
posed towards Rama whom he helped in crossing the
Ganges.
- St. 55. सपत्न्यौ—The two co-wives of the sea are of course the
Ganges and the Yamuná. अकुटम्—Guileless, not crafty.

- St. 56. The allusion of the crow having lost one eye is found in the Ayodhya Kānda of the Rāmāyana Canto 95. Sita while placing food for the crows after her husband and brother-in-law and herself had eaten their meals. Rāma saw a crow about to swoop and it is just possible the bird may have been aimed at by him by an arrow and made to lose his eye.
- St. 57. प्रतीकसंघाटः—See commen. 'one who has gathered together and fully brought under control hostile individuals.' The formation of the word संघाट from हन् with सम् is according to the Vartika on Pāṇi. III. ii, 49 quoted in the commentary whereby the verb हन् preceded by the preposition सम् and in composition with a word in the objective case takes the affix अण् and the final letter is replaced by ट. केकयवंशजः—Bharata the seion of the family of Kekaya on the mother's side.
- St. 58. राजघः—The commentary explains this word but suggests राघव as a reading which appears preferable. सायवे—Verbs in the sense of 'telling and of sending' take the dative of the indirect object; hence that case here.
- St. 59. अनुज्ञातः—permitted. अनुजः—अनु पश्चात् जातः a younger brother. पर्णशालां—पर्णेर्निर्मिता शाला according to Pāṇi. II. i. 60 and the Vartika thereon.
- St. 60. दीनः—one who had come to a pitiable condition. आर्य—Oh respected one; Oh thou of a noble character. The characteristic traits of a Arya are 'कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता। अद्रोह इति येध्वैतत्तानार्यान् संप्रचक्षते ॥' also 'कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः ॥
- St. 61. हृदिस्पृशा—may be taken as an अलुक् समास and may qualify either दुःखेन or अस्त्रेण; the former is preferable; see commen. साभिषेकम्—with sprinkling or wetting. और्ध्वदेहिकम्—देहाद्ध्वं ऊर्ध्वदेहः; ऊर्ध्वदेहे भवं और्ध्वदेहिकम् the obsequial rite. This is a ceremony in which sesamum seed wetted with water is used. The poet says the water used was not the ordinary water but tears were used instead indicating extreme grief. The word is formed according to Pāṇi. IV. iii. 60; and the वृद्धि of उ and दे in the two members of the compound is by अनुशतकादीनां च Pāṇi. VII. iii. 20 whereby the वृद्धि is substituted for both the vowels before the तद्धित affix and the resulting word is either और्ध्वदेहिक or और्ध्वदैहिक.

- St. 62. स्वस्मै—The idiomatic use of the dative is noteworthy since शप् is not here in the sense of 'swearing' but 'censuring' or 'blaming' according to Pani. I. iv. 37. अपि is used only in an expressive sense.
- St. 63. जातु an *inde.* Ever=कस्मिंश्चित् काले. सदृक्षं-समानः इव पश्यतीति; according to Pani. VI. iii. 89. and the Vārtika स is substituted for समान before दृश्. What appears fair, reasonable; hence, appropriate "वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक्" Amara. हन्तुम्—the root हन् is generally taken in the sense of 'killing' but here it is in the derivative sense of 'destroying' and then 'treating with indifference'. समयं—'order,' 'command' see commen.
- St. 64. समयश्रस्य—the श्र is a misprint. It ought to be deleted. इन्द्रलोकस्थस्य—इन्द्रलोके तिष्ठतीति इन्द्रलोकस्थः तस्य one residing in the Indraloka. The three lokas are (1) heaven, (2) earth, and (3) Pātāla or nether world. Indra is the ruler of the heaven-dwellers hence his dominion is the heaven. माजनि—The temporal augment अ of the aorist is usually cut off with the negative particle मा to convey the comparative sense. निर्विशङ्का—doubt. तावकी—thine. The pronominal adjective has the sense of the genitive of the personal pronoun but only more forcible and conveys the meaning "appertaining to thyself"; see commen.
- St. 65. पूजनीया—(पूजयितुं योग्या) *poten. past. pass. parti.* देवी—A crowned queen. 'देवी कृताभिषेकायाम्' Amara. आयतिः 'end,' 'उत्तरः काल आयतिः' Amara.
- St. 66. तद्वान्—स अस्यास्तीति तद्वत् according to Pani. V. ii. 94 the Taddhita affix मतुप् (मत्) is added in the sense of 'possession' and is changed to वत् by Pani. VIII. ii. 9. नियताम्—The potential expresses various senses Pani. III. iii. 161. Among them when it is used without a subject it conveys the sense of 'advice' or 'a gentle command.'
- St. 67. मर्माविधी—Locative of मर्मावित् agreeing with घर्मे=in the heat; 'घर्मेः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्बुनोरपि.' मरौ—मरु is *lit.* any arid tract where water is scarce. 'समानो मरुधन्वानौ' Amara. It is now understood to be the tract known as Marvada. इष्यते *pass. pre.*—is ardently desired, longed for.
- St. 68. चिरं an *indecli.* for a long time. द्विधाकारम्—द्विधा आकारः यस्य तत्. दर्शयन्तम्—Causal *pre. parti.* of दृश् which is used with an accusative in its Causal; but we have also the form used with the dative for its object.

St. 69. शैल—प्रचुराः शिलाः सम्यक् शैलम् according to the Vārtika on Pani. V. ii. 103. विराध—Name of a terrible demon who is said to have obtained from Brahma the boon of being uninjurable by any one. Rāma and Laxmana met him in the Dandaka forest. There was a fight between them, the demon could not be killed though overthrown. The brothers thereupon buried him alive. पञ्चवटीपथे—पंचानां वटानां समाहारः पंचवटी तस्याः पन्थाः see commen. The mountain referred to here and the Panchavati were in all probability at no small distance from the mouths of the Godāvāri on its northern side. The five trees which have given the name to Panchavati are:—अश्वत्थ, विल्व, घात्री, अशोक and वट.

St. 70. वैदेहीं—विदेहस्य गोत्रापत्यं स्त्री, तां. वस्तु—a plot, the theme of a composition. cf. आगीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देश.

St. 71. रङ्गत्सारङ्गशवकैः—सारङ्ग is generally understood to be the spotted deer. A number of lexicographers have derived the word from the various meanings of the word सारम् = शिश्रं, मधुरं, सलीलं, जलं; and say that the word signifies a deer, a bee, a chataka, an elephant and the chakra-vāka. The Medini has 'सारंगः पुंसि हरिणे चातके मतंगजे । शवले त्रिषु.' Here the general meaning is to be taken. सारंगानां शवकाः (young ones.) सारं०-काः "पृथुकः शवकः शिशुः" Amara. रंगन्तः (skipping about, frisking) च ते सारंग शवकाश्च; तैः. वृत्ते—agrees with आश्रमे. दृत्त=surrounded. वृत्ते—became; from दृत्त (वर्त) to be. वासववर्चसः—वासवः (1) वसवः देवाः or (2) वसूनि रत्नानि अस्य; or (3) वसोरपत्यं इति or (4) वासं (दैत्यानां) वाति इति वासवः. Indra, "सुत्रामा गोत्रभिद्वि-ज्जी वासवो वृत्रहाट्टपा" Amara. वासवस्य वर्चः इव वर्चः यस्य, तस्य. वर्चस्=Prowess, energy. वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये Medini.

St. 72. दृष्यन्ती—see commen.; a woman given to carnal passions. दृषं पुरुषं आत्मार्थं इच्छतीति. नैकसीसृता—नैकस्याः सृता was Shūrpanakha i. e. one whose nails resembled the winnowing tray. Naikasi was the mother of रावण, कुंभकर्ण, शरपणखा and विभीषण by the great sage विश्रवस्. See Rāmāyana Aranyakanda for a full account. स्थूललक्ष्यं—liberal, generous. स्थूलं कूटं लक्ष्यं अस्य or स्थूलैः महद्भिः लक्ष्यते वा; तं.

St. 73. विद्रवण—frightening away. कर्णिका is the cusp or hollow of a flower which holds the stamens and seed. समम्—with, as an accompaniment—This use of the particle

is not common. The two misprints तै for तै and णि for णि are quite apparent in themselves.

St. 74. भ्रातृद्वये—The two brothers of Shu'rpanakhá are said to be K̥hara and D̥ushana; but from the Rámáyana Aranya-kanda it appears Dushana was only the general of the army. क्षुरप्रप्रकरं—क्षुरप्र is an arrow which has a crescent-shaped blade. It is alluded to in V. 39 as अपूर्णेन्दुमुखपत्रिन्.

St. 75. अदीपयत्—Causal aorist 3rd Per. Sing. of धे 1st Conj. Paras. to drink, to suck. त्रातम्—a collection, see. VI. 6. एकधनुर्धरः—धरतीति धरः धनुषः धरः धनुर्धरः, एकभासौ धनुर्धरश्च एक धनुर्धरः an only bowman. खरदूषणयोः—खर was the half-brother of Rávana; and for दूषण see stanza 74 *Supra*.

St. 76. दम्भाजीविकम्—*lit.* one whose means of livelihood are hypocrisy. मस्करिणं—मस्कते (goes about, wanders) इति मस्करिन् or मस्करो वेशुरस्यास्तीति or माकरणशीलो मस्करी. All these derivations are based on the conduct and action of a mendicant—he is a wanderer, he is a person who prohibits or warns people against doing anything wrong, he admonishes the public not to do anything that may disturb peace and serenity.

St. 77. मृग...राजन्यः—Mr. Nandargikar takes मृगव्य an hunting expedition and आहत decoyed. We were also inclined to take the same sense but seeing the account in the Rámáyana we feel the commentator's explanation to be more to the point. वर्णिलिङ्गी—a Sanyasi *cf.* स वर्णिलिङ्गी विदितः समापयौ. *Kīrat.* I. 1.

St. 78. आश्रयं—Support; refers to the person of Rávana. उग्रतेजस्कं—See commen. the formation of the compound is by the Vártika on उरः प्रभृतिभ्यः कप् Pánini V. iv. 151. रूपधेयं—form, person, general appearance. The Vártika quoted by the commentator says that the suffix धेय is added in the स्वार्थे *i. e.* without substantially changing the original meaning of the words नाम, रूप, and भाग.

St. 79. अत्यासन्नं—अतिशयेन आसन्नः तम् a Supsupa compound. तेजः...गाननम्—परिप्लुत enveloped, surrounded. मरुत् is used in this stanza in two senses (1) the gods and (2) the wind. दशाननम्=दश आननानि यस्य सः, तं.

St. 80. क्षेपदुष्टं—क्षेपेण (by calumny, or insult) दुष्टं (evil, undesirable). क्षपाचरः—क्षपात् चरतीति one who wanders at night. Demons and fiends are supposed to be night-wanderers.

Vetála, the chief of the demons, is supposed to hold his court at midnight. **रामारत्नम्**—See *commen.* for the use of the word **रत्न** at the end of a compound to convey the idea 'excellent in a class or group'.

St. 81. **सारंगाक्षि**—See *commen.* The word **अक्षिन्** when meaning the part of a body becomes **अक्ष** at the end of a compound and then the इ of the feminine is added on to it according to the su'tra quoted in the commentary. **तस्य** refers to Ráma. **दूषणे**—In the case of the demon **दूषण** see St. 75 *supra*. **दूषणः**—'Destroying', 'Killing' from **दुष्** 4th Paras. to cause to perish. **त्रिलोक्याः**—geni. Sing. of **त्रिलोकी** a Samábhára Dvandva compound, see *commen.* **विभौ**—In the case of the master or controller.

St. 82. **बल०...दौहदेन**—**बल** strength, **दौहद्** desire. **निज०...प्रवरस्य-पुर** =house, **पुरं** शरीरमित्याहुर्गृहीपरिगृहे **पुरं** Dharani. **प्रवर**—a screen, a cover from **वृ** with **प्र**. The commentary takes **पुर** in the usual meaning 'a city' and **प्रवरः** **प्रकर्षेण वरः** 'the best'. **सिद्धाः**—Siddha is a semi-devine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterised by eight supernatural faculties called Siddhi's *viz.* **अणिमामहिमा चैव गरिमालयिमा तथा । प्राप्तिः प्राकम्यमिगित्वं गित्वं चाष्टसिद्धयः** See Kúmár I. 5. **सुरपुर**—Amarávati the city of Indra. **ऐरावणाद्विप०**—is a misprint; it ought to be **ऐरावणद्विप०**—Airávana is the elephant of Indra, said to have been gained at the churning of the ocean, see Vishnupurána. **कटाक्षैः**—**कटं** गण्डं **अक्षन्ति** or **कटौ** अतिगयितौ **अक्षिणी यत्र**. For the formation of **अक्ष** at the end of a Bahuvrihi compound see Stanza 81 *supra*.

St. 83. **अन्यायितः**—See *commen.* 'who has been unjustly treated, to whom injustice has been done.' **अनुव्रत्य**—'following', 'adopting' **निजीविकः**—See *commen.* to whom जीविका=means of livelihood is denied. **पिशाचैः**—**पिगितं (मांसं)** आचामतीति **पिशाचः** a fiend, a goblin. A pishacha is 'a malevolent being something between an infernal imp and a ghost.' **हृतैः**—'deprived,' 'forced away'. **लोकपालैः**—By the guardian deities of the quarters. **इन्द्रो वन्दिः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुद् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥** **राजाङ्गने**—प्रशस्तानि अंगानि अस्याः अंगना, राज्ञः अंगना, तत्संबुद्धि—referring to the wife of Ráma *i. e.* Sitá. Mr. Nandargikar takes **राजाङ्गन** to signify 'a royal court-yard'.

St. 84. अनल्पपिकल्प०—read वि in place of पि and see commentary; the whole compound phrase qualifies तल्पे. नो वाञ्छति does not wish. श्वेताचलेन्द्र is the snow-covered mountain.

St. 85. नृत्यं तन्वन्त्याः—of her who performed the dance. आसज्य—fixing, placing. अंगदस्य गिखरे—on the (top of the) armlet स्वयं—itself, refers to कर the hand. निर्मोक्यन्त्या—(Denomi. pre. parti. Instru. Sing. agreeing with उर्वस्या)=By her who had loosened. स्नेह०...करया—स्नेह 'affection', 'love.' स्निग्ध—wetted, moistened with perspiration.

St. 86. मयसुतां—Mandodari the daughter of the demon Maya. उन्निद्रं—sleeplessly. तिलोत्तमा—a heavenly nymph; one of the Apsaras of heaven. हर्षावेष is 'excess of joy'. नो मुञ्चति—does not abandon.

St. 87. अक्षान् दीव्यति सति—while playing at dice. The verb दिव् 'to play' is peculiar as regards its subject according to Pānini quoted in the commen., अक्षान् being in the accusative is the कर्म or object but it is also the करण or instrument. दानवेन्द्रसुता is Mandodari. सार्थम् inde—with, governs the instrumental. पण=Wager. मत्तः—from me. The suffix तम् imparting the sense of the ablative. संहितविधि—The process of gathering together. विद्वद्वृत्ता—having her ambition stimulated or increased. प्रयोग=practice. रम्भाह्वया—रम्भा आह्वया यस्याः तया. आह्वया—name; appellation; this word is formed from आह्वे 'to call' and is generally used at the end of a compound. रम्भा—An Apsarā who was sent to seduce शुक and विश्वामित्र. She was ravished by Rāvana. She is looked upon as the standard of beauty.

St. 88. यायाः—Poten. 2nd per. Sing. 'may thou attain.' जगत्पूज्यताम्—the condition of being honoured by the world. आश्रयसम्पत्—the excellence of the supporting object. जन्तोः सुता—Ganges, the daughter of the sage Janhu. When Sagara brought down the stream from heaven its waters disturbed the sage in his austerities. He drank the whole mass of water. Sagara implored him to relent saying that he had brought down the waters to purify the ashes of his ancestors. Janhu let out the waters of the stream through one of his ears hence the Ganges is called the daughter of the sage.

St. 89. आश्रय्य—touching. व्यपनीय—removing. सुबहुभिः—numerous. वल्लस्मितं—bright smile. It is a peculiar idiom of the

Sanskrit language that smiles are always spoken of as white and brilliant. कान्त्यास्पद is that part of the body where the girdle-zone is put. अवरपुट—the pouting of the lower lip.

- St. 90. रक्षः पतिः—the lord of the demons *viz.* Ravana. अवनिमुता—Sitá is supposed to be the daughter of the earth. She is supposed to have been found by Janaka while he was ploughing his field. मीनजालैः—(1) By shoals of fishes; (2) with the constellations such as मीन i. e. Pisces, the 12th sign of the zodiac. चित्रं—variegated, diversified. व्योमाम्बुराशिं—व्योम एव अम्बुराशिः (mass of waters). पोतेन—by means of a boat. पुष्पकेण—Pushpaka is the aerial car of Indra. यात्रा—journey. अनुपहत—unimpeded, आलम्ब्ये—adopted, undertook.
-

Appendix

A CHAPTER ON PROSODY.

A poet is born and not made is a maxim which applies to an individual so far as the flights of the imagination are concerned; but he too has to acquire "the accomplishment of verse" and he can best do it in "the docile season of youth" hence, a student cannot do anything better than studying the rules of versification.

Sanskrit prosody is a subject which has been carried to a very great fineness and there are many rules and regulations that govern versification in Sanskrit. The oldest work on the subject is the Pingala-chhandashāstra ascribed to a sage named Pingala. There are numerous other works on the same subject, among which Vrittadarpana, Shrutabodha and Chhandomanjari are well-known.

Sanskrit poetry is generally in the form of stanzas. A stanza or पद्य consists of four quarters or पाद which are regulated either by the number of syllables *i. e.* अक्षर or by the number of syllabic instants *i. e.* मात्रा; in the former case a metre is called a वृत्त, and in the latter it is जाति.

The वृत्त are subdivided into (1) समवृत्त—that in which the Pādas or quarters composing the stanza are all alike; (2) an अर्धसमवृत्त—that in which the alternate quarters are similar; and (3) a विषमवृत्त—that in which the quarters are dissimilar. In metres regulated by मात्रा (syllabic instants), one मात्रा is allotted to a short vowel and two to a long one.

A syllable consists of a vowel with or without one or more consonants; and it is (लघु) short or (गुरु) long according as its vowel is short or long. The short and long vowels can be easily recognised except one or two. Thus a 'short' vowel becomes 'long' in prosody when it is followed by an Anusvāra or Visarga or by a conjunct consonant. So also the last syllable of a (पाद) quarter is either short or long according to the exigency of metre. This is concisely explained in the following couplet:—

सावृत्तश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥ १ ॥

For facility in scanning Vrittas (metres regulated by the number of syllables), writers on Prosody have devised eight Ganas or syllabic feet each consisting of three syllables either short or long. They are given in the following stanza:—

मन्त्रिगुरुखिलयुश्च नकारो
भादि गुरुः पुनरादिलघुर्यः ॥
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥ १ ॥

Explained graphically with the dash (—) for a गुरु i. e. a long syllable and a crescent () for a लघु i. e. a short one.

म	Gana consists of	—	—	—
न	" "	)	)	)
भ	" "	—	)	)
य	" "	)	—	—
ज	" "	)	—	)
र	" "	—	)	—
स	" "	)	)	—
त	" "	—	—	)

The metres that appear in the Cantos V-X are:—

(1) अट्टभू or श्लोक—श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुः पादयोर्द्वैत्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many varieties of this metre, but the most common one has in one quarter the sixth syllable long, the fifth one short, and the seventh alternately long and short. Thus in stanza 81 of Canto X the sixth syllable र is long being followed by a conjunct consonant and the fifth ञ is short, likewise the seventh स्त is long being followed by the conjunct letter स्य, while in the second quarter the seventh syllable, ख of खर, is short,

The first 54 stanzas of Canto VI and 1-81 of Canto X are in this metre.

(2) इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥ i. e. each quarter contains two त्स, one ज, one ग, and the last syllable is a long one, with the pause after the fifth syllable.

(3) उपेन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ i. e. the Ganas are ज, त, ज, ग, ग.

The metres इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा are so arranged in Canto VI by the poet that they may be said to be alternated except stanza 62 which is Mālini.

(4) उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ । पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ when इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा are mixed in one and the same stanza we have उपजाति. The lines of the two metres may be alternate or the first two may be of one and the last two of another. In fact the various arrangements of quarters give us no less than fourteen varieties of the उपजाति. The mixture of any other

metres together is also called उपजाति. Canto VII. 1—40 are in this metre.

(5) पुष्पिताया—(also called औपच्छन्दसिक) a metre containing 13 syllables to the quarter and belonging to the अर्ध समष्टत class. Its definition is अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया ॥ The scheme of the ganas is न, ज, ज, र, ganas and the last syllable long in the even quarters and न, न, र, य, in the odd quarters. Canto VIII—93, 95, 96, 97—99 are in this metre.

(6) प्रहर्षिणी—त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षणीयम् ॥ Each quarter consists of thirteen syllables with the pause or caesura (यति) after the third syllable. The syllabic feet are म, न, ज, र, and the last syllable is long. Canto V Stanza 59; Canto VI. 55—57 are in this metre.

(7) मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ a metre in which each quarter consists of 15 syllables having the Ganas न, न, म, य, य with the pauses after the 8th and 7th syllable. Canto V. 56; Canto VII. 62 are in this metre.

(8) वसन्ततिलका—also called उद्धर्षिणी or सिंहोन्नता consists of fourteen syllables to each quarter with the pause after the 8th syllable. It is defined as उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः i. e. the scheme of the Ganas is त, भ, ज, ज, and two long syllables. Canto V. 55, 57, 58, 60, 61; Canto VI. 58, Canto IX. 67, Canto X. 82, 83 are in this metre.

(9) वंशस्थ—also called वंशस्तनित is जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ॥ In this metre each quarter contains 12 syllables with the pause after the 5th syllable and of course after the last syllable of the quarter. The scheme of the Ganas is ज, त, ज, र. Canto V. 1—54. Canto IX. 1—56 are in this metre.

(10) रथोद्धता—is a metre consisting of eleven syllables to the quarter. Its definition is रात्परेर्नरलगै रथोद्धता. The scheme of the ganas is र, न, र, and one syllable short and one long, with the pause after either the 3rd or 4th syllable in each quarter. Canto VIII. 1—92 are in this metre.

(11) नर्दटक—a metre in which each quarter of the stanza contains 17 syllables; it is defined as यदि भवतो न जौ भजजला गुरु नर्दटकम् i. e. each quarter contains न, ज, भ, ज, ज, ल, and last syllable long with the pause is after the 8th syllable. Canto VIII. 100, 101 and Canto IX, 68 are in this metre.

(12) शार्दूल विक्रीडित—A metre containing nineteen syllables in each quarter with the pause after the 12th syllable. It is

defined as सूर्याभैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ The Scheme of the ganas is म, स, ज, स, त, त and the final syllable long. Canto X stanzas 84-89 are in this metre.

(13) संग्रहा—Only stanza 90 of Canto X is in this metre which consists of twenty-one syllables with a pause after every seventh syllable. Its definition is:—स्रभैर्यानां त्रयेण त्रिष्टुनियतियुता संग्रहा कीर्तितेयम् ॥ The analysis of this line gives म, र, भ, न, य, य, य as the Ganas for each quarter.

00013680

Digitized with financial assistance from

Ms.Swati Thakar

on 13 March, 2020

